

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XXX/2008

DEBRECEN, 2010

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

A DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

XXX. kötet, 2008

Alapítás éve: 1953

Professzori szerkesztőbizottság:
Barta János, Beck Mihály (elnök),
Bitskey István, Lampé László,
Prugberger Tamás, Szász Gábor

Szerkesztik:

KUN ANDRÁS
BÁLINT ÁGNES

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
Debrecen, Egyetem tér 1.
4010 Debrecen, Pf. 39.

ANNALS OF THE UNIVERSITY
AND NATIONAL LIBRARY,
UNIVERSITY OF DEBRECEN

Vol. XXX. 2008

Year of Foundation: 1953

Editorial Board of Professors:
János Barta, Mihály Beck (chairman),
István Bitskey, László Lampé,
Tamás Prugberger, Gábor Szász

Editors:

ANDRÁS KUN
ÁGNES BÁLINT

Editorial Office:
University of Debrecen
University and National Library
Debrecen, Egyetem tér 1.
H-4010 Debrecen P.O.B. 39.

Tel./Fax: +36 (52) 410-443

E-mail:

office@lib.unideb.hu

konyveskonyvtar@gmail.com

A periodikum elektronikus változata:

<http://konyveskonyvtar.lib.unideb.hu>

© DEENK

© szerzők

HU ISSN 0139-1305

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta (PhD) főigazgató
Készült a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár sokszorosító üzemében.

Felelős vezető: Korcsinszky Györgyné

Terjedelem: 23,5 A/5

10-173

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Imre Mihály</i> Ötvenéves a <i>Könyv és Könyvtár</i>	7
---	---

2008: a Biblia Éve

<i>Karasszon István</i> : The Rôle of Patriarchalism in the Hebrew Bible	12
<i>Kurta József</i> : Erasmus hermeneutikája a 16. századi erdélyi biblakiadásokban	19
(Erasmus and Versions of the 16th Century Hungarian Bible Published in Transylvania)	
<i>Dienes Dénes</i> : A Coetus könyve. Adalék a Sárospataki Református Kollégium történetéhez	32
(A Book of the Coetus. A Bible Donation in the History of the Sárospatak Reformed College)	
<i>Fekete Csaba</i> : Jablonsky héber bibliája Magyarországon. Könyvtártörténeti adalékok és helyesbítések	36
(Jablonski's Hebrew Bible in Hungary. Data and Corrections)	
<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : A bázeli magyar biblia próbanyomata 1744-ből	60
(A Proposal for Printing the Hungarian Bible Declared and a Specimen Thereof Published in 1744 at Basel)	
<i>Oláh Róbert</i> : Körösi Mihály konkordanciája. Egy 18. századi bibliai segédkönyv kiadástörténete	71
(A Concordance to the Hungarian Bible by Michael Körösi)	
<i>Kustár Zoltán</i> : Magyar protestáns bibliafordításaink szövegtagolása és az ószövetségi akcentusok	95
(Die Textgliederung der ungarischen protestantischen Bibelübersetzungen des XX. Jahrhunderts und deren Beziehung zu den Akzentzeichen des hebräischen Alten Testaments)	
<i>Demján Adalbert</i> : Az 'eltékozolta vagyont' jelentésű kifejezés elemeinek előfordulása a tékozló fiú példázatának fordításaiban	105
(The Occurrence of Hungarian Constructing Elements of the Term 'wasted his property' in Different Translations of the Parable of the Prodigal Son)	
<i>Csorba Dávid</i> : A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai	115
(Homiletische Richtungen in der ungarischen Predigt des 17. Jahrhunderts)	
<i>Baráth Béla Levente</i> : Kora újkori bibliafordítások	135
<i>Boda István Károly</i> – <i>Prokoláb Judit</i> : Mózes alakjának hipertextuális megjelenítése néhány versszövegben	139
(Hypertextual Presentation of Moses in Some Selected Hungarian Poems)	

Történeti kéziratár

<i>Bényei Miklós</i> : Kiegyezés és sajtószabadság. Eötvös József kiadatlan beszédfoalmazványa a mentelmi jog parlamenti vitájához	148
(The Compromise of 1867 and the Freedom of the Press. József Eötvös's Unpublished Draft of Address for the Parliamentary Debate on the Right of Immunity)	

Emlékezzünk régiekről

<i>Bakó Endre</i> : Évtizedekig egyszemélyes intézmény volt. Juhász Géza pályaképe, halálának négy évtizedes évfordulóján	181
(An Institution in Himself: Lifework of Géza Juhász, on the 40th Anniversary of His Death)	

Adattár

<i>Mudrák József</i> : A debreceni egyetemi könyvtár tisztviselői névsora és lexikona életrajzi és irodalmi adatokkal 1916–1949	208
(Liste et dictionnaire du personnel de la Bibliothèque universitaire de Debrecen avec des données biographiques et bibliographiques de 1906 à 1949)	

Könyvtári műhely

<i>Köpösdi Zsuzsa</i> : A jelen feladatai és a jövő fejlődési lehetőségei a digitális könyvtárak világában	239
(Current Tasks and New Trends in Digital Libraries)	

Könyvesemények

(Book Reviews)

<i>Bánfi Szilvia</i> : A Szent Jób könyvének Melius Juhász Péter-féle teljes magyar nyelvű bibliafordítása	248
<i>Bordé Katalin</i> : A jövő a múlt és a jelen egységére épül. Centenárium emlékkötet Kovács Máté tiszteletére	251
<i>L. Szögedi Gabriella</i> : Egy klasszika-filológus és ókorkutató tükre (Speculum. Studia in honorem Ladislai Havas septuagenarii. Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére)	258
A kötet szerzői	261

IMRE MIHÁLY

ÖTVENÉVES A KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve először 1953-ban jelent meg, 1958-ban kapta a máig használt *Könyv és Könyvtár* elnevezést. Az első kötetekben még szerepel egy alcím, tartalmi-tematikai megjelölés: *Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények*. Ez a kijelölt tematikus határ 1958–1964 között még a címlapon olvasható, bár már az első kötetek is túllépik ezt egyre bővülő témaköreikkel. Az első évfolyamok még elég szerény kivitelben készültek, szürke színű borítót kaptak; 1964-től azonban évenként más színű – dekoratív – fedéllel jelenik meg a kiadvány, a X. tomustól pedig már a Debrecenről készült fametszettel díszítik az igényes kiállítású köteteket. Ez maradt a mai napig a sorozat külső formája. A Dunától keletre eső országrészben a Debreceni (előbb Tisza István, majd Kossuth Lajos Tudomány-) Egyetem könyvtára a legjelentősebb (legszélesebb spektrumú és funkciójú) tudományos gyűjtemény, amelynek sajátos helyzetét az is meghatározza, hogy önálló intézményként ugyan viszonylag fiatal (1916-ban alapították), de genetikailag szorosan összefügg az egyetem kialakulását meghatározó és megelőző ősi Református Kollégiummal. Ez a szoros kapcsolat az értők számára mindig is nyilvánvaló volt, bár voltak olyan korszakok, amikor hivatalosan inkább rejtteni valónak, rosszabb esetben egyenesen vállalhatatlannak tekintették ezt az évszázadokba visszanyúló köteléket. Számottevő régi könyvanyaga (harmincezer 1800, illetve 1850 előtti kötet) jól mutatja az állomány létrejöttét; a szoros kapcsolat bizonyítéka, hogy a régi cédulakatalógus részben még mai is tartalmazza a Nagykönyvtár anyagának kiemelt részeit. A fenntartó intézmény ugyan sok történelmi változás viharát és kényszereit vészelte (és vészeli) át a magyar felsőoktatás hullámveréseit elszenvedve, könyvtára azonban szerencsére megőrizhette lényegi sajátosságait, gazdagságát; száműzetésbe nem kényszerítették, állománya nem lett lángok martaléka, vagy fosztogató katonák prédájaként hadizsákmány, amint az más Kárpát-medencei sorstársait könyörtelenül sújtotta.

Az 1953-tól napjainkig terjedő időszak még mindig a Gutenberg-galaxishoz tartozónak tekinthető, bár mostanában éppen a viharos változás tanúi vagyunk. (Az utóbbi évfolyamok már elektronikus hálózati kiadás formájában is olvashatók, ami a Gutenberg-galaxis papír-dimenzióinak, de a hagyományos kulturális-tudományos nyilvánosság határainak átlépését is jelenti. Ez a folyamat messzemenően átalakítja majd a jövőben az archiválás és a kultúra-tudásforgalmazás eddigi technológiáit.)

A könyv mint uralkodó kultúrahordozó médium ekkor még megőrizte évszázados pozícióit, tudományban, kultúrában betöltött hegemon szerepét. A múlt kulturális hagyományainak archiválása és tudományos feltárása tekinthető az európai kultúrában a könyvtárak legfontosabb szerepkörének; speciális kultúra- és tudásforgalmazó funkciókat töltöttek és töltenek be az egyetemi könyvtárak. A legjelentősebb európai, kora-újkori tudományos könyvtárak részben egyetemek, részben korábbi világi vagy monasztikus egyházi központok keretében jöttek létre, de sok helyen bőkezű mecénások fundáltak bámulatosán gazdag bibliothékát, amint tette azt Wolfenbüttelben Herzog August, Ágost braunschweigi-lüneburgi nagyherceg, akinek gyűjteménye 1660-ban már több mint másfélszázezerre rúgott. A heidelbergi egyetem *Bibliotheca Palatina*-ja a 16–17. század fordulóján kora legjobb tudósait, legkiválóbb költőit kötötte magához, ők alkották a *Parnassus Palatinus* tündöklő societását. Nem véletlen, hogy a várost hódító Tilly 1622-ben a legféltettebb hadizsákmányként küldte Rómába ennek kincseket érő köteteit. Ebben a szerepkörben elválaszthatatlanul összefonódik az oktatás és a tudományos kutatás, ebben pedig elengedhetetlenül fontos feladatot játszottak a könyvtárak. E legátfogóbb kulturális-tudományos folyamatokban kellett megtalálnia helyét a Könyvtár tudományos kutatásait nyilvánosság elé bocsátó kiadványtípusnak, az évkönyvnek. (Az annalesek könnyen váltak Jahrbuchokká a nyugat-európai egyetemeken, de a túlsorduló tudományos teljesítmény ott hamar folyóiratokba ömlesztette a sokszorozódó diszciplínák gazdagságát. A Gutenberg-galaxis tudásszerkezetében a könyvkultúra a megismerő tudományos tevékenységnek tárgya, egyszersmind önmagára visszaható cselekvő alanya is, egymástól elválaszthatatlan causa sui generisként.) Szerencsésebb történelmi körülmények között a nagy – különösen az egyetemekhez kötődő – könyvtárak gyorsan válhattak a tudományos élet meghatározó, szervező intézményévé. Éppen a Debrecenből Nyugat-Európába peregrináló református diákok megtapasztalhatták ezt Németországban, Hollandiában, Svájcban vagy Angliában. Hatvani István már debreceni professzorként 1751-ben – hazai tudományos kiadvány híján – a *Museum Helveticum* évfolyamaiban publikálhatta egyik fő művének alapgondolatait, amely a zürichi egyetem bibliothékájának támogatásával jelent meg. A göttingeni egyetem és könyvtárának máig élő orgánuma a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* első kötete 1753-ban jelent meg. Egyenes előzménye volt az 1739 óta kiadott *Göttingische Zeitung(en) von gelehrten Sachen* című évkönyv.

A nagykönyvtárak működtetéséhez szükséges szakismeretekkel általában a bölcsészeti tudományok rendelkeznek (nyelvek, történelmi diszciplínák, tudományelméleti rendszerek), amint a könyvtár kialakulását is ezek vizsgálják, zért is érthető, hogy a könyvtárban kibontakozó tudományos munka képviselői is jobbára közülük kerülnek ki. A *Könyv és Könyvtár* esetében is ez történt, az idők folyamán azonban a szerzők köre fokozatosan bővült a bölcsészeti tanszékek által

képviselt szakterületek irányába. Ezt a döntést természetesen a szerkesztő(k)nek és a szerkesztőbizottságnak kellett meghoznia, ami meg is történt 1958-tól Csűry István, Módis László, Gomba Szabolcsné, majd Lévy Botondné tevékenységének időszakában. (Utóbb professzori szerkesztőbizottság biztosította a széles körű tudományos kompetenciát.) Újabb és újabb tudományterületek képviselői kaptak szerepet a szerkesztőbizottságban, ami felölelte az ókortudományt, neolatin irodalmat, egyháztörténetet, szlavisztikát, germanisztikát, nyelvtörténetet, anglistikát, régi magyar irodalmat, kéziratkutatókat, iskoladramát (Ojtozi Eszter, Lengyel Imre, Némédi Lajosné, Korompai Gáborné, A. Molnár Ferenc, Lévy Botondné, Koltay Klára).

Az így állandósuló tudományos kutatás részben *forrásként használta fel a Könyvtár nyomtatott és kézíratos gyűjteményeit*, tették ezt a bibliothéka tudós kutatói (Bertók Lajos, Varga László, Némédi Lajosné, Ojtozi Eszter, Gombáné Lábos Olga, A. Molnár Ferenc, Koltay Klára, Pandur Julianna). Egyik legtermékenyebb kutatási irány éppen a régi könyvanyag vizsgálata lett; könyv-, könyvtártörténet, possessorkutatás mutatja eredményeiket Czellárné Csiba Judit, Ojtozi Eszter, M. Pandur Julianna közleményeiben. (Innen sarjadó önálló kiadványtípussá terebélyesedett Ojtozi Eszter antikvatörténeti sorozata.) Ezt a forrásfeltárást végezték a Bölcsészettudományi Kar oktatói is, amikor kutatási eredményeiket a Könyvtár tudományos kiadványában tették közzé.

Bertók Lajos kutatásai ifjabb Köleséri Sámuel szellemi és könyvhagyatékát úgy tárták fel, hogy addig még nem vizsgált szellemtörténeti kontextusba helyezték az életművet. Egyre tudatosabb szemlélet eredményeként Debrecen kulturális, történelmi hagyományainak feltárása vált célkitűzéssé úgy, hogy az illeszkedjen a régió, az országos és európai folyamatok egészébe. Ez a szemlélet szorosan illeszkedik is a Könyvtár kiemelt szakmai, könyvtári, kulturális státuszához, hiszen a megnevezésében szereplő *Nemzeti Könyvtár* cím tágra nyitja a feladatköröket, aminek meg kellett jelennie az Évkönyv sajátosságaiban. Ezért kaptak itt helyet időről-időre a szomszédos országokban élő magyar szerzők; amikor azoknak súlyos publikációs gondjaik voltak, számíthattak a hazai tudományos nyilvánosság segítségére, figyelmére és megbecsülésére (Vita Zsigmond, Dankanics Ádám). *A Könyv és Könyvtár* igen korán széles körben ismert, megbecsült szellemi műhellyé vált, amihez neves-rangos szerzők csatlakoztak és láthatóan – ragaszkodtak is.

Felismerhető *kutatási irányok bontakoztak ki* már az 1960-as években: a magyar reformáció irodalom- és művelődéstörténetének olyan kiemelkedően fontos alkotói, folyamatai jelentek meg Esze Tamás vaskos tanulmányaiban, mint Sztárai Mihály, a puritánizmus, a debreceni nyomda kiadványpolitikákja, etc. Ugyancsak a *Könyv és Könyvtár* lapjain bontakozik ki a szemünk előtt a Maróthy György-kutatás Lengyel Imre és Tóth Béla tanulmányaiban, előkészítve Tóth Béla úttörő monográfiájának megszületését. (*Maróthy György külföldi tanulmányútja*, 1970,

VIII:1, tulajdonképpen az egész szám egyetlen tematikus kötet, egyetlen tanulmány és terjedelmes forráskiadvány.) Hasonlóan önálló tematikus kötet 1968-ban Csűry István úttörő, terjedelmes német nyelvű tanulmánya (*Die Kommunikation wissenschaftlichen Kenntnisse im Prozess der Erkenntnis*), vagy az 1997-es Kovács Máté különszám. Gombáné Lábos Olga nemcsak főigazgatóként volt mértékadó megújítója a Könyvtár és az *Évkönyv* működésének, de kutatásainak eredményeként itt jelentek meg Kecskeméti Alexis Jánosról szóló tanulmányai, majd Kecskeméti főművének kritikai kiadása. Ugyancsak markáns kutatási irányként végig jelen van a klasszika-filológiai és neolatin tanulmányok sorozata, szerzőik részben a Könyvtár munkatársai, vagy a Klasszika-filológiai Tanszékhez kapcsolódnak (Havas László, Varga László, Németh Béla, Szabadi István). Itt olyan új kutatási irányzat bontakozott ki, mint Havas László több évtizede végzett hatalmas, nemzetközi összefüggésekre támaszkodó *Florus-studiuma*. Az egész hazai humanizmus-renaisszánsz kutatás nyeresége Varga László kismonográfia méretű *Sambucus*-tanulmánya, amely a mai napig megkerülhetetlen eredményeket ad közre.

A tudatos szerkesztői koncepció eredményeként a közölt tanulmányok jelentős részben a hungarológia célkitűzéseit követték, aminek fontos velejárója volt külföldi kutatók megnyerése és tudományos eredményeik magyar vagy idegen nyelvű publikálása. Összehasonlító irodalom- és művelődéstörténeti tárgyú írásaival van jelen a Debrecenben sokszor megforduló és itt otthonosan mozgó Ferenc Postma Hollandiából.

Amikor még a Református Kollégium Nagykönyvtárában működők számára csak kevés publikációs lehetőség állt rendelkezésre, már akkor is folyamatosan megjelentek írásaik az *Évkönyv*ben (Fekete Csaba, Tóth Béla, G. Szabó Botond, Szabadi István; 1990 után még szorosabbá vált ez a kapcsolat mások bekapcsolódásával). Ehhez természetesen mindig vállalta a szerkesztői értékrend a genetikai örökséget, a Református Kollégium Nagykönyvtárához fűződő összetett szellemi kapcsolatrendszer. A még Esze Tamás által megkezdett, majd Koltay Klára által folytatott puritanizmuskutatás kapott friss lendületet a megújuló doktoriskolák ambíciójával és dinamikusan bővülő tudományos potenciáljával, egy fiatal kutatógárda megjelenésével és fokozatos beérésével (Fazakas Gergely Tamás, Csorba Dávid, Luffy Katalin, Oláh Szabolcs, Tóth Zsombor). Ennek lehetett gyümölcse az országos jelentőségű, 2006-os Medgyesi Pál-konferencia előadásait önálló kötetbe gyűjtő *Medgyesi Pál redivivus* című kiadvány, amely a *Könyv és Könyvtár* 2007-es különszáma. A Könyvtár kulturális, tudományos reprezentációs feladatai jelentek meg a konferencia és kiállításszervezésben és az ehhez csatlakozó kiadványokban, amint azt láthattuk a Tótfalusi Kis Miklóshoz kapcsolódó Aranyos Biblia 350 éves jubileuma alkalmából is.

Szenci Molnár Albert 1604-es latin–magyar dictionariumában szerepel egy nagyon beszédes címszó: *Bibliotaphi* „Könyvkorporosoc, az az: Olly emberek, kic

midőn valami jó könyveket kaphatnac, senkivel nem közlic, hanem csak magoknac titkon olvassac.” Tudjuk, Szenci ezt súlyosan elmarasztaló jelentéssel ruházta fel. Az ötvenesztendős *Könyv és Könyvtár* egykori és mai szerkesztői, szerzői is, soha sem csak arra törekedtek, hogy *midőn valami jó könyveket kaphatnac, senkivel nem közlic, hanem csak magoknac titkon olvassac*, de minél inkább akarták azokat buzgón másokkal közölni, hogy Zeusz szépszavú és bölcs leányai, a tudományok és művészetek múzsái az alföldi Árkádiában: Debrecenben, mindig otthon érezzék magukat.

THE RÔLE OF PATRIARCHALISM IN THE HEBREW BIBLE

By way of beginning I would like to stress that patriarchalism and cognate terms are used strictly in technical way, without a social evaluation of the phenomena attached to them. Our aim is to understand social phenomena; to interpret them is not the task of the lecturer, rather a common endeavour of our scholarly community. On the other hand, I am convinced that a position which would be taken by our conference will be of special importance for many of the Hungarian society – at any rate for all those striving for the revival in our country.

At the outset I wish to get solid ground under my feet, and for this reason I quote the well-known genealogy in Ezra ii, viz. Neh vii. I think we are unanimous why this genealogy was important in restoring pre-exilic Israel, why it was necessary to enlist those names returning home from Babylon with Zerubbabel. Boring for the readers of today, this list must have been crucial for those involved in the huge work of rebuilding the country after the catastrophe of the Babylonian exile. It is of course also interesting why this list was included into the Book of Ezra and that of Nehemiah, it was also often studied why the genealogy then differs in some instances which are, on turn, but of little importance. For our purposes, however, the most important character of the genealogy is that it contains only male persons, i.e., heads of families, who were men only. For me it is not evident; I myself am often pleased that, in the age of 53, I still am addressed sometimes as ‘Ah, the son of little Sarah’ – mainly by those who know my mother, a former minister of the Trans-Tibiscan Church District. I am pleased, because I am proud of my mother, who earned a certain authority among her colleagues. But in the genealogy of Ezra and Nehemiah there is no place for the rôle of the mentioned heads of families: Only their existence is important, and descent is counted after them, regardless of their behaviour, fortunes, etc. This is a typical patrilineage and no women have place in it. Apparently there is an exception to this rule: Among the priests we come across the name of a certain Barzillai, the descendant of a priest who had married one of the daughters of David’s Gileadite friend. But appearance deceives: This is nothing more than, comparing to our European usage, a Paul de Lagarde who had taken the name of his wife as a token of reverence toward the Huguenot descent of her family. This certainly did not mean that matrilineage would be prevalent in Europe! Mentioning one of the daughters of Barzillai means nothing more than signalling

the ties which bound this priestly family to one of David's friends. Similarly, David calls his nephews the sons of Zeruiah (Joab and Abishai), which simply means that they are relatives. Zeruiah must have been David's older sister, I think, some ten years older than himself. This remark does not denote that special attention would be made of one of the female members of the family, rather it stresses that family ties were considered to be important. We must admit that this state of affairs is patriarchal: It implies that the male members are worth mentioning, not so the women: They are but *quantité négligeable*.¹

Why so? At closer look, one can not doubt about the purpose of the genealogy. The next part of the list (vv. 21-35) concentrates on localities, on cities and territories where the returnees had originated from. The economic interest of the list is then certain: the subsequent verses enumerate the returned priests and Levites (vv. 36-54), and the last part (vv. 55-58) the servants of Solomon. The genealogy is then closed with two appendices, finally, with a summary. No question: The returnees reclaimed by this list the original family properties and/or their former postures in the pre-exilic state. I consider this list to be historically reliable – so far as it reflects the original interests of the returned people. Whether or not this list is accurate? Well, where interest plays a rôle, the accurate account of history is very questionable! For our purposes it may suffice to say: There is no place for women in such a list!

Before accusing this behaviour of male chauvinism, let us turn toward another text of the Old Testament which is similarly of post-exilic origin. After Job was given right, he regains his former wealth and he founds also a family. During his tribulations all his children had died, but now he gets new descent: Seven sons and three daughters. According to Job xlii 13-14 we do not know the names of the sons, but the daughters seemed to be as important as to mention their names: The first name was Jemimah, the second Keziah and the third Keren-happuch. I insist on the Hebrew pronunciation of the names, for they imply also a meaning: Jemimah is "little dove", Keziah is "cinnamon", i.e. Cassia Arabica, and the third is, Keren-happuch, "a horn (a container) of make-up". The names do not speak much about the daughters, but they display the love of the father towards them, because all these names are pet names. V. 15 feels necessary to stress that "In all the land there were no women so beautiful as Job's daughters", and, what is more, the daughters were also rich because "their father gave them an inheritance along with their brothers." This almost sounds as an invitation to marry the daughters of Job: They are meek and mild, beautiful, and also rich! But beware: This text is also desperately patriarchalistic. It does not tell us anything about the life of the daughters it only speaks of Job's joy of and affection to his daughters, with the purpose to display the

¹ By way of comparison: The genealogical introduction to Chronicles mentions also women of importance.

total restoration of Job's life. The daughters represent the vitality of Job which is full-blown after the deathly tribulations. Even the mentioned inheritance which Job gave to his daughters is but an exception to the general law.

Is this the only exception to the law? By no means: in the Pentateuch we also read a text which is of post-exilic origin, where the inheritance by daughters is possible. Num xxvii 1-11 tells about the complaint of Zelophehad's daughters. Zelophehad had no sons, but four daughters. If inheritance is only patrilineal, the daughters would have no subsistence and the family dies out. This is a necessary consequence of the one-sided patrilineage which is, to be sure, prevalent in post-exilic times! Num xxvii 8ff puts into Moses' mouth the verdict: "If a man dies, and has no son, then you shall pass his inheritance on to his daughter. If he has no daughter, then you shall give his inheritance to his brothers. If he has no brothers, then you shall give his inheritance to his father's brothers." This is, however, not the restitution of the matrilineal inheritance; we only can state a *pragmatica sanctio*²: Being no sons available, the daughters replace them. But what about a daughter who had a brother? What about this female person, if the father did not order a special inheritance, as Job did? Certainly, she did not have other chance, but marry.

It is often said that the Babylonian Exile was a water-shed in Israelite family life. Was it then possible before the Exile that a woman would inherit from her father's wealth? There is not much material in this respect. Nevertheless, in Is iv 1 we have a small hint to the inheritance of women before the Exile. It is a prophecy of doom which predicts the precarious situation in the land, and especially the fate of women seems to be very bad: "Seven women shall take hold of one man in that day, saying, "We will eat our own bread and wear our own clothes; just let us be called by your name; take away our disgrace." Being depraved of men is as bad as being depraved of women; but this time we may think of a real catastrophe, perhaps of a war in which all men fell. The women in this prophecy renounce *š'e'ēr* and *k'sūt*, food and clothing, which was, according to Deuteronomy, the task of their husbands. They say they will ensure their subsistence by themselves. What they need is only "taking away their disgrace", i.e. freeing them from childlessness. I am not quite sure what calling by the name of the husband means, because in Israel women did not wear the name of the husband. The suggestion of K. Galling might be right here, namely that in legal procedures the women needed the names of their husbands, but this is not a legal text here, so the meaning is uncertain. What is important for us is that the women in this oracle of judgment have got a certain wealth, so they do not need the fortunes of a man. This might be a small hint that they did inherit from their fathers, so that they were not short of living. The problem

² *Pragmaticasancio* was the edict of the Austrian emperor Charles VI, who had no male heir to the throne. In passing the law of Pressburg in 1723 the inheritance of women was made possible, so Maria Theresia could be the empress of Austria. Hungarians supported the law effectively, and on its account they fought against Prussia and France. The law was valid in Hungary until 1919.

to be resolved by Moses in the case of Zelophehad's daughters was no problem before the Exile, and the matrilineal inheritance was in use. One may ask why this was changed after the Exile.

This is, however, a vexing question – not only here, but also elsewhere in the history of Israel. It stands for certain that some changes were done after the Exile, but we do not know exactly what has been changed. In this instance, I believe something went wrong in the development of Israelite society; it is not excluded that post-exilic patriarchalism was due to foreign influences, which were abundant in the 5th Century BCE. The situation was unique: Israel had to rebuild its society, but in such a way as to make it fit to the overall society of the Persian Empire. Perhaps the whole of Ezra's legislation fell under this rubric. The social order of the Persian Empire was given, adaptations had to be done – in a word: Israelite life had to be conform with Persian rules. It is not proven, but also not excluded that the organization of the central power was a Persian model – and all this happened to the detriment of Israelite women. A sensitive case is, in this respect, the question of foreign women. Well, it is strictly unthinkable that there would only have been female persons among the foreigners. But foreign women are dismissed, and there is no word about foreign male persons. We witness here to an ancient discrimination among sexes.

The next question is necessarily the following: had the pre-exilic edifice of society been different? According to recent studies in the field of ethnoarchaeology (a term labeled by Carol Meyers), we are entitled to say: yes, definitely different. The highland village settlements gradually developed a society where the sharing of life, including place, subsistence, wealth and threats, promoted to maintain and develop the ties, and counter-indicated divisions. We are thankful to the University of Mainz for the model of the four-room-house in our exhibition (called by Carol Meyers pillared house) which is almost an incarnation of the life of the extended family where family members worked and lived together. To be sure: this society was also patriarchal, but in a different way. In production “women had more direct control over the results of their labor in that their activities were related more to managed technology than to unmanageable nature. If men produced amounts, women produced things. Clearly, these two kinds of work were interdependent parts of the whole of the household economy.”³ Of course, this is not a situation a modern woman would dream about! Women had to work hard, and they were also not relieved from the tasks of biology. “For a large percentage – as much as third – of their life spans, women were inextricably involved in the physical processes of motherhood, such as pregnancy, breast-feeding, and taking care of infants. Few women survived to menopause, and childbearing began soon after puberty.” All

³ *The Family in Early Israel*, in: L. G. PERDUE – J. BLENKINSOPP – J. J. COLLINS – Carol MEYERS: *Families in Ancient Israel*. Louisville: Westminster John Knox Press, 1997, 1–47.

this indicates that women had by far less chances to follow own ways when the emergence of central power lead to the formation of state.⁴ In this situation women were truly at disadvantage – David had to be a male person and no women had the social chance to compete with him. And yet, the development of female authority was not hindered! The society was patriarchal in that it did not leave much room for this development, but it was not misogynic in that it accepted when somebody overcame the social difficulties. Consequently, in pre-exilic times there were some women of high esteem. Deborah is one among them, but there were also prophetesses (Isaiah's wife, the prophetess Huldah), and some important women figured also in the political leadership of the country. But why did not the exilic times produce similar phenomena? Where are the Israelite women in the 6th and 5th centuries? This can not be explained from a normal development of the Israelite society and the suggestion of an external factor is the only satisfactory hypothesis.

As we can see, the late post-exilic times gave birth to certain theological corrections to the times of restoration. Especially the book of Jonah seems to correct the theological impasse of the idea of the national religion, purported by the reforms of Ezra and Nehemiah. Am I mistaken if I understand the post-exilic edition of the book of Ruth as a kind of correction of the idea of nationalism, but it also wishes to introduce a women into the most important genealogy of the king's family. The pre-exilic oral folklore may record the importance of the female power in the life of an Israelite family. But the presence of a Moabite woman among the ancestors of David might have been a challenge to all those forgetting the vitality of female individuals in Judah. Unmistakable allusions to the Messiah⁵ say in the book that Messianic age can not come with the exclusion of the half of humanity.

I think, there are further corrections, too. Gen xxxviii has since ever been a *crux* to modern exegesis. There are lots of difficulties in the text, but the most embarrassing is certainly its context: the story about Tamar is embedded in the narrative of Joseph. Nothing of Tamar's story precedes in the former chapter, and nothing follows in the subsequent one. The Joseph story is, so to say, interrupted for the sake of this very important passage. This is a real enigma, and I dare not

⁴ In her contribution to the Centennial Symposium of W. F. Albright Institute of Archaeological Research, in May, 2000, (*Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past. Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbor from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*, ed. W. G. DEVER and S. GITIN. Winona Lake: Eisenbrauns, 2003), Carol Meyers provides an overall description of the rôle of women in pre-exilic Israel: *Material Remains and Social Relations: Women's Culture in Agrarian Households of the Iron Age*, 325–444. She refers to *households*, rather than to families, in which the persons living together and the 'hardware' of common life belong together. The households secured for women a 'gendered space', which speaks in favor of a certain division of labor. This is called in Meyers 'gendered activities', such as food preparation ('grains to bread') and textile production ('spinning, sewing and weaving'). No question: she (or he) who does all this is a very important member of society!

⁵ See e. g. Jutta HAUSMANN, *Rut. Miteinander auf dem Weg*, Leipzig: EVA, 2005, 96–97.

to say that I can solve this riddle, I only can make a suggestion. In my view, the interpolator rightly saw here that the Joseph story's portrayal of women is very negative. Indeed, the wife of Potiphar can not be a positive figure! But this negative view of women is quite late in Israelite literature. The wife of Potiphar, Samson's Delilah and the foreign women in general make up a bunch of ladies who are regarded, especially in the Israelite wisdom literature, as a menace to the young men of traditional Jewish faith. The story of Tamar is a kind of correction: it displays what the Israelite female vitality is for. I wish to underline that this vitality is extremely strong: even the patriarch, Judah, must bow before it. But it is a benevolent power, it serves the interests of the whole nation and, in contrast to Potiphar's wife, it is far from being egoistic. It stands, by virtue of its strength, of its importance and of its consequences, on equal foot with the great ancestors of Israel. By interpolating Tamar's story the post-exilic redactor wished to refuse the negative picture of women which was right, in his/her view, only with foreign women, especially with Greeks – as is said in Ben Sirach's book of wisdom.

Finally, I want to turn your attention to a very difficult text in Lev xviii. Today it can be clear that vv. 7-17 contain a series of incest taboo in a form similar to a Dodecalogue. And it also seems quite logical that a society would define the order of marriages and sexual behavior. Much more debated is the date of this series. I can hardly believe that it would go back to the prehistory of Israel; nevertheless, a pre-exilic origin can not be excluded. The big question has since many years been whether the daughter is not included in the series of incest taboo. It is undoubtedly sure that this prohibition was not absent, but why then the silence about it? F. Fechter enlists the suggestions made in the last decades⁶, but none of them is satisfactory. It is not possible to answer this question by supposing different layers in the text, the literary form of Dodecalogues can not explain the lack of the prohibition, and the matter itself would strongly indicate that the daughter should be included in the series. I try to make a suggestion. In social psychology, sexual intercourse is often perceived as exerting violence, and each society has got its rules of the game. We Europeans traditionally regard the Islamic states as violent, but the same is thought of Europe in the Far East. The series of incest taboo in Lev xviii does not simply exclude the named members of family from the candidates of sexual intercourse, but also makes them exempt of the violence: they are in every respect protected persons. – The place of the daughter is excellent in this series; we might call it with just reasons a taboo within a taboo. Sexual intercourse with the named members of family is excluded, but with one's own daughter is simply unthinkable. One's own daughter means one's own vitality; it can not be violated. The son is in the power of the father; but it is not the same with the daughter: she is not. Indeed, we can nowhere see in the Old Testament that a father would have forced a marriage on her

⁶ *Die Familie in der Nachexilszeit*, BZAW 264, Berlin – New York: W. de Gruyter, 1997, 177–188.

daughter – a complaint which was quite often in the Romanticism of our European history. The sexual fantasies of a young woman are never connected with the father (this kind of Oedipus' complex is absent in the Old Testament⁷), rather with the mother: 'I would lead you and bring you into the house of my mother, and into the chamber of the one who bore me.' (Song of Songs viii 2). The girl in love is called 'My dove, my perfect one, is the only one, the darling of her mother, flawless to her that bore her' (vi 9). No doubt, these extremely strong images reflect social psychology and are telling: the mother can be over the daughter, but the father never! This view is conform with the absence of the daughter in Lev xviii: One may rule over many family members, but not over her own daughter. It is prohibited to violate these family members; the prohibition of the violation of the daughter is but nonsense.

I try to sum up my suggestions:

A) Pre-exilic patriarchalism developed naturally. It was not advantageous for women, but it was not oppressive. When organizing central power, the disadvantage of women grew also. Nevertheless, female authority was recognized, even if it was not supported.

B) In the Exile and after the building and rebuilding Israelite society proceeded from above, according to the Persian legislation. In this procedure female authority was pushed back. In modern terms we may call this oppressive patriarchalism.

C) In late post-exilic times the Israelite religion tried to correct this state of affairs. How much result these corrections scored is hard to estimate. The emergence of the Hasmonean kingdom may have put an end to these efforts.

⁷ The only exception to the rule is the case of Lot's daughters, Gen xix. Truly, this is a story which was capable of decrying Moabites and Ammonites!

KURTA JÓZSEF

ERASMUS HERMENEUTIKÁJA A 16. SZÁZADI ERDÉLYI BIBLIAKIADÁSOKBAN

A szakirodalomból az derül ki, hogy magyar viszonylatban három bibliakiadás képviseli az erasmusi eszméket.¹ Azonban nemcsak Komjáthi Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János valósította meg az erasmusi eszményt, hanem a 16. századi erdélyi bibliakiadásokban is tetten érhetők Erasmus bibliai hermeneutikájának főbb gondolatai.

Bibliai hermeneutikai szempontok a reformáció korában

A katolikus egyház már a késői középkor folyamán elismerte, hogy az egyedül hiteles fordításként elfogadott Vulgata szövege nem hibátlan. Felvetődött ugyan az emendáció kérdése, azonban a latin szöveg módszeres megtisztítása elmaradt. A vienne-i zsinat (1312) elrendelte ugyan, hogy a fontosabb egyetemeken héber, arab és arám tanszéket állítsanak fel, majd az 1434-es bázeli zsinat is szorgalmazta a görög nyelv ismeretének elsajátítását, mégis kevés képviselőjét ismerjük ennek a szellemiségnek.² Azonban a középkor végén már megjelennek az újfajta hermeneutikai szemléletek képviselői, akik előfutárai lesznek a keresztyén humanizmus és reformáció szellemiségének. Példa erre Nicolaus de Lyra (1270–1340) munkássága, aki kommentárjaiban az eredeti szövegre is figyelt, és az egész szöveg szó szerinti értelmezésére törekedett.³ Hasonlóképpen új szemléletű Laurentius Valla (1407–1457) szövegkritikai munkája, amely bő fél évszázadnyi

¹ *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae*, Cracoviae, 1533. RMNy 13.; *Nouum Testamentum seu quattuor euangeliorum volumina lingua Hungarica donata*, Gabriele Pannonio Pesthino interprete, [Viennae Pannoniae], 1536. RMNy 16.; *Uy Testamentum magyar nehvenn*, Uyszighet, 1541. RMNy 49.

² A vienne-i zsinatra való hivatkozás toposz lett a szakirodalomban, de valójában a zsinat 25. decretumának első része elsődlegesen a pogányok között végzendő misszió eszközekének tekinti a nyelvek ismeretét, így ez csak közvetve értelmezhető a bibliafordítás propagálásaként. A decretum második része rendelkezik a nagyobb egyetemeken a tanszékek felállításáról. Norman P. TANNER, *The Councils of the Church: A Short History*. New York, Crossroad, 2001. 69–74.

³ Nicolaus de Lyra főműve, a *Postilla litteralis super totam Bibliam* (1322–1331) száznál több kiadást ért meg, jelentősen befolyásolva a nyugati keresztyénség hermeneutikai gondolkodását. Vö.: FABINY Tibor: *A keresztyén hermeneutika kérdései és története*. I. Bp. 1998. 187–213.; Nicolaus de Lyra munkásságát lekicsinylően bírálja TÖKÉS István: *A bibliai hermeneutika története*. Kolozsvár, Kolozsvári Ref. Egyházker., 1985. 50. 52.

lappangás után, a 16. század elején fejtette ki hatását.⁴ Laurentius Valla, az újkor bibliakritikai szemléletének előhírnökeként egyike volt a filológiai szövegkritika megteremtőinek, akik az egyes antik és keresztény szövegek nyelvi, stilisztikai elemzése révén számos mű és dokumentum kronológiai helyét, a szövegek és szövegváltozatok eredetiségét tanulmányozták. Elsők között kísérletezett az Újszövetség filológiai és stilisztikai kritikájával, és nevéhez köthető számos apokrif irat időrendi helyének kijelölése. Bebizonyította, hogy a pápaság hatalmát igazoló legfőbb dokumentum, a *Donatio Constantini* hamisítvány, valamint megkérdőjelezte az Apostoli Hitvallás és Dionysios Areopagita iratainak hitelességét is.⁵ *De linguae latinae elegantia* (1444) című korszakalkotó jelentőségű írásában a skolasztika természetellenes és nehézkes nyelvezete ellen fordult. Meggyőződése szerint a klasszikus latinhoz való visszatéréssel helyreállhat az „eloquentia” és a „sapientia” egysége, és újra régi fényében ragyoghat majd az antikvitás szellemi nagysága. Az antik szövegekhez hasonlóan kíméletlen kritikai szemlélettel közelítette meg a Szentírás szövegét, nyíltan bírálta az egyetlen hivatalos fordítás, a Vulgata hibáit, és támadta a teológusok tudatlanságát tekintélyre való tekintet nélkül.⁶ Az Újszövetséghez fűzött jegyzeteiben a Vulgátát a görög szöveg összefüggéseiben értékelte azzal a céllal, hogy a latinul olvasók számára a lehető legtisztább értelmű Újszövetséget adjon. Műve életében nem jelenhetett meg, de 1504 nyarán Erasmus a Leuven melletti Parc premontrei kolostorának könyvtárában kutakodva megtalálta Valla Újszövetséghez fűzött jegyzeteinek kéziratát. Alig egy évre rá, 1505 márciusában Párizsban megjelent az *Adnotationes in Novum Testamentum*. Erasmus bölcsen a Római Kúria egyik prelátusának, Christopher Fishernek ajánlotta a művet, így remélve védelmet az esetleges támadásokkal szemben. Ugyanis ennek az ügynek a felvállalása meglehetősen merész vállalkozás volt, hiszen Valla, a kárhoztatott tollú „homo grammaticus” rossz hírben állt a teológusok körében. Ebben a munkában Erasmus a patrisztikus kor hagyományát látta folytatódni: Hieronymus művét Valla kiegészítette, kiirtva a fordítási és értelmezési hibákat,

⁴ CAMPOREALE, Salvatore I.: Poggio Bracciolini versus Lorenzo Valla. The Orationes in Laurentium Vallam. In: *Perspectives on Early and Modern Intellectual History*. Ed. MARINO J., SCHLITT M. Rochester, NY, University of Rochester Press, 2001. 27–48.

⁵ VALLA, Lorenzo: *De falso credita et ementita Constantini donatione declaratio* (1440). FURHMANN, H.: A konstantini adományozás. Egy nevezetes hamisítvány jelentősége és hatása. *Mérleg* 2007/3. 264–273.; Aquinói Szent Tamás a szépről alkotott nézeteinek kifejtéséhez Pseudo-Dionysios Areopagita írásait használta fel (*De Divinis Nominibus*. C IV. lect. V–VI.). Valla bizonyította be Pseudo-Dionysiosról, hogy valójában nem az igazi Dionysios Areopagita, aki az apostolok tanítványa volt, hanem egy az 5–6. század fordulóján élt, a keresztény dogmatikát és a Proklosz nyomán haladó neoplatonizmus szinkrézist megvalósítani igyekvő teológus-filozófus. Valla igazát később Thomas Stiglmayer és Koch kritikái erősítették meg.

⁶ LEINSLE, Ulrich G.: *A skolasztikus teológia története*. Bp. 2007. 223–224.

szem előtt tartva az Írás ihletettségét.⁷ A terjedelmes előszóban a bibliai szöveg filológiai vizsgálatát védelmezte. A modern humanista teológia kerékkötőit megróva feltette a kérdést: „van-e valami hasznosabb, mint a Szentírás forrásaiból méríteni, s az ide-oda tévedezőket magukhoz a kútfőkhöz visszavezetni?”⁸ A szövegkritika hasznát hangsúlyozva szállt szembe azokkal, „akik semmi másra nem tudnak gondolni, csak arra, hogy minden tekintélyük odavész, ha a szent könyveket letisztult formájukban tarthatjuk a kezünkben, s magukból a forrásokból kiindulva próbáljuk megérteni őket.”⁹ Azonban ő is, ellenfelei is tudták, hogy a dogma válik kérdésessé, ha egyetlen tudós nyelvészeti ítélete dönthet a bibliai szöveg pontos olvasatáról.

Valla kéziratának hatására Erasmus teljes figyelmével az Újszövetség szövege felé fordult.¹⁰ 1516 márciusában megjelent az Újszövetség bilingvis, görög–latin nyelvű kritikai kiadása.¹¹ Az egész mű több, mint ezer oldal, ennek fele a szöveghez fűzött magyarázat. Vitatott tézis, hogy mind Erasmus, mind a kortársak úgy tekintették-e a *Novum Instrumentum*ot, mint egy új latin verziót, amely mellett a görög szöveg csak a latin fordítás és a jegyzetek alátámasztására szolgál? Az azonban biztos, hogy Valla szövegkritikai munkássága nyomán az elavult és köztudottan hibás Vulgata helyett ez az eredeti szövegből fordított latin verzió adta volna meg az olvasónak a lehetőséget az evangéliumi igazságok helyes megismerésére.¹² Emellett Erasmus keveset emlegetett érdeme, hogy elsőként tette széles körben elérhetővé az Újszövetség eredeti szövegét, még akkor is, ha ez a szöveg sok kívánnivalót hagyott még maga után. Az 1519-es második kiadásban az *Annotationes*-rész majdnem kétszeres terjedelemben jelent meg, és a görög szöveget Erasmus négyszáznál is több helyen javította. Az 1522-ben publikált harmadik kiadás még több korrekciót tartalmazott, többek között a vitatott Comma Johanneumot (1Jn 5, 7b–8a), noha az *Annotationes*ből kiderül, hogy Erasmus nem tartotta hitelesnek.¹³ A negyedik és ötödik, folyamatosan emendált kiadások még Erasmus életében napvilágot láttak (1527, 1535), majd 1546–1551 között Robert Estienne további négy kiadásban jelentette meg Erasmus görög szövegét. Az 1550-ben megjelent kiadás tartalmazta az első kritikai apparátust, melyet a Complutensia alapján állítottak össze. A későbbiekben Erasmus szövege háttérbe szorult Theodore

⁷ OBERMAN, Heiko Augustinus: *Werden und Wertung der Reformation*. Tübingen 1977. 93–95.; CAMPOREALE, Salvatore I.: i. m. 37–39.

⁸ BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 131.

⁹ HUIZINGA, Johan: *Erasmus*. Bp. 1995. 233–234.

¹⁰ Uo. 127–128.

¹¹ COMBS, William W.: Erasmus and the Textus Receptus. In: *Detroit Baptist Seminary Journal* 1996. 38–48.

¹² JONGE, Henk Jan de: *Novum Testamentum a Nobis Versum*. The Essence of Erasmus Edition of the New Testament. In: *Journal of Theological Studies* 1984. 407.

¹³ JONGE, Henk Jan de: Erasmus and the *Comma Joanneum*. In: *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 1980. 381–389.; COMBS, William W.: i. m. 49–50.

Beza verziója mellett, amely 1565–1604 között 9 kiadásban jelent meg, majd 1624–1678 között további 7, Elsevier-féle kiadásban. Az 1550-es Erasmus-féle szöveg és az 1633-as kiadású Beza-féle között (melynek előszava hozza a híres „textus receptus” kifejezést) 287 eltérést mutattak ki.¹⁴ A későbbiekben, a 17–18. század folyamán Erasmus szövege, főként az anyanyelvű kiadások miatt kiszorulva a használatból, kutatás tárgya lett.¹⁵

Szövegkritikai munkájának részeként 1524-ig a Jelenések könyvének kivételével parafrázisokat készített a teljes Újszövetséghez.¹⁶ 1533-ig számos kommentárt, parafrázist, prédikációt jelentetett meg.¹⁷ Ezek előszavainak, magyarázatainak a Szentírás olvasását propagáló részletei több helyről is ismerősek a magyar olvasónak, hiszen gyakran idézik őket a magyar erasmista fordítások kapcsán.

Johannes Reuchlin (1455–1522) és a kölni domonkosok között 1510 óta húzódott vita hatására, amely a héber nyelv és irodalom fontossága felett zajlott, Erasmus, bár héberül nem tudott, az Ószövetség nyelvének fontossága mellett is állást foglalt.¹⁸ Állásfoglalásában viszont kimondta, hogy a héber nyelv és a rabbinikus irodalom tanulmányozása judaizáláshoz vezethet. Ennek ellenére *Methodus*-ában egyértelműen megfogalmazta, hogy a tudományok műveléséhez „először is a három nyelvet, a latint, a görögöt és a hébert kell megtanulni”.¹⁹ A bibliai „három szent nyelv” érvényre juttatása mellett egyik leginkább hangoztatott nézete a Szentírásnak anyanyelvre fordítása, illetve annak minél szélesebb körben való terjesztése volt.²⁰ 1516-ban megjelent Újszövetségének X. Leó pápához címzett ajánlásában merészen kimondja, hogy „semmiképpen nem értek egyet azokkal, akik ellenzik, hogy a Szentírást a nép nyelvére lefordítsák”. A pápa elfogadta a hozzá címzett előszót, holott az egyház igyekezett akadályokat gördíteni a népnyelvű bibliakiadások elé, hiszen csak olyan anyanyelvű bibliakiadások olvasását engedélyezte, amelyek pápai jóváhagyással jelentek meg. Ennek első lépése 1485-re tehető, amikor Mainz érseke az „ars divina”-ként említett nyomdászattal való visszaélések kivédésére kiadott egy rendeletet, amely előírta a Biblia összes német fordítása engedélyezésének szükségességét. Ezt a rendeletet több hasonló követte. Az intézkedések X. Leó pápa

¹⁴ COMBS, William W.: i. m. 48–53.

¹⁵ JONGE, Henk Jan de: i. m. 411–413.

¹⁶ BAINTON, H. Roland: The Paraphrases of Erasmus. In: *Archiv für Reformationgeschichte* 1966. 67–76.

¹⁷ TRE X. 9–12.; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* 2. Band. 1958. 534–535.

¹⁸ A vita kortárs erdélyi visszhangjait nem ismerjük. Tofeus Mihály, Halics Mihály, Bethlen Elek, Kaposi Sámuel és mások 17. századi könyvjegyzékeiben szerepel az *Epistolae Obscurorum Virorum*. Vö. *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Adattár 16/3. Szeged 1994. 20., 92., 196., 215., 242., 252. A Kolozsvári Református Kollégium 1666–1668-as könyvjegyzéke pedig tartalmazza Reuchlin válaszát (*Epistolae Clarorum virorum*). Vö. *Erdélyi könyvesházak II*. Adattár 16/2. Szeged 1994. 62.

¹⁹ BALÁZS János: i. m. 132.

²⁰ Idézi ROHOSKA József: *Erasmus és a reformáció Luther előtt*. Sárospatak 1901. 42–43.

általános cenzúra-rendeletében érték el tetőpontjukat a Lateráni Zsinat 1515. május 4-i ülése után. A rendelet kimondta minden hébről, görögől, arabról, káldról latinra, vagy latinról a nép nyelvére történő bibliafordítás kötelező cenzúrázását.²¹ Ezek a rendeletek azonban nem szabtak gátat az anyanyelvű Bibliák megjelenésének.

Pál apostol, az eszmény

Fennebb láttuk, a hivatalos egyház szemében a Szentírás fordítása és értelmezése nem pusztán bibliai hermeneutika és filológia kapcsolatát jelentette: ekkleziológiai kérdés volt.²² A hivatalos egyház önmagát tekintette a maga látható és szervezeti formájában az evangéliumi igazság egyetlen legitim magyarázójának, mert ő kapott ígéretet a Szentlélek vezetésére. Az ellentábor viszont a saját lelkiismeretük és tudásuk által elkötelezett exegéták, írásmagyarázók, illetve a Szentlélekkel felruházott kiválasztottak körül nem határolható egyházát tartotta az evangéliumi igazság letéteményeseinek, és ezeket ruházta fel kötelező érvényű tekintéllyel. Mindkét fél Pál apostolt tekintette példaképének, aki egyrészt evangéliumát alávetette az egyház ítéletmondásának, másrészt mert az evangéliumot érvényesítette az egyházi vezetés döntésével szemben is.²³

A reformátorok paulinizmusa ez utóbbi szemléletből fakadt. John Colet, Lefèvre D'Étaples, és Erasmus már a reformáció előtt Pál tekintélyét hirdette, viszont itáliai hatás mutatható ki paulinizmusukban, főleg Marsilio Ficino és Laurentio Valla hatása.²⁴ Valla szerint Pál műveltsége, hermeneutikai erényei, de főképpen görög retorikai készsége révén emelkedik ki az apostolok közül. Erasmus ugyanezen elvek miatt értékelte nagyra a páli leveleket. *Hermeneutikájára* jellemző, hogy amikor az evangéliumi igazságok kapcsán kétség merül fel, akkor Pálhoz igazodik.²⁵ Aquinói Tamás, Duns Scotus, Gabriel Biel művei nyomán Pál teológiájában találta meg a „summa theologiae” irányát, különösen a Római levélben. A Pál személye és levelei iránt érzett tisztelet a *Novum Instrumentum*ban nyomdatechnikailag is megfogalmazódik: önálló, két színnel, feketével és pirossal nyomott címlapot kapott ez a rész. A címlapot görög maiusculával szedték, a kiadó neve is, végszigmákkal nyomtatva egyfajta, az apostoli korról való egyidejűség iránti vágyat sugall.²⁶

²¹ EISENSTEIN, Elisabeth L.: Evangéliumi igazságok új formában: a *nyomtatott Vulgata*. In: *A könyves kultúra: XIV–XVII. század I.* Szeged, Scriptum, 1992. 262.

²² GÁNÓCZY Sándor – Stefan SCHELD: *Kálvin hermeneutikája: szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*. Bp., Kálvin, 1997. 16–20.

²³ Uo. 20.

²⁴ Uo. 20–26.; A sor a későbbiekben folytatódott: „Homérosz lesz a kezünkben és Pál levele Tituszhoz” mondta ki a jelszót Philipp Melanchthon 1518-ban wittenbergi székfoglalójában.

²⁵ Uo. 29–30.

²⁶ A 323. oldalra eső címlap érdekességképpen egy szedéshibát is tartalmaz a görög szövegfelíratban. GÁNÓCZY Sándor: i. m. 29–30. 129.; JONGE, Henk Jan de: i. m. 395.

A *Novum Instrumentum* megjelenése után egy évvel adta ki *Paraphrasis in Epistolam ad Romanos* című munkáját, melynek előszavában Pált magasabb rangra emelte, mint a humanisták által nagyra értékelt szónok és államférfi Cicerót.²⁷ Azzal érvelt, hogy Pál ékesszólásának az emberiség üdvösségét és vallásának summáját köszönheti. Szerinte úgy emelkedik ki az apostolok közül, mint olyan hermeneuta, akitől minden idők biblikus teológusai tanulhatnak. Erasmus célkitűzése a humanista nevelésszéménynek megfelelően az lett, hogy a lehető legtöbb embert visszavezesse a források megismeréséhez, azáltal, hogy kommentárjaiban Pálra mutatott, mint az antik szellemi és lelki világ csúcspontjára.

Erasmus hermeneutikája szerint a szent iratok ismerete általános és magától értetődő kell, hogy legyen mindenki számára, mert csak így lehet a Szentírásban rejlő krisztusi tanítás (*philosophia*, *dogmata Christi*) kötelezően érvényes az egész keresztyénségre nézve. A bibliai nyelvek ismeretében vagy az anyanyelvű Kijelentés által kerül az evangélium olvasója közvetlen kapcsolatba az élő Krisztussal, legyen akár egyszerű ember az illető. Ezáltal válik lehetővé a *philosophia christiana* elsajátítása. Mivel a dogmákat csak egynek tekintette a keresztyén élet kihívásai közül, értelmezése szerint a *philosophia christiana* nem intellektuális, elvont filozófia, hanem gyakorlatias, kegyes életbölcsség, amelynek elsődleges eszköze a krisztusi szellemű írásmagyarázat és a Szentírás személyes olvasása.²⁸ A reneszánszról alkotott szemléletét is ez befolyásolta: a gyakorlati élet szabályainak megfelelő vallásosságban kifejeződő krisztusi filozófiát nevezte reneszánsznak.²⁹

A bibliaolvasás (majdnem) mindenkinek szóló programja

Nem állja meg a helyét az a kijelentés, hogy „Erasmus jószerivel gyakorlati következmények nélkül gondolkodott”, amikor meghirdette a bibliaolvasás programját, holott ő nem foglalkozott a Szentírás anyanyelvre való fordításával.³⁰ Eszméinek következményeit a kortársak és az utódok fordítói és magyarázói tevékenysége példázza. Az Erasmus által megfogalmazott eszmék kézzelfoghatóan jelen voltak a reformátorok munkásságában, akik továbbvitték a humanizmus és reformáció folyamatát. Példaként Kálvin hermeneutikájában Erasmus a leg-

²⁷ PAYNE, John B.: Erasmus and Lefèvre d'Étaples as Interpreters of Paul. In: *Archiv für Reformationsgeschichte* 1979. 54–83.

²⁸ SAWYER, Frank: *Filozófiai perspektívák. Reneszánsz, reformáció, felvilágosodás*. III. kötet. Sárospatak 2002. 91–92.; LEINSLE, Ulrich G.: *A skolasztikus teológia története*. Bp., Osiris, 2007. 226–229.

²⁹ HUIZINGA, Johan: i. m. 231.

³⁰ PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: UŐ: *Papok és nemesek*. Bp. 1995. 38.

többször idézett szövegkritikus.³¹ A reformátorok szinte kivétel nélkül Erasmus szövegkritikai módszerét követték, az eredeti nyelvekkel, a fordítással és értelmezéssel szembeni igényt mindegyikük magáénak vallotta, felekezeti és nemzeti különbségek nélkül. A későbbi protestáns teológusok hermeneutikai gyakorlata azt bizonyítja, hogy elsődlegesnek tartották a Biblia könyveit eredeti nyelven olvasni, és azok jelentését etimológiai, grammatikai és szintaktikai szabályok szerint értelmezni. Kivétel nélkül megtalálható írásértelmezésükben a szövegösszefüggés-összehasonlítás gyakorlata: a homályosabb, nehezebben érthető fogalmakat, szakaszokat a világos, könnyen érthető részekkel egybevetni. Luther, Melancthon, Bullinger, Bucer, Kálvin bizonyítottan olyan hermeneutikai elveket használtak, amelyeket Erasmus és a többi humanista alkotott és vallott magáénak.³² Az anyanyelvű bibliafordítások és kiadások pedig a szövegkritikai elvek átvétele mellett az Erasmus nézetei által előkészített befogadó közeget is közvetlen hasznosították.

Heltai Gáspár munkaközössége és Erasmus

Heltai Gáspár nyomdájában 1551–1565 között a Krónikák, Ezsdrás, Nehémiás, Eszter, Jób és a Makkabeusok könyve kivételével sorra jelentek meg a Szentírás könyvei.³³ Heltai és a fordításban együttműködő lelkészek hermeneutikai nézetei egyértelműen erasmusi hatásokat mutatnak. Heltai Gáspár wittenbergi, Wizaknai Gergely wittenbergi és bécsi, Gyulai István krakkói tanulmányainak tükrében ez érthető is.³⁴ 1551-ben jelent meg munkaközösségük első terméke, *A Bibliának első része*, amely Mózes öt könyvének fordítását tartalmazza.³⁵ A Gyulai István által írt bevezetőjében (A Szent Bibliáról és annak magyar nyelvre való fordításáról való beszéd) először az inspiráció tanának részletes, kilenc bizonyítékkal alátámasztott taglalását olvashatjuk. „Mert nyilván támadott e tudomány nem embertől, sem angyaltól, hanem általában ő magától a hatalmas és bölcsességes Úr Istentől,

³¹ 148 alkalommal történik rá hivatkozás. Ez 84 esetben elutasító, 44 esetben ambivalens és 18 esetben egyetértő. Figyelemre méltó, hogy dogmatikai kérdésekben legtöbbször döntő a véleménye. Az adatok szerint Kálvin és a reformátorok számára Erasmus olyan tekintély volt, akinek a véleményét komolyan kellett venni. Vö. GÁNÓCZY Sándor: i. m. 77.

³² GÁNÓCZY Sándor: i. m. 31–53.; MÜLLER, Johannes: Martin Bucers Hermeneutik. *Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte* XXXII. Heidelberg 1965. 38–40., 141–142., 242–244.; BALÁZS János: i. m. 126.

³³ RMNy 90., 208., 95., 92., 96., 162., 186.; BORBÉLY István: A Heltai-féle Biblia. *Magyar Nyelvőr* 1910. 208–213.

³⁴ SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szeged 1992. 596., 896., 2535.; NAGY József: A „Colosvárba” nyomtatott „Heltai-Biblia”. *Keresztyén Magvető* 1974. 20–27.; A krakkói erasmista körrel és a krakkói hebraistákról lásd BALÁZS János: i. m. 32–36.

³⁵ RMNy 90.; RMK I. 25.

mennynek és földnek teremőjétől. Mert az ő Szent Lelke szólt és cselekedett mind a próféták által, s mind az apostolok és az evangélisták által.”³⁶ A Szentírás hasznát és egyedül üdvözítő voltát röviden summázza: „Kevés beszéddel: Egyéb tudomány nélkül üdvözülhetsz, de nélkül soha semmiképpen sem. E tudományt ne próbálja kicsinyleni senki, mert ennek ő szent felsége volt mindenkoron oltalma. Hiában munkálnak az eretnekek is s a kegyetlen fejedelmek, kik ezt a tudományt és ennek igaz értelmét és magyarázatját el akarják nyomni, mert miképpen ő szent felségét senki csak ingyen sem illetheti, azonképpen az ő öröktől fogva való bölcsességét, ezt a szent bibliabeli tudományt, senki el nem vesztheti.”³⁷ A reformáció képviselőinek egyhangú véleménye volt a Szentírás egyedülisége. Akatolikus egyházzal ellentétben Isten megismerésének és az üdvösség elnyerésének kizárólagos forrásaként kezelték a Biblia szövegét. Erasmus, anélkül hogy az egyház teológusait, ill. azok műveit kárhoznátná, a *Novum Instrumentum* előszavában leírta, hogy az igazi *philosophia Christi* csak az evangéliumokban és az apostoli levelekben található meg. Mindenki kerülőutakra téved, aki más művekben keresi Krisztus igaz tudományát.³⁸

Az előszó tovább is erasmusi gondolatokat idéz: „Szükség volt volna azokéért, hogy ennek előtte a régen a mi országunkbeli Fejedelmek nem kímélették volna költségeket, hanem gondot viseltek volna erre, hogy ez a drágalátos könyv, a mi nyelvünkön is olvastatthattott volna. Mert nem igen sokan vannak közöttünk magyarok között, kik csak annyira is tudjanak deákul, hogy a deák Bibliát csak betű szerint is értsék. [...] Jóllehet immár mostan értjük, hogy sok jámbor kívánja, ha e Szent Bibliát magyar nyelven láthatnája és olvashatnája [...].”³⁹ A világi előjárókat Erasmus Pál apostol teológiája alapján úgy határozta meg, mint akik a *philosophia Christi* normarendszerének elsődleges képviselői és őrzői.⁴⁰ A sok jámbor „kívánsága” pedig bizonyítéka annak, hogy a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja jogos igényeket elégített ki.

A filológia, dialektika és a szövegkritika általános reformatori nézete köszön vissza a fordítás technikáját leíró sorokban: „Másodszor ezért voltunk ennyien együtt e munkában, mert nemcsak a közdeák Bibliát követtük a magyar fordításban: miért hogy a közdeák Biblia helyel-hellyel a görög Bibliából igen homályosan íratott. Egy néhány helyen pedig el is távozott az igazi értelemről: hanem főképpen követtük a Zsidó Bibliát, mert hogy az ő törvénybeli könyvek legelőször zsidóul íratattak. De úgy követtük a Zsidó Bibliát, hogy előttünk volt a közdeák is, előttünk a több deák Bibliák is, előttünk az egyéb nyelven valók is. Meg olvasván együtt az egyiket, másunk a másikat, harmadunk a harmadikat, negyedünk a negyediket,

³⁶ 42 a₂r-v.; LThK 5. 533–541.; FABINY Tibor: i. m. 20–24.; TÖKÉS István: i. m. 75–80.

³⁷ c₁ v.

³⁸ Idézi GÁNÓCZY Sándor: i. m. 28–29. 128.

³⁹ c₁ v.

⁴⁰ „Amit Krisztus tanít, az senkire sem vonatkozik jobban, mint a fejedelemre.” ROTTERDAMI ERASMUS: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Bp. 1992. 145.

köveztük az igazabb és az írás szerint való értelmet. Mert sok hely nagyon a Szent Bibliában, hol az igéknek sokféle idézetekért, avagy a beszédnek rövid voltáért a magyarázatba különböznek mind a Zsidó, mind a keresztyén doktorok. Továbbra értsd meg, hogy noha főképpen a Zsidó Bibliát köveztük, de azért a Zsidó szónak módjáról sok helyen eltávolodtunk, köveztünk az igaz értelemben a magyar nyelvnek járását. Sok helyen viszontag a Zsidó szónak járását köveztük, ott a hol ismertük, hogy az igébe elrejtett titkok vannak [...]. Ennek felette azon igyekeztünk, hogy minden igét a magyarba is tulajdon és szinte azon dolog jegyző igéjével jelentessünk ki. Mert amely tolmácsoló avagy írás fordító azt nem műveli, nagy kárt teszen a keresztyéneknek, megfosztván őket az írásnak igaz és a Szent Lélek szerint való értelmétől. [...] ki e mi munkánkat meg akarja jobbítani, annak nemcsak a grammatikát kell tudni, nemcsak zsidóul és görögül kell érteni. De ezeknek felette a keresztyén tudományban tudósnak és bölcsnek kell lenni: Mert nem jár a Szent Lélek mindenütt a grammatika után, miképpen nekik vélik: Hanem a grammatikának kell a Szent Lélek értelme után járni. Mert ha a szent írásban valami együtt homályosan nagyon, másutt ugyan azon dolog nyilvánban nagyon megírván. Ezért kell az írást nem annyira a grammatikától, menere [mintsem] az írásból magyarázni, miképpen Szent Ágoston is mondja és vallja.”⁴¹ Erasmus módszerét minden reformátor magáévá tette: fordításban is érvényesülő szövegkritika során az etimológiai, grammatikai és szintaktikai szabályok alkalmazása biztosítja a szöveg helyes értelmezését. A különböző fordítások használata mellett elsődleges az eredeti szöveg, amelynek értelmezésében Gyulai szerint nemcsak a nyelvtani ismeretek fontosak, hanem az értelmezés is.⁴² A textusok egybevetése adhatja meg a lehetőséget, hogy a fordító és értelmező világosan és tisztán fejthesse ki az Írás értelmét. Erasmus hatásaként Bucerre és Lutherre volt leginkább jellemző a szöveg-összehasonlítás módszerének érvényesítése, amely a nehezebben érthető fogalmakat és igehelyeket jobban érthető, világosabb párhuzamokkal veti egybe.⁴³ Az Ószövetség további könyveinek kiadásában is a keresztyén humanizmus és a reformáció fordítási és értelmezési elvei érvényesültek.

1561-ben, majd 1562-ben Heltai munkájaként megjelent az *Újszövetség* fordítása.⁴⁴ A szintén munkaközösségben fordított mű ajánlásából kiderül, hogy

⁴¹ c₂v-c₃r.

⁴² Kálvin megfogalmazásában: „Mind a próféciának, mind a nyelvnek, mind az írásmagyarázatnak, mind a tudománynak az a célja, hogy minket Isten ismeretére vezessen.” *A keresztyén vallás rendszere*. III. 18: 8. Bp. 1995.

⁴³ GÁNÓCZY Sándor: i. m. 47.; Erasmus esetében ez a módszer összekapcsolódik a paulinizmussal, amikor helyenként az evangélium textusait is Pál leveleiből vett párhuzamok alapján értelmezi.

⁴⁴ RMNy 172, 186

Heltaiék ebben az esetben is összevetették a szöveget más fordításokkal.⁴⁵ Sólyom Jenő Beza *Újszövetségének* hatásait vélte felfedezni ebben a fordításban, azonban adatokkal nem támasztotta alá a feltevését.⁴⁶ Ezt a szöveg-összehasonlítás nyomán sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudtuk. Ugyanígy Erasmus fordításának a használatára sem utal semmi az általunk egybevetett szövegrészekben. A szöveg tartalmazza a Comma Joanneumot (1Jn 5, 7b–8a), tehát ha használták is a fordítók Erasmus verzióját, mindenképpen a harmadik, 1522-ben, vagy az azután megjelent kiadásokat kellett, hogy forgassák.

Heltai Gáspár könyvtárában megtalálható volt Erasmus *Annotationese*.⁴⁷ Heltai wittenbergi tartózkodása idején vásárolta, erre utal a kötet fatáblás, vaknyomásos disznóbőr kötésén a „CAS HELT T [P] 1543” superexlibris. A kötetben több kéztől származó lapszéljegyzeteket találunk, de ezek nagyobb része későbbi, 17–18. századi. Sajnos a margináliák zöme csak kiemelés, párhuzamos helyek megjelölése. A szöveghez fűzött megjegyzések sem adnak támpontot annak eldöntésére, hogy eszközül szolgált-e a kötet az Újszövetség fordításakor.

Erasmus Újszövetségének brassói kiadása

Johannes Honterust halála után, 1549-től Valentin Wagner, a brassói iskola rektora követte a lelkészségben, és ő vette át a nyomda vezetését is. Wagner 1542. április 13-án matrikulált Wittenbergben, így szinte magától értetődő, hogy humanista képzettségével Honterus kiadói programját folytatta, az iskola és a protestantizmus érdekeinek érvényesítésével.⁴⁸ Az a tény, hogy a nyomdát 1554–1555-ben átszervezték, betűkészletét felújították, a félíves sajtót egészívesre cserélték, arra utal, hogy Wagner nagyobb léptékű művek kiadásában gondolkodott. 1556-ban kezdtek el negyedréti könyveket nyomtatni, először Thomas Bomel magyar

⁴⁵ BOD Péter: *A szent Bibliának története*. [Szeben] 1748. 138–140.; „Az keresztyén olvasóknak” Magyar nyelvű bibliafordítások és kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Sajtó alá rend. ZVARA Edina Bp. 2003. 125–126.; Sylvester János fordítását két esetben is kedvezőtlenül bírálja Heltai, egyszer az ajánlásban, másodszor a mű végén található idegen szavak magyarázatában.

⁴⁶ SÓLYOM Jenő: A vizsolyi Biblia jubileumi irodalmához. *Protestáns Szemle* 1941. 260.

⁴⁷ 1. Des. Erasmi Rot. in Novvm Testamentvm annotationes ab ipso auctore iam postremum sic recognitae ac locupletatae, ut propemodum nouum opus uideri possit. Basileae, Anno M D XL, in officina Frobeniana..., (per Hieronymvm Frobenivm et Nicolavm Episcopivm anno M D XL mense Septembri.). Koll. 2. Des. Erasmi Rot. Ecclesiastae sive De ratione concionandi libri quatuor, postremum ab auctore recogniti, cum indice accuratiore quàm antehac & copiose. Basileae, Anno M. D. XXXIX., in officina Frobeniana. In fol. VD 16 E 2723. A kötet több tulajdonos használatának jegyeit tartalmazza, majd a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára őrizte. Jelenleg a Román Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában található. Jelzete: U 74422-74423.; DANKANITS Ádám: Erasmus erdélyi olvasói. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. 1967. 127. Bíró Gyöngyinek köszönöm ezúton is, hogy egyéb Erasmus-kötetekkel együtt felhívta a figyelmemet erre a kötetre.

⁴⁸ SZABÓ – TONK 2796.

történelmi kronológiáját, majd Melachthon *Sententiae veterum de coena Domini* című munkáját, és végül a *Novum Testamentum*ot, Erasmus főművét.⁴⁹ Ez utóbbi vállalkozás nagyszabású voltát jelzi, hogy az anyagi ráfordítás nagysága miatt Wagner megszerezte hozzá János Zsigmond király szabadalmát is.⁵⁰ Wagnernek ez a vállalkozása a legköltségesebb 16. századi erdélyi kiadvány volt.

Ez a kiadás is párhuzamos görög és latin szöveget közöl, gazdag lapszéli jegyzetekkel. Wagner, lévén, hogy mesterei nyomán tökéletesen emendált szöveg kiadására törekedett, a kötet ajánlásában menti magát a szövegben előforduló hibák miatt: „Valentin Wagner Brassóból üdvözlí a keresztyén olvasót! Noha hűségesen törekedtem arra, hogy az Újszövetség eme példánya mind görög, mind latin nyelven minden eddigi kiadásnál hibátlanabbul és a tudós férfiak számára minél olcsóbban kerüljön napvilágra, annyira éles látású mégsem lehettem, hogy néhány hiba el ne kerülje a figyelmemet. Úgy látom, hogy a javításokat illetően a rézmetsző tudománya sem bizonyult minden esetben elégségesnek.⁵¹ Ám mivelhogy ritka és meglehetősen könnyű hibákról van szó, nem tartottam szükségesnek feltüntetni, hiszen bárki, akár középszerű nyelvismerettel is észreveheti és kijavíthatja azokat. Ami pedig engem illet, buzgó imádságokban kérem az Isten Fiát, hogy a barbár népek dühét tartsa távol Magyarországtól, és eme munkánkat fordítsa egyházaink javára. Ámen.”⁵²

A címlap szövege külön is hangsúlyozza, hogy a margináliák a párhuzamos bibliai helyek utalásain kívül szómagyarázatokat és rövid tartalmi összefoglalásokat is tartalmaznak. Dankanits Ádám közléséből tudjuk, hogy a brassói iskola könyvtárának első, 1575-ben összeállított katalógusában szerepel Erasmus *Paraphrasése*nek két példánya, valamint az *Annotationes in Novum Testamentum*.⁵³ Ezek, bár közvetlen bizonyíték egyelőre nincsen rá, eszközei lehettek a kiadás munkálatainak.

⁴⁹ RMNy 130., 133.; *NOVVM Testamentvm Graecae ac Latinae iuxta postremam D. Erasmi Rot. translationem. Accesserunt in hac editione praeter concordantias marginales, succincta quaedam scholia et communiu(m) locorum index.* Coronae MDLVII. Wagner. RMNy 138.; V. ECSEDY Judit: Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára. In: *Honterus emlékkönyv.* Szerk. W. Salgó Ágnes, Stemler Ágnes Bp. OSZK – Osiris, 2001. 132–134.

⁵⁰ V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800.* Bp., Balassi 1999. 45. 274. Heltai bibliafordításának első részét hasonlóképpen privilégium védte 1551-ben. A *Novum Testamentum* privilégiuma öt évre szolgált, két aranyárka bírság és a kalózpéldányok elkobzása terhelte az illetéktelen újranyomtatás elkészítőjét, és tiltotta más kiadás külföldről való behozatalát is.

⁵¹ „*Præterea neq[ue] Chalcographorum studium nostris correctionibus ubiq[ue] satisfecisse uideo.*” A korabeli latin nyelvhasználatban a *typographia* és a *chalcographia* fogalma összemosódott. A rézmetsző itt egyértelműen a nyomdászt jelöli, Wagner nyomdájának ugyanis nem volt rézmetsző műhelye. V. ECSEDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600.* Bp. 2004. 60.

⁵² OO₄v. Megköszönöm Ledán M. Istvánnak a fordítást!

⁵³ DANKANITS: i. m. 1967. 128.

Azonban a kiadványnak az érdekessége nem az emendált szövegben, vagy a bő jegyzetekben rejlik. Szóltunk már arról, hogy Erasmus Pál apostol munkássága iránt érzett megbecsülését kifejezendő az 1516-os *Novum Instrumentum*ban a páli levelek elé díszes címlapot nyomtattatott. Ezt a későbbi kiadások nem minden esetben vették át, és ha át is vették, kérdés, hogy mennyire tudatosan tették. A brassói kiadás esetében azonban Pál leveleit díszcímlap nyitja, és biztosra vehető, hogy nem pusztán szolgálalkú tipográfiai utánzásról van szó. Wagner, tudatosan készülve az Újszövetség kiadására, a nyomda átszervezésének részeként Laurentius Froniusszal új fametszeteket készíttetett.⁵⁴ „A szerény képességű mester legsikerültebb munkája a Szent Pál leveleit tartalmazó fejezet címlapkerete, amely sokkal jobban érvényesült volna a kötet címlapján. Nem tudni, miért döntöttek a szerény, csak tipográfiai eszközökkel készített címlap mellett, és a díszes keret miatt

⁵⁴ BINDER, Paul – HUTTMANN, Arnold: *Laurentius Fronius, ein Kronstaedter Buchdrucker, Holzschnittmeister und Maler des 16. Jahrhunderts*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 1971. 37–50.; Uő: *Összefonódó szálak: Laurentius Fronius alias Diacul Lorin*. Művelődés 1978. 53. Fekete Csabának köszönöm, hogy felhívta a figyelmem Froniusra.

nem ott kapott helyet.”⁵⁵ Wagner humanista műveltsége és kiadói tevékenysége egyértelművé teszi, hogy döntése a keresztyén humanizmus Pál apostol iránti tiszteletét kívánta láttatni és nyomatékosítani. A paulinizmus nyert formai kifejezést a kissé suta, de mégis kifejező címlap által.

KURTA, JÓZSEF

Erasmus and Versions of the 16th Century Hungarian Bible Published in Transylvania

Standard bibliographical desk books reveal the influence of Erasmus on three translations in Hungarian of the New Testament (1533, 1536, 1541) printed in Vienna and Hungary, respectively. However, with the aid of supplementary data the impact of Erasmus's hermeneutics on the 16th century Transylvanian Bibles can also be proven. Parts of the Bible in Hungarian translated and published by Caspar Heltai and his associates since 1549, especially the prefaces to Biblical books, also demonstrate that these translators who all studied abroad namely in Wittenberg, were well aware of Erasmian principles of Christian humanism.

In contrast to the simple frontispiece of the New Testament printed in 1557 by Valentin Wagner in Brassó (Kronstadt, now Braşov in Rumania), the inside title page to the Epistles of Paul is a richly decorated woodcut specially constructed to highlight Paulinism so favoured by Erasmus.

⁵⁵ V. ECSÉDY Judit 2004. 60–61.

A COETUS KÖNYVE

ADALÉK A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM TÖRTÉNETÉHEZ

A 17. században mást jelentett az iskola, mint ma. Nem véletlenül nevezték Alma Maternek, azaz életető anyának. Amikor a modern iskolától megkülönböztetem, a tanulói viszonyra helyezem a hangsúlyt. A közoktatás általános elterjedése előtt az iskola nem egyszerűen az adott tanulmányok elsajátítására szerveződött intézmény volt, hanem elsősorban közösség. A magyarországi diákok a tanulói közösséget coetusnak nevezték. Érdeemes arra gondolni, hogy a fogalom tartalma hordozza azt, hogy ez a közösség önkéntes alapon jött létre. A coetus tagjának lenni pedig kitüntetést jelentett. Ebből azután következett, hogy e társaság tagjai maguk is igyekeztek gyarapítani, gazdagítani az iskolát.

Ha régi könyvet veszünk a kezünkbe, sajátos érzések lepnek meg bennünket. Óvatosan forgatjuk, szinte gyengéden lapozunk bele, érezzük, hogy egy darab történelem van a kezünkben. Valaki komoly szellemi munkával alkotta meg a szöveget, a nyomdászok pedig művészi hozzáértéssel formálták alakilag is könyvvé. S azután az olvasók: mennyi embernek okozott örömet, vigaszt, bátorítást, tudományos gyarapodást, szellemi vagy lelki élményt egy-egy ilyen kiadvány olvasása az idők folyamán. Így van ez legtöbbször általában is. Ha pedig a közelebbi történetét is ismerjük valamelyik nyomtatványnak, még személyesebbek lehetnek az azzal kapcsolatos érzéseink.

A Sárospataki Református Kollégiumban őrzött M611-es jelzettel ellátott könyvet szinte meghatottság nélkül nem is vehetjük kézbe. Egy haldokló diák távoli képét idézi elénk, aki örökséget akart hagyni az Alma Maternek. Valamit, ami annak használ, s ami egyben az ő iskola iránti szeretetét is emlékezetben tartja. A könyvbe írt kéziratos feljegyzés így adja ezt elő:

Optimae expectationis Juvenis Daniel Samaraeus ex hac miseriarum valle in coeleste piorum politeuma migratus, Sacrorum hunc Bibliorum codicem in perpetuum Coetus Sarospatachiensis rationem et usum in publicis tempore precum praelectionibus perennem testamento legavit, memoriae suae perpetim recolendae ergo. Anno 1622. 13. Augusti. Magyar nyelven ez annyit tesz, hogy: Amikor az igen szépreményű ifjú, Samarjai Dániel, a nyomorúságok eme völgyéből a kegyesek mennyei hazájába készült

költözni, ezt a szent Bibliát örök tulajdonul a sárospataki coetusnak hagyományozta, az imádkozások idején nyilvános olvasásra való állandó használatra és az ő emlékezetének folytonos megújítása végett, 1622. augusztus 13-án.

Samarjai Dániel – nevéből ítélve – minden bizonnyal a Pozsony vármegyei Somorja mezővárosból érkezett Patakra, igaz Moson vármegyében is volt Pusztasomorja nevű helység, mégis az előbbi származás valószínűbb. A törvényeknek 1622. június 24-én írt alá.¹ Az anyakönyvben nem sokkal később a neve mellé jegyezték, hogy „meghalt ugyanabban az esztendőben, augusztus 5-én, Gyöngyösön”. Az általa hagyományozott könyvet néhány nappal később – mint fentebb láttuk – a bibliotékárius diák átvette.

Az adatokból kiindulva több kérdés is felvetődik. Kezdjük a végén. Mit keresett Samarjai Dániel pataki diák Gyöngyösön? Semmi biztosat nem mondhatunk. Talán az aratási szupplikáció során került a hódoltsági mezővárosba. A halálát feltehetően pestis okozta, 1622-ben sok diákot és velük együtt mindkét pataki tanárt elragadta ez a szörnyű járvány.

Samarjai Dániel alig több mint egy hónapot tanult Patakon. Elegendő volt-e ez a rövid idő, hogy közötte és a pataki intézmény között olyan erős kötődés jöjjön létre, hogy a halálos ágyán arról megemlékezzék? Az emlékezet nyilvánvalóan az Iskolának – így nagybetűvel – szólt. Annak a közösségnek, amelynek Patakon csak rövid ideig volt tagja, hiszen ide már egy bizonyos előképzés után érkezett. Meglehet, hogy Somorja mezőváros iskolájáról sem feledkezett meg. Hagyatékával a szent tudományok otthonának, az „éltető anyának” közösségét ajándékozta meg, s ezzel küldetése betöltéséhez járult hozzá. A 17. század Patakról indult, egyik legnagyobb magyar pedagógusa Keresztúri Bíró Pál – Rákóczi Zsigmond herceg tollára adva a szavakat – így írt a fejedelemnek az iskoláról: *„Nincsen sohu, Kegyelmes Uram, az jószágos cselekedetnek egyéb veteményes kerti az scholákon kívül, nincsen oly kedves társaság, melyben az emberi elme az tisztességnak kívánására inkább gerjedezne, nincsen sohu oly jeles és hasznos munka, mint az scholai munka, nincsen oly mesterséges tudomány, mellyel az isteni méltósághoz közelebb járulhatnánk, mint a deáki tudománnyal. Mindenek bizonyára sötétségben lappanganának, és haszontalanok volnának, ha az scholáknak gyakorlói ez világra ki nem terjesztenék azokat, melyektől az egész emberi társaság függ... Óh mely boldogok hát az scholákban tanuló ifjak!”*² A lényegyet tekintve bizonyosan így érezte ezt Samarjai Dániel is. Ezért a maga módján, még halálos ágyán is, a „schola” szellemi építésén fáradozott.

A Bibliát nem csak úgy általában ajándékozta a coetusnak, hanem pontosan körülhatárolt célra és feladatra. Az iskola éppen a megelőző 1621. esztendőben bővítette ki korábban meghozott törvényeit, és hitelesíttette a patrónussal I. Rákóczi Györggyel. A szabályzat szigorúan megkövetelte az egyéni rendszeres biblia-tanulmányozást, de gyakorlatban volt a Szentírásnak a közös, nyilvános, folyamatos

¹ HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református kollégium diákjai 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 54.

² *Csecsemő Kereszttyén*, Várad, 1638. RMNy 1721. 1–10 számozatlan levél.

felolvasása is.³ A törvénykönyvből kiderül, hogy a közös bibliaolvasást az esti könyörgés alkalmával gyakorolták a diákok. Ez utóbbi célra és alkalomra hagyta Samarjai Dániel a Bibliát. Nem lehetetlen, hogy ez az iskolai szokás vált általánossá a 17. század folyamán a gyülekezetekben is olyannyira, hogy a Geleji-kánonok néven ismert, 1649-ben megjelent törvénygyűjtemény már régebben létező gyakorlatként említi.⁴ A hetenkénti, templomi közös bibliaolvasást a puritánok szorgalmazták ugyan, de az iskolai példa mutatja, hogy fellépésük előtt az iskolák falai között már létezett a kegyességgyakorlásnak ez a formája.

Mondanom sem kell, hogy ez a felolvasás latin nyelven folyt, hiszen az iskola falain belül ez volt a „hivatalos” nyelv. Nem árulok el nagy titkot tehát, hogy a szóban forgó könyvet is ezen a nyelven írták. A teljes címe ez: *Bibliorum Codex Sacer et authenticus Testamenti utriusque Veteris et Novis ex Hebraea et Graeca veritate, quam proxime ad literam quidem fieri potuit, fidelissime in linguam Latinam translatus*; tehát A Szent Bibliának azaz mindkét szövetségnek, az Ónak és az Újnak héberből és görögéből igazán, amennyire lehetséges, a leghívebb betű szerinti latin nyelvű hiteles fordítása.

Valószínűleg Szombathi János (1749–1823) professzor azonosító jegyzete olvasható a címlapon: *Versio Sant. Pagnini*, azaz Santes Pagninus szerinti változat. *Santes Pagninus* (1470–1541) francia dominikánus szerzetes kiváló hebraista volt,⁵ két műve is megvolt Patakon a 17. század elején. Az egyiket „*Biblia Hebraea, cum interpretatione latina*” címmel vették fel a lajstromba.⁶ A másik – miután most is megvan a pataki könyvtárban⁷ – könnyebben azonosítható: *Thesaurus Linguae Sanctae sive Lexicon Hebraicum*, Lugdunum, 1575. A reformáció anyanyelvű bibliafordításai során igen népszerű volt Pagninus Ószövetség-fordítása. Károli Gáspár is használta: „*Követünk e fordításban sok jámbor tudós embereket, kik a zsidóból, amely nyelven íratott az Ó-Testamentom, igazán fordították a Bibliát, mint Vatablust, Pagninust, Munsterust, Tremelliust...*” – ahogy a szent öregember írta.⁸ Az Ószövetség tehát, mely tartalmazza az apokrif könyveket is, Santes Pagninus fordítása. Az újszövetségi rész pedig – ezt nem azonosította Szombathi professzor, más forrásból azonban megállapítható – Kálvin tanítványának, *Beza Theodore*-nak (1519–1605) a munkája. Beza – életében – öt alkalommal adta ki jegyzetekkel ellátott latin Újszövetség-fordítását (1565, 1567, 1580,

³ *A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvénye*. Közli és fordította SZENTIMREI Mihály. Sárospatak, 1996. 29, 37.

⁴ KISS ÁRON: *Egyházi kánonok*. Kecskemét, 1875.

⁵ *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon I–XIV*. 1990–2001, Verlag Traugott Bautz.

⁶ *A Sárospataki Református Kollégium 17. századi törvény- és anyakönyve*, Sárospatak levéltár. 491–559. Közölve H. TAKÁCS Marianna (szerk.): *Partiumi Könyvesházak 1623–1730*. Budapest – Szeged, 1988. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 14. Szerkeszti: KESERŰ Bálint. / 7–137.

⁷ Jelzete Í 107.

⁸ *A Vízolyi Biblia előljáró beszéde*. Sajtó alá rendezte BORBÉLY László. Budapest, 1940. 40–41.

1590, 1604).⁹ Az egyik kiadás a pataki diákok könyvtárában is megvolt az 1623. évi katalógus szerint: *Novum Testamentum purum Latinum Bezae in 8*.¹⁰

Samarjai Dániel könyvében nincs jelezve sem a kiadó, sem a kiadás éve. Különféle bibliográfiák átnézése után öt kiadását tudtam azonosítani a Pagninus-Beza Bibliának (1564, 1579, 1591, 1600, 1614). A terjedelem és a méret alapján a legvalószínűbb, hogy Samarjai Dániel birtokában az 1614. évi frankfurti kiadás volt. Ezt erősíti meg a kötés superexlibrise is: C S M 1616. Tehát az első tulajdonos 1616-ban vehette és köthetette be a Bibliát.

Átlapozva a könyvet, megtaláljuk benne a rendszeres használat nyomait. Aláhúzások, lapszéli jegyzetek ennek bizonyosságai. A nyilvános felolvasásokon is kézbe vették a pataki diákok a hagyatékozó akaratát beteljesítve, ezt látszik igazolni, hogy a Máté evangéliuma fejezeteinek rövid, összefoglaló címeket adtak, annak ellenére, hogy mindegyik rész tartalmi összefoglalóval kezdődik. Úgy látszik, hogy ezeket túl hosszúnak tartották Patakon, s egy-egy rövid mondattal helyettesítették.

A kor szokása szerinti tulajdonosi bejegyzés így olvasható a címlapon: *Danielis Samarai* azaz Samarjai Dániel. A coetus könyvtárosa is megörököltette az új possessor nevét: *Liber Scholae Illustris S. Patachinae*, tehát a híres Sárospataki Iskola könyve. Majd a kötéstábla versójára egy másik bibliotékárius kellő nyomatékkal ezt írta: *Coetus Liber, non furemini*, azaz a coetus könyve, ne lopd el! Ezzel a felszólítással végső soron teljes mértékben egyet is érthetünk. Hiszen nem erre a célra hagyta végrendeletileg iskolájának egykor a mennyei hazába távozandó Samarjai Dániel, igen szépreményű pataki diák.

DIENES, DÉNES

A Book of the Coetus. A Bible Donation in the History of the Sárospatak Reformed College

A student of the college named above was Daniel Samarjai who began his higher studies on June 24, 1622, and died on 5 August in the same year. When he fell seriously ill in his will he bestowed his Latin Bible, edited by S. Pagninus and Th. Beza, published presumably in 1614, on the student body, i. e. coetus, to be read at the daily services. As it is demonstrated in this study, the word school had a totally different meaning in the earlier centuries than it has in our days, i. e. the traditional latin name, coetus, covered the community of successive generations educated in accord with protestant spirituality.

⁹ SCHAFF, Philip: *History of the Christian Church*. Oak Harbor, WA: Logos Research Systems, Inc., 1997. (Az 1910. évi kiadás alapján) 237–238.

¹⁰ *Partiumi Könyvesházak...* 14.

JABLONSKI HÉBER BIBLIÁJA MAGYARORSZÁGON

KÖNYVTÁRTÖRTÉNETI ADALÉKOK ÉS HELYESBÍTÉSEK*

A Ráday Gyűjtemény régi állományába tartozó művek egyik értékes kötete héber Biblia, mely egykor az 1732-ben Odera-Frankfurtban is tanult Ráday Gedeon (1713–1792) birtoka volt.¹ A kötéstábla belsején ezt a kézzel írt *G. R.* monogram tanúsítja. Nem apjától, Ráday Páltól (1671–1733) örökölte, maga vásárolta. A Bibliának ebből a kiadásából jelenlegi ismereteink szerint ez az egyetlen ép példány hazánkban.² Csonka példányai Debrecenben maradtak, ezek adatait alább közlöm. A teológiai oktatás történetében, sem pedig könyvtáraink történetében nincs elhelyezve a mű, mert téves azonosítások tapadtak hozzá a hazai könyvtártörténet szakirodalmában. Ezek közül a főbbeket sorra kell vennünk és a valós adatokra rámutatnunk. A tévedések summás említése és helyesbítése előtt lássuk a Biblia könyvészeti leírását.

Biblia Hebraica: Cum Notis Hebraicis Et Lemmatibus Latinis. Ex recensione Danielis Ernesti Jablonski, Sereniss. Elect. Brandenb. à Sacris & Ecclesiarr. Unit. FFrr. per Polon. major. & Pruss. Senioris. Ad calcem subjungitur Clar. Viri Joh. Leusden Catalogus posthumus 2294. selectorum versuum, quibus omnes voces V.T. continentur. Edita Operâ & Impensis Johannis Henrici Knebelii, Collegæ Gymnasii Electoralis Joachimici. — Berolini, 1699.

— 8° a⁸—d⁸, A⁸—Z², Aa⁶, Bb⁸—Zz⁸, Aaa⁸—Zzz⁸, Aaaa⁸—Ssss⁸,):(⁷ + ¹ = [1], [32], 178, 508, [9] ff.

— A foliálást (számértékű) héber betűk jelölik; ezért ahol alább szükséges, a füzet és folio számát is megadom könnyebb tájékozódás kedvéért.

* Készült az OTKA K 73139-es számú pályázat támogatásával.

¹ Jelzete: O, 1739. Sima fehér hártyakötése teljesen dísztelen, gerincére fekete tintával felírták: *Biblia Hebraica*. Igen jó állapotban maradt meg, látszólag hiánytalan, de a bevezető 3-4 füzetéből összesen nyolc levél hiányzik. — Itt is megköszönöm a Ráday Gyűjtemény szíves segítségét és a hozzájárulást az itt látható címlapkép közléséhez.

² Sárospatak, Pápa, Kolozsvár stb. gyűjteményeiben mindhiába kerestem e Biblia példányait. Itt is köszönetet mondok Baranya Péter EKE rendszergazdának, általa különböző római katolikus egyházi könyvtárak még feldolgozatlan állománya felől is tájékozódhattam.

— A kötet függelékei közül — az interneten található adatok szerint (mintegy három tucat példányról van említés német könyvtárakban) — Jablonski értekezése a kötet elején négy füzetre terjed (a⁸–d⁸). Azonban a Ráday Gyűjtemény szép, és teljesen épnek látszó példányában ez nem így van, látszólag csupán az a–c füzet található meg, ez tehát nem 32, hanem 24 levél.³ Az alább említett két debreceni csonka példányról nem lehet megállapítani, hogy eredetileg (több átkötés előtt) megvolt-e hiánytalanul Jablonski bevezető értekezése; de a harmadik (Sz 1300 jelzetű) példány alapján nyilvánvaló, hogy a Ráday Gyűjtemény példányából levelek hiányoznak a c és d jelű füzetből, a példány utolsó levele így nem c⁸, hanem d⁸.

(1)

Daniel Ernst Jablonski (1660–1741), berlini porosz udvari prédikátor és a cseh-morva testvérek püspöke életre szóló barátságot kötött 1704-ben a nála fiatalabb Ráday Pállal (1671–1733), mikor Ráday kezében futottak össze a kuruc diplomácia száalai és II. Rákóczi Ferenc belső titkáráként követségben járt Németországban. Levelezésük nagyobb része ismert.⁴ II. Rákóczi Ferenc is levelezett vele.⁵ Jablonski magyar kapcsolatait családi hagyomány alapozta meg. Petrus Figulus nevű apja menekült volt egy ideig hazánkban. Apósával (Jan Amos Komenský) jött Magyarországra, mikor a nagy cseh-morva pedagógus Comeniust meghívták Patakra.⁶ Fiai később apjuk szülőhelyéből alkotott családi nevet választottak. Volt egyéb kapcsolata is Jablonskinak magyarokkal; többek között Pápai Páriz Ferencsel; közbenjárt magyarok ösztöndíjért is már az előtt, hogy Rádayt ismerte. A héber Biblia mégsem eme kapcsolat révén jutott el Magyarországra és a Rádayakhoz. 1777-ben vette meg

³ Többször előfordul, hogy (nagy) 8vo helyett tévesen 4to formátumot írnak hivatkozásokban, illetve hozzászámazzák a rézmetszetes díszcímlapot a bevezető rész leveleihez, tehát nem 32, hanem 33 levélszámot közölnek.

⁴ *Ráday Pál iratai*. I. 1703–1706. Bp. 1955. II. 1707–1708. Bp. 1961. III. 1709–1711. Bp. 2003. — Az I. kötet 146. lapja után látható arcképe, metszetét J. Haid készítette az itteni 1. képen látható olajfestményről. Kézírása, egyik levelének fotója is látható ugyanott a 310. lap után.

⁵ Ezt régebben is számon tartották. Lásd például (Pray György munkájára hivatkozva): „A *Jablonszky*nak szálló levelet írta Rákóczi, *N. Károlyból*, October 18-dikánn 1708-ban”. BUDAI É'saiás: *Magyar Ország Históriája...* III. Melybenn a' felséges Ausztriai Ház örökös uralkodása foglalódik. Buda vára visszavételétől a' mostani időkig. 2. kiadás. Nyomtatva Debreczenbenn Csáthy György. M. DCCC. XI. — M. DCCC. XII. III. 67. 3. kiadás. 1686–1833. Pesten, Trattner' és Károlyi' tulajdona, 1833. III. 53.

⁶ RÉVÉSZ Imre: *Comenius unokája. Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára*. In: Századok 96 (1962) 1–24. Lásd még Norman SYKES: *D. E. Jablonski and the Church of England*, London 1950; *Daniel Ernst Jablonski. Religion, Wissenschaft und Politik um 1700*. Hrsg. von Joachim BAHLCKE u. Werner KORTHAASE. Harrasovitz Verlag, Wiesbaden, 2008. — Az utóbbi kötet megszerzéséért itt is köszönetet mondok Egeresi László Sándor előzékenységeért és a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Török Pál Szemináriumi Könyvtárának. — Alább: BAHLCKE–KORTHAASE.

Ráday Gedeon a Medárd-napi vásár alkalmával Ernest Klopstock bécsi könyvkereskedőtől, aki rendszeresen ajánlott és szállított gyűjteményének könyveket.⁷

Ráday Gedeon könyvvásárlása előtt több mint hetven évvel már jelen volt a héber Bibliának ez a kiadása a hazai protestáns felsőoktatásban és Debrecen könyvtárában. Ezt azonban a már megemlített téves azonosítás és elhibázott magyarázatok következtében sem a teológiai, sem a könyvtári szakirodalom nem tartotta számon.

F. W. Weidemann festménye.

Daniel Ernst Jablonski arcképe.

(2)

Könyvtáraink hazai történetében mulattató sors jutott osztályrészül bizonyos könyvtári és könyvészeti adatoknak. Megesett ez Jablonski héber Bibliájával is. Főbb vonásokban érintenünk kell ezt az eszméltető folyamatot, helyesbítéssel.

Makkai László a debreceni református kollégium történetében a könyvtári állomány régi magyar Bibliáiról ír. Közülük többnek „[...] az 1706-os katalógusban nem találjuk a nyomát, nyilván közvetlenül a használók tulajdonában volt, vagy [...] idők folyamán elhasználódott és kiselejtezésre került. Ezért szerepel a XVII. század közepe előtti magyar bibliafordításokból oly feltűnően kevés az 1706. évi katalógusban, míg a Tótfalusi Kis Miklós-féle 1685. évi amsterdami magyar bibliából 26 darabot tartottak mintegy »raktáron« az eljövendő diáknemzedék számára, valószínűleg nem is csak kikölcsönzésre, hanem eladásra is.”⁸ Eladásra szánt készletnek igen gyér az *Aranyas Biblia* (1685) egyetlen példánya, hiszen Makkai László állításával ellentétben mindössze ennyi volt akkor a könyvtárban. Természetesen tanulási célra kölcsönöztek (azaz kizárólag a diákságnak és tanáraiknak). Minden tekintetben iskolai könyvtár volt a Református Kollégium, illetve akkor még a Coetus, a diáktestület saját könyvgyűjteménye.⁹ Kellett elegendő számú latin, görög és héber Biblia a három szent nyelv megfelelő szintű oktatásához. Magyar Bibliát református szertartáson alkalmaztak, nem oktatásban. Azonban szertartási célra minden *classisnak* volt Bibliája, későbbi időkben magyar is. Térképgyűjteménnyel és esetleges más könyvekkel a Bibliát évenként gondjára bízták a kiválasztott diáknak. Másrészt azonban ismeretes a magyar Biblia széles

⁷ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Megjelenik Ráday Gedeon halálának 200. évfordulója alkalmával. Bp. 1992. 152, 185. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai. 4.)

⁸ MAKKAI László: Debrecen iskolájából ország iskolája. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. BARCZA József. Bp. 1988. 53. Erre a Debreceni Református Kollégium 450 éves jubileumára megjelent munkára alább *DRKtört* rövidítéssel és lapszámmal hivatkozom.

⁹ Újabb áttekintés a könyvtár történetéről FEKETE Csaba – SZABÓ Botond: A kollégium könyvtára. In: *DRKtört* 393–467.

körü hiánya a 17. században, Tótfalusi Kis Miklós törekvéseinek fő motivációja volt ennek megszüntetése, ez a munkásságát tárgyaló tanulmányok révén közismert.

Jóhiszeműen támaszkodott Makkai László első összefoglaló könyvtártörténetünk, illetve benne a felhasznált korábbi források adataira. Könyvtártörténetünkben tudniillik azt olvassuk az 1702. évi ügyvélt Debrecenben legelső könyvtári szabályzatról (meg a katalogizálásról): „A könyvtári utasítást katalogizálás követte. Említést érdemel, hogy meglehetősen korán láttak hozzá szakkatalógus készítéséhez. 1704-ben [!] készült az első ilyen címjegyzék [!], majd 1714-ben egy új, betűrendes katalógus.”¹⁰ A könyvtáros diákok a polcon talált sorrendben jegyzékelték a könyvek lerövidített címét, szerzőjét (ezt nem mindig) és megjelenési évét (gyakran hiányos impressumát). Ezt 17. századi városi utasításra tették, kötelesek voltak a széniori és könyvtárosi diáktisztség átadása-átvétele alkalmával a városnak is beadni a jegyzék egyik példányát.¹¹ A korábbi jegyzékek nem maradtak meg, a 18. század első évtizedéből való a legkorábbi. Újra leírta, megújította (*noviter delineavit*) Naszályi István könyvtáros diák 1706-ban (nem 1704-ben!) az állomány jegyzékét.¹² Szakkatalógusnak ezt tévedésből sem vélheti könyvtáros; az imént idézett mondat is *címjegyzékről* szól; az elszámoltatás dokumentumát katalógusnak is csupán óvatos fenntartással tekinthetjük. Megmaradt a következő jegyzék is 1714-ből (*Series librorum... renovatur...*),¹³ betűrendes mutatóval (nem szoros betűrendben). A korábbi jegyzékekben nincsenek is a Makkai László (és mások) által emlegetett magyar Bibliák. Nincsenek olyan vonatkozásai sem az akkor érvényes kollégiumi törvényeknek, amelyeket a csupán korábbi közleményekre támaszkodó áttekintés vél. A 17. századból megmaradt kollégiumi törvények nem tartalmazták — az 1657-ban megújított és a *Lex Antiqua* szövegét átíró új törvény sem — a könyvtáros diák tennivalóit. 1704-ben történt, hogy első ízben beiktattak egy cikkelyt (*Leges Bibliothecario praescriptae*) az újrafogalmazott, nyomtatásban megjelent törvénybe,¹⁴ majd ezt további adalékokkal (*additamenta*) bővítették 1788-ban. Akkora a helyzet gyökeresen megváltozott, már csaknem félszázados volt

¹⁰ CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 128–129. Könyvtártörténetünkre alább Csapodi–Tóth–Vértesy rövidítéssel és lapszámmal utalok.

¹¹ *DRKtört* 398; a Protocollum oppidi Debrecen 1650–1652. évi kötetéből idéztem latinul is a városi rendelkezést: ugyanott 453 (32. jegyzet).

¹² TtREL Kézirattár R 71/5a vö. FEKETE Csaba – SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Bp. 1979. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur I.) — Szövegkiadása: *Partiumi könyvesházak 1623–1730*. Sajtó alá rendezte FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András. Budapest – Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) Alább *Partiumi könyvesházak* rövidítéssel hivatkozom rá.

¹³ TtREL Kézirattár R 71/6 — Szövegkiadása: *Partiumi könyvesházak*

¹⁴ *Leges Incliti Reformatorum Collegii Debrecinensis*. RMK II. 2205

az új könyvtári rend. Ennek értelmében egyik fiatal professzort választotta a tanári kar (bibliothecae praefectus elnevezéssel) a könyvtár működésének felügyeletére.

Ennek az új rendnek azonban még nyoma sem volt a 18. század legelején. Könyvtártörténetünk mégis a 18. század első éveinek debreceni rendjét szinte 20. századi kölcsönkönyvtár módjára mutatja be, éppen nem Bibliák miatt: „A város ugyanis 1702-ben elrendelte, hogy a könyvtáros csak a rektor engedélyével adhat kölcsön könyveket.”¹⁵ Bibliák, mégpedig héber Bibliák tanulmányi célra való kölcsönzéséről rendelkezett a város és ezt a diákságra korlátozta. Az ötvenes évek utóöngéjeként is hiba volt elkendőzni a valóságot. Az állítás hamis. A könyvtár működését és funkcióját félreértelmezi a hangsúlyok aprócska eltolása.

Végso soron mindezek a fatális tévedések és értelmezési torzulások Esze Tamás 1947-ben megjelent írásából erednek. Ő összekapcsolta a debreceni könyvtár feltételezett pusztulásával a Bibliák számának feltételezett apadását. „Négy esztendő múltán, az 1706. évi katalógizálás alkalmával már csak 26 példány volt meg. Nyilván nem azért, mert a könyvtárosok vétettek a szabályzat ellen, hanem azért, mert 14 példány a könyvtár feldúlásakor elpusztult.”¹⁶ Valóban felforgatták, kifosztották, bemocskolták a labancok kétszer is a könyvtárat meg a templomot, de a diákság a könyvek tekintélyes részét elmenekítette (Ecsed várába, Zalatnára, esetleg más helyre is), a veszteség tehát nem lehetett olyan sorsdöntő mértékű, mint ahogyan ezt Esze Tamás találgatta.¹⁷ Érvelésében, hivatkozásaiban ettől eltekintve is elég sok a pontatlanság.¹⁸ Elvétette a katalógusok évszámát, kritikátlanul következtetett. 1714-ben történt csupán az jegyzékelés, amelyet ő 1706-ra időzített. Ez még hagyján. Tucatszámra tárolt *magyar* Bibliáról szól...

Héber Biblia miféle könyvészeti metamorfózis árán magyarosodhat? Bebabozódás nélkül történészi ráfogás szülte újjá a kiadás hivatkozás nélkül állított 1685. évéből.¹⁹ Ez az állítólagos impresszum nem a könyvtári katalógusból vagy szakirodalomból való. Áthallásból. 1685-ben akarták Komáromi Csipkés György fordítását kinyomtatni Debrecenben. Címlapja elkészült Németalföldön, de a vállalkozás a török miatt ellehetetlenült. Megjelent ellenben ugyanekkor Tótfalusi Kis Miklós *Aranyas Bibliája* Amsterdamban.²⁰

Az Esze Tamás által említett katalógusokban, bár nem ott és nem úgy, valóban van rendelkezés, mégpedig 40 héber Biblia használatáról, amelyekről ő is

¹⁵ CSAPODI-TÓTH-VÉRTESY 96.

¹⁶ A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása. In: *Egyháztörténet* III (1945), 57. — A folyóirat eme évfolyama csak 1947-ben jelent meg!

¹⁷ Vö. *DRKtört* 410.

¹⁸ Például PÓSALAKI János (1652–1727) debreceni bírót és országgyűlési követet ismételtlen összetéveszti a hitvitázó PÓSAHÁZI János (1628–1686) pataki professzorral.

¹⁹ Helyesbítettem korábban: *DRKtört* 454 (39. jegyzet).

²⁰ Lásd a részleteket FEKETE Csaba: *Jablonski Bibliája – avagy könyvészeti által-állatozás*. In: *MKsz* 125 (2009) 95–101.

beszél, majd írás közben megfelelnek arról, amit elkezdett. Nem afféle általános kölcsönkönyvtári szabályzat született, hanem sajátosan a Jablonski-féle 1699. évi berlini kiadására érvényes városi utasítás; ugyanennek a kiadásnak egy példányát vásárolta meg Ráday Gedeon évtizedekkel később. A Debrecenben meglévő vagy megmaradt példányokat az 1714. évi és későbbi katalógusok elsorolják. Pusztulhatott valóban belőlük a labancok itt időzésekor, de sokkal valószínűbb, hogy azért volt csupán 14–15 darab a polcon (Esze Tamás elszámolta; nem 26 darab volt, hanem 26 hiányzott a negyvenből), mert a többi példányt tanulásra kölcsönözték, vagy meg is váltották a tógátus diákok. A valós helyzet vizsgálata híján (a forrást később sem nézték meg) az azonosítást elvett ráfogás pótolja. Komáromi Csipkés György azonos nevű tehetséges fia sikeres diplomáciai szolgálatot látott el. A szatmári béke kialakításában vezető szerepet vállalt²¹ főrmenderi, később főbírói tisztségében. Apja Bibliájának (valójában a Károlyi-féle szöveg kiadásra régen elfogadott teljes revíziója volt) kényszerűen elhalasztott kiadását megvalósította a várossal 1713–1717 között.²² 1702-ben is ő intézte a héber Bibliák vásárlását. A diákságnak ajándékozott kötetek óvásáról is gondoskodott a város vezetőségével együtt. Ezt foglalja írásba a néhány pontos szabályozás.²³ Több mint három évtizeddel később (1738-ban) az akkor még utoljára önállóan, bibliothecae praefectus irányítása nélkül működő könyvtáros diák, Jánki Péter valóban úgy iktatta ezt a megszorító intézkedést az új katalógus élére, hogy elhagyta bevezetését, ezzel aztán kiterjesztette érvényét a Coetus valamennyi könyvére.²⁴ Ennek azonban nem lehetett visszaható érvénye 1702-re vagy 1706-ra.

Esze Tamás Varga Zsigmondot megbírálván írta tanulmányát. A kollégium könyvtárának története egyáltalán nem hibátlan, de ezen a ponton semmi hasonló vétséget nem követ el, mint bírálója. Mielőtt a héber Bibliákra vonatkozó szabályozást kivonatolnánk, magyarul közli, téveszmék nélkül ennyit ír: „Az első fennmaradt *szabályozás* azokban az utasításokban van lefektetve, melyeket a városi tanács az általa 1702-ben hozott negyven héber biblia kezelésére vonatkozólag ad

²¹ SZENDREY István: A szatmári béke „követének” családi és vagyoni viszonyairól (Komáromi Csipkés György). In: *A Hajdúsági Múzeum évkönyve*. VI. Hajdúböszörmény, 1987. 57–82. Budai É'saiás is megemlíti ezt a szerepét: „Gróf Károlyi Sándor; Debreczen Városa Fő Bíráját, Cs. Komáromi Györgyöt, vette fel eszközül, a' Gr. Pálfi Jánossal való tractálásra. Ámbár a' dolog, Rákótzinak híre 's tudta nélkül kezdődött: mindazáltal, ő róla is akart gondoskodni Károlyi Sándor”. I. m. 2. kiadás III. 72., 3. kiadás III. 57. Baráth Bélának köszönöm, hogy erre az adatra figyelmeztetett.

²² MARGÓCSY Dániel: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben. In: MKSz 124 (2008) 15–26. FEKETE Csaba: Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés). In: MKSz 124 (2008) 439–442.

²³ Latin szövegét lásd: *Partiumi könyvesházak 1623–1730*. Sajtó alá rendezte FEKETE Csaba – KULCSÁR György – MONOK István – VARGA András. Budapest – Szeged, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) 145–146.

²⁴ Lásd a részleteket FEKETE Csaba: Jánki Péter munkássága a Kollégiumi Könyvtárban. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve*. Debrecen, 1991. 309–331. A könyvtáros tisztségre pedig FEKETE Csaba: Könyvtáros szénior. In: MKSz 118 (2002) 161–165.

a mindenkori bibliothecariusoknak. Szövegüket közli a II. katalógus előzéklapja.²⁵ Ezt a városi intézkedést nem Esze Tamásnak kellett fölfedeznie, jóval korábban sem volt ismeretlen. Géresi Kálmán közölte latinul a könyvtár történetének vázlatával az úgynevezett millenniumi értesítő 335. lapján.²⁶ A könyvtára és a könyvtárosa vonatkozó szabályok szintén közismertek voltak. Varga Zsigmond megbírált könyve előtt csaknem fél évszázaddal nyomtatásban megjelentek, összehasonlítva a hasonló sárospataki törvényekkel.²⁷

A légből kapott évszám és megtevesztő azonosítás az utóbbi évtizedekben érthetően többeket félrevezetett, Makkai Lászlót is, az Egyháztörténetben közölt tanulmányból könnyen asszociálhatni Komáromi Csipkésre, nem csupán Tótfalusira. Ilyen óvatlanság szintén megtörtént azóta.²⁸

A teljesen valótlanul ábrázolt könyvtártörténeti helyzetet és a képtelen azonosítást taglaló kényszerű kitérő után lássuk, mi jellemzi a diákság oktatása céljából vásárolt Bibliát.

(3)

Athias nemzetközi hírnevű kiadására alapozott a Jablonski-féle »recenzió« (újonnan átnézett kiadás, amint címlapja elmondja). Joseph ben Abraham Athias (kb. 1635–1700), a tudós nyomdász kényszerből áttért spanyol rabbi családból származott (ők voltak a *marranok*, újkeresztények, szükségkeresztények, akik az inkvizíció árnyékában a 15. század végétől konvertáltak, de titokban törekedtek minél több zsidó vallási hagyomány őrzésére).²⁹ Athias különösen szép betűvel és igen gondosan kiadta a héber Bibliát 1661-ben. Kéziratos forrásokat is használt, de a pontakcióban (a mássalhangzós szöveg magánhangzóinak szabatos jelölésében) és az akcentusokban (a mondattani tagolás és az énekelt olvasás, kántálás vagy kantilláció jelecskéiben) hibák is keletkeztek.³⁰ Ebbe belejátszott az askenázi

²⁵ VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*. Debrecen 1945. 40.

²⁶ A főkönyvtár története. In: *A debreczeni ev. ref. főiskola értesítői az 1894-95. iskolai évről*. Debrecen, 1895. 334–344.

²⁷ BÉKEFI Remig: *A debreczeni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*. Budapest, 1899.

²⁸ Vö. „A Csipkés-Biblia 40 példányát a lelkész fia Komáromi Csipkés (II.) György debreceni főbíró megrendelte, és 1702-ben a könyvtárban el is helyezte.” Írja CSORBA Dávid: „*A' s'ovány lelket meg-szépíteni*”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Hernád Kiadó, Debrecen, 2008, 242 (218. lábjegyzet). (Nemzet, egyház, művelődés V.) — Igen ügyes ember lehetett az ifjabb Komáromi György (már megnevesítve *kóji* prédikátummal), ha e Biblia megjelenése előtt 15 évvel is hozzájutott nyomtatott példányokhoz...

²⁹ Vö. HORVÁTH Emőke: A Ferrarai Biblia és olvasói. In: *Egyháztörténeti Szemle* 10 (2009/2) 34–44.

³⁰ MARESIUS (Samuel des Marets, 1599–1673) meg is támatta. Athias *Cæcus de Coloribus, contra Reprehensiones Samuelis Maresii de ed. Bibl.* (Amsterdam, 1669) című munkát adott ki feleletül.

(németországi) és szefárd (spanyolországi) hagyomány eltérése, így eltérőleg értelmezett egyes akcentusokat Athias és Leusden.

Ismerte ezt az Athias-féle kiadást Tótfalusi Kis Miklós is, mint amelyik versengett a *legcorrectább* híru latin kiadással: „Athias egy-egy aranyat ígért minden *error*ért az ő zsidó Bibliájában, ha [vala]ki mutat, annyira bizott hozzá: mégis Angliában egy zsidó azt mondotta felőle, hogy csak ő is 400-ig való *errort* talált benne”.³¹ A teljesítmény és a szép nyomtatás elismerése így sem hiányzott: Amsterdam nyomdászcéhébe fogadták Athiaszt. Még nagyobb figyelemmel és még szebb betűkkel készítette második kiadását 1667-ben, 600 holland forint értékű láncot és medált kapott jutalmul. Korrektornak Johannes Leusden (1624–1699) utrecht református professzort választotta. Bibliáját zsidóknak és keresztyéneknek egyaránt szánta. Ezért is alkalmazott korrektorul keresztyén egyetemi tanárt. Rangos és kiválóan felszerelt nyomdája kiváltságot szerzett az angol protestáns Biblia nyomtatására is.³²

Miben és miként követte Jablonski Athias kiadását?

Nyomdát kellett előbb szerveznie. A 17. század végén Berlin sem héber betűs nyomtató műhellyel, sem héber szedéshez értő nyomdásszal nem büszkélkedhetett, mert egyáltalán nem volt jelentős zsidó kolóniája tudós rabbikkal. Nem is lehetett, mindössze ötven zsidó család betelepedéséről szólt az engedély 1671-ben.³³ Jablonskinak viszont már korábban része és tapasztalata volt héber nyelvű könyvkiadásban, zsidó nyomdai vállalkozásban. Életrajzából eddig sem hiányzott a Talmud berlini kiadásának és utána csődbe jutásának emlegetése, ezt Révész Imre is átvette.³⁴ Az újabb kutatás valós adatokkal helyettesítette a nyomdát saját házában

³¹ RMK I. 1528; Modern kiadásai: *M. Tótfalusi K. Miklosnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek mentsége... Mellyet most ujjolag kinyomtatattak Tolnai Gábor bérekesztő-beszédével.* Gyomán, Nyomtatott Kner Izidor Betűivel 1940. Esztendőben. E8a = 79. – HAIMAN György kiadásában (Bp., 1987) ez a rész a 112. lapon olvasható. — A hír kapcsolatban lehet David Clodius alább említett kiadásával, aki szintén hatszáznál több hibát talált Athiasnál.

³² A Ráday Gyűjtemény O, 4490/1–2 jelzetű, kettőbe kötött példányát használtam, valamint a TtREK (Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár) bibliagyűjteményének Sz 1388 (a 19. század végén és a 20. század első felében még E 1803) jelzetű példányát. Az első Kármán András tulajdona volt, akinek szintén szoros kapcsolata volt Ráday Pállal, ajándékozott is könyveket Rádaynak. A debreceni példány erősen használt, nemegyszer újrakötötték, hiányos. A 19. században átkerült a duplumtárba, tehát akkor még volt másik példány ebből a kiadásból Debrecenben. Mára csupán ez az egy maradt, visszasorolták később.

³³ Bécsből elűzöttek letelepedését engedélyezte ekkor Frigyes Vilmos ediktuma. Vö. Susanne TALABARDON: Die Biblia Hebraica des Daniel Ernst Jablonski. In: BAHLCKE–KORTHAASE 463–489. — A továbbiakban TALABARDON.

³⁴ „A biblikus-prédikatori érdeklődési körön túlmenőleg a sémi filológia terén a legértékesebb vállalkozása volt Jablonskinak a *babyloni Talmud új kiadása*, amiért súlyos anyagi kockázatot vállalt (hosszabb ideig saját héber nyomdája is volt), s öregségére majdnem belébukott a hatalmas vállalatba” (vö. idézett műve 10).

működtető protestáns prédikátor romantikus elképzelését,³⁵ elhárította Jablonski nagylelkű és korai felvilágosodott minősítését,³⁶ kimutatta ellenben azt is, hogy részben üzleti vállalkozásként a Talmudnak nem is egy, hanem három kiadásában is volt része a héber Biblia kiadása előtt és után.³⁷ Az ügylet biztosan kockázattal járt (politikailag és pénzügyileg), de sikerrel is kecsegtetett, a Talmudnak az első követő még két kiadása erre mutat.

Mellőzhetetlen mozzanat ez, mert a birodalmi szemléletből sem akkor, sem azóta nem hiányoznak a beolvasztási törekvések; a kisebbségek hagyományait nem ismerik el, nincs törvényileg biztosítva önigazgatásuk, önazonosságuk vagy kettős azonosságuk megőrzése. Ehhez járul, hogy a Biblia összekötő kapocs. Másfelől a Messiás eltérő zsidó és keresztyén értelmezése miatt el is választ, ezzel jogfosztás vagy üldözés indítékává vált. A nemes kíváncsi, a *tria lingua primigenia* (a három szent nyelv: görög–héber–latin ismerete) és a humanista-reformatori szellemiség képviselője mellett a protestánsok elhárítani igyekeztek a zsidózás vádját azzal, hogy elvetették a szertartási kötöttségeket, hitvallásokban is megfogalmazva.³⁸ Remélték

³⁵ Ezt főként Hermann DALTON életrajza terjesztette (*Daniel Ernst Jablonski. Eine preussische Hofpredigergestalt in Berlin vor zweihundert Jahren*. Berlin, 1903); az ő munkájának avultságát és meghaladottságát Révész Imre is hangsúlyozta (idézett műve 21).

³⁶ A korábbi szakirodalom nyomán Révész Imre sem hallgatta el (idézett műve 11–12) Jablonski félreértelmezett zsidómissziós célját és a királyi hatalmat istenítő lojalitását. Ezek vezették kétes értékű lépésekre: „A Comenius halálától unokája haláláig terjedő háromnegyed században a felvilágosodás egyre jobban előretörő hatásai még lépten-nyomon keverednek nemcsak alchimista kísérletekkel, [...] hanem apokaliptikus és chiliaztikus világévgvárásokkal is [...]. Ennek a váradalomnak a szolgálatába állították a missziói gondolatot [...]. Jablonskit, sőt általános humanitárius-kulturális szempontból Leibnizet is érdekelte a pogánymisszió [...]. De Jablonskit főképpen mégis a zsidók »megtérítésének« ügye foglalkoztatta, és ennek *nem* szerencsés szolgálatába állította a maga kétségtelenül nagy sémi filológiai készségét is” (10–11). LEICHT rámutat (lásd a következő jegyzetet), hogy nem csupán a héber nyelvű nyomtatás állami engedélyezésének előmozdítása, hanem Jablonski működésébe ez a Johann Andreas EISENMENGER 1700-ban megjelent és be is tiltott munkájának (*Endecktes Judenthum, oder gründlicher und warhafter Bericht, welcher Gestalt die verstockten Juden die hochheilige Dreifaltigkeit erschrocklicher Weise lästern und verunehren...*) megismételt, hamis impresszummal és királyi pénzen való kiadása is beletartozott. Következésképp legkevésbé sem mondható minden árnyalás nélkül a zsidóság türelmes és elfogulatlan pártfogójának. — Vö. még TALABARDON 477–478.

³⁷ Levéltári források (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem) nyomán és újabb kiadástörténeti valamint könyvészeti szakirodalom felhasználásával tisztázta Reimund LEICHT: Daniel Ernst Jablonski und die Drucklegungen des Bablonischen Talmud in Frakfurt/Oder und Berlin (1697–1699, 1715–1722, 1734–1739). In: BAHLCKE–KORTHAASE 491–516. — A továbbiakban LEICHT.

³⁸ Például a II. Helvét Hitvallásban: „A zsidóskodó ünneptartásnak és babonáknak azonban semmi engedményt nem teszünk. Mert nem hisszük, hogy egyik nap a másiknál szentebb volna és nem gondoljuk azt sem, hogy a munkaszünet önmagában kedves Isten előtt, hanem a szombat helyett a vasárnapot is keresztyén szabadsággal ünnepeljük” (XXIV. fejezet, 2. pont). Elhárították az ünnepeket, mert: „...mikor eljött a Szabadító Krisztus és a törvény eltöröltetett, *mi hívők nem vagyunk többé a törvény alatt* (Róm 4,14) és ezért eltűntek a szertartások. Ezeket annyira nem akarták a Krisztus

és el is várták a zsidók megtérését, azaz tévelygésük feladását, kikeresztelkedésüket. Ezért a megátalkodottság, engedetlenség, Jézus- és Isten-ellenesség vádjá is hangot kapottegyes művekben, amelyekből több megtalálható volt Jablonski könyvtárában.³⁹ A Biblia eredeti nyelvű kiadása így az apologetika és misszió keresztútjába került. Tiltott könyvek listáján volt a Talmud.⁴⁰ Viszont a századokig igen hatásos Johannes Buxtorf (senior, *Juden Schul*, 1603)⁴¹ a zsidó tudósok magyarázatait, a Talmudot is a megismerés és hitvédelem eszközének tekintette, a héber szöveg szó szerinti értelmezésében (sensus litteralis), mint amelyből a keresztyén tantételek (így a tirinitástan) új érveket nyerhetnek a zsidók meggyőzésére; ezért „a Targum fontos segítség a keresztyénnek bibliai és teológiai tanulmányaiban; segít az olvasónak a homályos héber szöveg megértésében, világosan tanúskodik a megígért Messiásról”.⁴²

A harmincéves háború (1618–1648), a kozákok felkelése (1648–1649) és a svéd–lengyel háború (1648–1660) utáni légkörben Nyugatramenекült lengyelországi zsidóság ellátatlan volt héber kegyességi és vallási könyvekkel. Érdeklődés is támadt a zsidó hagyományok és kegyesség iránt, ugyanakkor a Talmud kiadása révén még a plágium árnya sem hiányzott a lefedetlen piacra való behatolás igyekezetéből, hisz a krakkói, lembergi központok helyének betöltésére szóba sem kerülhetett önálló zsidó nyomdák létesítése német fejedelemségekben, még a Talmud cenzúrázott kiadására sem (tehát elhagyva a keresztyénellenes részleteket). A korábbi nyomdák szerepének átvételére, kiadási engedély (privilégium) megszerzésére protestáns nyomdáknak nyílt lehetőségük.⁴³ Jól tájékozott, adatokban bővölködő javallással⁴⁴

egyházában megtartani vagy megújítani az apostolok, hogy világosan kijelentették: nem akarnak semmi terhet róni az egyházra (ApCsel 15,28). Ezért *judaizmust vezetnénk be vagy állítanánk helyre*, ha Krisztus egyházában megsokasítanók az ószövetségi egyház módjára a szertartásokat” (XXVII. fejezet, 1. pont). E mögött Pál szavainak (*a régiek elmúltak*) szélsőséges értelmezése van — többek között —, egyben a pápas szokásokat és hierarchiát az eltörölt ószövetségi papság folytatásának bélyegezték, mely Jézus Melkisedek szerinti papságát veti el. A reformáció svájci ága egyben ezzel kezdte az éneklés és liturgia iránti közömbösséget és tilalmat. Következményét akkor még nem mérte fel. Az éneklés visszaállítása és az orgonák visszaépítése sem billentette helyre a tévedést Zwingli követői körében; az előre nem látott későbbi ártalmakat a protestáns irányzatok mai napig megszenvedik.

³⁹ TALABARDON 470–472.

⁴⁰ 1553-ban született rendelet a Talmud elkobzására és megégetésére (20.000 példányt égettek el); IV. Pál pápa vetette fel a tiltott könyvek jegyzékére 1559-ben. LEICHT 496–497.

⁴¹ A két bázeli Buxtorf (senior et junior) lexikális munkáiból 17 tétel található Jablonski könyvtár-jegyzékén. TALABARDON 466–467.

⁴² Stephen G. BURNETT: *From Christian Hebraism to Jewish Studies. Johannes Buxtorf (1564–1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*. Leiden/New York/Köln 1996, 175. Idézi LEICHT 469–470.

⁴³ 1673-ban szerzett kiváltságot héber nyelvű könyvnyomtatásra a brandenburgi fejedelemtől Odera-Frankfurt egyetemi nyomdája, attól kezdve számos rabbinikus kiadvány is napvilágot látott; a Talmud nyomtatására a szabadság 1693-ból ered. LEICHT 499, 513.

⁴⁴ LEICHT 500.

és magánvagyonának befektetésével járult hozzá Jablonski a Talmud első kiadáshoz, amely még Odera-Frankfurtban jelent meg. Szintén pénzelte a második-harmadik kiadást, ennek nyomtatásából Berlinben működő nyomdája is részt vállalt. Ekkor aztán már megvalósíthatta a Joachim gimnáziumban hébert tanító Heinrich Knebel kezdeményezését, 1697-től zsidó nyomdász majd nyomdavezetője és nyomdája is volt;⁴⁵ immár az Amsterdamból szerzett betűkkel vállalhatta, s el is végezhetette a következő két évben a Biblia Hebraica Berolinensis kiadását.

A Biblia rézmetszetes címlapjának homlokán 1667-ben a *tetragrammaton* (héber Istennév) látható sugárkoszorúban. Alatta nyitott könyv két latin bibliai

idézzel: *Ezt a törvényt adta Mózes Izráel fiainak* (5Móz 4,44); *Mózes törvényt adott nekünk, Jákób gyülekeztetének, örökségül* (5Móz 33,4). Alul füstölő oltár, körülötte írószalagon még egy idézet: *Azután azt mondta az ÚR Mózesnek: Jöjj fel hozzám a hegyre és maradj itt, mert át akarom adni neked a kőtáblákra írt törvényt és parancsolatokat, amelyeket azért írtam le, hogy tanítani lehessen azokat* (2Móz 24,12). Jablonski kiadásának kettős címlapja van. Szedett (ennek szövegét fentebb idéztem) és rézmetszetes. Mutatják az itt látható képek, hogy a címlap szerkezete, motívumai szintén Athias 1667-es kiadásán alapulnak, megfelelő módosításokkal. Elmarad a nyomdászjelvény, de a képi megoldás igen hasonló. A karmaival kardot és jogart markoló sas kitárt szárnyán nem ószövetségi jeleneteket látunk, mint Athiasnál (a fáraó seregét a Vörös-tengeren való átkelésnél, az angyalal birkózó Jákóbot és a

tevékkel vonuló Izráelt). A sas írószalagot tart csőrében, amely átível széttárt szárnyán és begyén, rajta a térdszalagrend jelmondata: *Hony soit qui mal y pense* (arra szégyen,

⁴⁵ Jablonski rábízza nyomdája vezetését Levin Davidra és Se'ev Wolf ben Salman Mirelsre (Wolf Salamon). TALABARDON 475.

aki rosszat gondol). Célzás ez bizonyra az Athias–Leusden-féle kiadást ért támadásra is, meg arra, hogy gondol az új kiadó munkájának szintén várható megtámadására. A három fametszetes részcímlap felépítése szintén nagyon hasonlít korábbi mintájához.⁴⁶ Ezek a történeti könyvek, a kispőféták és a költői könyvek első nyomdai füzetének első lapját foglalják el. Mindhárom címlap fametszetes keretezése azonos, a lap közepén az egymás után következő bibliai könyveket felsoroló latin és héber szöveg szedett.

Jablonski szövegkiadása (illetve nyomdászja) lapról-lapra, sorról-sorra követi mintáját, azaz a könyvtest terjedelme, minden bibliai könyv kezdete és vége ugyanazokon a lapokon van, mint Athiasnál. A számozás is követi az Athias-féle mintát. Mózes öt könyve (178) levél után ismét elkezdődik eggyel a számozás; a következő részek összes terjedelme 508 levél (nem számítva a héber szöveg utáni függelékeket). A füzetek elnevezése és számozása is teljesen azonos, tehát a Mózes öt könyve elkülönül azáltal, hogy a »Z« jelű nyomdai füzetnek csak két levelét számozzák; az egységes végigszámozástól eltérően az újrakezdés utáni »Aa« jelű füzetnek meg csak hat levele van (a kettő együtt így nyolc levél). Ugyanott vannak a részcímlapok. Nincs külön címlapja Mózes öt könyvének. Van a korai vagy nagyprófétáknak (Prophetæ anteriores נביאים ראשונים Aa^{1a} = [1]. levél, az újra kezdett levélszámozás szerint). Van még a későbbi vagy kispőfétáknak (Prophetæ posteriores נביאים אחרונים Uu^{6a} = [156]. levél; valamint a költői könyveknek vagy írásoknak (Hagiographa כתובים Rr^{7a} = [317]. levél. Szintén ugyanazon a helyen van a félig üres lapok (a 6. és 7. ábrán itt is látható) nyolc ismétlődő fametszetes záródísz (a Bírák, 2Sámuel, 2Királyok, Jeremiás, Példabeszédek, Dániel, Nehemiás és a 2Kronika végén).⁴⁷ Az Athias-félék helyett ezeket nagyon hasonlóan újra metszették. Így az új kiadás szinte az 1667. évi 2. kiadás újrasedése.

Athias kiadását sokan tekintették valamilyen mintának a 19. századig. Az egyik javított kiadást (1677-ben) sajtó alá rendező David Clodius mégis azzal kérkedett, hogy mintegy hatszáz hibáját javította. Jablonski további kétezer javítást emleget (4. §). A szöveg igen gondos átnézése, a punktálás és az akcentusok helyesbítése valós sémi nyelvészeti teljesítménye az új kiadónak.⁴⁸ Jablonski a korábban használt kiadások és források mellett számos továbbit is használt, közöttük saját könyvtárában meglévő kéziratokat és a fejedelemség könyvtárában elérhető kézirat forrásokat. Könyvtárában félezerre rúgott a héber Bibliák kiadásainak és a hebraisztika szakkönyveinek a száma.⁴⁹ Huszonhat Biblia Hebraica kiadása volt. Indíttatási között a reformatori *sola Scriptura* nem önmagában érvényesült,

⁴⁶ A קצח [= 178]. levél utáni első, azaz Aa1a: א [= 1], majd sorban a Uu6a קצו [= 156] és Rrr6a שיג [= 317] levélen.

⁴⁷ Az Gg1a, Nn6b, Uu5b, Hhh3b, Bbbb2b, Iiii1a, Llll6a, Ssss6a levélen. 1667-ben a legutolsó helyen a korábbiaktól eltérő, kisebb méretű, szintén fametszetes záródísz van.

⁴⁸ TALABARDON 488–489.

⁴⁹ Halála után eladták könyvtárát, 1742. február 12-én volt az akció, előtte elkészült könyvtárának jegyzéke: *Catalogus Librorum, viri summe reverendi D. Dan. Ernesti Jablonski*, Berlin, 1742.

hangsúlyos a színvonalas tudományos nyelvoktatás igénye.⁵⁰ Értekezésszerű bevezetésében felsorolja a legfontosabb előzményeket, amelyek alapján szerkesztett. Ezek között van három híres polyglotta. Tehát az Arias Montanus-féle *Biblia Regia* (Antwerpen, 1569–1572), az Elia Hutter-féle (Hamburg, 1587, 2. kiadása 1603), és mindenekelőtt a londoni (London, 1654–1657). Ezt Jablonski tanulmányútján ismerte meg, ahol akkor Brian Walton munkatársai, így John Pococke volt elismert tekintély. Emellett Daniel Bomberg kiadása (Velence, 1525–1526), a Johannes Buxtorf-féle (Basel 1618, 1619), a Manasse ben Israel-féle (Amsterdam, 1631; 1639-ben már 3. kiadása jelent meg) segítette. Használta zsidó tudósok magyarázatait, magyarázatos kiadásait. Kiadásába a tudós rabbik hagyományos értelmezésének szövegadatait (masora magna et parva) mégsem építette bele, és nem közölt további szövegkritika jegyzeteket sem. Tanulmányaiból azt szűrte le, hogy nem tekintendő eltérő olvasatnak az írnokok és nyomdászok hibái (§ 24: Sphalmata Scribarum et Typothetarum). A kéziratos forrásokban található eltéréseket is főként a keleti és nyugati kéziratok közötti különbségekből (dialektus és a kiejtés jelölésmódja), valamint a különféle iskolák hagyományából eredeztette. A terjedelmet nagyon megnövelte volna a helyesírási és szóalakbeli adalékok közlése, hisz ezer számra lehetett volna ilyen eltéréseket gyűjtenie, ezek azonban a héber nyelvet tanuló kezdőnek nem szükségesek. Kiadása aprólékos gondossággal, háromszoros korrigálás árán született. Ő maga végezte a munka zömét, de tőle függetlenül átnézte a szöveget nyomdása Jehuda Loeb ben David Neumarkt (alias Levin David) (†1723) és Heinrich Knebel is. Amellett levelezett szakértőkkel, Leusdennel még halála évében (†1698) is több levelet váltott. A nehéz helyek értelmezésében Johann Sostmann, Christian Zoega és Gabrielo Goddeck volt az, akikkel szintén olvasatokat vitatott meg, és korrektúrát is küldött nekik. Leusdennek úgy jelezte (1698. május 10-én), hogy ugyanazon év szeptember-október tájára már az átnéztet befejezheti tervei szerint.⁵¹ Az előre nem látott szövegértelmezési és javítási aprómunkával azonban még egy évnél több idő telt el, mert valószínűleg csak az 1699. év végén keltezett előszó idejére sikerült a tervezett befejezés, utána a nyomtatás és bekötés elhúzódása miatt 1700. március végén jutott el a fejedelemhez az ajánlott példány.

A 18. század egymást követő (és egymással versengő) kiadásai többek között az övére alapoztak.⁵² Szemlélteti ezt a Johann Heinrich Maius (1653–1719)

⁵⁰ Maga Jablonski vállalta a Joachimsthaler Gymnasium igazgatását 1712-től haláláig, ahol a kiadásban segédkező Knebel volt a héber tanár.

⁵¹ „His [id est libri *Cetubim*] absolutes, iam ad Propheticos regredimur, mense Septembri vel Octobri codicem absolutum Iuri exponere paramus”. Idézi TALABARDON 479.

⁵² Ilyen J. H. MICHAELIS kiadása, amely a héber szöveg variáns olvasatait közli (Halle, 1720). Egyébként például Eberhard van der HOOGHT (Amsterdam–Utrecht, 1705) kiadása, amely végső soron minden modern kiadás egyik legfontosabb előzménye, vagy D. H. OPITZ kiadása (Kiel, 1709), szintén az Athias–Leusden-féle 2. kiadás tökéletesített változata, ugyanúgy, mint a Jablonskié.

giesseni professzor héber Biblia-kiadásának címlapszövege: Biblia Hebraica, ad optimorum tam impressorum, speciatim Clodii, Levsdenii, Iablonski, Opitii quam manuscriptorum aliquot codicum fidem collata (Francofurti ad Moenum, 1716).

Athias betűivel készült tehát az 1699. évi kiadás. Szépsége a mai legjobb kiadásokéval vetekszik. Szedésében is vannak apró eltérések a korábbi mintától. Például helyenként más fokozatot használtak, Leusden lapszéli szövegkritikai adalékai másik margóra kerültek, a füzetek számozása nem kurzív, hanem antikva.

Vannak aztán egyéb említésre méltó különbségek. Athias ajánlása a németalföldi rendekhez szól (ordinibus generalibus foederati Belgii). A bibliai szövegtest elé egész sor igen tekintélyes és hazánkban is gyakran emlegetett németalföldi teológus ajánlása járul. Johann Leusden (korábbi, 1657. május 2-án kelt) ajánlása után még Jacobus Alting, Franciscus Burmannus, Johannes Coccejus, Andreas Essenius, Christianus Scotanus, Johannes Terentius, Allardus Uehtmann, Gisbertus Voetius neve sorakozik az ajánlók között. E mellett elismert rabbik két héber és latin ajánló levele (judicium rabbinorum) szintén olvasható a kötet elején. Név szerint Ishack Abuab, Aaron Serfati, Moseh Raphael de Aguilar, Jehosuah da Silva, Samuel Pinto, Abraham Senior Corronel ajánlotta a kiadványt.

Ezeket Jablonski természetesen mind elhagyta. Helyettük saját csaknem négy ívre terjedő értekezésszerű bevezetést illesztette az ajánlás után (*Lectori Philebraeo* D. E. Jablonski). Ezt 1699 karácsony estéjén keltezte (E Museo Berolini 1699. vigilia Nativitatis Domini). Előre bocsátott két lapnyi ajánlása III. Frigyesnek szól.

A bibliai kötet végén táblázat van az egész évre kiterjedő ünnepi olvasmányok rendjéről.⁵³ Ez megtalálható Athiasnál és sok más kiadásban is. Itt is ad azonban többletet Jablonski, egy második táblázatot, szintén az ünnepekhez kapcsolt bibliai olvasmányokat gyűjti egybe (*böjt, simhat tórah, hanûkah*, stb.);⁵⁴ majd a címlapon is jelölt bibliai könyvek szerinti verseknek a Leusden által összeállított jegyzékét közli.⁵⁵ Ez *mnemotechnikai* segítség. A tanuló 2294 vers felsorolását találja (a Daniel Bomberg kiadása óta 23.202 versre tagolt héber bibliai szöveg tizedrészét), ezeket megtanulva a mintegy 1.500 héber gyök (alap-szótő) mintegy 5642 származékának és szóalakjának a jelentését elsajátíthatja, tehát elmondhatja, hogy a bibliai nyelv alapszókincse birtokában van. Kiadása előtt levelezést folytatott Leusdennel, még a professzor életének utolsó évében (1698) is, akinek számos (de később szövegkritikai szempontból kevés haszonnal járó) variáns olvasatáról helyes megokolással lemondott.

⁵³ Ssss6b = לוח כל הפטרות כפי השנה מנהגי כל הקהלות: תקח

⁵⁴ Ssss8a = לוח קריאת פרשיות המועדים : ב

⁵⁵ Catalogus posthumus 2294 selectorum versuum, quibus omnes voces Veteris Testamenti continentur. A kötet végén, a bibliai szakaszok olvasási táblázata után, a):(jelű füzet 7 levelén.

Jablonski bevezető tanulmányában nevezetes liturgikus zenei (hangjegyes) tájékoztató részlet is található.⁵⁶ Magyar diákok először itt találkozhattak azzal, amit csupán később a 18. század végétől megjelent teológiai szaktanulmányok kezdtek feszegetni, hogy ti. a héber bibliai szöveg szertartásos felolvasása a hangos és közönséges felolvasástól eltérően énekbeszéd. A gregorián szertartás bibliai előzménye. Nem is nagyon távoli rokonságban van a protestáns istentisztelet régi (a 18. századtól erőszakosan megszüntetett) liturgikus hagyatékával. Jablonski nem csupán hangjegyes alakban közli elsőnek az akcentusok *szefárd* (spanyol zsidók kantiláló dialektusa szerinti) zenei lejegyzését, hanem még egy példát is csatol hozzá, ötvonalas rendszerben, violin kulcsba átírva, és némileg mesterkéltan ütemekbe tagolva. A szakirodalom helyenként említi, hogy a 20. század szertartási és zenei kutatásai alapján meglehetősen hűségesen megőrzött gyakorlatot mutat a példaként idézett két bibliai versnek a szefárd kantillációja, azaz Jákóbnak Józsefre mondott áldása (1Móz 48,15–16). A zenei lejegyzéssel a portugál zsidó kolóniába tartozó orvos, David de Pinna (Amsterdam) segítette Jablonskit.⁵⁷ Ezt követően hazánkban legközelebb a Herz-féle Biblia magyar változata tartalmazott a 20. században hangjegyes táblázatot is az akcentusok zenei értelmezéséről.⁵⁸ Ezekből természetesen élő liturgiai gyakorlat nélkül a szertartási kantillációt megtanulni lehetetlen. A hazai református felsőoktatás erre sem, sőt mindmáig az egykori vagy későbbi héber kiejtésre sem fordított kellő gondot. Mindenesetre 1702-től a liturgikus kantillációval való megismerkedésre először nyílt lehetőség Magyarországon a református teológiai oktatásban Jablonski kiadásának használata segítségével.

Jablonskinak később volt egy sokkal ritkábban megemlített, *kézben hordozónál* is kisebb méretű (zsebbe való) héber Biblia-kiadása 1711-ben. Ebben vannak apró szövegközlési eltérések. A kötetke végén ekkor is közli Leusdennek a héber bibliai szókincset felölelő versjegyzékét. Jóval apróbb betűs voltában ezt a kiadást nem mindenki tudná ma használni. Debrecenben ennek is csupán egy címlaptalan, csonka példánya maradt a láthatóan huzamos használat miatt.⁵⁹ Tipográfiája érthetően teljesen más, mint az in quarto formátumú kiadás. Nem fóliált, hanem paginált a kötet, 256, 225, 524 lap terjedelmű a bibliai szöveg. Nem fametszetes, hanem szedett körzetekkel díszített minden részcímlap, a bibliai könyv szövege azonnal folytatódik a verzón. Egy kivételével ezek a címlapok

⁵⁶ c1a–c2b

⁵⁷ Távolról hasonlóan korábban Reuchlinnál találunk 1525-ben, de nála a 16. század általános zenei gyakorlatával egyezően tenorpraxis szerint, tehát a felolvasó dallamot a tenor szólamba helyezte, ez három másik szólam keretébe illeszkedik. Ez értelmetlen és teljesen hiteltelen anakronizmus; de hasonlóan képzeltek a hajdani jeruzsálemi templom szertartási gyakorlatáról a 18. században.

⁵⁸ *Mózes öt könyve és a haftárak*. עם החפטרות. Bp. 1939–1942. 2. (reprint) kiadás Bp. 1984. 3. reprint kiadás 1996. Joseph Herman HERTZ londoni főrabbi értelmezésének magyar fordítása tartalmazza az első kötet végén a a G. PRINCE és H. MAYEROWITSCH összeállításában a tóra-felolvasás (426–428) és a haftára-felolvasás (432–433) dallamait.

⁵⁹ Sz 1674 (E 1109) jelzetű

számozatlanok. Csak héberül olvasható rajtuk a bibliai könyvek felsorolása. A korai próféták címlapja a Tórah vége (256) utáni lapon, a kispróféták Királyok könyve vége (225) utáni lapon következnek, a hagiographa címlapja a számozatlan 237. lap. A nyolcleveles füzeteket nem betűjellel, hanem számozással különíti el a nyomda. 43 teljes ív, a 44. csupán 4 leveles ív, elől (címlappal és előszóval) valamint Leusden említett jegyzéke a végén hagyományosan)(jelölés 4, illetve 6 levél. 145 × 80 mm méretű a kötetke. A szövegtükör (a bibliai könyv nevét héberül tartalmazó élőfejjel együtt) 125 × 60 mm, ezen kívül még a margón olvashatók a versszámok, és alul a custos.

A negyedréti kiadás 1699-es héber szövegében való gyors eligazodást szolgálják a lapszéleken olvasható latin tartalmi tájékoztatók (*lemmák*, fejezetenként és perikópánként). Ezek szövege lényegesen eltérő Athias korábbi változatától. Jablonski átfogalmazta és megrövidítette a legtöbbet. Lássunk ennek példázására három szemelvényt.

Athias (1667)	Jablonski (1699)
Bírák könyv (Judicum)	
<p>Cap. XIII. <i>Rursum Israhelitarum, ad idola conversi, subiecti Philistaeis, per 40 annos poenas perfidia dederunt. 3. Ea tempestate Angelus uxori Manoe, diu sterili, apparet: nunciatque ei, fore ut, puerum ederet libertatis vindicem. Etiam Viro, multum precibus istud expetenti, divinae illius visionis gratia fit.</i></p>	<p>Cap. XIII. <i>Israel a Philistaeis oppressos, uxori Manoe hactenus sterili ab Angelo filius, libertatis vindex promittitur.</i></p>
Zsoltárok könyve (Liber Psalmorum)	
<p>Psal. XC. <i>Psalmus Mosis servi Dei, divinum auxilium et gratiam en hujus vitae miseriis implorantis; utque populo suo, multiplici certamine et afflictionibus exercito, pacem et quietia tempora largiri dignetur, orantis.</i></p>	<p>Psal. XC. <i>Moses vitae humanae fragilitatem et molestias graphici depingit.</i></p>

2 Krónikák 36,22 (Secundus Liber Chronicorum)

*Illa per annos LXX. captivae, sub intia
Cyri Regis demum in fines patrios
reducitur.*

*Genti per LXX. annos captivae Cyrus
in patriam redire permittit.*

(4)

Ráday Gedeont külföldi tanulmányútján apja Jablonski gondjaira bízta. Berlinben a már többször említett Joachimium Gymnasiumban taníttatta előbb, ott működött a héber Biblia kiadását kezdeményező és a kiadásban részt vállaló kolléga, Johannes Heinrich Knebel hébertanár, őt a Biblia címlapja is föltünteti. Jablonski maga mondja a kiadás kezdeményezőjének. A magyar ifjú tanulását később is Jablonski, a régi barát kísérte figyelemmel, Odera-Frankfurt református egyetemére is ő maga vitte át 1732 húsvétján. Apja halála után Gedeon innen tért haza 1733 nyarán.⁶⁰ Tanulmányútján bőséges alakalma nyílt arra, hogy megismerkedjék Jablonski kiadványaival, egyesítő törekvéseivel, többek között túlzás nélkül vélhetjük, hogy tudnia kellett a Biblia és a Talmud kiadásáról.

Szélesebb körben jellemző volt az akkoriban külföldön tanuló magyar református diákokra a Halle és Jéna, valamint Odera-Frankfurt egyetemére járás. Az összefüggések részletekben még néhol hasonlóan feltáratlanok, mint a 16–17. század pfalzi kapcsolatai. Ráday Pál ismeretségi körébe tartozott például az Odera-Frankfurtban professzorkodó Gyöngyösi Árva Pál (1668–1743) is, aki Kassáról száműzetésbe kényszerült.

De vajon ki és mi hatott a szintén tanult (valószínűleg külföldi egyetemen is)⁶¹ ifjabb Komáromi Csipkés György döntésére?

Komáromi Csipkés professzor fiának tanulmányairól semmi pontosabbat nem tudunk, de a 17. században még a világi pályára készülők bibliai nyelvekben való jártassága sem volt ritka. Atyja örökségét tisztelve megtanulhatott angolul és héberül is.

Athias-Leusden-féle héber Biblia 1667. évi második kiadásának rézmetszetes címlapja

⁶⁰ Vö. SEGESVÁRY Viktor: i. m. 34, 190.

⁶¹ G. Henk van de GRAAF szerint „Komáromi György — Tanult Leidenben, de nincs a beírtak között.” *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795.* [Kolozsvár] 1979, 233. — Itt is megköszönöm Szabadi István levéltárigazgató és Baráth Béla adjunktus szívességét, akik a kevés eredménnyel járó keresésben segítettek.

Feltételezések alapján nem dönthetjük el, milyen tájékozódásra volt módja, kitől és milyen eligazítást kapott itthon vagy tanulmányútján? Azért nem, mert a 17. század utolsó harmadának (beleértve a protestánsok gyász-évtizedét) és a Rákóczi-féle szabadságharc idejének zavaros állapotai között szétszóródott és megsemmisült dokumentumok hiányában jelenleg nem találunk kielégítő választ. Debreceni tanároknak, Gyöngyösi Árva Pál körének és másoknak a hatását gyanítanunk kézenfekvő, de egyelőre csak találgathatunk, és a további kutatás céljaként említhetjük, hogy túl sok a bizonytalanság. Tekintsük át, mit ismerünk és gyanítunk.

Első látásra kétséges, hogy a seniornak vagy a juniornak szólhat Apáti Madár Miklós (Utrecht 1686) Komáromi György debreceni cívisnek címzett ajánlása (hisz más Komáromiak is szép számmal voltak) Apáti Miklós azonos nevű atyja (akkor debreceni főbíró) és mások (például Nagyari József prédikátor) mellett.⁶² Kétségtelenné teszi azonban, és külföldi tanulását is valószínűsítheti mindjárt a következő évben Nógrádi K. Benedek hasonló ajánlása (Leiden 1687). Ennek címe *Georgio C. Comaromi*. Az autor et defendens hozzáfűzi azonosításhoz az ajánlott atyja nagy hírére-nevére hivatkozást: „Magni Parentis magnarum virtutum hereditario Filio, ad magna quaeque nato, et Viro meorum, quoad vixero, desideriorum”.⁶³ Hasonlóképpen szól később Patai Pap István ajánlása (Utrecht 1705), ez is *Georgio C. Comaromi* íródott, aki ekkor már három éve bihari alispán volt.⁶⁴ A városi vezetőség tekintélyes tagjának kellett lennie az 1680-as évek közepe tájától az ifjabbik Komáromi Csipkés Györgynek, azaz felsőfokú tanulmányait itthon és külföldön korábban el kellett végeznie, körülbelül az 1680-as évtized elején. Keveset árulnak el róla egyéb nyomtatott emlékek is. Például a Komáromi Csipkés István bihari és abaúji asszesszor felesége Was Anna tisztességére írott kollégium gyászversek sorában mikor *Idősbik Comáromi György uramtól* búcsúzik az elhunyt, azaz menyé, a 9. számú gyászversben őt „Debreczenben lévő Istennek nyájának, / Már régi időktől Első Bírájának” szólítja, de életéről semmi tanultságára vonatkozó adalékot nem tudunk meg.⁶⁵

Egy évvel korábban halt meg Komáromi Csipkés György felesége (†1722). Keres-eéri Köleséri Sárának szintén megjelent a *halotti emlékezete*. Egyik temető prédikátora Maróthi György későbbi apósa volt, akkor már esperes. Szódi [Csír] István oratiója végéhez közelítve személyesen megszólítja Komáromi Csipkést a háznál végzett szertartáson: „Debreczen Várasának sok esztendőök alatt Fő Bírája”!

⁶² RMK III. 3402

⁶³ RMK III. 3449

⁶⁴ Inclviti Comitatus Bihoriensis Vice-Comiti Spectantissimo, et Juratae Communitatis Reipublicae Debreczinensis Tribuno gravissimo, et Ecclesiae Dei nutricao benignissimo... RMK III. 4522

⁶⁵ Colossus Lachrymans. [...] Was Anna Aszszonynak; [...] C. Comáromi István Uramnak, [...] szerelmes Házastársának sírba való tétetetésének idején, [...] a' N. Debreczeni Reform: Collegiumtól, emlékezetben hagyatott Siralmas Oszlop. Debrecen, 1723. 4° A–B = [8] levél (számozatlan). TtREK B 942/f jelzetű kolligátum, 7. szám.

A költői könyvek fametszetes rész címlapja Jablonski Bibliájában (balról).

A nagypróféták fametszetes rész címlapja Athias Bibliájában (jobbról).

Csupa bibliai idézetekkel szólítja: „Ifjúságodtól fogva való kedves Feleségednek, Uri Háznak Építőjének el-múlását, tőled való el-válását” említve vigasztalja, életrajzi részletek (életesemények és évszámok, *genealogia* elsorolása) nélkül végzi prédikációját.⁶⁶ Hasonló módon emlegeti a másik debreceni prédikátor, Komáromi Mihály a sírba tételkor a kiterjedt rokonságot, személyesen magát a főbíró is *Siralomnak szava* című prédikációjában.⁶⁷ Szódi István azonban a bevezetőben elmondja, hogy Komáromi Csipkés felesége 49 évesen halt meg, 1673-ban született, 1688-ban házasodtak össze, 34 esztendei házasságban 14 gyermekük született, közülük öten vannak életben.⁶⁸ Mindezt elismétli Viski Pál debreceni tipográfus *Columna Epicedica* című echós versekben írt búcsúztatója: „Háromszor tíz és négy Esztendő volt él'tem / Véled együtt, kedves Comáromi Györgyem! / Mellyekben Fiakat, 's Lyányokat neveltem: / Kétszer hetet, észszel mint fel-értem: (Echo) értem”.⁶⁹

Összegezzünk. Az ifjabb Komáromi Csipkés György 1660 táján született. 1675 körül léphetett felsőbb tanulók közé valahol. Lehetséges-e, hogy helyben sem vagy apja egykori iskolájában (tehát Debrecenben és Patakon) sem tanult? Neve nem található a tógátusok anyakönyvében; ámbár ennek az is lehet oka, hogy mindvégig magántanuló volt, és be sem iratkozott. Az sem lehetetlen, hogy apja más város iskolájába küldte. 1683–1685 között már be kellett fejezni felsőbb tanulmányait, külföldi bujdosását is. A kor szokásai szerint harmincadik évéhez közeledve ideje volt megnősülnie. Éppen 1702-től volt bihari alispán. Körülbelül 1732-ben halt meg. Ez sem egészen biztos. Idősebb lehetett Ráday Pálnál, akivel levelezett is.⁷⁰ Feltehetjük, de jelenleg nem dönthetjük el, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc idején, vagy már korábban ismerték-e egymást. Elgondolható, hogy Jablonski magyar kapcsolatairól szintén volt tudomása Komáromi Csipkésnek, éppen e miatt esett a választása a héber Bibliának az 1699. évi kiadására. Mindenesre Ráday Gedeon vásárlása intő példa, felkutatott adatok bizonyossága nélkül ezt sem tekinthetjük véglegesnek, csupán feltételezésnek.

⁶⁶ Monumentum Funebre. [...] Férjéhez hűséges Feleségnek, [...] Comáromi György Urnak, [...] szerelmes Házas-társának el-temettetésének idejekor, [...] a' Háznál és a' Temető-helyen el-mondattatott, halotti emlékezete. Debrecen, 1722. 4° A–D = [16] levél (számozatlan). TtREK B 942/f jelzetű kolligátum, 6. szám. Az igaz, és Férjéhez hűséges Feleségnek Példája. B3a levél.

⁶⁷ *Siralomnak szava*. Debrecen, 1722. Az előző jegyzetben említett nyomtatvány második része.

⁶⁸ A2b–A3a levél.

⁶⁹ D3a levél.

⁷⁰ 1717–1719 közötti időből maradtak levelei. Ráday I. Pál iratai. IV. c/2–1. 434–438/a. Vö. L. KOZMA Borbála – LADÁNYI Sándor: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850. előtti kéziratok*. Budapest, 1982. 2863 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur 3.)

Zar-ka, maccaf, fo-

far, ho lech, fe gol ta, pa zer ga dol,

yareah benyomo Car ne fa ra, gahja,

tal fa, az la ge ris, pa

Akcentusok hangjegyes lejegyzése (részlet)

Vay barech et Jo seph vaj jo mar:ha c lo him

a fcher hit hal le chu abo

tay lepha navv abra ham vejs hak ha c lo him

haro - he o ti meo djadhajjom haz ze:

Jákób áldásának eleje dallamostól a Jablonski-féle Biblia bevezetőjében.

A Messiás bevonul Jeruzsálembe. Hírnök jár előtte, Illyés próféta (Élijáhú), hatalmas sóvárt fúj (vö. Mal 3,23–24). A pesachi haggadá (2Móz 12,42) szertartásának egyik részlete, gyakran ábrázolták.

Fametszet, in: Seder Birkat Ham-mason, Frankfurt am Oder, 1753.

Végül vessünk még egy pillantást a Jablonski-féle héber Biblia debreceni használatára a megmaradt példányok alapján. Jánki Péter idején (1738-ban) 12 példányt kötöttek újra Jablonski kiadásából. A tovább használt és igen elhasználódott példányokat ismét átkötötték a 19. század húszas éveinek közepén ötbordás barna bőrbbe, piros metszéssel, a gerincen *BIBLIA HEBRAICA* felirattal. A megmaradtakat a duplumtárból sorolták vissza, tehát még többnek kellett lennie akkor is, de szám szerint tudjuk, hány darab volt még. A köteteket használó diákok neve 1827-től illetve 1828-tól olvasható a kötetek elején és végén. Az egyik példány *Nro 55i quinquagesimo quinto* sorszámot visel a kölcsönözhető példányok sorában, az újrakötés után írta az akkori könyvtáros az ismét használatba vétel kezdetével megegyező évszámot mindkét kötetbe: *Liber Bibliothecae Illustrissimi Collegii Reformatorum Debr(e)cinensi Sign(avit) d(ie) 13^a Nov(embris) Carol(us) m(anu) pr(opria) Szűts Ord(inarius) Bibliothecar(ius)*. Ennek a példánynak az utolsó feljegyzett használója: *Sub cura Josephi Bartha mpr. d(ie) 15. Oct(obris) 837*.⁷¹ A másik meglévő példányban 1864-ig találunk neveket. Később mindkét meglévő példányt a duplumok közé sorolták a 19. század második felében, onnan csak a két világháború között sorolták vissza az állományba. Ép példány nem maradt Debrecenben e kiadásból. Más kiadásokkal együtt még ekkor is több tucat kölcsönözhető példány volt héber Bibliákból, Leusden fogalom maradt

⁷¹ Ezek az Sz 1252 jelzetű példányban olvashatók. Az Sz 1328 jelzetű példány bejegyzéseit korábban idéztem, vö. MKsz 125 (2009) 101.

(görög és héber teljes Bibliája is) a 19. század végéig. Így a kiadás használatát másfél évszázadon át folyamatosan követhetjük.

Mára tehát a negyvenből Debrecenben megmaradt három vagy négy példány az 1702-ben vásároltból.⁷² Sima barna papírtáblás bőrkötésük belsejét kézzel színezett piros-fehér-kék előzékpapír burkolja (feltehetően az 19. század húszas éveinek közepén történt átkötés óta). A még használható példányokat (más kiadásokból is)

egységesen újra meg újra bekötötték. Ezen példányok alapján látható, hogy oktatásban a 18. század elejétől a 19. század hatvanas éveiiig jelen volt Jablonski kiadása.

Olyan kiadás forgott a debreceni diákok kezében 1702-től, amely hozzájárult a héber szövegkorpusz kritikai kiadásainak alapvetéséhez; ez a bibliai szöveg a Holt-tenger mellékén fölbukkant kéziratok tanulmányozása után is lényegében változatlan.

שׁ
HAGGAI CAP. I. א
אֲתֶכֶם בְּשִׁפְפוֹן וּבִדְרוֹן וּבְקֹרֶךְ אֶת כָּל־מַעֲשֵׂי יְדֵיכֶם
18 וְאֶת־אֲתֹנֶתְכֶם אֵלַי נֹאמְרֵיהֶם: שִׁמְרָנָא לְבַבְכֶּם מִתְּהוֹם
הַזֶּה וּמִעֵלָּה מִיּוֹם עֲשִׂים וְאֶרְכֶּנָּה לְחַשְׁשֵׁי לְבַבְהֶם
19 אֲשֶׁר־סִר וְהִכֵּל יְהוָה שִׁמּוֹ לְבַבְכֶּם: הַעוֹר הַזֶּה
בְּמַעֲרָה וְעַד־רִגְלָן וְהַתָּאָה וְהַרְמוֹן וְעַד־הַיָּתִיב לֹא־נִשְׂאָ
כִּי מִתְּהוֹם הַזֶּה אֶבְרָךְ: וְיֵדֵי דְבִרְיֵיהֶם יִשְׁנִית אֶל־
21 תְּנִי בְּעֵשֶׂרִים וְאַרְבָּעֵה לְחֹדֶשׁ לְאַמֵּר: אֲמַר אֶל־דְּבַרְכֵּךְ
פְּחַר־יְהוָה לְאַמֵּר אֲנִי מַרְעִישׁ אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת־
22 הָאָרֶץ: וְהַפְּכֵתִי כְּסֵף מִמַּלְכוּת וְהַשְׁמַרְתִּי חֹק
מִמַּלְכוּת חַיִּים וְהַפְּכֵתִי מִדְּבַר וְרַבְּתִי וּרְדִיתִי מִסֵּס
23 וְרַבְּתִים אִישׁ בְּחֹרֶב אֶחָד: בְּיָסֵס הַהוּא נֹאמְרֵיהֶם
צִבְאוֹת אֶתְּךָ וְרַבְּל כִּי־שָׁאֲלֵהוּ עֲבָדֵי נֹאמְרֵיהֶם
וְשִׁמְתִּיד כְּחוֹתֶם כִּי־כֶן כִּדְרֵתִי נֹאמְרֵיהֶם צִבְאוֹת:

LIBER ZACHARIÆ

HEBRAÏCE זְכַרְיָה

CAPUT I א

Propheta Zachariæ re-
duces ad peniten-
tiam ferio
hortatur.
בְּחֹדֶשׁ הַשְּׁמִינִי בִּשְׁנַת שְׁתֵּים לְדָרוֹשׁ הַזֶּה דִּבֶּר־
יְהוָה אֵלַי וְכִרְתִּיהָ כִּי־רַבְּתִי כִי־עָרָה
2 הַנְּבִיא לְאַמֵּר: קֶצֶף יְהוָה עַל־אֲבוֹתֵיכֶם קֶצֶף: וְאִמְרַת
אֱלֹהִים כִּי אֲמַר יְהוָה צִבְאוֹת שׁוּבוּ אֵלַי נֹאמְרֵיהֶם
3 צִבְאוֹת וְאֲשׁוּב אֲלֵיכֶם אֲמַר יְהוָה צִבְאוֹת: אֵלֵי־תֵרוּ
כְּאֲבוֹתֵיכֶם אֲשֶׁר כָּרְאוּ־אֱלֹהִים הַנְּבִיאִים הָרַשְׁוֹתִים
לְאַמֵּר כִּי אֲמַר יְהוָה צִבְאוֹת שׁוּבוּ נָא מִדְּרִכֵּיכֶם
4 תֵּרוּ וּמִעֵלֵי־לֵבֵיכֶם הָרָעִים וְלֹא־שִׁמְעוּ וְלֹא־הִקְשִׁיבוּ
הָאֵלִי נֹאמְרֵיהֶם: אֲבוֹתֵיכֶם אִי־הָיוּ וְהַנְּבִיאִים הַלְּעוֹלָם
5 יָדִיו: אֲנִי דִבַּרְתִּי וְחָקִי אֲשֶׁר־צִוִּיתִי אֶת־עֲבָדֵי הַנְּבִיאִים
הַלּוֹא

⁷² TtREK, Bibliagyűjtemény, Sz 1252 (E 1809), Sz 1300 (E 1807), Sz 1328 (E 1806). Korábban egy példány volt azonosítható. Kiderült azonban, hogy van még két hibásan katalogizált csonka példány. Az egyikbe valamelyik diák később a Simoni-féle kiadás megviselt címlapját tette a kötetbe (Halle, 1767), vagy tévesen elcserélte ezzel a kiadással, így a nyilvántartásba téves kiadásként került bele. A másik címlaptalan és végén is megcsonkult példány azonossága szintén rejtve maradt a katalogizálás során, a leírásból elmaradt Jablonski neve, pedig a bevezető megvan; sőt ebben megtaláljuk a többi példányban hiányzó bevezetés végét is (a d jelű füzetet). Valószínűleg ugyanez a kiadás a jelenleg lappangó, vagy utóbb átrendezéskor kiselejtezett Sz 1268 (E 1799) jelzetű negyedik címlaptalan és töredék kötet, *Berolini 1699* kiadási évvel, amely azonban a katalógusban Leusden nevével, Jablonski említése nélkül található. Ebből legalább kétharmad vagy talán még több hiányozhatott, a Biblia utolsó része volt meg (Hagiographa, költői könyvek), tehát az Rrr6 שׁג [= 317] levéltől talán az Sss6 [= 508] levélig, esetleg még a függelékekkel együtt az utolsó íve is, vagy ebből valamennyi, közben is alighanem hiányosan.

CSABA FEKETE

Jablonski's Hebrew Bible in Hungary. Data and Corrections

Daniel Ernst Jablonski (1660–1741) published his 4to Hebrew Bible in 1699 as a corrected version of the famous second edition by Joseph ben Abraham Athias (Amsterdam, 1667). Later Jablonski also published it in small a format (16mo) in 1711.

The town of Debrecen purchased 40 copies of the large format of this Hebrew Bible in 1702. For the students of the Reformed College special regulations were introduced to restrict usage or loan service of these volumes. To educate Hungarian reformed ministers this edition was in use in Debrecen only up to the second part of the 19th century. Of these forty there have remained in the old library stock three mutilated copies only. There is a fourth, nearly intact copy of the same edition, originally purchased in 1777 by G. Ráday, son of an aristocrat belonging to the Reformed Church. As a young man he studied in Berlin and Frankfurt am Oder, being tutored there by the friend of his father, i. e. Jablonsky.

In historical surveys and other special studies the edition data of this Bible became erroneously mixed up with those of the 17th century Hungarian Bible and consequently became totally misinterpreted. The present study has reviewed the data of the edition in question as well as its usage in education and corrected the earlier false interpretations.

A BÁZELI MAGYAR BIBLIA PRÓBANYOMATA 1744-BŐL *

A *Károlyi-Biblia* három kiadást ért meg a 18. században Johann Rudolf Imhof bázeli nyomdájában: 1751-ben, 1764-ben és 1770-ben.¹ E hatalmas nyomdai-kiadói vállalkozás gondolata már 1744 őszén megfogalmazódott a bázeli nyomdászságban. Ez derül ki abból a próbanyomathoz, amely Jakob Christoph Beck teológiai professzor levelesgyűjteményében maradt fenn a bázeli Egyetemi Könyvtárban. Az egyleveles nyomtatvány Szilágyi Sámuel 1745. december Idusán (13-án) kelt levelének lapjai között található. E nyomtatványról, mint *schedula Hungarica*-ról emlékezett meg Jakob Christoph Beck 1752. március 18-án Hatvani Istvánnak írt levelében, amelyet Bod Péter is felvett egyháztörténetébe.² Ernst Stähelin nemcsak e Hatvani levél erre utaló részletét adta ki 1968-ban, hanem utalt magára, a ma ismeretes egyetlen példányra is, mint „1744. november 6-i keltezésű Prospektusra” a Beck-levelezés-kiadás két lábjegyzetében.³ A magyar szakirodalom számára mégis mind-egyedül ismeretlen maradt ez az érdekes dokumentum, amelyre 2006. évi bázeli Klebelsberg-ösztöndíjas kutatásaim során bukkantam rá Beck levelei között.⁴

A mindkét felén nyomtatott, 8° alakú, egyetlen levél rektóján *Imhof Rudolf Jánosnak A magyar Bibliának ki nyomtatásáru való fel tetel* című szándéknyilatkozata olvasható. (1. kép)

Ebben legelőször is azt hangsúlyozza, hogy zsebben vagy hónalj alatt hordozható, olcsó, a szegények számára is hozzáférhető könyvecskét akar megjelentetni, amely a teljes *Szentírást* tartalmazza. A könyvnyomtatás mestersége ugyanis szerintem „megkönnyebbedett”, és lehetővé vált, hogy praktikus, hordozható, kisded alakú *Bibliák* jelenhessenek meg. Ennek érdekében apró betűket öntetett, vékony papírost szerzett be. 1741-ben német, 1744-ben pedig francia nyelvű *Bibliát* adott ki hasonló formában, amelyek mindenki tetszését megnyerték. A franciákhoz és németekhez hasonlóan a magyaroknak is használni akar. Úgy látja, hogy a *Biblia*

* A tanulmány az OTKA „XVIII. századi magyar vonatkozású nyomtatott és illusztrált könyvek feltárása” című kutatás (K 68257) keretében készült.

¹ PETRIK Géza: *Magyarországi bibliographiája 1712–1860*. I. kötet. Bp. 1888. 280, V. kötet. *Pótlások*. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1971. 62–63. – Ernst Stähelin említi 1773. évi kiadását is, amely azonban példányból nem ismeretes. – *Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoh Beck 1711–1785*. Bearbeitet von Ernst STÄHELIN. Basel 1968, 21.

² BOD Péter: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Leiden-Groningen 1890. lib. IV. Cap. 11. 382.

³ *Die Korrespondenz ...* 263, 217, 257.

⁴ Basel, Öffentliche Bibliothek der Universität, Mscr. VII. 2. 150.

A MAGYAR BIBLIANAK KI NYOMTATASÁ- RUL VALÓ FELTETEL mellyet

AZ Istennek segedelme által, Basileai könyv-nyomtató *Imhof Rudolf János*,
olly kised formában akar ki nyomtatni, hogy mind a'zebben mind
a honaly alatt unalom nélkül hordoztathassék.

Nagy jóvolta ez az Istennek, hogy a Sz. Írás a mi időnkben ki nyom-
tattathatik mert ez által annyira meg bővítették, hogy ném tfak a gazda-
gok hanem a szegények is könnyen meg szerezhetik. Igaz ugyan, a ki a
maga lelkének boldogulását kívánja, akár mint lehessen, ámbár igen
nehezen, ezt a mennyei kintset mindenek felett magának szükség meg sze-
rezze: mindazáltal a könyv-nyomtatásnak mesterfége, mivel immár ma
meg könnyebbítették; illő, mind a szegényeknek tehettfégekre mind arra
is hogy legyen tekintet, hogy olcsón is és olly formában szereztethessék
meg, hogy a kiknek telles gyönyörűségek a Sz. Írásnak olvasásában va-
gyon, utazásokban, taborozásokban, 's egyéb lehetősé hivatalljoknak köve-
tesülkben, magokkal könnyen hordozhassák. Midőn látnám hogy a keresz-
tények ez illy kised formában ki adott Biblia nélkül volnának, akar-
tam az egész kereszténységnek ebben használni, ezért, apro betűket, ujon-
nan öntettem, ehhez meg kívántató papirost készíttettem, így az 1741.
éftendőben a Német, az 1744ben pedig a Francia Bibliát ki adtam, a
melly munkaim annyira tettettek mindeneknek, hogy közönségesen
ezek feől bizonyosságot téfzenek, hogy ez ideig olly jeles és alkalmas Bibliák
foha sém láttattak.

A Német és Francia népeknek való használásom után, a Magyar or-
szágban nyögő Isten Házában híveinek, hogy használják, telles szándék-
kal vagyok. Fel tettem, hogy e proba szerint az egész Bibliát ki adgyam,
ha sz. igyekezetem a Magyaroktól helyben hagyattatik és segítettik.
Szüksölködik is tudom a Magyarfág ez illy segítés nélkül, mert ez az
egyedül való fegyvere a mellyel az ellenközők ellen magát oltalmazza; ez-
zel szégyeníti meg ellenségeit; ezzel erőfíti meg a közöitük való egyef-
séget. Kivált hogy illy kised formában ki adattatnék igen szükség-
es vala, mert eddig mind olly formában valának ki adattatva, hogy egész tereh
vala a templomban, iskolában, halotti temetőre, virrasztóban, és egyéb
ditséretes és nagy haszonnal követendő szent tárfalásokban hordozni.
E mia lett, hogy az új Testamentom gyakran maganoflan nyomtattatnék
ki, mint a Bibliának negyedik és hatodik ki adásában meg efiert. A többi
felett alkalmasabbak Ultrajektumban a fellyebb való éftendőkben ki adott
Bibliák, de mivelhogy ezek is drágábbak, hogy sém a szegények könnyen
meg szerezhetheték, nagyskábbak is, mint sém unalom nélkül hordoztat-
hatnának. E probából kiki meg ítélteti az én általam ki adando Bibliák,
mennyivel a többi felett alkalmasabbak léfzenek. Minden Bibliának az ár-
ra 24. az az huszon négy garas léfzen, ha-pedig a Soltarok nélkül kívánnák
ki nyomtattatni 1. fl. az az egy forint léfzen. Ha az Istenfélő Magyaroknak
tetreni fog ezen fel tetelem mennél hamarébb e felől engemet tudofittá-
nak, hogy az új éftendőben el kezdhessem, és az éftendő folyása alatt el
is végezhessem. E felett, minthogy ez ideig ki adott Bibliák leg inkább
a b. e. Junius fordításához alkalmaztattak, a mellyet, mind életében a Junius
mind az ő halála után más kegyes tudos emberek fok helyeken meg job-
bítottanak; fok szocskák is vannak a Bibliában, a mellyek a Zido és Görög
nyelvben ékeségnek okáért irattattak, mellyek a Magyar nyelvben rutak.
p. o. azok a mellyek e probában a fok alatt át huzott kis lineával meg
jegyzettettek, ha az illyeknek meg jobbítására, valaki a tudoflak közül
kezt réá veti, vagy a mi tudofainknak meg jobbításokat kívánnák ki
nyomtattatni, avagy az elébbi voltában akarják, hogy meg hagyattatá-
sék, mindenekre, csak hogy eleve parantfolyanak, kész vagyok. Adgya
a jo Isten hogy e sz. igyekezetem, mindeneknek lelküknek javára, a meg
éfmért igaz vallásnak nevelésére és erőfittésére fordullyon.

Írásm Basileában 1744. 6. napján sz. Andras Havának.

1. kép: Az 1744. évi hirdetmény rektója

ontos szerepet játszik a magyarság életében: ez az egyetlen fegyvere ellenségei ellen, ugyanakkor biztosítja a magyarság egységét is. A korábbi magyar nyelvű *Bibliák* nagy alakjuk és nehéz voltak miatt nem voltak alkalmasak a hordozásra, drágák is voltak. Saját kisded alakú *Bibliáját* 24 garasért tervezi árulni, a Szenci Molnár fordította *Zsoltárok* nélkül 1 forint lenne az ára. Ha a próbanyomat tetszik a magyaroknak, és azt „helyben hagyják”, késznek mondta magát az 1745. év folyamán megjelentetni a magyar *Szentírást*. Utasítást várt a tekintetben is, hogy a szöveget változatlan formában adja-e ki. Ha változtatni akarnak rajta, akkor a megjobbításokat kinti vagy hazulról küldött tudósok végezzék-e el.

*Specimen*ként a hátlapra Mózes 1. könyve 1. részének 1–22 versét nyomtatta. A szöveg fölött Paradicsomot ábrázoló fametszet áll, bal oldalon Ádámmal. (2. kép)

A próbanyomatot a debreceniek jóval később kapták meg Stephanus Kunius útján. (Stephanus Kunius nem fordul elő a svájci egyetemi hallgatók között. Ismeretes viszont egy bizonyos Johannes Kun, aki 1741 és 1745 között Bázelen, 1745-ben Genfben tanult.⁵) Szilágyi Sámuel fent említett, 1745. december 13-án kelt levelében — tehát egy évvel és egy hónappal a *Specimen* keltezése után — foglalta össze a nyomtatvány itthoni hatását Becknek.⁶ Kimondhatatlan tetszést aratott: „Dici non potest, quantopere placeant typi, forma, totumque institutum”. Kérte, hogy buzdítsa a nyomdászt („virum illum optimum”), hogy mielőbb kezdjen bele a munkába. Az egyházi konsistorium örömmel és hálával fogadta, és a második, vagy ha időközben megjelenik, a harmadik utrechti kiadás változtatás nélkül újrakiadását javasolta, nehogy az új *Biblia* a Komáromi Csipkés-fordítás sorsára jusson.⁷

Beck 1746. január 30-án azt írta vissza az Imhoffal való tárgyalás után, hogy ha a bázeli nyomdász megkapja a magyarországi iskolák és egyházak beleegyezését, rögtön nekikezd a munkának. 4000 példány kinyomtatását vállalná azért a pénzért, amennyit a *Specimen*ben megírt. Ezt az összeget nem egyszerre, hanem folyamatosan szükség szerint kérné attól a személytől, akit a magyarok megbíznak a kiadás gondozásával. Beck többször is biztosította Szilágyit arról, hogy Imhoffot

⁵ HEGYIÁdám: *Magyarországi diákok svájci egyetemenek és akadémiákon 1526–1788* (1798). Bp., 2003. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*) 87, 543. Ernst Stähelin valószínűnek tartja, hogy a levélben említett Stephanus Kun és Johannes Kun azonos személyek. — *Die Korrespondenz ...* 204., 506. jegyzet.

⁶ Uo., 217.

⁷ Komáromi Csipkés fordításának rézmetszetes címlapja már 1685-ben elkészült, maga a *Biblia* azonban csak évtizedekkel később, 1717-ben jelent meg Leidenben Debrecen városának költségén. Ám 1745-ben, amikor Szilágyi Becknek írt, több ezer példány volt még Kassán a jezsuiták rendházában. Ezek csak évtizedek múlva juthattak el Debrecenbe. Vö.: MÁRKUS Mihály: *Komáromi Csikés György. Egyháztörténeti értekezés*. Tata 1979. 170–190; MARGÓCSY Dániel: *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben*. = *Magyar Könyvszemle* (124) 2008. 1. sz. 15–26; FEKETE Csaba: *Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés)*. *Magyar Könyvszemle* (124) 2008. 4. sz. 439–442.

A MOSESNEK ELSŐ KÖNYVE

A MELLY TEREMTESNEK HIVATTATIK.

I. RESZ.

A világ teremtéséről.

Kezdetben teremté * Isten a mennyet és a földet. *Psal. 33. v. 6. és 136. v. 5. Alf. 14. v. 15.*

2. Az föld pedig vala ékefféig nélkül való és puszta. Es tetétség vala a mélységnek színén, és az Úrnak Lelke táplállyá vala a vizeket.

3. Akor monda az Isten: Légyen világosság, és lön világosság.

4. Es látá az Isten hogy jó volna a világosság, és el választá a világosságot a tetétségtől.

5. Es nevezé a világosságot napnak, és a tetétséget éttzakának, és lön az estve és a reggel első nap.

6. Azután monda az Isten: * Légyen ki-terjesztetett erősség a víz között, melly el-választá a vizeket a vizektől. ** Jer. 10. 12. és 51. 15.*

7. Es szerze az Isten ki-terjesztett erősséget, melly el-választaná * a ki-terjesztett erősség alatt való vizeket, a ki-terjesztett erősség felett való vizektől, és úgy lön.

8. Es a ki terjesztett erősséget nevezé égnek, és lön az estve és a reggel második nap.

9. Azután monda az Isten: * Gyűljenek egybe az ég alatt való vizek egy helyre, hogy teljék meg a száraz, és úgy lön. *Job. 38. v. 8. Ps. 33. v. 7.*

10. Az szárazt pedig nevezé az Isten, földnek: a vizeknek fokaságát tengernek, és látá az Isten hogy e jó volna.

11. Monda annakfelette az Isten: Hozzon a föld gyenge füvet, maghozó füvet, gyümölcs fákat: mellyek az ő nemek szerint való gyümölcsöket hozzanak, a mellyekben légyen az ő magvak e földön, és úgy lön.

12. Hoza azokokaért a föld gyen-

ge füvet, maghozó füvet az ő nemek szerint, és gyümölcs termő fákat, a mellyekben vala az ő nemek szerint való magvak, és látá az Isten hogy e jó volna.

13. Es lön az estve és a reggel harmadik nap.

14. Azután monda az Isten: * Légyenek világosító állatok az égnek ki-terjesztésén, hogy külömbiséget tegyenek a nap között és az éttzaka között, és légyenek jelei a bizonyos időknek, napoknak és esztendőeknek. *Ps. 136. 7.*

15. Légyenek, monda, világosító állatok az égnek ki-terjesztésén, hogy meg világosítsák a földet, és úgy lön.

16. Szerze azért az Isten, két nagy világosító állatokat; a nagyobbik világosító állatot, hogy világosítsa nappal, a kisebbik világosító állatot hogy éttzaka világosítsa és csillagokat is.

17. Es helyhezteté az Isten azokat az égnek ki-terjesztésén, hogy a földet meg-világosítsanak.

18. Es hogy vezéri lennének a napnak és az éttzakának, és külömbiséget tennének a világosság és tetétség között, és látá az Isten hogy e jó volna.

19. Es lön az estve és a reggel negyedik nap.

20. Azután monda az Isten: Hozzanak a vizek úszó élő állatokat, és a madarak repeffének a föld felett az égnek ki-terjesztésének színén.

21. Teremte azért az Isten nagy tized halakat és minden úszó élő állatokat, mellyeket a vizek hoztanak az ő nemek szerint, és minden repeső szárnyas állatokat az ő nemek szerint. Es látá az Isten hogy e jó volna.

22. Es meg-áldá az Isten azokat mondván: Gyümölcsözzenek és sokasodgyatok, és tölsétek be a tengernek vizeit. A repeső állatok is szaporodgyanak a földön.

A

23. Es

mindenki becsületes embernek tartja. Újra figyelmeztette, hogy szükség van magyar korrektorra is.⁸

Szilágyi valamikor 1746 késő őszén számolt be a bibliakiadás pénzügyi nehézségeiről. Hosszasan tárgyaltak olyan személyekkel, akik támogatásában reménykedtek, végül is úgy határoztak, hogy a pénzt vagy a debreceni egyház vagy a kollégium biztosítaná. Am továbbra sem látnak garanciát arra, hogy nem járnak majd ugyanúgy, mint Komáromi Csipkés Bibliájával. Mindezekről a Bázélbe utazó Hatvani István fogja tudósítani Becket.⁹

Ezután évekig nem történt semmi a bibliakiadás ügyében, mígnem 1749. december 23-án két magyarországi diák: Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc Groningenből azzal a kérdéssel fordult Johann Rudolf Imhofhoz, hogy hajlandó-e eredeti tervét: a magyar nyelvű Biblia kiadását megvalósítani.¹⁰ Mindketten Debrecenben, aztán Heidelbergben, majd Groningenben tanultak. A levél szerint a zürichi születésű Johann Heinrich Hottinger heidelbergi teológiaprofesszortól szereztek tudomást heidelbergi tanulmányaik során Imhof magyar nyelvű bibliakiadási tervéről. Imhof felelete igenlő lehetett, és a két diák hamarosan megérkezett Hollandiából Bázélbe, magukkal hozva 126 holland forintot a *Biblia* kiadására Daniel Gerdes groningeni professzortól, és magukra vállalták a kiadás gondozását. 1750. május 10. és 1751. augusztus 1-je között folytak a nyomdai munkák. Az 1747. évi utrechti kiadás szövegét vették alapul. Kijavították annak nyomdahibáit, kiegészítették a párhuzamos helyeket, vagyis a konkordanciát, és a versek végére illesztették.¹¹ Bod Péter szerint minden eddigi kiadás közül ez a legszebb, finom és fehér a papírja, takarosak a betűi, kevés benne a hiba, hordozható, könnyen megszerezhető. A párhuzamos helyek a versek végén a szövegen belül található és bőségesek.¹² A teljes protestáns bibliakiadásokhoz hasonlóan az Ó- és Újtestamentum szövegét Szent Dávid énekelhető verses zsoltárai követik. E két utóbbi rész már 1750-ben elkészült, ezért címlapjukon az 1750. évszám szerepel.

A bázeli magyar *Biblia* ugyanolyan formátumban jelent meg, mint az Imhof nyomda német és francia nyelvű bibliakiadásai. Mindegyik első lapján ugyanaz a fametszet látható mint a bemutatott *Specimen*ben.

Imhof és a magyar korrektorok között sajnálatos módon vita tört ki arról, hogy ki jogosult a *Biblia* előszavának megírására. A döntő szót végül is a bázeli kistanács mondta ki. Határozata értelmében a magyarok által megvásárolt 2000 példány elé magyar előszó kerülhetett, az Imhof költségén kinyomtatott példányokat pedig

⁸ *Die Korrespondenz* 218–219.

⁹ Uo., 222.

¹⁰ BERNHARD Jan-Andrea: Die Basler Ausgabe der Károli-Bibel von 1751: Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn Jahrbuch* 2008. 1–12.

¹¹ BECK, Jakob Christoph előszava az 1751. évi *Bibliához*.

¹² BOD Péter: i. m. 377.

olyan ajánlással és előszóval láthatta el a nyomdász-kiadó, amilyennel akarta. Ezért létezik az első kiadásnak több változata.

Az általunk vizsgált példányok közül a legteljesebbnek a bázeli Egyetemi Könyvtár példányai tűnnek.¹³ Címlapjukon az évszám arab számmal szerepel. A címlevél után)(füzetjellel a nyomdász Imhof három leveles, 1751. július 19-én kelt ajánlólevele a svájci református városok vezető politikusainak szól: Zürichben Johann Kaspar Eschernek és Johann Friesnek; Bernben Christoph Steigernek és Karl Emmanuel von Wattenwylnek; Bázélban: Emmanuel Falcknernek, Johann Rudolf Faeschnek, Samuel Meriannak és Felix Battiernak; Schaffhausenben: Franciscus von Meyenburgnak és Balthasar Pfisternek, valamint e városok nagyobb és kisebb tanácsainak. A próbanyomattal egybehangzóan foglalja össze Imhof ebben az írásban is indíttatását a magyar nyelvű *Biblia* kiadására. Hangsúlyozza, hogy a közös, kálvinista vallásnak köszönhetően szoros kapcsolatban áll a svájci és a magyar nép. Elmondja, hogy a német és francia nyelvű *Bibliák* után két magyar segítségével – nevüket nem nevezi meg – az 1747. évi utrechti magyar változat emendálásával jött létre e kiadás. Ára, külleme és az emendálás gondossága tekintetében szerinte össze sem lehet hasonlítani mintájával e páratlan könyvet: „Ipsa Batavorum editio, quamvis duplo carius vendatur, nec chartae nitore, nec distincta characterum perspicuitate, nec emendationis cura, nec denique concinnitate formae ullo modo conferri potest... prodit talis liber, cui parem nulla unquam aetas vidit.”

Imhof írása után újabb, azzal azonos,)(-jelű füzet 2-4. levelén *Jac. Christophorus Beckius*nak, a bázeli teológiai kar dékánjának 1751. augusztus 20-án kelt *Praefatiója* olvasható. Azzal az ominózus mondattal kezdődik, amelyik Szatmárnémeti Pap ellenszenvét kiváltotta, hogy tudniillik e Bibliát a bázeli nyomdász „suis impensis et typis” nyomtatta ki. Beck avval mentegeti magát, hogy magyartudás híján nem tud meggyőződni a fordítás helyességéről. Czwittingerre és más, néven nem nevezett szerzőkre hivatkozva tévesen úgy tudja, hogy Károlyi Gáspár a *XVII.* század elején készítette el a teljes *Szentírás* magyar fordítását, amelyet Molnár Albert a héber és görög szöveg szerint megjobbítva újra kiadott.¹⁴ A professzor már megnevezi Imhof segítőit, a két magyar emendátort: Pap Istvánt és Török Ferencet. Lényegében elismétli a kiadás fent említett újdonságait, és nem tartja szükségesnek, hogy intelmet (parainesis) fűzzön írásához, hiszen a magyarok vallásossága ismeretes előtte.

A harmadik, ugyancsak)(jelű ívfüzetben kezdődik Szatmárnémeti Pap István 1751. Szent Iván (június) havának 1. napján kelt, hosszabb *Elöljáró-beszéde*)(a₂a –)(o)(₃a). Ő először a *Szentírás* jelentőségéről, részeiről szól. Összefoglalja az apokrif könyvek hagyományozódását, és indokolja, hogy azok miért nem kerültek be a

¹³ Jelzetük: FG IX. 57. és Frey Gryn A. VI. 21.

¹⁴ Molnár Albert szövegkritikai munkájáról ld. P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vízolyi Biblia új kiadásai*. Bp. 2006. Universitas. (Historia Litteraria)

kiadásba. Majd a *Biblia* igazságát, méltóságát, Istentől való származását bizonyítja. Szükségesnek tartja, hogy az eredetileg zsidó és görög nyelven írott *Biblia* minden nép és nemzet nyelvére le legyen fordítva, „valóságos kézben hordozható *Biblia* legyen”. Javaslatot tesz arra, hogy mely könyveket, milyen sorrendben olvassanak a hívek. Leggyakrabban az *Újtestamentum* olvasását javasolja, abból is *Máté evangéliumát* és az *Apostolok Cselekedeteit* úgy, hogy azokat a párhuzamos, ótestamenti helyeket is keresse ki az olvasó, amelyek a versek végén vannak felsorolva. Ezután a korábbi magyar nyelvű bibliafordításokat tekinti át Melius Juhász Pétertől az 1747. évi utrechti kiadásig.

A bázeli kiadásról úgy nyilatkozik, mint amit „maga tulajdon költségével” adott ki Török Ferencel egyetemben „kézben fogható szép kis formában, ... hozzá fogván e' dologhoz 1750. esztendőben, Pünkösöd' hav. 10. napján, 's el- is végezvén 1751. kis Assz. hav. 1. napján”. 126 forintot kaptak Daniel Gerdestől, de ezt az összeget leszámítva sem nem kértek, sem nem kaptak senkitől semmiféle anyagi támogatást. Néhány szövegkiritkai megjegyzés után kiderül, hogy gondosságuk odáig terjedt, hogy még a zsoltárok kottáját is átnéztették a bázeli kántorokkal.

A mai és a történelmi Magyarországon őrzött példányok egyikében sem bukantunk Imhof ajánlólevelére. Több hazai példányban csak az utóbb bemutatott, magyar nyelvű előszó szerepel, amelyet a végén 1751. szeptember 7-i keltezéssel a bázeli *decanus theologicus*, azaz Beck imprimált. Ilyenek a budapesti Egyetemi Könyvtár (Aa 3129), a kolozsvári Egyetemi Könyvtár (53639) és az Országos Széchényi Könyvtár három példánya a Régi Nyomtatványok Tára Kötéstörténeti Gyűjteményében (4,5,6). Ez utóbbiak mind festett debreceni kötésben vannak. Közülük az egyik tulajdonosa Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsánna volt.

Ugyanakkor a Ráday könyvtárának (1-2841), a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának (550.083), a debreceni Református Nagykönyvtárnak (Sz 370) a példányában megvan Beck *praefatiója* is és Szatmárnémeti *előljáró-beszéde* is.

Egyelőre nem akadtunk olyan variációra, amelyikben csak a két latin nyelvű előszót közölték volna, pedig Bod Péter említ ilyet is: „*in quibusdam exemplaribus Latina Dedicatio et Praefatio inveniatur, in aliis Hungarica Praefatio tantum. Studiosi enim Bibliopolae Dedicacionem et Praefationem e suis exemplaribus abjecerunt; idem fecit Bibliopola Hungaricam Praefationem praetermittendo.*”¹⁵

A variációk és területi megoszlásuk igazolja azt, hogy a nyomdász és a magyarországi sajtó alá rendezők a bázeli kistanács határozata értelmében jártak el. Az előszók és ajánlások keltezése is ezt igazolja: a legkorábban: 1751. június 1-jén kelt a magyar emendáló előljáróbeszéde. Ezt követte a július 19-i Imhof-ajánlás és augusztus 20-én Beck *praefatiója*. A magyar nyelvű előljáróbeszédet pedig csak az augusztus 28-i döntés után, szeptember 7-én imprimálta a bázeli teológiaprofesszor és dékán.

¹⁵ BOD Péter: i. m. 379.

A példányok címlapját is soronként újrasedték. Ennek legszembetűnőbb jegye, hogy egyikén — ilyenek a bázeli egyetemi könyvtári példányok — arab számmal; másik részükön római számmal tüntették fel a kiadás évét. Az utóbbi csoportba tartozik az OSzK negyedik példánya (Bibl. 788).

Bázel és Debrecen vitája azonban még ezzel sem ért véget. A további perlekedésről Bod Péter írt.¹⁶ Az ő tudósítását alapul véve és Beck levelezését is felhasználva legújabbán Jan-Andrea Bernhard foglalta össze a svájci–magyar kapcsolatok eme viharos fejezetét.¹⁷

A vita során még egy magyar vonatkozású, nyomtatott dokumentum keletkezett. Beck 1752. március 18-i leveléből tudható, hogy Imhof kinyomtatta a Szatmárnémeti Pap Istvánnal kötött szerződését is, amely szerint Pap kétezer példányért fizetett: „Papium cum Imhofio talem iniisse contractum, ut, praenumerando pretium duorum millium exemplorum, editionem Imhofio faciliorem redderet (*eas litteras Imhofius post ortam inter ipsum et studiosos litem typis excusas promulgaverat*).¹⁸ Ennek a nyomtatványnak azonban sajnos mindeddig nem sikerült a nyomára bukkanni.

A második magyar nyelvű bázeli *Biblia* 1764-ben jelent meg. Sem ez, sem a harmadik, 1770. évi kiadás nem tartalmaz semmiféle előszót vagy ajánlást. Kiadója nem kívánt további vitába keveredni a magyarokkal.

¹⁶ BOD Péter: i. m. 377–387.

¹⁷ Ld. a 10. lábjegyzetet!

¹⁸ BOD Péter: i. m. 382. és *Die Korrespondenz* ... 263.

FÜGGELÉK

A magyar Bibliának kinyomtatásáról való feltétel,
melyet az Istennek segedelme által basileai könyvnyomtató, Imhof Rudolf János
oly kisded formában akar kinyomtatni, hogy mind a zsebben, mind a hónalj alatt
unalom nélkül¹⁹ hordoztathassék.

Nagy jóvolta ez az Istennek, hogy a Szent-Írás a mi időnkben
kinyomtatathatik, mert ezáltal annyira meg bővítettik,²⁰ hogy nemcsak a gazdagok,
hanem a szegények is könnyen megszerezhetik. Igaz ugyan, aki a maga lelkének
boldogulását kívánja, akármit lehessen, ámbár igen nehezen, ezt a mennyei
kincset mindenek felett magának szükség [hogy] megszerezze: mindazáltal a
könyvnyomtatásnak mestersége mivel immár ma megkönnyebbítettett; illő, mind
a szegényeknek tehetségekre, mind arra is hogy legyen tekintet, hogy olcsón is
és oly formában szereztethessék meg, hogy akiknek teljes gyönyörűségek a
Szent-Írásnak olvasásában vagyon, utazásokban, táborozásokban s egyéb lehető
hivataljoknak követésükben,²¹ magokkal könnyen hordozhassák. Midőn látnám,
hogy a keresztények²² ez ily kisded formában kiadott Biblia nélkül volnának,
akartam az egész kereszténységnek ebben használni, ezért apró betűket újonnan
öntettem, ehhez megkívántató papirost készíttettem, így az 1741. esztendőben
a német, az 1744-ben pedig a francia Bibliát kiadtam, amely munkáim annyira
tetszetek mindeneknek, hogy közönségesen ezek felől bizonyosságot téznek, hogy
ez ideig oly jeles és alkalmas Bibliák soha sem láttattattak.

A német és francia népeknek való használásom után a Magyarországon
nyögő Isten-Házának híveinek hogy használják, teljes szándékkal vagyok. Fel
tettem, hogy e próba szerint az egész Bibliát kiadjam, ha szent igyekezetem a
magyaroktól helyben hagyattatik és segítetik. Szűkölködik is tudom a magyarság
ez ily segítség nélkül, mert ez az egyedülvaló fegyvere, amellyel az ellenkőzők ellen
magát oltalmazza; ezzel szégyeníti meg ellenségeit; ezzel erősíti meg a közöttük
való egyességet. Kivált hogy ily kisded formában kiadattatnék, igen szükséges
vala, mert eddig mind oly formában valának kiadattatva, hogy egész tereh vala²³
a templomban, iskolában, halotti temetésre, virrasztóban és egyéb dicséretes és
nagy haszonnal követendő szent társaságokban hordozni. E miá lett, hogy az Új

¹⁹ kellemetlenség, kényelmetlenség nélkül

²⁰ olyan bőséges lesz az ellátás

²¹ lehetséges foglalkozásuk követésében

²² A 17. században még a *keresztén* írásmód volt általános, Pázmány is ezt használta, később
vegyesen *keresztén* és *keresztény* is szokás volt, protestánsoknál mindmáig megmaradt a korábbi
keresztén szóalak.

²³ terhes volt

Testámentom gyakran magánosan²⁴ nyomtattatnék ki, mint a Bibliának negyedik²⁵ és hatodik kiadásában²⁶ megesett. A többi felett alkalmasabbak Ultrajectumban²⁷ a feljebb való esztendőben kiadott Bibliáik, de mivelhogy ezek is drágábbak, hogy sem a szegények könnyen megszerezhetnék, nagyocskábbak is, mintsem unalom nélkül hordoztathatnának. E próbából ki-ki megítélheti, az én általam kiadandó Bibliák mennyivel a többi felett alkalmasabbak lesznek. Minden Bibliának az ára 24. az az huszonnégy garas lesz, ha pedig a Zsoltárok nélkül²⁸ kívánják kinyomtatni, 1 fl. az az egy forint lesz. Ha az Istenfélő magyaroknak tetszeni fog ezen feltételem, mennél hamarabb efelől engemet tudósítsanak, hogy az új esztendőben elkezdhessem, és az esztendő folyása alatt el is végezhessem. E felett, minthogy ezideig kiadott Bibliák leginkább a boldogult emlékezetű Junius fordításához²⁹ alkalmaztattak, amelyet mind élteben a Junius, mind az ő halála után más kegyes tudós emberek sok helyeken megjobbítottanak: sok szócskák is vannak a Bibliában, amelyek a zsidó és görög nyelvben ékességnek okáért íratattak, melyek a magyar nyelvben rútak, példának okáért azok, amelyek e próbában a szók alatt áthúzott kis lineával megjegyeztetnek, ha az ilyenek megjobbítására valaki a tudósak közül kezit reáveti, vagy a mi tudósainknak megjobbításokat kívánják kinyomtatni, avagy az elébbi voltában akarják, hogy meghagyattassék, mindenekre,³⁰ csak hogy eleve parancsoljanak, kész vagyok. Adja a jó Isten, hogy e szent igyekezetem mindeneknek lelküknek javára, a megesmért igaz vallásnak nevelésére és erősítésére forduljon!

Irák Basileában 1744. 6. napján szent András havának.³¹

²⁴ magában csupán, nem az Ószövetséggel együtt

²⁵ Lőcse 1644 – RMNy 2068

²⁶ Amszterdam 1646 – RMNy 2133

²⁷ Utrecht (akkor Németalföld, ma Hollandia híres egyetemvárosa)

²⁸ Szenci Molnár Albert genfi dallamokra fordított zsoltárai nélkül (Pfalzi mintára a Zsoltárkönyv szinte minden magyar bibliakiadás mellett megjelent 1805-ig.)

²⁹ Utalás Franciscus Juniusra (François Du Jon 1545–1602), aki apósával, Emmanuel Tremelliuszal (1510–1580) együtt fordította latinra héberből az Ótestamentumot.

³⁰ bármilyen megoldásra (a felsorolt lehetőségek közül)

³¹ novembernek

P. Vásárhelyi Judit *A bázeli magyar Biblia próbanyomata 1744-ből*

JUDIT P. VÁSÁRHELYI

A Proposal for Printing the Hungarian Bible Declared and a Specimen Thereof Published in 1744 at Basel

The present study has reviewed the plan of Johann Rudolf Imhof printer and publisher in Basel, and issued his proposal for printing the Hungarian Bible in the same small format as his German and French Bible. To his leaflet a specimen is appended, i. e. the first chapter of Genesis in Hungarian.

This broadsheet has been preserved in the University Library, Basel, attached to a letter of December 15th 1745 by the Debrecen professor Samuel Szilágyi to the Basel professor Jakob Christoph Beck. Due to financial difficulties this plan could be realized only years later. The Hungarian text was based on the Utrecht edition of the Hungarian Bible of 1747. The preparation of the text for the press and proofreading was performed by two Hungarian students Stephan Szatmárnémeti Pap and Francis Török. The New Testament and Psalms first appeared in 1750, then the full Bible in the following year, 1751. It is a pity that the Basel publisher and the students from Debrecen bitterly quarrelled, consequently there are only three variants extant of this Bible edition. In those volumes financed by the printer his Foreword is inserted, then a Preface by professor of theology Jakob Christoph Beck, and a Foreword by Stephen Szatmárnémeti in Hungarian. The Latin Foreword by Imhof is missing from those volumes sold in Hungary, because they were printed at the cost of the above named Hungarian students. Most of the surviving copies contain only the Foreword in Hungarian.

Because of the debated financial questions the text of the contract between Imhof and Szatmárnémeti was also disclosed by the Basel publisher, but all copies of it are lost.

OLÁH RÓBERT

KÖRÖSI MIHÁLY KONKORDANCIÁJA

EGY 18. SZÁZADI BIBLIAI SEGÉDKÖNYV KIADÁSTÖRTÉNETE

A Biblia szavainak alfabetikus rendbe szedett előfordulási jegyzékét először a 13. század elején állította össze Hugo de Sancto Charo (Hugo Carensis), a domonkos rend kardinálisa, latinul. Németül, angolul és franciául a 16. század közepén, hollandul a 17. század első harmadában, svédül a 18. sz. elején, dánul pedig a 18. század közepén kerültek ki a sajtó alól a legkorábbi ilyen céllal szerkesztett munkák.¹ Ezek természetesen válogatott név- és tárgymutatók voltak, amelyek önmagukban hordozták a szelektálás módszerét is. Mantskovit Bálint németből fordított *Index Biblicus*, az az: az egez Szent Iras könyveinek kentsére vezelő, *mutato es indito laistroma* címen megjelent betűrendes bibliai név- és tárgymutatóját 1593-ban nyomtatták ki, mintegy a Vizsolyi Biblia befejezéséeként.² Ez volt az első, önállóan megjelent magyar nyelvű szentírási konkordancia. Míg egyes német és francia bibliakiadásokban név- és fogalmi mutatók is az olvasók rendelkezésére álltak, addig a magyar fordításokból ezek az indexek kimaradtak. Szenci Molnár Albert a Hanai Biblia *Registromában* megelégedett az idegen nyelven előforduló személynevek magyarozatával, nem hivatkozott locusokra, így nem tekinthetjük előfordulási jegyzéknek.³ Másfél évszázaddal az *Index Biblicus* után, 1739 és 1789 között több részletben és változtatásokkal jelent meg Körösi Mihály válogatott konkordanciája – jelen tanulmány tárgya. Károlyi Gáspár protestánsok által használt fordítása teljes szóanyagának húszezer szócikkos konkordanciája pedig csak a 20. század végén, a számítógépes adatfeldolgozás korában valósulhatott meg.⁴

A konkordancia Körösije

A mű szerkesztőjéről több szócikkből és tanulmányból is tájékozódhatunk, mégis vannak az életrajzában olyan zavaros vagy éppen egymásnak ellentmondó pontok, amelyeket szeretnénk tisztázni, mielőtt a tényleges tárgyra térnénk. Körösi Mihály

¹ *The NewSchaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, ed. JACKSON, Samuel Macauley, New York, London, Funk and Wagnalls, 1909, III, 205–210.

² RMNy 738.

³ VÁSÁRHEIYI Judit, P.: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai: előzmények és fogadtatás*, Bp., Universitas, 2006, 73–78. (Historia litteraria, 21.)

⁴ BARANYIJózsef: *Konkordancia a Károli Bibliához*, Bp., Veritas, 1995.

születési helye ismeretlen, idejét (Kőrösi Bozó Mihályként!) Zoványi Jenő 1706-ra teszi.⁵ 1721. január 28-án írta alá a debreceni Kollégium törvényeit, e napon szerepel „Michael Kőrösi” a tógátusok között. 1721. március 23-án viszont ugyanezen anyakönyvben feltűnik „Michael B(ozó) Kőrösi” is.⁶ Mivel hasonló néven, nagyjából egyszerre kezdték meg teológiai tanulmányaikat, a két debreceni diák életrajza több szerzőnél keveredik. Előfordul, hogy egyszerűen összemossák őket, egy személyként tudósítanak róluk. A két életutat szétválasztani csak a forrásokban egymástól világosan megkülönböztethető aláírások vizsgálatával lehet. 1728 és 1729 között egymást váltva publicus praeceptorként működtek,⁷ majd 1730-tól a két Kőrösi Mihály egymás után lett könyvtárosdiák egyazon Kollégiumban.⁸ Dézsi Lajos⁹ az általa összeállított névsorban világosan különbséget tett közöttük, Varga Zsigmondnál¹⁰ három évtizeddel később mégis újra egybeolvadtak a személyek Kőrösi Bozó Mihály neve alatt. 1731-ben Kőrösi a kollégiumi ranglétrán haladva seniorként¹¹ a coetust vezette. 1731 nyarán Zoványi szerint Nagykőrösön rektorodott,¹² majd 1732-ben vagy legkésőbb 1733-ban külföldre távozott. Későbbi szolgálati helyén annyit jegyeztek meg: „volt a belgiumi akadémiákon”¹³. Utrechti peregrinációjának az egyetem anyakönyvében¹⁴ nincs nyoma, de ismerünk tőle

⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. és bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 347. A továbbiakban: ZOVÁNYI 1977.

⁶ *Iskolatörténeti adattár*, szerk. THURY Etele, Pápa, Főiskolai könyvnyomda, 1908, II, 199. (A továbbiakban: THURY 1908.) A forrásul szolgáló matrikulában jól elkülöníthető a két kézírás. Az először beiratkozó diák volt a konkordancia összeállítója és nem Kőrösi Bozó Mihály.

⁷ A TtREK R 496. 154v fol. szerint 1728-ban „Mich. B. Kőrösi in Syntactica”, 1729-ben pedig „Michaël Kőrösi Syntactica” volt publicus praeceptor, azaz köztanító.

⁸ Kőrösi Mihály 1730. április–május folyamán írt be a Kollégiumnak ajándékozott köteteket a Nagykönyvtár katalógusába. Tőle vette át a tisztséget Kőrösi Bozó Mihály, akitől 1730 augusztusa és 1731 márciusa között találunk szignált bejegyzéseket ugyanezen katalógusban. (TtREK R 71/5a 29r.-29v. fol.) Nyomtatásban: *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba [et al.], Bp., Szeged, MTA Könyvtára, 1988, 312–313. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.)

⁹ DÉZSI Lajos: Adalékok a Debreczeni Ref. Collegiumi könyvtár történetéhez, MKSz, 1902, 119.

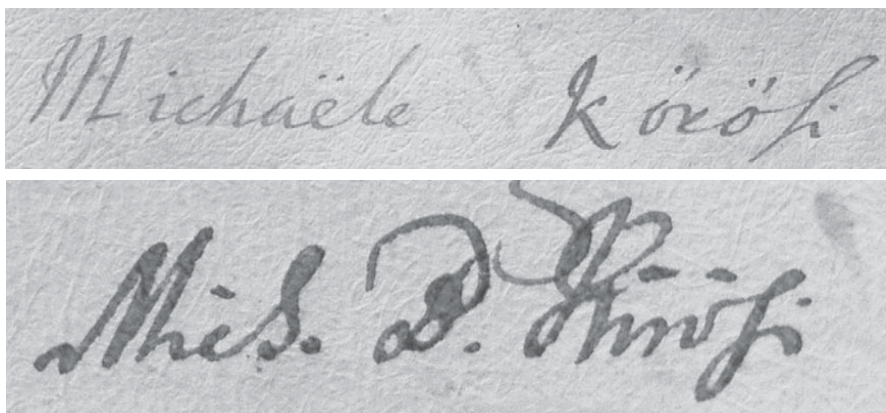
¹⁰ VARGA Zsigmond: A kollégiumi Nagykönyvtár és vele kapcsolatos Múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége In: *A Debreceni Kollégium története*, szerk. RÉVÉSZ Imre, [Debrecen], Tiszántúli Református Egyházkerület, 1945, 42.

¹¹ THURY 1908, 208. és ZOVÁNYI 1977, 347. Kőrösi Mihály (nem Kőrösi Bozó Mihály) jellegzetes aláírása olvasható az ez évben beiratkozott diákok előtt (TtREK R 495, 219.) — Lásd a képeken.

¹² ÁDÁM Gerzson – JOÓ Imre, *A Nagy-kőrösi ev. ref. Főgymnasium története*, Nagykőrös, Ottinger Ede, 1896. Ádám és Joó nem írtak Kőrösi rektorságáról, Zoványi pedig nem nevezte meg forrását.

¹³ *Adatok a nádudvari ref. egyház történetéhez*. TtREL I.8.c.4. Hasonlóan szűkszavúan nyilatkozik erről Szerencsi Nagy István is. Lásd a kötet végén az I. függelék.

¹⁴ *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI.*, Ultrajecti, apud J. L. Beijers et J. van Boekhoven, 1886.

Körösi Mihály és Körösi Bozó Mihály szignói

nyomtatásban megjelent disputációt. 1733-ban David Millius¹⁵ elnökletével a 121. zsoltárról érkezett.¹⁶ A beiratkozás hiánya nem rendkívüli, hiszen ahhoz, hogy valaki előadásokat hallgathasson és disputáljon, nem volt kötelező subscribálnia az egyetemen. Körösit tévesen felvették Hermann Alexander Roëll tanítványai közé is. A coccejánus-cartesiánus professzor ugyanis 1718. július 12-én meghalt, ekkor pedig Körösi még középfokú tanulmányait sem fejezte be.¹⁷ 1734-ben visszatért Debrecenbe, ahol a városon kívül álló ispotályi templom (azaz a „külső ecclesia”) lelkészévé választották. Az ő idején készítette az egyházközség Marjalaky Mihály debreceni ötvössel azt az aranyozott ezüst kenyérosztó tányért, amelyet ma a Református Kollégium Múzeuma őriz.¹⁸ 1757-ig működött itt, ekkor a stóla-

¹⁵ David Millius (1692–1756) Utrechtben előbb a keleti és antik nyelvek, később a biblíamagyarázat népszerű professzora volt. (GRAAF, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században: 1690–1795*, [Kolozsvár], Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979, 171. A továbbiakban: GRAAF 1979.)

¹⁶ *Disputatio theologica prior ad Psalmum CXXI, quam ... sub praesidio ... Davidis Milii ... publice examini subijciat Michael Körösi*, [Utrecht] Trajecti ad Rhenum, apud Alexandrum van Megen, 1733, [2], 25, [2], 40. – RMK III/XVIII, I, 913. A pataki példány, amelyet Segesváry Lajos is regisztrált, 2007-ben tért vissza a volt Szovjetunióból (SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az Utrechti egyetemen 1636–1836.*, Debrecen, ORLE, 1935, 27. (Theológiai tanulmányok, 44.)).

¹⁷ Hermann Alexander Roëll (1653–1718[!]) a teológia és filozófia professzora volt előbb 1686-tól Franekerben, majd 1704-től Utrechtben (GRAAF 1979, 132–133.) Körösit tévesen azonosították, mint Roëll hallgatóját (SLUIS, Jacob van – POSTMA, Ferenc: *Hermann Alexander Roëll und seine ungarischen Studenten*, Szeged, JATE Pedagógiai Tanszék, 1990, 40. (Peregrinatio Hungarorum, 5.)), ugyanis az egykor tulajdonában levő Roëll-diktátumokat csak vásárolta vagy ajándékba kapta. A Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára R 158 jelzetű, *Praelectiones exegeticae* című kéziratához 1728-ban, az R 165-ös *Commentarius in epistolam ad Ephesios*-hoz pedig csak 1729-ben jutott hozzá Körösi.

¹⁸ Jelzete: F 1974/17.

ügyben folytatott vita miatt távoznia kellett.¹⁹ Kőrösi és elődei kifogásolták, hogy ispotályi lelkészként nem volt joguk keresztelni, hanem be kellett küldeniük a város „belső” papjaihoz az ispotályi gyülekezet tagjait. 1756 augusztusában Dömsödre, majd októberben Hajdúhadházra hívták lelkésznek, de az akkor még lezáratlan ügye miatt Vecsei János esperes nem engedte elfoglalni a felkínált helyeket.²⁰ Ezt követően 5 évig hivatalon kívül volt, majd 1763. május 17-től 1770 márciusáig a közeli Nádudvaron lelkészkedett.²¹ Zoványi tudni véli, hogy 1764-ben Újfehértóra is megválasztották, de nem lehetett hivatalban két, egymástól távol fekvő községben. Valószínűleg összetévesztette Kőrösi Cs(oma?) Zsigmonddal, aki 1760–1765 között viselt itt hivatalt.²² 1770-ben visszavonult a lelkészségtől és Debrecenbe költözött, ahol előbb megválasztották a debreceni egyházmegye jegyzőjének, majd 1772. április 28-án előbb proseniornak (esperes-helyettes), június 16-án pedig esperesnek. 1774. április 27-én megromlott egészségi állapota miatt Kőrösi mellé rendelték Szalatsi Mihályt proseniornak. 1775. február 2-án hunyt el örökösök nélkül, könyvtárát és jelentősebb készpénzt hagyott a Kollégiumra. Alapítványát részben a professzori fizetések kiegészítésére, részben négy prédikatori családból származó alumnus tartására fordíthatták.²³

¹⁹ 1757. április 27-én letették az egyházkerületi jegyzőségből, de lelkészi hivatalában ekkor még megmaradhatott. (*Időrendes tárgymutató 1736–1793. évig a legrégebbi jegyzőkönyvekhez.* TtREL I.1.a.a.2.)

²⁰ Lásd: HERPAY Gábor: *A debreceni református ispotály története 1529–1929*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1929, 133–134., valamint az eredeti források: *Kőrösi Mihály ispotályi lelkész ügye a stólaajóvedelem tárgyában 1755.* aug. (TtREL I.1.b.2.)

²¹ SZINNYEIJózsef: *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, VII, 121–122. A továbbiakban: SZINNYEI 1980–1981.

²² *Újfehértó lelkészi adattára.* TtREL I.8.d.24.

²³ Az 1775. január 28-án kelt irat szerint könyveit Szalatsi Mihály hagyatékával együtt kezelték, a könyvtárban már meglévő duplumpéldányokat az 1775 májusában rendezett aukción értékesítették. A befolyt 324 florenusról (120 a Szalatsiéból, 204 a Kőrösiéből) Sinai Miklós, a könyvtár igazgatója úgy rendelkezett, hogy a könyvtár „öregbítésére és gyarapítására” fordítsák. A két hagyaték katalógusát Sinai leíratta Biró György és Kehi Mihály könyvtárosokkal, és állítólag csatolták a Nagykönyvtár katalógusához. Ott azonban ma már semmi nyoma nincs. Vagy nem készült el, vagy időközben elkallódott (TtREK R 722/63, 64, 70). Könyvei közül az 1750-es utrechti Újszövetséget (Sz 1-036), Ónadi Sámuel *Arany csészejét* (B 1359), Pápai Páriz Ferenc *Pax aulaeját* (Rmk 515), és Jean Frédéric Osterwald *Romlottságnak kútfejeiről való elmélkedését* (B 1295) azonosíthatjuk. Kéziratai közül Piskárkosi Szilágyi Márton (1716–1747) *Manuductor in theologiaja* (TtREK R 407), egy *Theologia Christiana* (TtREK R 276) és Albert Schultens (1686–1750) *Antiquitates Romanorum praelectionese* (TtREK R 261) található meg a Kollégium Kézirattárában. Ugyanitt őrzik 4000 főlőt meghaladó terjedelmű prédikációgyűjteményeit (R 405) és *A libertinusok theologiaja* című 1762-es keltezésű munkáját (R406). A készpénz felhasználásáról nyugták maradtak fenn (TtREK R 975).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a konkordancia szerkesztője nem Kőrösi Bozó Mihály (1700?–?)²⁴ volt, nem tévesztendő össze a valódi szerzővel. A munkát Kőrösi Mihály (1706?–1775) esperes végezte el.

Az Újtestamentumra mutató tábla

A Károlyi Biblia konkordanciájának első része 1739-ben jelent meg az alábbi címmel és impresszummal: *Az Új Testamentomra Mutató Tábla. Mellyben: Az Új Testámentomi Írásokban meg-írtt Dolgok, és Nevezetes Szók, sok helyeken egész mondásokkal-is az ABC-ének rendi szerént el-intéztetvén, fel-találtnak*. Irattatott Nemzete javára Kőrösi Mihály D(ebreceni) I(spotályi) P(rédikátor) által, Debreczenben, Nyomt(attatott) Margitai János által, 1739. Eszt(endőben), [4], 282, [5] p., 12°.

Margitai János először 1020 példányban nyomtatta ki, majd ezt követte a 2. kiadás 1773-ban, Kőrösi esperessége idején ugyanitt.²⁵ A városi tipográfia élén ekkor már Margitai István állt, aki „nagyobb formában”, azaz nyolcadrét alakban 1500 példányban adta ki újra Kőrösi művét.²⁶ A második kiadásba kisebb változtatásokkal átemelték az eredeti előszót, és kijavították az elsőben előforduló hibákat. A korrigálás Csákvári Varjas János kollégiumi professzor munkája lehetett, akinek Margitai 1775-ben 20 példányt juttatott a műből.²⁷ Jó ízlésről tanúskodó címlapját az első kiadáshoz hasonlóan apró körzetekből kialakított csipkeszerű kerettel szedték, és megismételték rajta az 1739-ben is használt virágos-gyümölcsös tálat ábrázoló apró fametszetet. Ez a szerkesztési mód más debreceni nyomtatványokon is nyomon követhető, például az 1718-as és az 1763-as *Keresztyén catechismuson*. Annyi eltéréssel, hogy a kátéknál az ornamentikás tál fadúca helyén egy szárnyas kerubfejet alkalmaztak. Az új kiadásban némileg bővült a tartalom: az első kiadás utalókkal együtt mintegy 1000 tételéhez a második kiadás alfabetikus rendjébe nagyjából minden nyolcadik-tizedik tétel újonnan került be. A

²⁴ Kőrösi Bozó Mihály életrajzi adatai: 1721. március 23-án iratkozott be a debreceni Kollégiumba, 1728-ban publicus praeceptor, majd 1730-ban bibliothecarius ordinarius volt ugyanott. További sorsa egyelőre ismeretlen. Zoványi összetévesztette Kőrösi Mihállyal és 1772–1775 között a debreceni egyházmegye esperesének vélte. (ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939, 52., 182.)

²⁵ *Az Új Testamentomra Mutató Tábla. Mellyben Az Új Testamentomi Írásokban meg-írtt Dolgok, és Nevezetes Szók, sok helyeken egész mondásokkal-is, az ABC-ének rendi szerént el-intéztetvén, fel-találtnak*. Irattatott Nemzete javára. KÖRÖSI Mihály D(ebreceni) I(spotályi) P(rédikátor) által. Mostan másodszor e’ nagyobb Formában. Debreczenben, Nyomt(attatott) Margitai István által, 1773. Eszt(endőben), [4], 265, [3], 8o.

²⁶ BENDA Kálmán – IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai K., 1961, 343, 355. A továbbiakban: BENDA–IRINYI 1961.

²⁷ „Professor T[iszteletes] Varjas János Úr[nak], az Új Testamentomra Mutató-Tábla és a Harmóniás ’Soltárok körül tett fáradozásáért’ mindkét műből 20-20 tiszteletpéldány adatott. (TÓTH Béla: *Maróthi György*, Debrecen, 1994, 312. 15. sz. jegyzet.)

kötet végére szerkesztették „Az O Testamentumból, az Uj Testamentomban, elő-hozott Bizonyságok’ Laistromát”, „Az O Testamentumból, az Uj Testamentomban, különböző szókkal ugyan, de edgyező értelemben elő-hozott Helyek’ Laistromát” és „A’ Szent Írásban elő-forduló Pénzek” jegyzékét. Ez aligha lehetett a nyomdász munkája, inkább Kőrösi vagy valamelyik akkori debreceni professzor állhatott mögötte. Esetleg egy másik munkából átemelték vagy fordították ezeket a részeket.

Emellett az editio princeps végén közölt hibajegyzék 117 tételét kigyomlázták a szedésből, ugyanakkor újabb 86 tételes jegyzéket voltak kénytelenek a második kiadáshoz illeszteni. Valószínűleg ugyanazon ok miatt, amelyet az auktor így fogalmazott meg: „Nem lehet tsudálkozni rajta, hogy ilyen sok hibák estenek ezen munkában, mert semmiben-is nem tévelyedik-el az ember hamarább, mint a' sok számoknak fel-jegyzésében.”²⁸ Olvasás közben további, javítatlan hibákat találhatunk a szövegben.

²⁸ *Az Uj Testamentomra Mutató Tábla* 1739, N2 (jelöletlen) ívjelzésű levél.

Körösi nem ismerte, ezért nem is használhatta Mantskovit *Index Biblicus*át, mivel így nyilatkozott az első kiadás (1739) ajánlásában: „Kegyes Olvaso! Megjelenik előtted e’ kis munkátska, a’ mint e’ Könyvetskének elein láthatod, az Uj Testámentomra Mutató Tábla, olly munka, a’ melyet még eddig nyelvünkön nem láttál...”²⁹ A Biblián kívül nem nevezett meg egyetlen segédkönyvet sem, de nem zárhatjuk ki a latin- vagy német nyelvű konkordanciák használatát.

A kiadvány szerkezetét tekintve az adott tételt mindig követik a hozzá kapcsolódó locusok. Az idézetgyűjtemények azt is megmutatják, hogy a kiemelt szó milyen szöveggörnyezetben fordul elő:

„*Hajó*. Kristus a’ *hajóban* aluszik. *Mát. 8:24. Márk. 4:38. Luk. 8:23.*
Hajóból tanítja a’ sokaságot. *Mát. 13:2. Márk. 4:1. Luk. 5:3.*
Tanítványok *hajók* nagy veszedelemben a’ tengeren. *Mát. 14:32. ’s’at. Márk. 6:51. ’s’at. Ján. 7:17. ’s’at. Pál hajója el-törik. Tsel. 17. Nagy hajó kistsíny kórmány által igazgattatik. Jak. 3:4. A’ hajóknak harmad része el-vész. Jel. 8:9. jajgatják Babilont, a’ kiknek hajók volt a’ tengeren. Jel. 18:19.*”³⁰

Körösi használt utalókat is: „*Eklésia*. Lásd, *Anyaszentegyház*.”³¹ Ritkán idézte szóról szóra a locusokat, inkább tartalmi kivonatokra szorítkozott. Elképzelhető, hogy a szentírási helyek egy részét emlékezetből írta le, míg más részüket a keze ügyében levő Bibliában ellenőrizte. Másrészt pedig a 4-5 soros locusok esetében a rövidítés jelentős megtakarítást eredményezhetett a nyomdai költségekben. Már néhány idézet visszakeresése után is biztosan megállapítható, hogy a szerkesztés során Körösi nem Komáromi Csipkés György, hanem Károlynak Tótfalusi Kis Miklós által korrigált szövegét használta. Bizonytalan, hogy az amsterdami vagy az utrechti kiadást.

Az Ótestamentumra mutató tábla

Fél évszázaddal később folytatták csak az aprólékos munkát. Boros István³² 1786-ban adta ki ószövetségi konkordanciáját,³³ vélhetően Körösi biztatására: „reményljük hogy Isten idővel fog másokat fel-indítani, a’ kik az O Testámentomra-is hasonló

²⁹ Uo. A2 ívjelzésű levél.

³⁰ Uo. 91.

³¹ Uo. 46.

³² Boros Istvánról: SZINNYEI 1980–1981, I, 1241.

³³ *Az Ó Testamentomra mutató tábla, Mellyben az Ó Testamentomi Szent Írásokban meg-írtt nevezetesebb Dolgokat és Szókat az A B C nek rendi szerént össze szedve* elő-adta BOROS István, Posonyban, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1786, 208, 8o.

Mútató-Könyvet(!) készítenek! Mellyre kívánom vezérelje Isten őket.”³⁴ Boros István műve nemcsak Kőrösi hatására, de munkájának kétségtelen folytatásaként

jelent meg: „...reá adtam magamat, hogy az ó Testamentomi könyvekben meg-írtt nevezetesebb dolgokat és szókat (olyan formán a’ mint vagy**on b[oldog]**

³⁴ *Az Új Testamentomra Mutató Tábla*, 1773. A második kiadás előszava.

e[mlékezetű] T[iszteletes] Körösi Mihály új Testamentomra Mutató Táblája) öszve szedjem...”³⁵

A kiadás költségeit maga Fűskúti Landerer Mihály vállalta. A hibajegyzék ezúttal elmaradt, pedig szükség lett volna rá, hiszen már az első íven durva hibát vétett a szedő és azt a korrektor sem javította ki. Az A4 levél rectóján ugyanis „Az Uj (!) Testamentomban lévő Nevezeteseb Dolgokra Mutató-Tábla” olvasható, holott az utána következő 200 oldalon futó szöveg kizárólag az Ószövetségre vonatkozik. A kötet tartalmi felépítése teljesen megegyezik Körösi munkájának szerkezetével (ahogyan a szerző az előszóban hivatkozik is rá): a tételeket itt is szorosan követik a hozzá kapcsolódó locusok:

„*Futni*. Futtok, mikor senki nem kerget is. 3 Mos. 26:17,36 *Fut* az Istentelen, ha senki nem kergeti is. Péld. 2:1. Illyés *fut* Iézabel előtt. I Kir. 19:3,4. Nem a’ könnyű embereké a’ *futás*. Préd. 9.13. Vonj engemet, és te utánnad *futunk*. Enek. 1:4.”³⁶

Boros nagyjából 800 tételből álló konkordanciájában a nagyobb terjedelmű Ószövetségből végeredményben kevesebbet szót emelt ki, mint Körösi a rövidebb Újszövetségből. A nyomtatvány mise en page-a is eltér az előbbieken vizsgált debrecenieiktől. Landerer betűi kevésbé voltak kopottak és a sorok szedése is egyenesebb, szellősebb. A nyomtatvány kagylós, babér- és virágfüzérés díszai is egy frissebb ízlésvilágot tükröznek: a rokokóét.

Út a teljes konkordanciához

Boros István mellett akadtak más folytatói is a Körösi által elkezdett munkának, melynek eredményeként végül 1788–1789 folyamán megjelent mind az Ó-, mind az Újszövetség kanonikus könyveire mutató *Magyar Concordántzia*.³⁷ Aho-
gyan a kétszínnyomású címlap, a sajtó alá rendező Szerencsi Nagy István³⁸ elő-

³⁵ *Az Ó Testamentomra mutató tábla*, 1786, A2 ív verzója, előszó.

³⁶ Uo. 63.

³⁷ *Magyar Concordántzia avagy az Ó és Új Testamentomra Múató Tábla, Mellyben az Ó és Új Testamentomi Írásokban meg-irt dolgok és nevezetes szók, sok helyeken egész mondásokkal-is az A-B-C-nek rendi szerént fel-találtatnak*. Írta nemzete’ javára Körösi Mihály Debretzeni Isputályi Prédikátor Most pedig az Ó Testamentomi részét az Auctornak tulajdon keze’ írásából, az Új Testamentomit a’ másod’ ízben ki-jött meg-jobbított nyomtatásból, mind a’ két Testamentomból ki-szedetett Articulusokkal meg-bővítésekkel, számtalan sok hibáknak meg-jobbításokkal, és igen sok új Articulusoknak hozzáadásokkal, azon egy A-B-Ce rendibe szerkeztetve, a’ maga költségén ki-adta SZERENCSEI NAGY István N. Győri Ref. Prédikátor, Győrben, Nyomtt(attatott) Streibig Jós’ef’ betűivel, 1788 [-1789!], Első darab A-I, [12], 586, [13]; Masodik darab K-V, 560, [12], 46, [2], 8o.

³⁸ Életére lásd: SZINNYEI 1980-1981, IX, 611-612.

szava és Szentmiklósi Timóteus második kötet végén olvasható írása alapján megállapíthatjuk, ennek kiadása nehézkesen haladt. Az előszóból megtudjuk, hogy Kőrösi Mihály nem csak az Új-, de utóbb az Ószövetségre mutató táblát is elkészítette. Erről Boros István valószínűleg nem tudott, mivel nem használta az ótestamentumi helymutató összeállításához. Kőrösi kézírata előbb a debreceni Kollégium könyvtárában, majd miután a Kollégiumi Tanács átküldette kiadásra, a városi nyomdában hevert. Weszprémi István³⁹ tollából a „Magyar Magazinban” megjelent hirdetésére⁴⁰ végül egy közelebbről meg nem nevezett pozsonyi nyomdász⁴¹ jelentkezett, aki vállalta a nyomtatást. Ehhez kérte, hogy két hibátlan kézíratos példányt⁴² küldjenek el, amit a 2. kiadásban (1773) is közreműködő Varjas János⁴³ kollégiumi professzor segítségével részben le is írtak a diákokkal. Ebben már néhány lap terjedelemben is annyi hibát találtak (ahogyan Kőrösi is megjegyezte: a locusok nagy száma miatt), hogy emiatt, valamint Varjas János 1786 júniusában bekövetkezett halála miatt félbemaradt a kiadás. Miután Weszpréminek sikerült a Varjas-hagyatékából visszaszereznie az eredeti kéziratot, újból hozzáfogott a kiadás megszervezéséhez. Szerencsi Nagy István győri lelkész saját költségén vállalta, hogy sajtó alá rendezi Kőrösi sokat hányódott művét. Bizonytalan volt a befektetés megtérülését illetően, ezért a számára már ismerős helyi nyomdász, Streibig József segítségével 1787. január 12-i keltezéssel kinyomtatott egy „Tudósítást”, amelyben előfizetőket kívánt toborozni vállalkozáshoz.⁴⁴ A bécsi *Magyar Kurir* irodalmi melléklapjában, a *Magyar Musáiban* jelent meg a híradás. Ebben még „négy Álphabetum”-ról írt, azaz négy betűre (és volumenre) osztva tervezte megjelentetni a később 2 kötetben (A–I, K–V) kiadott művet. Terjedelmét 100 árkusra becsülte, amelyből az előfizetők igénye szerint a szokásos nyomtatópapír mellett akár „régál, hollandiai, posta vagy közönséges író papirosra” is kész volt nyomtatni.

³⁹ Életére lásd: SZÁLLÁSI Árpád: *Weszprémi István (1723–1799) és kora*, Debrecen, Orvostudományi Egyetem, 1995. (A debreceni orvosképzés nagy alakjai, 6.)

⁴⁰ A Magyar Hírmondóban vagy az Ungarisches Magazinban.

⁴¹ Az 1780-as évek közepén több typographia is működött a városban. A legvalószínűbb, hogy Landerer János Mihály, Patzkó Ferenc Ágoston vagy Weber Simon volt az ajánlatot tevő üzletember. (ECSEDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 215–219. és a *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. VI. nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz, szerk. MARKOS Béla, Bp., OSZK, 1972, 378–449. alapján.)

⁴² Erre azért volt szükség, mert vagy két szedő dolgozott egyszerre a kötetben, vagy ami valószínűbb, hogy egy szedő és a nyomdai korrektor, aki a nyomtatás közben ott helyben korrigálta a szöveget.

⁴³ Életére lásd: SZINNYEI 1980–1981, XIV, 929–930.

⁴⁴ Szerencsi Nagytól 1785-ben *Az egy igaz istennek ama két fővebb tulajdonságokkal ... ékeskedő temploma*, 1788-ban az általa sajtó alá rendezett Kiss Gergely-ágenda jelent meg Streibignél, de tervezték Gyöngyösi István műveinek újrakiadását is. (SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*, Hága, Mikes International, 2005, 130. A továbbiakban: SEGESVÁRY 2005.)

A példányok árát három kritérium szerint szabta meg: 2 rajnai forint 30 krajcárt fizettek a subscribensek, 2 rajnai forint 15 krajcárt az előfizetők, és 4 rajnai forintot fizetett mindenki más. Ezen túl 10 eladott után ígért a subscribálóknek egy példányt ingyen. 1787 januárjától áldozócsütörtökig (május 17.) négy hónapos határidőt szabott a jelentkezéshez.⁴⁵ Éppen a 18. század végén kezdett elterjedni, hogy a kötet megjelenését támogató személy (jómódú nemes, vagyonos polgár) szerepét átvették a Fülöp Géza által találóan „névtelen mecénásoknak” nevezett előfizetők.⁴⁶ Bevett szokássá vált, hogy a kiadó, csökkenteni akarván a meglehetősen szűk vásárlóközönség miatt az esetleges ráfizetési nyomtatásokat, folyóiratokban tette közzé a megjelentetni kívánt „Munkának czimjét, becsét, foglalatiját az Irónak nevét, betűk’, papiros’, formatum nemét, árkusok’ számát.”⁴⁷ Az eredmény ezúttal elmaradt: a remélt 1000 helyett 50 előfizető sem akadt, Szerencsi vélekedése szerint a prenumerációkkal korábban történt visszaélések miatt. Ehhez képest a nyolcszázat is meghaladta a subscribensek száma, akik jelezték, hogy megjelenés esetén igényt tartanának a példányokra. Ebben segítségére volt több, közelebbről meg nem nevezett református szuperintendens, esperes és lelkész, akik maguk is terjesztették egyházkerületükben, megyéjükben vagy ismerőseik között Szerencsi felhívását. Az előfizetők, a subscribensek és a segítő szándékú kollégák névsorát a kiadó a második kötet végére ígérte kinyomtatni, de ez valamiért elmaradt. Hasznos forrás lehetett volna például arra nézve is, hogy milyen arányban érdeklődtek a kiadvány iránt a lelkészi karból és a laikusok köréből. A korabeli piackutatás kedvezőtlen eredményében része lehetett annak is, hogy az első két kiadásból (1739, 1773) közkézen forgott 2500 példány és a Boros István által elkészített ószövetségi mutató (1786) segítségével már ekkor is teljesnek mondható bibliai konkordancia állt a lelkészi kar és az olvasóközönség rendelkezésére. Erről tanúskodik egy aranyozott gerincű, kopott bőrkötésű kolligátum is, melybe a 18. század végi tulajdonos egymás után köttette be Boros ótestamentumi és Kőrösi újtestamentumi mutató tábláját.⁴⁸

A *Magyar Concordántia* szerkesztése során Szerencsi az ószövetségi részhez Kőrösi eredeti kéziratát, az újszövetségihez pedig az 1773-as második, helyenként javított és bővített kiadást használta. Ezeket vetette össze „Büchner’ Német nyelven levő Concordantiájával”⁴⁹, és a nem egyező helyeket Büchner és a Biblia alapján javította és jelentősen ki is bővítette. Ezt követően a kézirat coccejánus-gyanús részeit kihúzta. Ehhez a mozzanathoz később még visszatérünk. Szerencsi a két

⁴⁵ *Magyar Musa* 1787. VIII. (január 27.) 60–64.

⁴⁶ FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai K., 1978, 170–175. (Irodalomtörténeti könyvtár, 33.)

⁴⁷ TRATTNER János Tamás, Az előfizetésnek módja, neme, célja és haszna, *Tudományos Gyűjtemény* 1818, X, 109–115.

⁴⁸ A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára E 3254 jelzetű példánya.

⁴⁹ BÜCHNER, Gottfried: *Biblische Real und Verbal Hand-Concordanz oder exegetisch-homiletisches Lexicon*, Jena, Fickelscherr, 1740. Népszerűségére jellemző, hogy 1890-ben már 20. kiadása jelent meg.

Testamentum részeit alfabetikus rendbe fésülte össze, majd az újszövetségeket csillaggal jelölte a könnyebb megkülönböztetés végett:

„*Épület*. A' szép *épületekben* nintsen valóságos bódogság. Préd. 2:5-7. Úrnak haragja minden szép *épület* ellen. É'sa. 2:16. A' drága *épületekben* való Joákim' gyönyörüsége hijában-való vólt. Jér. 22:14.

* A' Templom' szép *épületét* mütogatják a' Tanítványok a' Kristusnak. Mát. 24:1. Márk. 13:1. Isten' *épülete* vagyunk. I Kór. 3:9. A' szent Gyülekezetben mindeneket *épületre* kell tselekedni. I Kór. 14:26. 2 Kór. 12:19. Éfés. 4:12. Minden beszédek a' hallgatóknak *épületekre* rendeltessenek. Éfés. 4:29. Anyaszentegyház Isten' *épülete*. Éfés. 2:21. Istennél való *épületünk* mennyben. 2 Kór. 5:1.”⁵⁰

A két kötet több mint 2100 címszavában a latin megfelelőket segítségül hívva különböztette meg a hasonló alakú szavakat. Így vált el egymástól a „Méh”-nél az apis és az uterus, a „Hó”-nál a nix és a mensis, a „Nap”-nál a sol és a dies. Ugyanakkor megkülönböztette az „Igazság” alatt a veritast a justitiától, és az „Új”-tól (novus) az „Ujj”-at (digitus). Míg Kőrösi az újszövetségi részben a lehető legrövidebb terjedelmű közlésre szorítkozott, addig a *Magyar Concordántziában* egy bibliai könyvből akár féltucatnyi összetartozó verset is végig idéztek a szerkesztők. Az „Anyaszentegyház” címszó 26 oldal terjedelmű! A szedés során ezúttal is gondot jelentett a locusokhoz kapcsolt részek és versek számának gyakori tévesztése, amelyet másodmagával korrektúrázva próbált meg kivédeni Szerencsi. Terveiben az is szerepelt, hogy a második kötet végére illeszt egy „Onomasticumot” a Bibliai nevek magyarázatával. Ez végül Perlaki Dávid⁵¹ komáromi esperesre, Szerencsi barátjára maradt.⁵²

A konkordancia egy Ráday Gedeonhoz írt levél tanúsága szerint 1787. augusztus 20-án már „prelum alatt” volt, vagyis hozzáfekttek a nyomtatásához. Összesen 2000 példányban készült el.⁵³ Szerencsi 1789. január 7-én⁵⁴ bekövetkezett halála nem hátráltatta jelentősen a második kötet előrehaladott munkálatait, mivel ekkor a Győrött Szerencsi Nagy István lelkészi hivatalát ideiglenesen elfoglaló

⁵⁰ *Magyar Concordántzia* 1788, I, 255–256.

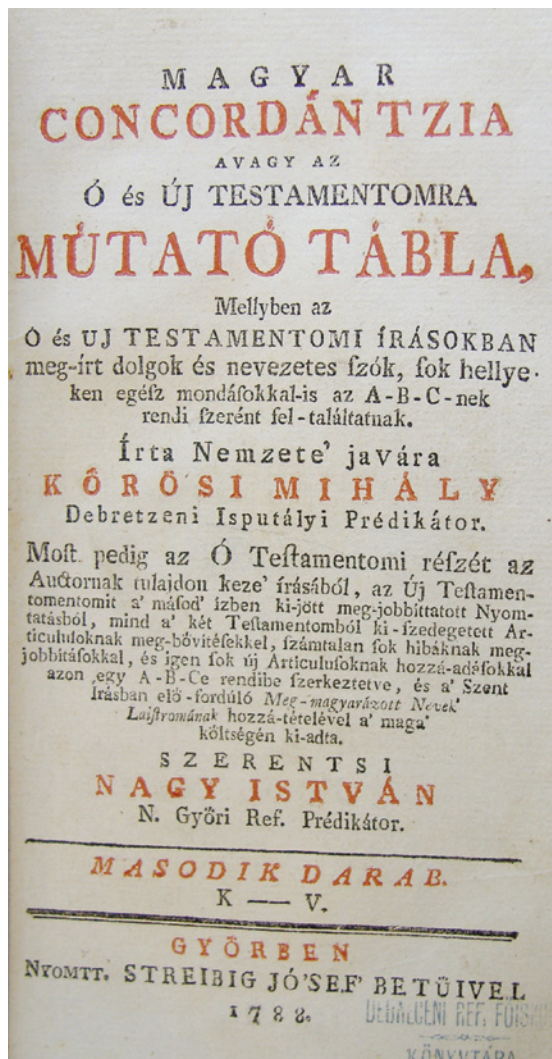
⁵¹ Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 468.

⁵² Az ó és új testamentom példás idegen nevezeteinek magyarázatja, melyet a meg-hólt ki-adónak még életében készített, annak kedves barátja Perlaki Dávid ur. (Lásd a második kötet végén, az újrakezdődő ívszámozással jelölt leveleken: 1–46. p.)

⁵³ KISS Áron: Szerencsi Nagy István két levele báró Ráday Gedeonhoz, *Figyelő* I. (1876) 182–184.

⁵⁴ SZINNYEI 1980–1981, IX, 611–612. ekkorra teszi elhalálózását, míg PATAKY László: *A győri református egyház története*, Bp., Győri Református Egyházközség, 1985, 179. szerint január 4-én hunyt el.

Szentmiklósi Timóteus⁵⁵ vette át a szerkesztői feladatokat. Feltehetően a nyomdász, Streibig József kérte fel Szentmiklósit, hogy a P betűtől a kötet végéig fejezze be a

szövegátdolgozását.⁵⁶ Ez a második kötet végén található írás szerint legkésőbb „Szent Jakab havának 3-dik napján” (azaz 1789. július 3-án) befejezte, mert ekkor már egy harmadik, az előző kettőhöz hasonló, kiegészítő kötet összeállításáról tudósította olvasóit.⁵⁷ Ezek alapján a második kötet megjelenése 1789-re datálható, és nem egy évvel korábbra, ahogyan az a címlapon és Petriknél⁵⁸ is olvasható. A félig kész második kötet nyomtatása 1788-ban elkezdődhetett az A1 ívvel, amelyen e kötet címlapja található.

Körösi munkájának folyamatos gyarapodása azzal járt együtt, hogy a könnyen és egyszerűen használható kis kalauz terjengős lexikonná dagadt. Mivel a debreceni nyomda főként nagy példányszámú és biztos piacra számító vallásos (énekeskönyvek, káték, kegyességi írások) és iskolai (abecedariumok, latin auktorok) kiadványokat jelentetett meg, a konkordancia kinyomtatása sem esett volna messze a város által megszabott kiadói profiltól. Körösi művének első két kiadása ugyanitt látott napvilágot. 1786

⁵⁵ Életére lásd: ZOVÁNYI 1977, 594. valamint PATAKY 1985, 179–180.

⁵⁶ „...mivelhogy a' meg-hólt T[ekintetes] Ki-Adó Úrnak halála után a' Második Darabnak készítettése reám bízattott a' P betűtől fogva, a' hol ezen munka félben maradt...” (Szentmiklósi utószava a második kötet végén, lásd a II. függelékben).

⁵⁷ Uo. Elkészültére vagy megjelenésére jelenleg nincs adat.

⁵⁸ Magyarország Bibliographiája 1712–1860. : könyvészeti kimutatása a Magyarországon és hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak, összeáll. PETRIK Géza, Bp., Dobrowsky Ágost, 1890, II/1., 489.

októberében azonban meghalt Margitai, és ezután két évig az özvegye igazgatta a nyomdát, innentől kezdve pedig a korábbi szinthez képest is visszaesett a nyomda működése.⁵⁹ Weszprémi István tehát joggal remélhette, hogy a Streibig-műhely alkalmasabb a két kötetben 1200 oldalra menő munka kibocsátására, már csak azért is, mert Debrecenben ilyen terjedelemben egyáltalán nem nyomtattak Margitai idejében.⁶⁰

Kiadástörténeti szempontból érdemes felidézniük Szerencsinek az előszóhoz fűzött második megjegyzését, amelyben kifakadt a kiadónak és könyvárusoknak a magyar szerzőkkel szemben méltatlan bánásmódja miatt. A korabeli gyakorlat szerint a nyomdászok kikötötték, hogy a szerző bizonyos számú példányokat előre megvásároljon, és emellett jó előre kifizesse a nyomtatás költségeit. Sőt mi több, esetenként a szerzőnek szállítandó példányokon túl a tipográfusok maguknak is kinyomtattak néhány száz példányt, amit a könyvkötőkkel és kereskedőkkel fennálló kapcsolataikat kihasználva a szerzőt megelőzve dobtak piacra, és így az auktor a rajta maradt példányok miatt jelentős veszteséget könyvelhetett el. Szerencsi ezzel állította szembe a külföldi példát, ahol a kiadó már honorálta az író.⁶¹ Magyarországon csak az 1820-as évektől kezdett általánossá válni, hogy a kiadók honoráriumot fizesse.⁶²

Szerencsi a *Magyar Concordántzia* ajánlását Iktári Bethlen Zsuzsannának és Széki Teleki Sámuelnek címezte: Bethlen Zsuzsannának „ama’ költséges szorgalmatossággal össze-szededetett, nagy ritkaságú, és számos Magyar Könyvekből álló Könyves Tárában” helyezve el kész művét.⁶³ Fellapozva a Teleki Téka katalógusának harmadik kötetét, amely Teleki feleségének magyar könyvtárát tartalmazza, valóban megtaláljuk mindhárom kiadást.⁶⁴ Szerencsi 1780 és 1783 között Ráday (I.) Gedeon (1713–1792) unokáinak (Ráday (III.) Gedeon és (III.) Pál) nevelője és egyben pozsonyi ágense volt. Nemcsak a legújabb aukciókról és editiókról számolt be Rádayhoz írott leveleiben, hanem kapcsolatot tartott fenn a gróf által támogatott könyvek kiadása miatt Landererrel is.⁶⁵ A Rádayakat a családi mellett számos gazdasági-közéleti és nem utolsósorban könyves szálak fűzték a

⁵⁹ CSÜRÖSFerenc: *A debreceni városi nyomda története 1561-1911*, Debrecen, Városi Nyomda, [1911], 195–203.

⁶⁰ BENDA-IRINYI1961, 350–357. alapján.

⁶¹ *Magyar Concordántzia*1788, I., [6-7.]

⁶² FÜLÖPGéza 1978, 264–265.

⁶³ Bethlen Zsuzsánna 1200 kötetes gyűjteménye, amely a legnagyobb volt a korabeli erdélyi asszonyi könyvtárak között, a marosvásárhelyi Teleki Tékában a mai napig kézbe vehető. (CSANAK Dóra, F.: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 135–147.)

⁶⁴ *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék, Pars tertia, scriptores rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa, cum catalogo librorum Hungaric. conjugis desideratissimae Susannae com. Bethlen de Iktár*, Wien, Anton Pichler, 1811, 332. Az összeíró tévesen nyolcadrétnek tüntette fel az 1739-es és 1773-as első két kiadást, pedig azok tizenkettedrét alakúak.

⁶⁵ SEGESVÁRY2005, 34–40.

Teleki famíliához, így kerülhetett kapcsolatba Szerencsi Nagy István a kor másik nagy gyűjtőjével, Teleki Sámuellel és annak szintén bibliofil hajlamú feleségével. Meglepő ugyanakkor, hogy a Ráday Gyűjteményben hiába keresnénk az 1788-as kiadást.⁶⁶ Szerencsi halála után Streibig József bizonyára nem küldött tiszteletpéldányt az elhunyt szerkesztő egykori munkaadójának, Ráday Gedeonnak, és valamilyen okból Ráday sem tartotta fontosnak beszerezni a frissen megjelent konkordanciát – holott a Szerencsivel folytatott levelezésből értesült róla.

A coccejánus kézirat kritikája

Figyelemre méltó pontja volt Szerencsi szerkesztői munkájának, hogy az ótestamentumi rész kéziratának coccejánus részleteit korrigálta. Így vallott erről az előszóban: „A’ mennyire tsak lehetett, kivált a’ B. betűtől fogva, az úgy nevezett Cocceanismust, mellyel a’ Munka vádoltatott ki-törölttem, tsak úgy iktatván-bé azok helyett a’ Szent Írás-béli mondásokat, mint a’ Bibliában elő-fordúlnak.”⁶⁷ Az eredeti kézirat hiányában⁶⁸ sajnos ma már nem tudjuk összevetni, hogy milyen részeket hagyott el abból Szerencsi Nagy István. Kőrösi Johann Koch (Coccejus)⁶⁹ bibliamagyarázati módszerét szem előtt tartva állíthatta össze a konkordanciát. Szerinte a Szentírás szavait legpontosabban magával a Szentírással lehet megmagyarázni, amely teljes egészében a Szentlélek szellemében fogant, így egyik szava sem lehet ellenkező értelmű a másikkal. A nehezebb locusokat a könnyebb részekkel tette érthetőbbé, de mindig csak a hit alapjára épülő magyarázatokat használt. A bibliai könyvek közös alapjának tekintette Jézus Krisztust, aki már az Ószövetségben is jelen volt, ezért „az új-szövetség tartalma már az ó-szövetségben benne foglaltatik (...) Már amabban megtalálhatók ennek előképei (typus)”.⁷⁰

Coccejus frigyteológiai rendszerének⁷¹ egyik elemét mégis megtaláljuk a műben. A bibliai próféciákat egységesnek és egymással harmóniában lévőnek tekintve kiolvasta belőlük az egyházban végbemenő történéseket Krisztus királyságának eljöveteleig, majd ezeket (Fiorei Joachim, Ludovicus Crocius vagy Jacobus Brocardus nyomán) hét korszakra osztotta. Az első korszak Krisztus Fel-emelkedésétől a Jeruzsálemi templom pusztulásáig tartott, a második magában

⁶⁶ Borvölgyi Györgyi által közölt adat, segítségét ezúton is köszönöm.

⁶⁷ *Magyar Concordántia* 1788, I. Az előljáró beszéd harmadik levelének rectóján.

⁶⁸ Amelyet pedig a nyomdászok részére több példányban is lemásoltak. Ezek a másolatok valószínűleg makulatúraként végezhetők, a könyvkötők előszeretettel használtak ilyen feleslegessé vált papírlapokat a kötések tábláinak megerősítésére.

⁶⁹ Johannes Coccejus életére lásd: ZOVÁNYI Jenő: *A coccejanizmus története: tanulmány a protestáns theologia múltjából*, Bp., Hornyánszky, 1890, 20–59. A továbbiakban: Zoványi 1890.

⁷⁰ Uo. 28–35.

⁷¹ Bővebben: ZOVÁNYI 1890, 35–42. valamint ASSELT, Willem Jan van: *The Federal Theology of Johannes Coccejus (1603–1669)*, Leiden, Boston, Köln, Brill, 2001, (Studies in the History of Christian Thought, 100.)

foglalta a zsidók szenvedését a római császárok alatt, a harmadik Nagy Konstantintól a 14. századig húzódott.⁷² A negyedik korszak szerint a bálványimádás, az Antikrisztus korszaka: a pápaságé, amely üldözi az igazi hívőket. Az ötödikben, a reformáció kezdetétől az augsburgi békéig, az egyház kiszabadult a babiloni fogságból. A hatodik, az Antikrisztustól megtisztult és világosan különvált egyház korszaka bizonytalan ideig, a hetedik korszak kezdetéig tartott, amelyet Coccejus az 1667-es évre várt. A hetediket a Krisztussal való egyesülés, az egyház eretnek vagy téves dogmáktól való megtisztulása, valamint a zsidók és muszlimok megtérésének korszakának tekintette. Coccejus olyan szenvedélyesen hitt a rendszerben, hogy minden, a Szentírásban fellelhető hetes számot összekapcsolt vele.⁷³ A *Magyar Concordántzia* első kötetének lelegején, a már idézett „Anyaszentegyház” szócikkben, az ószövetségi egyház locusokkal kísért története után szintén megtaláljuk az újszövetségi egyház történetének hét korszakra osztását. A római számokkal jelölt hét szakaszban Kőrösi ugyanezen jellemzők alapján gyűjtötte össze az odatartozó ószövetségi helyeket. Rövid bevezetővel jelezte is a korszakok kezdetét jelentő egyháztörténeti határköveket:

„I. SZAKASZ. Mennybe menetele után a' Kristus ki-töltötte a' Szent Lélek' ajándékát az *Anyaszentegyházra*. É'sa. 44: 2-4. Jóel 2: 28-32.” vagy „IV. SZAKASZ. Idővel ismét el-hajlottak a' Keresztyének az ő első jóságoktól, helyt adván a' képeknek tiszteleteknek, és némelly babonás tzeremóniáknak. Hó's. 10:1.”⁷⁴

Itt szeretnénk utalni Szerencsi Nagy István előljáró beszédének negyedik (****) lábjegyzetére: „Mihelyt három árkos a' Munkából ki-nyomtatattott, mustra gyanánt le-küldöttem vólt Debreczenbe és S[áros] Patakra a' végre, hogy látnák az ezt óhajtok mitsoda formában és móddal nyomtatódnék.”⁷⁵ Vagyis az A betűs szócikkek egy részét tartalmazó első néhány ívfüzet – mivel a címlap, az előszó és az ajánlás általában csak a nyomtatás végén, külön ívszámozással⁷⁶ hagyta el a sajtót – a reklámozás szándéka mellett véleményezésre küldte a legtekintélyesebb református szellemi központokba. Az ottani professzorok és lelkészek több észrevételt is tehettek, ám a lábjegyzet folytatásában Szerencsi csak a címszavak megválasztását említi. Kifogásolhatták emellett a küldött mustra coccejánus eszmeiségét is, minek hatására Szerencsi a még szedés előtt álló kéziratban a B-től kezdődően kihúzta Coccejus szellemének nyomait. Ezt a szerkesztői munka közben is megtehetette, mivel a nyomdakész szöveg a nyomtatással párhuzamosan haladva, néhány ívenként, rohamtempóban készült. 1786 második felében kaphatta meg Kőrösi kéziratát Debrecenből, és 1788. Pünkösöd havának (május) 10-én már az első

⁷² ZOVÁNYI 1890, 32. szerint mindössze III. Bonifác pápáig, azaz a 7. század elejéig.

⁷³ ASSELT Willem Jan van: *Structural Elements in the Eschatology of Johannes Coccejus*, Calvin Theological Journal 34 (1999), 76–104.

⁷⁴ *Magyar Concordántzia* 1788, I, 39–65.

⁷⁵ A teljes előszót lásd a tanulmány végén a függelékben.

⁷⁶ *Magyar Concordántzia* 1788, I,)(1 -)(4-ig terjedő ívek.

kötethez írt előljáró beszédet keltezte a szerkesztő. Ellenben a már kinyomtatott kezdő árkusokon valószínűleg nem történtek meg ugyanezen módosítások, és nem szedték újra a szöveget. Mivel Szerencsi kénytelen volt saját költségén megjeleníteni a konkordanciát, nyilván nem akart sem visszatetszést kelteni, sem azt, hogy a nyakán maradjanak a könyvek.

Érdeemes felidézniünk Bod Péter négy évtizeddel korábban megjelent *Szent Irás' értelmére vezérő magyar leksikon*ának néhány részletét is.⁷⁷ Az olvasóhoz intézett előljáró beszédében Bod nem óvakodik megnevezni forrásait: „Hogy itt a' Természeti dolgoktól vett Lelki Ertelmeket magam Fejétől nem költöttem; hanem azokat vagy az Irásban szóló Szent Lélek nyilván ki-mutatván, én követtem. Vagy amaz Isten félő bölts Tanítóknak, kik egész életeket a' Szent Irások' vizsgálásokban töltötték-el, a' minémüek Coccejus János, Gürtler Miklos, Honert János, Vitringa Campegius, több hasonlókkal, bölts Irásaikból, 's rész szerént élő Nyelvel való Tanításból vettem: mellyeket Szent Irásbeli Helyekkel mindenüt meg-erősítettem.” A hozzá írott versében Borosnyai Nagy Zsigmond enyedi professzor pedig egyenesen „Tudós 's Nagy Coccejus János”-ról áradozik, aki „mint olajos lámpás, és világos fáklya” tűnik fel magyarázataival. Nem talált kivetnivalót az említett forrásokban és a mű szemléletében a kinyomtatást engedélyező, sőt „igen jóvalló” Deáki Filep Józseferdélyi püspök *Approbatió*jában. Sőt megállapította, hogy az nem ellenkezik „az Apostolok' Tudományával, Helvetica Confessioval, és a' Palatina Catechésissel.”⁷⁸ Míg Erdélyben nyíltan megszólalhattak Coccejus exegetikai módszerének hívei, addig Debrecenben a nyomda alkalmatlansága mellett talán éppen emiatt nem jelenhetett meg már korábban egy komplett bibliai kézikönyv. Nem tudjuk pontosan, mikor fejezte be Kőrösi a konkordancia ószövetségi részét, de feltehetően legkésőbb 1770-ig elkészült vele. 1788-ban Szerencsi arról tudósította olvasóit, hogy „nagy időktől fogva mind ekkoráig kéz-írásban” a nyomdában hevert.⁷⁹ Az sem kizárt, hogy Kőrösi munkája már az 1740-es évektől készen állt a nyomtatásra.

Kőrösi életrajzánál már cáfoltuk, hogy ő maga Roëll tanítványa lett volna, de annak több művéről és előadásáról készült kézirat volt a tulajdonában. A coccejánizmus iránti érdeklődésére ez is utal. Szerencsi *Az Uj Testamentomra mutato tábla* második, 1773-as kiadásának végén található az ószövetségi-újszövetségi párhuzamot példázó két, egyébként viszonylag kis terjedelmű kiegészítést is elhagyott. Az irányzat máig egyetlen összefoglaló művét megalkotó Zoványi Jenő szerint az 1730-as évekre lezárult a harc az irányzat ellenzői és hívei

⁷⁷ BOD Péter: *Szent Irás' értelmére vezérő magyar leksikon, mellyben a' Szent Irásban elő-fordulo példázások, (typusok) es ábrázolások (emblemak) lelki értelmek szerént rövideden ki-világosítatnak; sok dolgok a' 'sido régiségekből ki-magyaráztatnak*, Kolozsvár, Pataki József, 1746.

⁷⁸ Uo. d3, e2 és d4 ívjelzésű levelek.

⁷⁹ *Magyar Concordántia* 1788, I. Az előljáró beszéd első levelének versője.

között.⁸⁰ Viszont a fenti példa azt bizonyítja, hogy a 17. század közepén kialakult mozgalom körül még a 18. század végén is folyhattak viták.

* * *

Szerencsi Nagy István az 1787-es Magyar Musában így vélekedett a hazai konkordanciahasználatról: „...mivel a’ két M[agyar] Hazában, nemhogy Anyai nyelvünkön, lévő egész *Concordantia*, vagy a’ sz. *Bibliára* való *Mutató Tábla* volna, de még a’ Deák *Concordantiák* is oly ritkák, hogy tizedik Prédikátornális alig találhatni, holott e’ nélkül az Isten’ beszédét vizsgálni és tanítani akaró egy Papis el-nem lehet, és az Írás-tudó egyéb akármi állapotban lévő embereknek is hasznos és szükséges könyv lenne.” Érdemes megvizsgálni, hogyan módosult ez a kép a *Magyar Concordántzia* megjelenése utáni évtizedekben. Fennmaradt a beregi egyházmegyében 1805-ben tartott vizsgálat eredménye, amely során az egyházmegyei iskolamesterek könyvtárait vették ellenőrzés alá. Ebből az irat-együttesből 24 rektori könyvtárat ismerhetünk meg összesen 894 tétellel, melyek nagysága 12 tételtől 110 tételig változik. Valamilyen formátumú Bibliája minden rektornak volt, emellett találunk a jegyzékeken hét, Kőrösi Mihályhoz köthető konkordanciát is. Ebből 5 az Újtestamentumra mutató tábla valamelyik kiadása, 1 példány Boros István Ótestamentumra mutató táblája, és egy alkalommal összeírták a *Magyar Concordántzia* két kötetét is.⁸¹ Szerencsi elmarasztaló jellemzése után két évtizeddel nagyjából minden harmadik iskolamesternek volt valamilyen (többnyire újszövetségi) konkordanciája, de még mindig túlnyomó többségben voltak, akik nem használtak ilyen segédkönyveket.

Kőrösi magyar nyelvű újszövetségi konkordanciája 270 éve jelent meg, rá fél évszázadra pedig munkája nyomán elkészült az egész Szentírásra mutató kézikönyv. Jellemző, hogy milyen közegben keletkezett a mű: a helvét hitvallású közösségekben a Biblia hitéleti és dogmatikai forrásként elsődleges szerepet játszott. A Szentírás naponkénti tanulmányozására ösztönzés, a fennmaradt prédikációk és az ünnepi valamint a halotti beszédek Biblia-központúsága, a prédikátorok és tanítók által írásban és élőszóban előszeretettel használt népnyelv mind kálvinista közegbe predestinálták a munkát. A szerkesztők célja az emlékezet kisegítése mellett kifejezetten az olvasó hitben való megerősítése volt: „a’ mindenekre elégséges Isten pedig tselekedje, hogy ezen együgyű munkám által az ő ditsősége elébb mozdíttassék; mindnyájan pedig, a’ Hitnek és az Isten Fiának esméretének nagyobb egységére el-juthassunk.”⁸²

⁸⁰ ZOVÁNYI 1890, 173–175.

⁸¹ OLÁH Róbert: A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján. In: *A Magyar Könyvszemle és a Mokka-r Egyesület füzetei* 2. Bp., Argumentum, 2009. Megjelenés alatt.

⁸² *Az Ó Testamentumra mutató tábla*, 1786, Boros István előszava az A3 ív verzóján.

FÜGGELÉK

Mivel az alábbi előszavak — túlmutatva a *Magyar Concordántia* keretein — számos olvasás-, nyomdászati- és művelődéstörténeti adatot tartalmaznak, indokoltnak látjuk közzétételüket. A szövegek közlése betűhíven történik, meghagyva a sajtóhibákat. A két pont között vesszővel szedett magánhangzókat következetesen hosszú ékezzel írtuk át.

[I.]

Szerencsi Nagy István előszava a *Magyar Concordántia* első kötetéből.

AZ ÉRDEMES KÖZÖNSÉGHEZ INTÉZETT

ELŐL-JÁRÓ BESZÉDE

A' KI-ADÓNAK

KEGYES OLVASÓ!

Az a' kötelesség, melly szerént a' jól érdemlettekhez tartozunk háládatosoknak lenni, és ha egyébbel nem lehet, avagy tsak jó emlékezettel az ő velünk való jó-téteményeket meg-köszönni, arra ösztönözött engemet, hogy az É[rdemes] Olvasóknak tudtokra adjam: *Kinek lehet ezen nagy hasznú Munkának írását köszönni? Miért jöhetett ez elébb világ eleibe? Most ki által és mi módon szolgálhattunk ezzel az É[rdemes] Közönségnek? És végre, (ha ugyan ez-is emlékezetet érdemel) én magam részéről mit vittem légyen végbe e' körül, és ennek világ eleibe való botsáthatásában?*

Ennek Auctora vólt ama' b[oldog] e[mlékezetű] Néhai T[ekintetes] Kőrösi Mihály, ki a' Debretzeni szépen virágzó Kollégyiomban Deákká lett vala 1721-dik esztendőben, holott-is tanulását dítséretesen el-végezván, ottan gyűjtött szép tudománya' öregbítése végett el-ment vala a' Belgyiomi Akadémiákra-is. Onnan hazájába vissza-térvén, elébb ugyan egy jó darab ideig a' Debretzeni R[eformata] Ispotályban viselt Papi hívatalt; de itt való Szent Szolgálatját, valami Stola felett való tzívódás miatt el-hagyni kényszerítettván (*)⁸³ lett Nádudvari Prédikátorrá, és a' Debretzeni Tractusnak Seniorává. A' jó vénséget el-érvén le-tette a' Prédikatori

⁸³ (*) Erről bővebben fogunk emlékezni a' *Magyar Áthéné*-hez adandó Tóldalékunkban, mellyet szándékozunk világ eleibe botsítani, mihelyt ennek a' Munkának *Második Darambja* (!) a' Sajtót el-hagyja.

(Szerencsi valóban gyűjtött kiegészítő adatokat Bod Péter *Magyar Athénas*ához. Lásd: Szinnyei 1980–1981, IX, 612. valamint újabban: SZILÁGYI Ferenc: „Athenas Redivivus”: a Magyar Athenas 1787-re tervezett, bővített új kiadásáról. In: Uő: „Az ész világa mellett...”: tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról, Bp., Mundus, 1998, 34–40. (Mundus – új irodalom 6.))

Hívatalt, es [!] nyúgodalomban élt Debretzenben életének végéig. Gyermekei nem lévén azok helyett maga után hagyta kéz-írásokban tudós elméjének sok szép szüleményeit, azok között ezt az *Ó és Új Testamentomra Mútató Táblát*-is. Ennek az Ó Testamentomra való része elébb ugyan a' Nemes Debretzeni Kollégyiom' Bibliothékájában, az után az ott lévő *É[rdemes]* Consistórium által onnan ki-vétettetvén és a' Tipográpihába által-küldetvén, nagy időtől fogva mind ekkoráig kéz-írásban ott hevert. Mostani világ eleibe való terjedhetését pedig lehet köszönni ama' Tudós Munkáiról és egyéb sok érdemeiről méltán el-híresedett, köz jóra született, és arra fáradszhatlanul-is törekedő, a' nagy Tudomány mellett a' Valláshoz buzgó kegyességű Úrnak Tekintetes Doktor *Veszprémi István* Uramnak *N[emes]* Debretzen Városa' Érdemes Fisikusának.⁸⁴ Látván tudnillik ez az Érdemes Úr ennek nagy hasznú voltát, igyekezett régtől fogva ennek köz haszonra lehető botsáthatásában, és más módot akkor nem találhatván, egy némű némű Tudósítást iktatott-be a' *Magyar Magazinba*, megkínálván abban a' Tipografusokat ennek a' magok költségeken a' magok hasznokra léjendő ki-nyomtatásával. Találkozott is Posenban egy Könyv-nyomtató és Könyv-áros, a' ki a' Kéz-írásból fel-küldetett egy néhány árkos mustrából a' Munkának hasznos vóltáról meg-győzöttetvén, a' Könyvnek ki-nyomtatását fel-vállalni kész vólt, de olyan fel-tétel alatt, Óh fájdalom! Hogy az egész Munka kétszer tisztán és hiba nélkül íratatnék-le, és úgy küldetnék kezéhez. (**)⁸⁵ Más mód tsak ugyan nem lehetvén e' Munkának ki-nyomtatathatásában, ebben-is kívánt a' *T[ekintetes]* Doktor Úr a' Könyv-nyomtató kívánságának eleget tenni, és Néhai Tiszteletes Professor *Varjas János* Uram segítségével által a' Kollégyiom-béli Deákokkal le-íratni próbálgatta: de minthogy a' Szent Írás-béli helyeknek számtalan citálásokban sok hibák tsúsztanak-bé tsak egy-hénány árkosokba-is, kedve szerént nem eshetvén a' Munkának tisztán való le-íratása, ekkor félben maradt. Azomban pedig meg-halálozván *N[agy] T[iszteletű]*

⁸⁴ (Csanádi) Weszprémi István a város tisztiorvosa volt.

⁸⁵ (**) E' vólt mind ekkoráig a' két Magyar Hazában lakó könyv-nyomtatóknak, mind az Érdemes Magyar Tudósokat mind a' Tudományt meg-tsúfoló neveléséges szemtelen kívánságok, hogy holott más Nemzetek között az Íróknak munkájok gazdagon meg-szokott a' Bibliopóliáktól [*könyvtárak*] és Tipographusoktól jutalmaztatni; ellenben mi közöttünk nagy jó-téteménynek tartják ők azt, ha az Auctortól magától kétszer tisztán le-íratott leg-jobb Munkának-is a' magok költségeken való ki-nyomtatását olly feltétel alatt fel-vállalják, hogy az Auctor ne tartozzék egynehány száz exemplárokat [*példány*] folyó árokon magokhoz váltani, 's erről őket bizonyossá tenni, hogy már az ő nyomtatásra tett költségek lefizettetvén a' nállok hátra maradt rész mind tsupa nyereség fog-lenni. Sőt ennek felette ez a' boldogtalanságok-is vólt az *É[rdemes]* *M[agyar]* Íróknak, hogy a' kik valamelly Munkát a' magok költségeken a' magok hasznokra nyomtatattak, a' Tipographusok a' Contractusok [*szerződés*] ellen-is, az önnön magok számokra meg-meg-annyi számú exemplárokat vagy néha többet-is nyomtatattak, hogy sem az Auctor számára, és nekik a' Bibliopóliákkal 's Compactorokkal [*könyvkötő*] esmeretségek lévén elébb bé-töltötték a' Hazát a' Munkával, hogy sem az Auctor valamit el-adhatott volna a' maga sok költségibe 's fáradságába került Munkájából. E' vólt mind eddig leg-nagyob akadály a' Tudományoknak gyarapodásában! E' vólt oka hogy sok tudós Kéz-írások bors takaróvá és molyok' eledelivé lettek!

Professot [sic!] *Varjas János* Uram-is, az által adatott eredeti Kéz-írás az ő Kegyelme' írási 's könyvei között maradott mind addig, míg onnan kikerítvén, és egy-néhány ízben nékem küldött érdemes Levelei által engem' meg-szöllítván a' T[*ekintetes*] Doktor Úr, kért, hogy ennek ki-nyomtatásában találnék valami módot. Találtam-is Isten segedelmével, ezt tudniillik, hogy a' magam költségemen és vígyázásom alatt ki-nyomtatassam. Közölvén e' dolgot az itt való Érdemes Tiphograpussal *Streibig Jó'sef* Urammal velem és az É[*rdemes*] Közönséggel azt az emberséget tselekedte, hogy harmad-fél ezer fél árkosból álló Tudósítást ingyen nyomtatna a' végre, hogy az É[*rdemes*] Közönséggel szándékomat közölhetvén, olly nagy summa pénzt a' mennyi illy sok árkosból álló Könyvnek ki-nyomtatására fel-menne, ne kotzkáztatnék. Próbát tettem vala azért 1787-dik esztendőben Januariusnak 12-dik napján előre-botsátott Tudósításomban, hogy kiknek tetszenék segítséggel lenni ennek a' hasznos Munkának világ eleibe való botsáthatásában előre való fizetéssel (*praenumeratio*val) vagy bár tsak subscriptióval, hogy mind arról bizonyos lehetnék, hogy mind erre téjendő költségemet el-nem veszttem, mind pedig azt-is megtudhatnám, hány exemplárokat bátorokodjam nyomtatatni. Az előre való fizetés volna leg-jobb és bátorságosabb mód az e' féle dologban; de mivel az Érdemes Közönség már ez előtt az azzal vissza-élőktől (***)⁸⁶ egyhénány ízben meg-tsalattatott, 's e' miatt annak hitele éppen el-veszett; nem tsudálkozom hogy a' midőn ezernél-is többet reménylenék tsak ötven sem találatott. A' Subscribenseknek számok, kik magokat előre jelentették tsak ugyan 800. egy-néhányra ment, bízván azért Isten után azoknak jó-szívűségekben, ígéretemnek tökéletesen tejendő tellyesítésében 's a' Könyvnek hasznos voltában, jó Istenem' segedelmével már ennek első Darabját világ eleibe-is botsátottam. Méltán panaszkodhatnám sokaknak hidegségek ellen, a' kik tőlem meg-kerestetvén ezen jóra való igyekezetemben Tisztek szerént hasznos eszközök lehettenek volna; de akár írigységből akár tunyaságból, ha akadékok nem voltak-is, de hasznos eszközök sem kívántak lenni. Ezeknek meg-érdemlett jutalmokat a' tőlünk ki-adatandó M[*agyar*] *Athénében* meg-fogjuk fizetni, a' mint szintén meg-érdemik. A' mikor ellenben nem hagyjuk feledékenységre menni azon jó-szívű 's indulatú Fő Tisztelendő Superintendens és Tiszteletes Senior és már Érdemes T[*iszteletes*] Uraknak ebben tett szolgálatjokat, a' kik amazokkal együtt különös nyomtatott Levéllel tőlem meg-kerestetvén, jó igyekezetemet a' magok' Diaecesisekben [tartomány, itt: egyházkerület vagy egyházmegye] currentálták

⁸⁶ (***) Illyenek p[*éldának*] o[*káért*] azok, a' kik a'szagos húst jó lével adják-fel, hitvánság árújoknak meg-vételére az Érdemes Közönséget ki-keresett Kalmári (*Laudat mercator, quas vult obtrudere merces*) - - meg-dítsérés módjával unszolván, erszényét-is üresítik, reménységét-is meg-tsalják. Illyen az-is a' ki régi hánt vetett mismás rajta sült exemplárjait (elegyítvén tsak ugyan néha néha egy újabbskát-is közikbe) *praenumeratio*-képpen [előjegyzéssel] szokta az É[*rdemes*] Közönségre reá-tolni, 's még-is azomban nem szégyenli az iránt való érdemeit ottan ottan dobra üttetni.

[*segítették*], és a Második Darab végén meg-nevezendő 800. egy-néhány magokat előre jelentőket hozzám hűségesen el-küldötték.

A' mellyeket pedig én ezen Munka körül véghez-vittem im' ezek: (1.) A' Kéz-írást össze-vetvén a' *Büchner* ' Német nyelven lévő *Concordantiájával*, a' hol a' citatiók az ott valókkal meg-nem egyeztek, 's e' miatt előttem gyanúsokká lettek, a' Bibliában fel-kerestem 's meg-jobbítottam. (2.) A' mik az előttem lévő Kéz-írásból ki-maradtak vólt amabból ki-pótoltam, úgy hogy néhol a' pótalék két annyinál-is többre ment, mint a' mennyi azon egy Articulusról a' Kéz-írásban vólt. (3.) Igen sok új Articulusokat iktattam-bé, a' mellyeket a' N[*éhai*] Auktor talám a' Munkát rövidíteni akarván ki-hagyott vólt. (4.) A' mennyire tsak lehetett, kivált a' B. betűtől fogva, az úgy nevezett *Cocceanismust*, mellyel a' Munka vádoltatott ki-töröltem, tsak úgy iktatván-bé azok helyett a' Szent Írás-béli mondásokat, mint a' Bibliában elő-fordúlnak. (5.) Az Új Testamentomra Mutató Táblát a' Debreczeni második nyomtatás szerént, (meg-jobbítván az ebbe bé-tsúszott hibákat-is) azon egy Á-B-C-e rendiben hozzá-tettem, a' régi Articulusokat-is sokkal pótolván és sok újabb Articulusokkal szaporítván. Meg-külömböztettem pedig az Ó Testamentom-béliektől ezeket illyen (*) tsillagotskával, azért, hogy midőn az Olvasó valamely szóllás formáját keres, és tudja hogy mellyik Testamentomban fordul-elő, ne kellessék a' miatt az egész Articulust el-olvasni, hanem tsak azt a' részét a' mellyben tudja vagy gondolja azon dolgot lenni. (6.) Hogy sok nyomtatás-béli hibák, kivált a' Részeknek és Verseknek citatiójokban ne esnének, arra szorgalmatosan vigyáztam, nem hittem tsak a' magam szememnek, hanem mindenkor másod magammal olvastam vagy olvastattam össze a' Kéz-írást a' nyomtatással, és azután újra szorgalmatosan meg-visgálván a' Betű-szedőnek hibáit úgy hánytam-ki. Mind ennyi vigyázó szorgalmatosság mellett-is minden hibát el-távoztatni egy illyen többnyire számokból álló Munkában tsak nem el-kerülhetetlen; ezért-is reménylem, hogy az *É[rdemes]* Olvasók midnen aprólékos hibátskát véteklül nem fognak tulajdonítani. Szándékozom Isten segedelme velem lévén az *Második Darabnak* végéhez egy *Onomasticumot*-is ragasztani, mellyben a' Bibliában elő-forduló nevek A-B-C-e rendi szerént meg-magyaráztatnak. Az én kérésem pedig az *É[rdemes]* Olvasókhoz ez, hogy ha vagy valami Articulusoknak ki-maradását, (****)⁸⁷ vagy akárminémű hibákat e' Könyvben tapasztalnak, jegyezzék-fel szorgalmatosan, és adják tudtomra, mikor ennek még valaha más *Editioja* fogna lenni, akkor azokat bé-iktatjuk 's meg-jobbítjuk. Ennél többre most az én terhes Hivatalom és környül-állásaim miatt nem mehettem, végyed jó néven azért

⁸⁷ (****) Mihelyt három árkos a' Munkából ki-nyomtatott, mustra gyanánt le-küldöttem vólt Debreczenbe és *S[áros]* Patakra a' végre, hogy látnák az ezt óhajtok mitsoda formában és móddal nyomtatódnék. Jelentetett nekem tsak hamar, hogy az *Artic[ulus]* Áron és az *Artic[ulus]* Állatnak Új-Testamentom-béli része ki-maradott. De koránt sem, mert az *Áron* az Ó Testamentomi Articulusban az *Ár*-ban fordúlván-elő, ez Új Testamentomi része-is oda tétetett: az *Állat* pedig ezen Articulusokra osztott fel: *Élő-Állat*, *Lelkes-Állat*, *Szárnyas-Állat*, *Teremtetett-Állat* (!), *p[éldának] o[káért]* Lásd az *Élő-Állat* alatt.

É[rdemes] Olvasó ezt-is, és jó igyekezetemnek kedvezz. Légy jó egészségben. Írám Győrött Pünköszt Havának 10-dik napján. 1788-dik esztendőben.

Sz[erentsi] N[agy] I[stván] Gy[őri] R[eformátus] P[rédikátor]

[II.]

Szentmiklósi Timóteus utószava a *Magyar Concordántzia* második kötetéből.

Érdemes Kegyes Olvasó!

Ha ez a' munka most leg-először nyomtatódván, minden hiba és fogyatkozás nélkül jött volna-ki; az igen ritka, és talám példa nélkül való dolog lett volna, a' mint ezt az Első Darabban írt Elöl-járó Beszédében meg-esmérte maga a' Néhai T[iszteletes] Kiadó Úr. Annak-okáért igen szükséges dolgot kíván az, a' ki még ezen két Darab mellé egy olyan harmadik Darabot kíván, a' mellyben az ezekből ki-maradott Szók és Nevek azon egy A B C rendje szerént meg-íratnak, melly szerént e' két darab íratott. Mert hogy igen sok Szók és Nevek maradtak-ki ezen MUTATÓ TÁBLÁBÓL, azt én magam-is ugyan eléggé tapasztaltam, vizsgálván mindenik Darabot, mivelhogy a' meg-hólt T[iszteletes] Ki-Adó Úrnak halála után a' Második Darabnak készítettése reám bízattatott a' P betűtől fogva, a' hol ezen munka félben maradt; de tapasztalni fogják magok-is az Érdemes Olvasók, hogy ezen MUTATÓ TÁBLA szerént nem minden dologra találunk a' Szent Írásban. Már a' mint jelentettem ennek oka a' többek között az, mert akármelly munka-is nem egyszeri ki-adásra éri-el a' tökéletességet; de másik oka, a' többek között az, mert akármelly munka-is nem egyszeri ki-adásra éri-el a' tökéletességet; de másik oka a' mellyre nézve sem a' meg-bóldogult T[iszteletes] Ki-Adó Úr, sem pedig én nem bátorkodtam bővebben ki-terjeszkedni az Új Ártikulusoknak bé-iktatásában, e' volt, mert a' prénumerátzió szerént való árra a' könyvnek meg-változott volna, a' melly sok Előfizetőt (Praenumberanst) el-idegenített volna, kivált míg ennek szükséges, hasznos és helyes volta mindenek előtt esméretessé lett. Mert hogy ez nagy hasznú könyv légyen (ha nem tökéletes-is) tudják azok a' kik ezzel élnek házaiknál.

Erre nézve, ha az eddig volt Érdemes Prénumeráns (Elő-fizető) Uraknak egyezéseket látnám ebben; ugyan ezen Harmadik Darabot magamra vállalnám a' munkának tökéletesedéséért; vagy ha valaki más magára vállalná ezen dolgot örömet, kívánván szolgálni a' Közönségnek; én igen örömet által-engedem, és méltónak ítélem azt az egész Érdemes Közönségnek dítséretére. Írám Győrben, Szent Jakab Havának 3-dik napján, 1789-dik esztend[őben].

Szent-Miklósi Timótheus

A' N[agy] Győri Ref[ormáta] Ekkle'siának Prédikátora.

Oláh Róbert *Kőrösi Mihály konkordanciája*

RÓBERT OLÁH

A Concordance to the Hungarian Bible by Michael Kőrösi

The New Testament part of the Biblical Concordance by dean of the Debrecen tractus (classis) Michael Kőrösi was first published in 1739. The second corrected edition appeared in 1773. Based on his manuscript the work's Old Testament part was prepared for the press by Stephan Boros in 1786. Another independent edition of the same manuscript has been produced by the preacher of the Győr congregation Stephan Szerencsi Nagy. He also enlarged the second edition (1773) of the New Testament part entitled Magyar Concordántzia [Hungarian Concordance]. After his death this work was finished by Timothy Szentmiklósi in 1789.

The present research detected and corrected earlier data. So the extreme personalities as well as difficulties in the process of editing those days are presented along with the influence of coccejanism, i. e. the school of Johannes Koch (Coccejus) the 17th century dutch theologian.

KUSTÁR ZOLTÁN

MAGYAR PROTESTÁNS BIBLIA-FORDÍTÁSAINK SZÖVEGTAGOLÁSA ÉS AZ ÓSZÖVETSÉGI AKCENTUSOK*

I. Az ószövetségi akcentusok funkciója és kialakulása

A babiloni Talmudból tudjuk, hogy a bibliai versek körülhatárolása, illetve azok helyes értelmi tagolása a zsidóság körében a Kr. u. 5. századra lényegében már rögzült.¹ A zsinagógai istentiszteleten a felolvasónak úgy kellett tagolnia a szöveget, hogy azzal a hallgatóság szövegértését segítse: ezt a tagolást sok-sok gyakorlással kellett elsajátítani. Ugyanakkor a Talmud arról is beszámol, hogy a zsinagógai istentiszteleten a bibliai szakaszok felolvasása a Kr. u. 2. században már egyfajta kantilláló, éneklő előadásmód formájában történt²; nem kizárt azonban, hogy ez a szokás a legősibb időkig visszanyúl.³ A Szentírás szövegéhez társuló „Sprechgesang” kezdetben éppen az értelmi tagolás memorizálására, illetve a pontos felolvasás megkönnyítésére szolgálhatott.⁴

A felolvasott bibliai szöveg „dallamát” és értelmi tagolását évszázadokig csak szóban hagyományozták. Ám valamikor Kr. u. 600 és 750 között⁵, lassan elfogadottá vált az, hogy a bibliai kéziratokat, amik addig csak a mássalhangzós szöveget rögzítették, utólag ellássák a szükséges magánhangzókkel, illetve egyéb olyan jelekkel is, amelyek a helyes felolvasást és a kéziratok pontos másolását hivatottak elősegíteni.

* A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és a K 69093-as OTKA-pályázat résztvevői által 2008. december 15-én és 16-án Miskolcon rendezett *Szövegagyományozódás és nyelvtörténet* című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ bNedarim 37ab; bMegilla 3a.12a; jMegilla 74d.47–50, a kérdéshez és ezen talmudi helyek interpretációjához lásd ACKERMANN: *Accentuation*, 18–30; DOTAN: *Masorah*, 1412k.

² bMegilla 32a.

³ WERNER: *Sacred Bridge*, 110, szerint a szokás jóval időszámításunk előtt meghonosodhatott. Ugyanígy REVELL: *Oldest Evidence*; UŐ: *Punctuation and Chant*, 182.196k, egy, a Kr. e. 2. századból származó Septuaginta kézirat (John Rylands Library 458 = Papirusz 957) alapján. A kantilláló előadásmód szokását egy megjegyzésében Kr. u. 400 körül Hieronymus (Kr. u. 342–420) is megerősíti, lásd WERNER: *Sacred Bridge*, 102–127.

⁴ COHEN *System of Accentuation*, 3.

⁵ A datáláshoz GINSBURG: *Introduction*, 462; CHIESA: *Biblical Pointing*, 37; YEIVIN: *Tiberian Masorah*, 163–165; KELLEY: *Die Masora*, 17; PRICE: *Syntax of Masoretic Accents*, 10.

Ekkor dolgozták ki a zsidó masszoréták, a bibliai kéziratok hagyományozásáért felelős írástudók azt a jelrendszert is, ami a zsinagógai felolvasás során segít a szöveg helyes értelmi tagolásában, ugyanakkor a kantilláló előadásmódhoz is megadja a szükséges zenei információkat. Ez a rendszer a bibliai akcentusok rendszere.

E rendszer lényege az, hogy minden egyes, önálló hangsúllyal rendelkező szót elláttak egy olyan jellel, ami megadta, hogy kell-e, és ha igen, mekkora szünetet kell az adott szó után a felolvasás során tartani, illetve jelezte azt is, hogy az adott szót milyen dallamra kell kiénekelni. A szír keresztyének a maguk Bibliáiban a Kr. u. 5. századtól már alkalmaztak ilyen akcentusokat: a héber Ószövetség akcentusaihoz ezek kínálkoztak mintaként.⁶

Hagyjuk most az akcentusok zenei funkcióját⁷, és csak a szöveg értelmi tagolásában betöltött szerepüket vizsgáljuk meg közelebbről!

II. Az akcentusok mint interpunkciós jelek

Ebből a szempontból a szavakra kitett akcentus-jeleket két csoportra oszthatjuk. Vannak közöttük elválasztó (*distinctivi* vagy *domini*), valamint összekötő (*conjunctivi* vagy *servi*) akcentusok.

Az elválasztó akcentusok mindig egy vers, mondat, közbevetés, mondatrész, kifejezés vagy egyéb szemantikai egység végét jelölik, azaz azt, hogy az olvasás során az adott szóval lezárt egységet a folytatástól értelmileg el kell választani.

A szöveg tagolásának fő elve a *dichotómia*, magyarul a „kettős osztatáság”.⁸ Ez azt jelenti, hogy a masszoréták egy vers-felező akcentus segítségével először megfelezték a verset (a tagolás I. szintje), majd az így kapott két fél-verset két újabb jellel negyed-versekre bontották (II. szint), a negyed-verseket ismét kettéválasztották (III. szint), – a felosztást addig folytatva, amíg a szakasz értelmi tagolása ezt megkívánta, illetve amíg el nem fogytak a rendelkezésre álló elválasztó akcentus-jelek. A dichotómia elvének megfelelően az elválasztó akcentusok között világos hierarchia uralkodik: a versfelező akcentus jelzi mindig a legerősebb elválasztást; ennél egy szinttel gyengébb tagolást jeleznek a negyedelő

⁶ A szír hatás a héber akcentus-rendszerre ma már a kutatók többsége számára nyilvánvaló, lásd WICKES: *Poetical Books*, 1; SPANIER: *Akzente*, 112–114; MORAG: *Vocalisation Systems*, 17.46.47k; MARGOLIS: *Accents in Hebrew*, 157; KAHLE: *Masoreten des Ostens*, 168k; ROBERTS: *Tiberian Massoretic Text*, 14; WERNER: *Catholic and Jewish Musical Punctuation*, 340k; UŐ.: *Sacred Bridge*, 358k; HUSMANN: *Akzentschriften*, 268.270; YEIVIN: *Tiberian Masorah*, 164k.

⁷ Ehhez röviden lásd KUSTÁR: *A héber Ószövetség szövege*, 29k.

⁸ Ennek az elvnek a kimunkálása – a 17. századig visszanyúló keresztyén előzményekre építve – alapvetően Wickes nevéhez köthető, lásd WICKES: *Poetical Books*, 24–53; UŐ.: *Prose Books*, 29–43. A rendszer rövid ismertetéséhez lásd KUSTÁR, Z.: *A bibliai akcentusok eredete és funkciója*.

akcentusok, eggyel még alacsonyabbat a nyolcadolók stb. Azaz az akcentusokkal nem csupán az egyes értelmi egységek határát tudták kijelölni a masszoréták, hanem a tagolás egymáshoz viszonyított erősségét is kifejezésre juttatták.

Két elválasztó hangsúlyjel között a szavak összekötő akcentusokat kapnak. Az összekötő akcentusok arra hívják fel a figyelmet, hogy az adott szó az utána következő szóval nyelvtani, értelmi vagy mondattani szempontokból összetartozik, ezért azt a felolvasás során a folytatásától nem szabad elszakítani. Az összekötő akcentusok az interpunkció szempontjából mind egyenértékűek: az összekötés erősségének nincsenek fokozatai. Nagy számukat ezért egyedül az eltérő zenei értékük indokolja.

Nézzünk most egy viszonylag egyszerű példát arra, hogyan is történik az akcentusokkal a bibliai szöveg értelmi tagolása! Az 1Móz 1,4 szövege magyar fordításban – interpunkciózás nélkül – így hangzik: „és látta Isten a világosságról hogy az jó és elválasztotta Isten a világosságot és a sötétséget”. Ennek az akcentusok által kínált tagolását a következő táblázat mutatja:

I.

1/2			1/2		
1/4		II.	II.		1/4
1/8	1/8	1/4	1/4	1/8	1/8
וּבֵין הַחֹשֶׁךְ:	בֵּין הָאוֹר	וַיַּבְדֵּל אֱלֹהִים	כִּי־טוֹב	אֶת־הָאוֹר	וַיֵּרָא אֱלֹהִים
<i>úbén hahhósek.</i>	<i>bén háór</i>	<i>Wajjabdél elóhím</i>	<i>kí-tób</i>	<i>et-háór</i>	<i>Wajjar elóhím</i>
és a sötétséget.	III. a világos- ságot	És elválasztotta Isten	hogy az jó.	a világos- ságról,	III. És látta Isten

Ez a vers nem egy, hanem két mondatból áll. A legerősebb elválasztó akcentus a versen belül az *'atnáh*, mely most értelemszerűen a két mondat között felezi meg a verset (I. szint). A vers első fele egy főmondatból és egy tárgyi mellékmondatból áll. Mind tartalmi, mind mondattani szempontból kézenfekvő, hogy a vers első felének legerősebb elválasztó akcentusa, a negyedelő *tífhá'* a főmondat és a mellékmondat határára került (II. szint). A vers első negyed-verse azonban ebben az esetben még mindig meglehetősen hosszú, hiszen négy szóból áll. Hogyan lehet ezt tovább tagolni? Az állítmány és a mögötte álló alany összetartozása erősebb, mint az állítmányé és a mögöttük álló tárgyé; ennek megfelelően a nyolcadolók *elóhím* akcentus az *'elóhím* szó alatt ezt az utóbbit leválasztotta az előtte álló szavakról (III. szint).

A vers második felében ismét az elől álló ige és annak alanya alkot szorosabb értelmi egységet, így a negyedelés a fél-vers legerősebb elválasztó akcentusának,

a *záqéf parvum*nak a segítségével e két szó mögött történt (II. szint). A vers utolsó negyed-verse szintén viszonylag hosszú, hiszen négy szóból áll. Itt a két parallel prepozíciós főnév közé esik az eggyel alacsonyabb szintű tagolás, amit a *há'ór* szó alatt a most nyolcadoló *tiḥhá'* jelöl (III. szint).

Hogyan kell tehát tagolni a bibliai akcentusok alapján a Gen 1,4 szövegét? Az akcentusok helyét és azok rangját dőlt vonalakkal (/) jelölöm: minél több ferde vonal áll egymás mellett, az – a többihez képest – annál erősebb tagolást jelöl. A Gen 1,4 tagolása tehát a héber akcentusok szerint a következő:

„És látta Isten / a világosságról, // hogy az jó. ///
És elválasztotta Isten // a világosságot / és a sötétséget.”

Az akcentusok azonban nem egyszerűen a szép felolvasás retorikai eszközei, hanem a helyes szövegértés fontos kellékei is egyben. A bibliai héberben ugyanis nincs olyan feszes mondat, mint például a görögben, a latinban vagy a modern európai nyelvekben. A héberben például nincs kötött szórend, ami kijelölné a szavak mondatnani szerepét, és nincs névszóragozás, csak prepozíciós szerkezetek. Így például azt, hogy két egymást követő főnév felsorolást alkot-e, vagy egy birtokos szerkezetet, gyakran semmi sem jelzi. Ráadásul a tárgyesetet jelölő prepozíció, főleg költői szövegekben gyakran elmaradhat, így az adott névszó szerepe a mondatban ismét kérdéses lehet. Ugyancsak jellemző a héberre, hogy kevés benne a melléknév, s ezért a jelzős szerkezetet is gyakran prepozíciós főnevekkel helyettesíti – ami ismét többféle szövegtagolást, illetve fordítást eredményezhet.

A bibliai akcentusok tehát a nyelvi szerkezetek határainak kijelölésével az adott bibliai vers megértésében is nagy segítséget jelentenek.

III. Az akcentusokhoz való eltérő igazodás a Károli- (1908) és az Újfordítású (1975/1990) Bibliában

Az ószövetség legkorábbi görög fordítása, a Septuaginta a Kr. e. 2. században keletkezett. Hieronymus vagy magyarosabban Szent Jeromos a maga latin fordítását, a Vulgátát Kr. u. 405-ben fejezte be, de az Ószövetség arám nyelvű fordításai, a Targumok is elkészültek már a Kr. u. 5. század végére. Ezek a korai bibliafordítások tehát még mind a héber akcentusok megalkotása előtt készültek el. Talán nem meglepő, hogy ezeknek a fordításoknak a készítői számos ponton eltérően tagolták ugyanazt a héber szöveget, és nyilván az sem lep meg bennünket, hogy a héber akcentusok által rögzített szövegtagolással hol egyikük, hol a másikuk szövegtagolása esik csak egybe.

A nemzeti bibliafordítások hasonlóan viszonyulnak az akcentusokhoz. Abban, hogy az általuk kínált szövegtagolást követték-e, vagy sem, nyilván

nemcsak az volt a döntő, hogy az akcentusok rendszerét egyáltalán ismerték, illetve számításba vették-e, hanem az is, hogy milyen teológiai vagy éppen szövegtörténeti prekonceptió befolyásolta biblia-értelmezésüket. Keresztény/keresztényen körökben a görög Septuaginta és a latin Vulgata befolyása ezen a téren gyakran bizonyult meghatározónak, s a bibliafordítók hagyták magukat e nagytekintélyű bibliafordítások egyike vagy másika által befolyásolni.

A magyar protestáns bibliafordítások szövegének eltérése sok helyen szintén abból adódik, hogy a fordítók hol követték a bibliai akcentusok szövegtagolását, hol pedig nem. Mi most vizsgálódásunkat két bibliafordításra korlátozzuk: a protestáns egyházak máig is mértékadó két Bibliájára, a Károli-Biblia 1908-as revideált kiadására, illetve a Magyar Bibliatársulat gondozásában 1975-ben megjelent, majd 1990-ben javított kiadásban közreadott ökumenikus újfordítású Bibliára. Néhány helyen egy harmadik magyar protestáns Bibliára is hivatkozunk majd: Kecskeméthy (Csapó) István, kolozsvári teológiai tanár fordítására, ami 1934-ben készült el, de nyomtatásban csak 2002-ben jelenhetett meg – a Koinónia Kiadó jóvoltából.

A néhány szemléletes példát az eltérő szövegtagolásra a héberül nem tudók számára is követhetővé tettünk. Ennek érdekében a héber szöveget egy leegyszerűsített latin betűs átírással is hozzuk, s az átírt szövegben a héber akcentusok helyét, és azok rangját ismét / dőlt vonalakkal jelöljük.

A Gen 6,9-ben ezt olvassuk Nóéról: **נֹחַ אִישׁ צַדִּיק תָּמִים הָיָה בְּדֹרֹתָיו**. = *nó^{ah} // 'is caddiq / támim hájá^h /// b^edórótáw*. A szakaszt a Vulgata egyetlen mondatnak tekinti, és a Károli-Biblia ennek megfelelően így adja vissza: „*Noé igaz, tökéletes férfiú vala a vele egykoriak között.*”⁹ A héber akcentusok ugyanezt a tagolást feltételezik, mert igaz ugyan, hogy a *caddiq* szóhoz egy *t^evír* elválasztó akcentust illesztettek, és ezzel a két névszói állítmányt kettéválasztották, ám ez a tagolás gyengébb, mint az alany, illetve az állítmányi rész mögötti akcentusokkal jelzett szövegtagolás. Az Újfordítás – a Septuagintával együtt – nem az akcentusok tagolását követi, mert a legerősebb elválasztást a *caddiq* szó mögé helyezi, s ezzel a verset egy igei és egy névszói állítmányú mondatra bontja fel: „*Nóé igaz ember volt, feddhetetlen a maga nemzetségében.*”¹⁰

A Gen 24,60-ban Rebekát eljegyzése alkalmából így áldják meg rokonai: **אֲחֵינוּ אַתָּה הָיִי לְאַלְפֵי רַבָּבָה** = *a^hóténú // 'att h^ají / l^e'alfé r^ebábá^h*. Az áldás első két szavát a Septuaginta és a Vulgata, őket követve pedig például Kecskeméthy egyetlen névszói állítmányú mondatká kapcsolta össze: „*Nővéünk (vagy) te! Légy tízezer ezreivé.*” Másképp járt el itt a Károli-Biblia, amely egyetlen megszólítás részének tekintette mind a két szót: „*Te mi húgunk! szaporodjál ezerszer való ezerig.*”¹¹ A masszoréták azonban egy harmadik szövegtagolást tartottak helyesnek

⁹ Hasonlóan VON RAD: *Genesis*, 93.

¹⁰ Ugyanígy pl. WESTERMANN: *Genesis I–II*, 523.

¹¹ Hasonlóan WESTERMANN: *Genesis 12–36*, 466.

itt: ők ugyanis egy *záqéf magnummal* leválasztották az *'áhóténú* szót a folytatásról, így egyedül ezt a szót tekintették a vokativusz részének: „*Húgunk! Legyél te ezerszer tízezerre!*”. Az Újfordítás, némi parafrázissal élve, ezt az utóbbi felfogást követi: „*Húgunk, legyen utódaid száma ezerszer tízezer!*”¹²

Az Ex 7,24-ben a *majim* „víz” szót az előzőektől leválasztja egy elválasztó akcentus, a *tiḥhá'*, viszont a mögötte álló *listót* „hogyanak/inni” szóhoz hozzákapcsolja egy összekötő akcentus. Ennek alapján nema Károli-Biblia („...*ássák vala a folyóvíz mellékét vízéért, hogy ihassanak...*”)¹³, hanem az Újfordítás kínálja (a Septuaginta és a Vulgata alapján) a megfelelő szövegtagolást: „...*ásni kezdtek a Nílus környékén, hogy vizet ihassanak...*” A masszoréta akcentusokhoz azonban a *Die Neue Echter Bibel* és Kecskeméthy fordítása áll a legközelebb, akik a *majim listót* kifejezést „ivóvíz”-nek fordítják: „*Egész Egyiptom pedig a Nílus körül ásott ivóvizet...*”¹⁴

Az Ézs 9,5-ben (Károli: 9,6) az eljövendő Messiás négy méltóságneve szerepel, s ezek közül mindegyik két szó összetételeként állt elő: „Csodálatos Tanácsos // Erős Isten // Örökkévaló Atya // Békesség Fejedelme”

A felsorolás első tagját az első két szó alkotja: *pele' jó'éc* „Csodálatos Tanácsos” (= „Csodás dolgokat tervező”). Így tagolja a szöveget például a Targum, de a legtöbb mai kommentátor¹⁵, illetve bibliafordítás, köztük az Újfordítás is.

A Vulgata azonban az első négy szót nem két, hanem négy önálló méltóságnévnek tekintette (Csodálatos, Tanácsos, Isten, Hős), így egy hat-tagú felsorolást kapott. A masszoréták részben ennek megfelelően egy elválasztó *ṭelisá' magnummal* az első méltóságnevet két külön névre bontották: „Csodálatos, Tanácsos”, a többi esetében azonban meghagyták az eredeti kéttagú formákat, s így kézírataikban egy öttagú lista állt elő. Ugyanígy két névre bontja az első méltóságnevet a középkori zsidó írásmagyarázó, Kimhi¹⁶, vagy például a Károli-Biblia is: „*és hívják nevét: csodálatosnak, tanácsosnak, erős istennek...*”

Az Ézs 30,21-ben az akcentusok szerint az utolsó negyed-vers is része a tanító szavainak: „*Saját füleddel hallhatod a mögötted hangzó szót: 'Ezen az úton járjatok, se jobbra, se balra ne térjetelek le!'*” Így tagolta a szöveget a Targum, a Septuaginta, a Vulgata és a szírek ókori bibliafordítása, a Pesitta is. Valóban ez a tagolás felel meg a szakasz értelmének, s így fordítja szöveget az Újfordítás is.¹⁷ Ibn Ezra, a XII. század zsidó írásmagyarázója azonban a vers utolsó negyedét már nem tekintette az idézett beszéd részének: „*Saját füleddel hallhatod a mögötted hangzó szót: 'Ezen az úton járjatok!' – ha jobbra vagy balra kell fordulnotok.*”

¹² Hasonlóan kommentárjában VON RAD: *Genesis*, 201.

¹³ Hasonlóan NOTH: *Exodus*, 46, és a Zürcher Bibel.

¹⁴ A *Die Neue Echter Bibel*-hez lásd SCHARBERT: *Exodus*, 37.

¹⁵ Lásd WILDBERGER: *Jesaja 1–12*, 363.365.381k; KAISER: *Jesaja 1–12*, 196.204.

¹⁶ Lásd COURTENAY: *The Masora*, 338k.

¹⁷ KAISER *Jesaja 13–39*, 238.

Ennek megfelelően fordítja a szöveget Kecskeméthy, a Károli-Biblia, vagy a modern kommentátorok közül például Hans Wildberger¹⁸.

A Zsolt 110,7 a Messiás királyról szóló éneket az alábbi szavakkal zárja: מִנְּהָל בְּדֶרֶךְ יִשְׁתָּה עַל־כֵּן יָרִים רֹאשׁ: = minnaħal / badderek jiste^h // ‘al kén / járím ró’s. A kérdés az, hogy a badderek „az úton/út mellett” szó az előtte álló = minnaħal „a patakából” szóhoz tartozik-e helyhatározói értelemben („az út melletti patakából iszik”), vagy a mögötte álló igéhez kell kötnünk időhatározói értelemben („a patakából iszik útközben”).¹⁹ A Septuaginta és a Vulgata, valamint a modern fordítások és kommentáráírók egy része az előző tagolást támogatja, a Kidrón patakra gondolva (vö. 1Kir 1,38kk)²⁰. Így tagolja a szöveget a Károli-Biblia is. A masszoréták azonban a badderek „úton” szót egyértelműen a jiste^h „szik” igével kapcsolták egybe, azaz azt időhatározónak tekintették: a népeket legyőző király hadjárata során útközben frissíti fel magát. Így fordítja a szöveget az Újfordítás, de Kecskeméthy is.

A példákat természetesen még tovább lehetne sorolni.²¹ Az 1908-as Károli-Biblia és az 1975-ös Újfordítás szövege között is jó néhány eltérés adódik az eltérő szövegtagolásból,²² ám egybe lehetne vetni Kecskeméthy fordítását és az Újfordítású Bibliát²³, vagy az Újfordítású Biblia 1975-ös és a javított, 1990-s változatát is egymással.²⁴ Ehelyett összefoglaljuk röviden vizsgálódásunk eredményeit!

VI. Összegzés

Az akcentusok interpunkciós jelekként a korai zsidó hagyomány által elfogadott és továbbhagyományozott exegetikai nézeteket rögzítenek. Ezek jó része mai ismereteink szerint is megegyezik a bibliai szöveg eredeti mondanivalójával, vagy legalább a lehetséges helyes értelmezések egyikét tükrözi. Az akcentusok által jelzett szövegtagolás így gyakran megjelenik az ókor nagy bibliafordításainak egyikében vagy másikában, ám gyakran ezen fordítások közül egyiknek a tagolásával sem egyezik.

Az a néhány eset, amelyeken keresztül most egybevetettük a Károli-Bibliát az ökumenikus Újfordítású Bibliával, messzemenő következtetések levonására aligha elegendő, bizonyos tendencia azonban talán mégis felsejlik mögöttük. Feltűnő ugyanis, hogy az elemzett hat példából a Károli-Biblia szövegtagolása csak egyszer esett egybe a héber akcentusokkal, azaz ez a bibliafordítás a héber akcentusokra

¹⁸ WILDBERGER: *Jesaja* 28–39, 1189.

¹⁹ COURTENAY *The Masora*, 338.

²⁰ Lásd pl. WEISER: *Psalm 61–150*, 476.479; KRAUS: *Psalmen. 2. Teilband*, 926.936.

²¹ Lásd KUSTÁR: *Az akcentusok és az exegézis*, 6–14.

²² Lásd pl. Ex 12,8; 1Krón 7,3; Ézs 45,16; 56,9; 60,19.

²³ Lásd pl. Jer 10,3; Ám 6,6a.

²⁴ Lásd pl. Ex 34,5; Deut 33,26; Jer 25,28. Ez utóbbiakhoz lásd KUSTÁR: *Újfordítású Biblia*, 238, az 52. lábjegyzettel együtt.

szinte soha nincsen tekintettel.²⁵ Ám azt is leszögezhetjük, hogy szövegbeosztására sem a Septuaginta, sem a Vulgata nem volt döntő befolyással: a hat megvizsgált esetből ugyanis a Károli-Biblia háromszor követi a Vulgátát, háromszor azonban szembehelyezkedik azzal, a Septuagintával pedig csak egyetlen esetben esik egybe a szövegbeosztása: amikor az a Vulgátának is megfelel. Különösen feltűnő, hogy a Károli-Biblia két esetben még ott sem az akcentusok mögött álló tradícióhoz igazodott, ahol pedig ezt a Septuaginta és a Vulgata is megtette. Ismerve a Károli-Biblia forrásait, ez az eredmény aligha meglepő.

Ezzel szemben az Újfordítású Biblia szövegtagolása a megvizsgált hat esetből ötször esett egybe az ószövetségi akcentusok által kínált szövegtagolással. Ezt a bibliafordítást tehát szövegértelmezésében nyilvánvalóan a héber akcentusok is befolyásolták, hiszen annak szövegtagolásával csak egyszer, méghozzá a Septuagintát követve helyezkedett szembe.

Tendenciaként, óvatos munkahipotézisként annyit állapíthatunk meg tehát, hogy a Károli-Biblia szövegtagolása nem igazodik sem a héber akcentusokhoz, sem a mértékadó ókori fordításokhoz – ezzel szemben az Újfordítású Biblia a héber akcentusok szövegtagolását követi – ha kell, a Septuaginta és a Vulgata szövegtagolásával szemben is.

Felhasznált irodalom

ACKERMANN, A.: *Das hermeneutische Element der biblischen Accentuation. Ein Beitrag zur Geschichte der hebräischen Sprache*, Berlin, 1893.

CHIESA, B.: *The Emergence of Hebrew Biblical Pointing. The indirect Sources* (Judentum und Umwelt 1), Frankfurt, 1979.

COHEN, M. B.: *The System of Accentuation in the Hebrew Bible*, Minneapolis, 1969.

DOTAN, A.: „Masorah” [szócikk], in: *Encyclopaedia Judaica*, Vol. XVI, Supplementary Entries, Jerusalem, 1972, 1401–1482.

GINSBURG, CHR. D.: *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London, 1897, utánnymomat H. M. Orlinsky előszavával: New York, 1966.

HUSMANN, H.: „Akzentschriften” [szócikk], in: F. Blume (u.a., Hg.), *Die Musik in Geschichte und*

²⁵ Ha a Károli-Biblia eredeti, 1590-es kiadását bevonjuk a vizsgálatba, akkor azt láthatjuk, hogy az 1908-as revideált kiadás lényegében mindig az eredeti Károli-kiadás szövegbeosztását követi, ami csak egyetlen esetben, az Ézs 30,21 estében tért el a Vulgátától. Ám az 1908-as revízió során egy esetben másképp tagolták a szöveget, mint az 1590-es Károli-kiadás: a Gen 24,60 esetében ugyanis Károli Gáspár még a Vulgata (és a Septuaginta) szövegbeosztását követte, ám az 1908-as revízió során ezzel szemben új, de a héber akcentusokkal sem egyező tagolást vettek figyelembe.

Gegenwart, Band I, Kassel / Basel, 1949–1951, 266–273.

KAHLE, P.: *Masoreten des Ostens. Die ältesten punktierten Handschriften des Alten Testaments und der Targume* (BWAT 15), Leipzig, 1913, [reprint]: 1966.

KELLEY, P. H. – MYNATT, D. S. – CRAWFORD, F. G.: *Die Masora der Biblia Hebraica Stuttgartensia. Einführung und Kommentiertes Glossar*, Stuttgart, 2003.

KUSTÁR, Z.: *A héber Ószövetség szövege. Kézikönyv a Biblia Hebraica Stuttgartensiahoz*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2000.

KUSTÁR, Z.: *Az újfordítású Biblia (1975) revíziója (1990) ószövetségi részének eredményei*, Theologiai Szemle 2001/4, 235–241.

KUSTÁR, Z.: *Az akcentusok és az exegézis*, In: Theologiai Szemle 2007/1, 4–14.

KUSTÁR, Z.: *Az 1975-ös Újfordítású Biblia és revideált változatának (1990) viszonya az 1908-as kiadású Károli-Biblia fényében*, in: Geréb, Zs. (szerk.), Isteni megszólítás ... emberi válasz. Jubileumi tanulmánykötet Eszenyeiné dr. Széles Mária professzor asszony tiszteletére, Oradea, 2007, Partium Kiadó, 209–220.

KUSTÁR, Z.: *A bibliai akcentusok eredete és funkciója*, in: Kustár, Z. (szerk.), Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2006/2007. évi értesítője. 469. tanév, Debrecen, 2007, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 69–90.

MARGOLIS, M. L.: „Accents in Hebrew” [szócikk], in: The Jewish Encyclopedia, Vol. I, New York / London, 1901, 149–158.

MORAG, S.: *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew and Aramaic*, 'S-Gravenhage, 1962.

PRICE, J. D.: *The Syntax of Masoretic Accents in the Hebrew Bible*, Lewiston, 1990.

REVELL, E. J.: *The Oldest Evidence for the Hebrew Accent System*, in: Bulletin of the John Rylands Library 54 (1971), 214–222.

REVELL, E. J.: *Biblical Punctuation and Chant in the Second Temple Period*, JSJ 7 (1976), 181–198.

ROBERTS, B. J.: *The Emergence of the Tiberian Massoretic Text*, JThSt 49 (1948), 8–16.

SPANIER, A.: *Die massoretischen Akzente. Eine Darlegung des Systems nebst Beiträgen zum Verständnis ihrer Entwicklung*, Berlin, 1927.

WERNER, E.: *Preliminary Notes for a Comparative Study of Catholic and Jewish Musical Punctuation*, HUCA 15 (1940), 335–366.

WERNER, E.: *The Sacred Bridge. The Interdependence of Liturgy and Music in Synagogue and Church during the First Millennium*. Vol. I, London / New York, 1959, Vol. II, New York, 1984.

WICKES, W.: *A Treatise on the Accentuation of the Three so-called Poetical Books of the Old Testament*, Oxford, 1881, [reprint, előszó:] A. Dotan: New York, 1970.

WICKES, W.: *Treatise on the Accentuation of the Twenty-one so-called Prose Books of the Old Testament*, Oxford, 1887, [reprint, előszó:] A. Dotan: New York, 1970.

YEIVIN, I.: *Introduction to the Tiberian Masorah*, translated and edited by E. J. Revell (SBL Masoretic Studies 5), Ann Arbor, Michigan, 1980.

ZOLTÁN KUSTÁR

Die Textgliederung der ungarischen protestantischen Bibelübersetzungen des XX. Jahrhunderts und deren Beziehung zu den Akzentzeichen des hebräischen Alten Testaments

Als Interpunktionszeichen bringend die Akzentzeichen der hebräischen Bibelhandschriften die grammatische bzw. exegetische Tradition des frühen Judentums zum Ausdruck. Bibelübersetzungen des Altertums und der Moderne stimmen oft mit dieser Tradition überein, vertreten aber oft auch eine andere Textgliederung und Textinterpretation.

In diesem Aufsatz wurden die Károli-Bibel (1908) mit der neuen ungarischen Ökumenischen Bibelübersetzung (1990) exemplarisch in 6 Punkten verglichen, um zu klären, inwiefern auf die hebräischen Akzente Rücksicht genommen wird.

Auffallend ist, dass die ältere Károli-Bibel nur einmal den hebräischen Akzenten folgte und in zwei Fällen mit der hebräischen Textgliederung auch dort nicht überein stimmt, wo dies bei der Septuaginta oder bei der Vulgata der Fall war. Allerdings ist dieses Ergebnis unter Berücksichtigung der Genese der Károli-Bibel nicht sehr überraschend. Demgegenüber stimmte die Textgliederung der neuen ungarischen Ökumenischen Bibelübersetzung (1990) fünfmal mit der Textgliederung der biblischen Akzente überein, und wich von ihr nur in dem Punkt ab, an welchem sie sich auf die Septuaginta bezog.

DEMJÁN ADALBERT

AZ 'ELTÉKOZOLTA VAGYONÁT' JELENTÉSŰ KIFEJEZÉS ELEMEINEK ELŐFORDULÁSA A TÉKOZLÓ FIÚ PÉLDÁZATÁNAK FORDÍTÁSAIBAN*

A fordítás alkotó munka, melynek során a fordító döntések sorozatát kénytelen meghozni. A bibliafordításban ez még inkább érvényes, hiszen az átültetendő szöveg különleges a maga nemében, szakrális célokat szolgál, s benne akár egyetlen szónak is nagy jelentősége lehet. A bibliafordítóknak ezért sok esetben kell mérlegelniük és választaniuk, főként, ha egy adott forrásnyelvi elemnek a célnyelvben több szóhajóhető egyenértékese létezik. A fordítói szóválasztást determináló erőket Albert Sándor nyomán két csoportra lehet bontatni: a kompetencia-szintű és a performancia-szintű tényezőkre (vö. 2003: 96). Egyfelől jelen van tehát a célnyelv mint a lehetőségek – szinonimák és változatok – tára, másfelől a fordító mint nyelvhasználó a maga összetett determináltságával, aki alkotó munkája közben a nyelv kínálta lehetőségek közül válogat. A fordítástudomány pedig ezzel kapcsolatban újra és újra felteszi a kérdést: az egyes szubjektív alkotói-fordítói döntések mögött állnak-e valamilyen objektivitások. Rövid írásomban arra kívánok választ keresni, hogy milyen determináló tényezők ragadhatók meg a szóhasználat terén egy bibliai szöveg különböző tolmácsolataiban. A kiválasztott szöveg a tékozló fiú példázata (Lk 15, 11–32), a vizsgált elemek pedig az 'eltékozolta vagyont' jelentésű szerkezetet alkotó szavak.

A vizsgálat céljára összegyűjtöttem e szavak összes – önálló és együttes – megjelenéseit a forrásszövegekből, illetve több magyar fordításból. Az eredeti textusokban aszerkezetelemei együtt kéthelyen jelennek meg (Lk 15, 13.30), a tékozlás fogalma önállóan egy (Lk. 15, 14), a vagyon fogalom pedig két helyen (Lk 15, 12a. 12b): ουσια^{12a}, βιος^{12b}, διεσκόρπισεν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ¹³, δαπανήσαντος¹⁴, καταφαγών σου τὸν βίον³⁰ ~ substantia^{12a, 12b}, dissipavit substantiam suam¹³, consummasset¹⁴, devoravit substantiam suam³⁰. A fordításokban a következő kép tárul elénk: a) a korai szövegekben – MünchK.: iobol^{12a}, vagot^{12b}, eltékozlotta iauat¹³, m̃g em̃ž tetuolna¹⁴, b̃h̃ñl̃te q̃ iauat³⁰; JordK.: yozagbol^{12a}, yozagot^{12b}, el tekozlya yozagat¹³, meg emeztete vona¹⁴, yozagath megh emeztette³⁰; ÉrsK.: marhaat^{12a},

* A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és a K 69093-as OTKA-pályázat résztvevői által rendezett *Szövegagyományozódás és nyelvtörténet* című konferencián 2008. december 16-án Miskolcon elhangzott előadás szerkesztett változata. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 86.

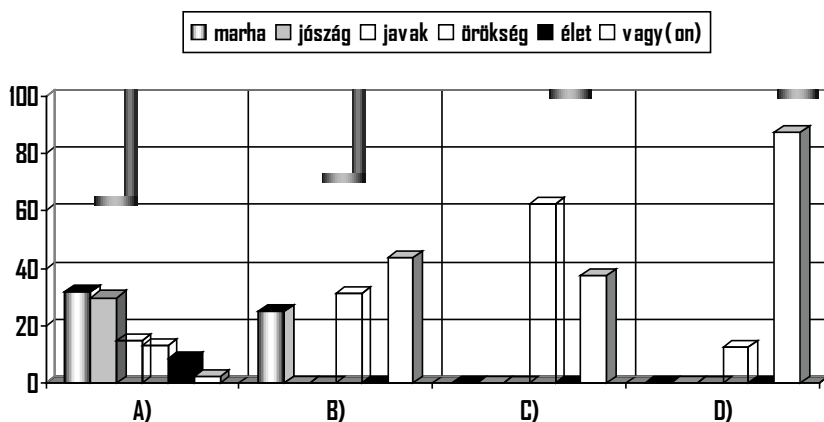
yozagat^{12b}, *eel thekozla yozagat*¹³, *el tekozloth wolna*¹⁴, *yozagat el kewltötte*³⁰, PestiNTest.: *marhabol*^{12a}, *marhat*^{12b}, *el teko3la marhayat*¹³, *meg emeztet wolna*¹⁴, *fel lakta marhadat*³⁰, SylvUT.: *marhábol*^{12a}, *iletüt*^{12b}, *marháiat elkölte*¹³, *el kölött volna*¹⁴, *iletedet fel lakta*³⁰, HeltUT.: *marhai*^{12a}, *marháiat*^{12b}, *marháiat eltékozla*¹³, *elköllet volna*¹⁴, *marhadat fel lacta*³⁰; FélegyháziUT.: *io3agbol*^{12a}, *marhat*^{12b}, *marhaiat el tekozla*¹³, *elkölöt volna*¹⁴, *meg emeztette io3agodat*³⁰; KárBibl.: *örökségből*^{12a}, *örökséget*^{12b}, *marháiat el tékozla*¹³, *el tékozlott volna*¹⁴, *marhadat költötte el*³⁰; KáldiBibl.: *örökség*^{12a}, *örökféget*^{12b}, *el-tékozla örökségét*¹³, *meg-eméjztett volna*¹⁴, *örökségét meg-eméjztette*³⁰; MedgyesiPréd.: *jókból*^{12a}, *jokat*^{12b}, *el-tékozla jauait*¹³, *el-fogyatot volna*¹⁴; KomáromiBibl.: *jószágból*^{12a}, *életet*^{12b}, *el-tékozla jószágát*¹³, *el-költött volna*¹⁴, *meg-eméjztette életedet*³⁰; TorkosUT.: *jószágból*^{12a}, *jószágot*^{12b}, *eltékozolta jószágát*¹³, *meg eméjztettvolna*¹⁴, *javaidat költötte-el*³⁰, b) Vizsolyi Biblia későbbi kiadásában és revízióiban — Oppenheimeri Bibl.: *örökségből*, *örökséget*, *eltékozla marháját*, *eltekozlott*, *marhadat költötte el*, Várad Bibl.: *örökségből*, *örökséget*, *marháját el-tékozla*, *eltékozlott*, *marhadat költötte-el*, TótfalusiBibl.: *örökségből*, *örökséget*, *marháját eltékozla*, *eltékozlott*, *marhadat költötte-el*, PetheBibl.: *örökfégből*, *örökféget*, *örökséget el-tékozla*, *el-tékozlott*, *marhadat költötte-el*, Biblia1878: *örökségből*, *örökséget*, *vagyonát eltékozla*, *elkölötte*, *vagyonodat emésztette el*, Biblia1908: *vagyonból*, *vagyont*, *vagyonát eltékozla*, *elkölött*, *emésztette föl a te vagyonodat*, KecskeméthyÚT.: *vagyonból*, *vagyont*, *vagyonát eltékozolta*, *elkölött*, *ette meg vagyonodat*, RavaszÚsz.: *vagyon*, *vagyont*, *vagyonát eltékozolta*, *elkölötte*, *emésztette föl vagyonodat*, c) a Káldi-revíziókban — SzepesyÚsz.: *részörökséget*, *örökséget*, *örökségét elpazarla*, *megemésztet volna*, *örökfégét meg-eméjztette*, TárkányiÚsz.: *örökségrészt*, *örökséget*, *elpazarla örökségét*, *megemésztett*, *örökségét ellatorkotta*, Biblia1927: *örökség*, *vagyonát*, *eltékozla vagyonát*, *elpazarolt*, *elmulatta vagyonodat*, KNV.: *örökség*, *vagyonát*, *eltékozolta vagyonát*, *elpazarolt*, *vagyonodat költötte*, d) a modern szövegekben — Biblia1990(1975) *vagyon*, *vagyont*, *eltékozolta a vagyonát*, *elkölötte*, *tékozolta el vagyonodat*, Biblia1996(1973): *örökség*, *vagyonát*, *eltékozolta vagyonát*, *elpazarolta*, *vagyonodat pazarolta*.

Az adatközlést követően külön-külön megvizsgálom a szerkezet alkotóelemeit, miközben igyekszem megvilágítani a fordítók szóválasztásait befolyásoló tényezőket.

A 'vagyon' jelentésű szavak összességében négyszer jelennek meg a példázatban. A görögben a fogalmat kétféle lexéma jeleníti meg: az *οὐσία* ('vagyon' Lk 15,12a.13), illetve *βίος* ('javak, megélhetés' Lk 15,12b.30), a Vulgátában viszont mindenütt *substantia*-val feleltetik meg. A magyar szövegek megoldásai a következők: a) 15–18. századi magyar fordításokban (a továbbiakban főszövegek) 6 szinonima variálódik (zárójelben az előfordulási szám- és százalékos arány): *marha* (15/31,96), *jószág* (14/29,86), *jó/javak* (7/14,96), *örökség* (6/12,86), *ilet/*

élet (4/8,5ö), vagy (1/2,1ö); b) a Károlyi-kiadásokban és -revíziókban háromféle lexéma váltakozik: *örökség* (10/31,2ö), *marha* (8/25ö), *vagyon* (14/43,8ö); c) a Káldi-átdolgozásokban kétféle: *örökség/ részörökség/ örökségrész* (10/62,5ö), *vagyon* (6/37,5ö), d) és végül az újfordításokban szintén kétféle: *örökség* (1/12,5ö), *vagyon* (7/87,5ö).

Az alábbi ábra a különböző szinonim elemek százalékos arányait tükrözi a négy (A–D) csoporton belül.

A fentiek alapján kiderül, hogy a főszövegekben markánsabb szerephez három elem jutott a hat közül: a *marha*, a *jószág* és az *örökség*; jelentős még a *jó/javak* is. A *vagy* és a *élet/élet* elenyésző esetben fordul elő. A többi csoportban a felhasznált elemek száma lényegében háromra csökkent: *marha*, *örökség*, *vagyon*.

Az időben legelső elemek a MünchK.-ből valók, amely koraiságával némileg kiválik a főszövegekből, s ez a szóhasználatán tükröződik is, hiszen a legelterjedtebbnek kimutatott szavak egyike sem jelenik meg benne. A *jó/javak* háromszori előfordulása a kódexben ugyanakkor azt mutatja, hogy a szerzője számára ez volt a *vagyon* fogalomnak a leginkább megfelelő szó, sőt mivel jelen van több a MünchK.-hez korban közel álló munkában is, talán ez lehetett a forrásnyelvi *substantia* egyik legkorábbi magyar ekvivalense. A kódex másik szava a *vagy* a többi főszövegből teljesen hiányzik, és csak a 19. század második felében tűnik fel ismét. S bár ez a szó a Huszita Bibliában többször is felbukkan a latin *substantia* helyettesítőjeként (vö. Nyíri 1993), az adott jelentésben való használata valószínűleg még csak alkalmilag jöhetett számításba. Az ekvivalencia létrejöttét talán maga a latin szó indukálhatta, hiszen a *vagy* mintegy annak tükörfordítása.

Ha megfigyeljük az A csoportban domináló szavak időbeli eloszlását, kiderül, hogy a kódexekben közülük a *jószág* a leggyakoribb, azt követően viszont háttérbe szorul. A *marha* a 16. század első harmadában tűnik fel a fordításokban, majd egészen a századvégig szinte uralja a szóhasználatot. A 16. és 17. század fordulóján felbukkan az *örökség* is, és fokozatosan nyer teret a szövegekben, sőt kezd domináns szerepet betölteni bennük. A korabeli szójegyzékek, szótárak, kódexszövegek stb. anyaga azt mutatja, hogy mindhárom szó már a 16. század elején általános használatban volt (vö. Gl., NySz. I–III.). De az is kiderült, hogy míg a *marha* és *jószág* ez időben megszokott ekvivalense volt a latin *substantia*-nak (vö. MA.), emellett szoros szinonimitást mutatnak, s a használatban egymást válthatják (ÉrsK., FélegyháziUT.), addig az *örökség* elsősorban a latin *hereditas*-nak volt lekötve (vö. Gl.), s az előbbiekkal szinonim jelentést csak a kontextusból adódóan kaphatott. Ezek az ekvivalencia-kötöttségek (szótári megfelelések) párosulva a korban elfogadott fordítói szokásokkal magyarázhatják a fent vázolt időbeli eloszlást, indokolhatják az egyes szavak variálhatóságát és tényleges variálódását. Tudjuk ugyanis, hogy a kódexek korában többnyire a szószerintiség elve uralkodott a fordításban, ami az említett ekvivalencia-relációkkal párosulva azt eredményezhette, hogy jobbra a *marha* és *jószág* lexémákat alkalmazták, mivel ezek voltak a korban elterjedt, elfogadott egyenértékesei, mintegy szótári megfelelői a forrásnyelvi szónak. Később viszont sokkal inkább előtérbe került az értelem szerinti fordítás elve, ez pedig kedvezhetett a *örökség* feltűnésének és terjedésének, mivel a fentebb említett korlátozások enyhültek.

De miért tűnik el a *jószág* egy időre, s miért foglalja el helyét a *marha*, holott mindkettő az eredeti szó megszokott ekvivalense volt. Erre pontos választ adni nehéz. Gondolhatunk esetleg a szavak használati és stílusértékében bekövetkezett változásra, vagy gyakorisági eltérésekre. De a szöveghagyomány hatásának lehetősége szintén felvetődhet, az ugyanis eléggé közismert és számos kutató által igazolt tény, hogy a bibliafordítók ismerték a megelőző fordításokat, sőt többekévé fel is használták azokat a saját szövegük megalkotásában. Emellett minden bizonnyal élt a szóbeliségben is egy hagyomány, amely egyrészt megelőzte az írottat, majd vele párhuzamosan létezett, és e két vonulat egymást erősíthette. El tudom ezért képzelni, hogy a *marha* használatát, a korban élő más egyenértékesek rovására (*javak*, *jószág*), ez a kettős tradíció szintén előmozdíthatta.

A forrásszöveg sokrétű hatása néhol mintha még azt is befolyásolta volna, hogy hányféle szó jelenjék meg a fordításban. A főszövegek közt példának okáért akad több is, amely a Vulgatahoz kötődik abban, hogy akárcsak Jeromos, egyféle szót használ valamennyi helyen: a JordK.: *yozag*, Káldi: *örökség*. A görög szövegből fordítók nagy része viszont, eredetijéhez hasonlóan legalább kétféle lexémával élt, s ez oldotta az egyes szavak (pl. *marha*) dominanciáját, segítette más elemek (pl. *örökség*, *jószág*) megjelenését, újbóli alkalmazását, terjedését.

Az *ilet/élet* szó használata pedig egészen biztosan a forrásszöveg közvetlen befolyásának eredménye, hiszen szoros kapcsolatban áll a görögben levő *βίος*-szal. Elsőként Sylvester János munkájában fedezhetjük fel, két alkalommal bukkan elő párhuzamosan a görög szóval. A jelenségre Balázs János is utalt (1958: 254–5): „Sylvester [...] Figyelmét nem kerülte el, hogy a szóban forgó helyeken a görögben két rokon értelmű szó szerepel. Ezért az elsőt „marhá”-nak fordította, a másodikat a görög eredetinek megfelelően „ilet”-nek.” Ugyancsak hűen követi a görögöt Komáromi Csipkés a *jófság* és *élet* szavak kombinálásával. E két fordító szóválasztását tehát részben a forrásszöveg, részben pedig a korábban vázolt ekvivalencia-relációk is determinálták.

A B és C csoportban több Károlyi- és Káldi-revízió, valamint újabb kiadás van. Mikor ezek szóhasználatát vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az alapszövegüket sem. A velük való összevetés után láthatóvá vált, hogy Károlyiéék szóhasználatán a 17. és 18. századi újabb kiadások szinte semmit sem változtattak (lásd Oppenheimi Bibl., Váradi Bibl., TótfalusiBibl., PetheBibl.). Ez pedig fontos következményekkel jár elemzésünk szempontjából. A *marha* és az *örökség* szavak frekvenciája ebben az időszakban tudniillik egyenes összefüggésben áll a Károlyi- és a Káldi-féle Bibliával, megjelenésük nagyrészt ezek hatásának tudható be, amennyiben ugyanis e kiadványok szavait kivesszük a sorból, akkor e korszakból teljesen eltűnik a *marha* és *örökség*, s csak a *jó/javak*, *jószág* és *élet* lexémák maradnak. Ha elvégezzük ugyanezt a műveletet a későbbi 19–20. századi Káldi- és Károlyi-revíziókkal, az *örökség* előfordulásának jelentős csökkenését tapasztaljuk. Mindez pedig azt jelenti, hogy az újabb kiadások és revíziók szóválasztását a nagy elődök szóhasználatára erőteljesen determinálta, azaz a saját koruk szóincsében fellelhető ekvivalensek közül nem teljesen szabadon, hanem a tekintélyes bibliák szöveg hagyományának hatására választottak.

A tekintélyes Bibliák hatása azonban nyilván csak addig tarthatott, amíg az általuk használt szavak valós alternatívaként éltek a későbbi fordítók számára. Amint ugyanis valamelyik, bizonyos oknál fogva — használati visszaszorulás, kiveszés, jelentésmódosulás stb. — kikerült a választható lehetőségek közül, a revíziók végzői kénytelenek voltak új ekvivalens után nézni. A mi esetünkben ez történt a *marha* és a *jószág* szavakkal. Jelentésük az idővel szűkült: a *marha* használati értéke a háziállatok, a lábasmarha, majd tovább szűkülve a szarvasmarha jelölésére korlátozódott, a *jószág* pedig a lábasjószág jelölésére. E jelentésváltozás nyomán egy idő után már nem voltak alkalmasak a forrásnyelvi fogalom közvetítésére, s ez indokolhatja visszaszorulásukat, majd eltűnésüket. Ezt láthatjuk a 19. század Károlyi-átdolgozásaiban, ahol a Vizsolyi Biblia *marha* szavait rendre felcserélték a *vagyon*-nal. Ez nyilván annak tudható be, hogy addigra a *marha* jelentésében a változások lezajlottak, illetve a korábban egyedül a MünchK.-ben és talán

alkalmilag megjelenő *vagy(on)* ekkora már szokásossá vált ebben a forrásszavakkal ekvivalens jelentésben.

Mindezen folyamatok nyomán alakul ki az a szituáció, hogy a 19. és 20. században igazából csak két elem állt valós alternatívaként a fordítók előtt: a korai időktől használatban levő és jelentését megőrző *örökség*, és az újonnan elterjedő *vagyon*. Felmerülhet ugyanakkor a kérdés, miért nem realizálódnak más lehetséges alternatívák, pl. a *javak*. Ebben a hagyománynak, a két nagytekintélyű fordítás befolyásának lehet elsődleges szerepe. Ennek egyenes következménye az *örökség* magas frekvenciája, főként a Káldi-revíziókban és a katolikus szövegekben. Ugyanennek tudható be az is, hogy a protestáns szövegekben a *vagyon* uralkodik, ugyanis az 1908-as Károlyi-átdolgozás e szó alkalmazásával új hagyományt indított. Szintén a hagyomány nyomait fedezhetjük fel az újfordítások szóhasználatában: a katolikusban továbbra is jelen van az *örökség*, a protestánsban viszont csakis a *vagyon* szerepel. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a nyelvhasználati szokás ugyancsak ez irányba hatott, hiszen az adott jelentésben ma épp ezek a szavak a leggyakoribbak.

Ezek után rátérek a címben megadott kifejezés második elemére, a tékozlás fogalmára. Ez az első megjelenésekor, a 13. versben szinte végig a *tékozol* szóval lett átadva, az egész anyagban mindössze két eltérő megfogalmazást találtam: SylvUT.: *elkölte*; SzepesyÚSz. 1834: *elpazarlá*. A kivételek azt jelzik, hogy korábban is és később is lett volna más választása a fordítóknak. Ezt megerősítik azok a vizsgálataim, amiket a korszakbeli latin-magyar ekvivalencia-viszonyok terén végeztem a *dissipo* szó kapcsán. Eredményül azt kaptam, hogy akár a latin szó magyar megfeleltetési szokásait (*dissipo* = *elhányom*, *elszéllesztem*, *pusztítom*, olykor *tékozlom*; vö. MA., PPB.), akár a *tékozol* szó latin forrásnyelvi megfelelőit nézem (Gl. *tékozlás*, *tékozlom* = *prodigalitas*, *dissipare*, *abligurio*, *devestatio*, PestiNom. *tékozló* = *prodigus*, *decoctor*, *discintus*, *largus*, MA. *eltékozlom* = *prodigo*, *disperdo*, PPB. *eltékozlom* = *dilapido*, *disperdo*, *abligurio*), nincs szoros kötöttség a *dissipo* és *tékozlom* között, a fordítók tehát elvben többféle szinonim lehetőség közül választhattak volna. A görög alapszó (*δισεκόρπισεν*) szintén többféle lehetőséget kínál az átváltásra: *szétszór*, *elszéleszt*, *széthány*, *eltékozol*. Az, hogy mégis szinte kivétel nélkül a *tékozol* szót használták, véleményem szerint a példázat szövegében és elnevezésében tapasztalható többszázados hagyománynak tudható be. Ez az elnevezés — A tékozló fiú — minden bizonnyal nagyon korán kialakult (akár a 11–12. században), feltehetőleg még a szóbeliségben, s a köztudatban való korai rögződésével e szót már a kezdetekben szinte predesztinálta a fogalom példázatbeli jelölésére. Később pedig a szóbeli és írásbeli hagyomány egymást erősítve fenntartotta az alkalmazását.

A második alkalommal a fogalmat a latinban és a görögben egy-egy rokon értelmű lexéma jeleníti meg. A *consummaset* alapszavát a latin–magyar szótárak

meglehetősen egységesen két szóval feleltették meg: *megemészt* és *elkölt* (vö. MA., PPB.), közülük az előbbinél erősebb köteléket tételezek fel a latin és a magyar szó között, egyrészt, mivel minden szótárban ez az első elem, másrészt mert a *megemészt* latin megfelelői közt a *consumo* szinte minden korai emlékből megtalálható (vö. Gl., NySz.). Nem véletlen ezért, hogy a legkorábbi szövegekben és azt követően is többször a *megemésztet*-tel feleltették meg, s korszakunkban is ez a leggyakoribb ekvivalense a szónak. A második legfrekvenciáltabb elem, az *elkölt*, a görögből fordított szövegek sajátja, a *δαπανήσαντος*¹⁴ alapszava ugyanis közvetlenül kiadást, költséget jelent. Az ÉrsK.-ben és Károlynál újból a *tékozol* jelentkezik, részben bizonyára a fentebb említett tényezők hatására is. A Medgyesi szövegében látható *el-fogyatot* a *megemésztett* szinonimája (vö. CzF. *emésztés* al.) ugyan, de egyszeri előfordulása miatt szerintem itt alkalmi megfeleltetésnek tekinthető. A későbbi szövegek szóválasztása részben a tradíció hatására történt: a Károlyi-kiadások és a 19. századi Káldi-átdolgozások kiinduló szövegük szóhasználatát megőrizték. Mindkét vonalon bekövetkezik azonban a váltás. A Károlyi-revíziók talán a forrásszövegek szinonimavariálására reagálva felcserélik a *tékozol*-t *elkölt*-re, a Káldi-revíziókban pedig talán az archaizálás kerülése, a modernizálás szándéka idézte elő a *megemésztett* → *elpazarolt* cserét. E cserék aztán láthatóan hatással voltak a legújabb fordításokra is.

A 30. versben a források újabb rokon értelmű szóval éltek. Mind a *devoravit*, mind a *καταφαγών* elsődlegesen 'megesz, elnyel, felfal, megemészt' jelentéssel bír, mely jelentésekből aztán mindkét nyelvben kialakult az átvitt 'felemészt, eltékozol, elpazarol' értelem (vö. Cal., MA., PPB., Varga 1992). A főszövegek nagy részében a konkrét jelentést is magukban hordozó lexémák vannak többségben: *benyelte, megemésztette, fellakta*. Mellettük csupán egy olyan elem jelenik meg, mely eleve az átvitt értelmet közvetíti: az *elkölt*. A Károlyi-kiadások most sem változtatnak a szóhasználaton, a revíziók viszont visszatérnek az eredetit jobban megközelítő megoldásokhoz: *el-/főlemésztette, ette meg*. A Káldi-átdolgozások ezzel szemben inkább az elvontabb megfogalmazás felé hajlanak: TárkányiÚSz.: *ellatorkodta*; Biblia1927: *elmulatta*; KáldiNV.: *elköltötte*. Ez utóbbi tendencia az újfordításokra ugyancsak jellemző: Biblia1990(1975): *eltékozolta*; Biblia1996(1973): *elpazarolta*.

Összesítve az adatokat: legtöbbször a *tékozol* fordul elő (30 ×), és mindvégig jelen van a szövegekben; a második leggyakoribb az *elkölt* (18 ×), ezt követi szorosan a *megemészt, felemészt* (14 ×), mindkét szó fellelhető a korszak egészében. A többi elem jóval kevesebbszer bukkan elő: öt esetben lelhető fel az *elpazarol*, háromban a *fellak*, és egy-egy szövegben a *benyel, elfogyat, ette meg, ellatorkodta, elmulatta*. Az eredmények alapján a *tékozol, megemészt* és *elkölt* szavak tekinthetők mindvégig a szókinszből a példázat 'tékozolás' fogalmának kifejezésre legtermészetesebben mozgósítható elemeknek, azaz a fordítók mentális lexikonában

e fogalomhoz leginkább társuló lexémáknak. S ebben bizonyára nem kis szerepe lehetett a szövegtradíciónak. A többi szó használata alacsony frekvenciájuk okán alkalminak tekinthető. Ezek vagy kevésbé megszokott, szűkebb körben elterjedt ekvivalensek, s ezért nem fordulnak elő gyakran — például: *fellak, benyel, elfogyat, ellatorkodta* —, vagy éppen az emlegetett szöveghagyomány hatására szorulnak háttérbe, mint az *elpazarol*.

Végezetül egy érdekesség. Mind a vagyon, mind a tékozlás fogalmak átadásában, mint láthattuk a hagyományozódás jelentős szerepet játszhatott. Ugyanakkor van ennek a jelenségnek egy speciális vonása, mégpedig az, hogy időben előrehaladva egyre erősödően felekezeti vonalon érvényesül, azaz külön hagyománya alakult ki a protestáns és a katolikus fordítású Bibliának. Ezt a példázatról készült disszertációmban számos példán kimutattam, de az itt vizsgált elemek fordításában szintén tetten érhető. A *marha* használata például a 16. században elsősorban a nem katolikus szövegekre volt jellemző, majd a Károlyi-féle Biblia nyomvonalán, azaz a protestáns fordításokban, találkozunk vele. Ezzel szemben az *örökség* a katolikus Bibliákban volt jelen markánsabban, és van jelen ma is, minden bizonnyal Káldi szövegének hatására. Az *elkölt* kizárólag a protestáns fordításokban bukkan fel a kezdetekben, majd a Vizsolyi Biblia által megerősítve a mai napig használják itt (katolikus vonalon egyedül a KáldiNV. alkalmazza), a *pazarol* viszont a katolikus textusok sajátja, protestánsban egyszer sem jelenik meg. A hagyomány nyomása is eltérőnek mutatkozik: a protestáns tradíció erősebb, a katolikus valamivel gyengébb, s ez elsősorban az újítások gyakoriságban és merészségében érhető tetten. E mögött minden bizonnyal az áll, hogy a Vizsolyi Biblia szövege (majd a revideált változat szövege) sokkal erőteljesebben ívódott bele a hívők, sőt az egész nyelvközösség tudatába, mint a Káldié, így az újításoknak jobban ellenállt és ellenáll ma is.

Rövidítések, források és felhasznált irodalom:

1. Biblia1878. = *Új Testamentom*. Fordította Károlyi Gáspár. Átdolgozta: Győry Vilmos–Menyhárt János–Filó Lajos. Kiadja A Brit és Külföldi Biblia-Társulat. Budapest.
2. Biblia1908. = *Új Testamentom*. Fordította Károlyi Gáspár. Kiadja A Brit és Külföldi Biblia-Társulat. Újabb kiadás. Budapest, 1915.
3. Biblia1927. = *Újszövetségi Szentírás*. Fordította Káldi György. Átdolgozta a Szent István-Társulat Szentírás-bizottsága. Budapest.
4. Biblia1990(1975). = *Biblia*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest.
5. Biblia1996(1973). = *A Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat. Budapest.
6. ÉrsK. = *Érsekújvári Kódex*. [1529–1531.] Közzéteszi Volf György. Budapest, 1888. (A tékozló fiú: Nytár. IX. 11–3).
7. FélegyháziUT. = *AZ MI VRONC IESVS CHRISTVS NAC Vj Testamentoma...* Ford. Félegyházi Tamás. Debrecen, 1586.
8. HeltUT. = *A JESVS Christvsnak wy testamentoma...* [Ford. Heltai Gáspár és munkatársai.]

- Kolozsvár, 1562. RMNy. 186
9. JordK. = *Jordánszky-kódex*. [1516–1519.] Hasonmás kiadás: Budapest, 1984. Kiadva még: RMNy. V. A tékozló fiú: 581-3.
10. KecskeméthyÚT. 1931 = *Új Testamentom, azaz a mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Szövetsége*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. A bevett hellén szöveggel egybevetette és átdolgozta Kecskeméthy István. Kiadja a Skót Nemzeti Biblia-Társulat, Budapest és S.G.M. London.
11. Káldi. = *Szent Biblia*. Ford. Káldi György. Bécs, 1626. Hasonmás kiadás: Budapest, 2002.
12. KáldiNV. 1997. = *Ó- és Újszövetségi Szentírás*. A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvén megújítva, javítva a Neovulgáta alapján. Szent Jeromos Bibliatársulat. Budapest.
13. KárBibl. = *Szent Biblia*. [Ford. Károlyi Gáspár és munkatársai]. Vizsoly, 1590. Hasonmás kiadás: Budapest, 1981.
14. KomáromiBibl. = *Magyar Biblia*. Ford. Komáromi Csipkés György. Leyden, 1685/1718. Faksimile: Debrecen, 2000.
15. MedgyesiPréd. = Medgyesi Pál: *Ketseg torkabol kihatlo lelkek*. Sárospatak, 1658.
16. MünchK. = *A Müncheni Kódex* 1466-ból. Szerkesztette Nyíri Antal. Budapest, 1971. Kiadva még: RMNy 3.; Nytár. 1.
17. NA27 = *Novum Testamentum Graece*. Aland, Barbara–Aland, Kurt–Karavidopoulos, Johannes–Martini, Carlo M.–Metzger, Bruce M. (eds.). 27th ed. Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart, 1993.
18. Oppenheimeri Bibl. = *Szent Biblia*. Ford. Károlyi Gáspár. Kiadva Szenci Molnár Albert által. Oppenheim, 1612. Faksimile: 2002.
19. PestiNTest. = *Nouum Testamentum...* Ford. Pesti Gábor. Bécs, 1536. Hasonmás kiadás: Budapest, 2002.
20. PetheBibl. = *Szent Biblia*. Fordította Károlyi Gáspár. Kinyomtatott Pethe Ferenc által. Utrecht, 1794.
21. RavaszÚsz. = *Az Újszövetség*. Fordította Ravasz László. Ligonier, Pennsylvania, U.S.A. 1971.
22. SylvUT. = *Iy Testamentū magar nelwen...* Ford. Sylvester János. Sárospatak, 1541. Hasonmás kiadás: Budapest, 1960.
23. SzepesýÚSz. = *Szent Írás, vagyis az Új Szövetségnek Szent Könyvei magyarul Káldi György után*. [A latin és görög eredetű figyelembevételével átdolgozták] Szepesý Ignác felügyelete alatt. Pozsony, 1834.
24. TárkányiÚSz. = *Az Új Szövetség szent könyvei... Káldi György fordítása nyomán*. Átdolgozva Tárkányi B. József által. Eger, 1865.
25. TorkosUT. = *A'mi urunk Jésus Kristusnak Új Testamentoma*. Ford. Torkos András. Wittenberg, 1736.
26. TótfalusiBibl. = *Szent Biblia*. Fordította Károlyi Gáspár. Kinyomtatta M. Tótfalusi Kis Miklós. Amszterdam, 1685. Új kiadás: Budapest, 1989.
27. Vulgata. = *Biblia Sacra. Iuxta Vulgata versionem*. Rec. Robertus Weber. Stuttgart, 1975.
28. Albert Sándor 2003. *Fordítás és filozófia*. Budapest.
29. Balázs János 1958. *Sylvester János és kora*. Budapest.
30. Gl. = Berrár Jolán–Károly Sándor (szerk.) 1984. *Régi magyar glosszárium*. Budapest.
31. MA. = Szenci Molnár Albert 1604. *Dictionarium Latinoungaricum*. Nürnberg. Faksimile: Budapest, 1990.
32. NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890–1893. *Magyar Nyelvtörténeti Szótár I–III*. Budapest.
33. Nyíri Antal (szerk.) 1993. *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
34. Cal. = Ambrosii Calepini 1585. *Dictionarivm decem lingvarvm*. Lvgdvni. Kiadva: *Calepinus latin – magyar szótára 1585-ből*. Sajtó alá rendezte Melich János. Budapest, 1912.
35. CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János (szerk.) 1870. *A magyar nyelv szótára*. Budapest.

Demján Adalbert *Az 'eltékozolta vagyonát' jelentésű kifejezés...*

36. PestiNom = Pesti Gábor. *Nomenclatura sex linguarum...* Bécs, 1538. Hasonmás kiadás: Budapest, 1922.
37. PPB. = Pápai Páriz Ferenc 1767. *Dictionarium Latino-Hungaricum [...] locupelatum intentione ac labore Petri Bod.* Hasonmás kiadás: Budapest, 1995.
38. Varga Zsigmond J. (szerk.) 1992. *Görög–magyar szótár az Újszövetségi iratokhoz.* Református Zsinati Iroda Sajtóoszt. Budapest.

DEMJÁN, ADALBERT

The Occurrence of Hungarian Constructing Elements of the Term 'wasted his property' in Different Translations of the Parable of the Prodigal Son

The present study has investigated the occurrence of varied constructing elements of a special expression, i.e. wasted/squandered/ etc. his property/money/goods/substance etc. (δυσκόρπισεν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ — dissipavit substantiam suam) of the parable of the Prodigal Son (Luke XV. 11 to 32) in several Hungarian versions with the aim to clear up the determining factors in divergent wording by a definite version. Data are collected from 15–20 century Bible translations, altogether 26 items, prepared to and used by different denominations. First, these elements of collocation are separately scrutinized, than the result summed up according to date of the translation, than tendencies behind the chosen linguistic process are cleared up.

Another stage of the study is the interpretation of implied tendencies. Dictionaries, lists of special words and other sources are consulted to shed light on the linguistic situation of equivalencies, semantics and incidencies. Consequently the influence of earlier translations on the wording of later Bibles can be indicated in Hungarian textual tradition. Individual translators' veneration of ancient tradition and as well inclination to innovation are pointed out. Both tendencies are present in their mind and also in use by separate denominations, and the determining factors there can be clearly detected. Translation technics which on the one hand tend to be subjective, on the other hand seem influenced by objective factors, represented in selection of words and in unrevealed means of distinction.

CSORBA DÁVID

A 17. SZÁZADI PRÉDIKÁCIÓ HOMILETIKAI IRÁNYVÁLTÁSAI

A mindenkori prédikáció kétségtelenül egy közvetítési forma (*Mitteilungsform*), teológiai, homiletikai és kommunikációs modell szerint koronkénti változatokkal.¹ Nem azt keressük ezen cím alatt, hogy egy 17–18. századi lelkész miben tért el kora általában vett kommunikációs rendjétől, hanem azt, hogy az esetleges homiletikai határmódosítás nem oldotta-e fel a prédikáció műfaj korabeli sajátosságait. Az általunk érintett kora újkori prédikációk címlapjai akkurátusan közlik műfaji jegyeiket, ezt az öndefiníciót adekvátnak véve, ezek rendjében is úgy tűnik, a tartalom néha túlnőtt a formán. Jelenleg egyrészt tehát azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a prédikáció kifejezés a puritánnak nevezett *építő irodalom* műfajai az 1670–80-as évek egyházi irodalmában milyen mértékben fedik az 1650-es évek magyar református homiletikai szakirodalmában körülírt fogalmi határokat. Vajon tényleg a prédikáció a legjobb kifejezés ezekre a „puritán” szövegekre?

A 17. század második felének úgynevezett puritán lelkipásztori magatartására jellemzőnek tartja a szakirodalom, hogy törekedtek a magyar nyelvűségre, az egyházi beszédek a szabad textusválasztás alapján formáltak, és tematikus köteteket adtak ki. Meghatározó téma a ‘maroknyi magyar nemzetnek’ szóló megtérés, bűnbánattartás hangsúlyozása és az igaz kegyesség útjának kijelölése. Ezek a beszédek a bibliai mitizáció képeivel kiemelten hangsúlyozták a szellemi és lelki vezetők szerepét, társadalmi felelősségét. A gyülekezetet mint lelki közösséget egyéni és felekezeti lelki harcaiban a zsidó-magyar sorspárhuzam és a protestáns mártírológia analógiáival, tipologikus párhuzamaival erősítették. A lelki feddések, intések a megcélzott ideális hallgatót, az igaz keresztyén embert önvizsgálatra, közösségépítésre, a legnehezebb időkben való kitartásra, a tényleges *praxis pietatis*-ra készítették fel.

A 17. század közepén magyar és latin nyelven magyar földön napvilágot látott prédikációírási elméleti szakmunkák csak a keretet biztosították, de a gyakorlatnak

¹ Gert OTTO: Thesen zur Problematik der Predigt in der Gegenwart. In: *Gottesdienst und Öffentlichkeit. Zur Theorie und Didaktik neuer Kommunikation*. Hamburg, 1970. 8–11; Clyde FANT: Die Heidelberger Methode der Predigtanalyse. In: *Die Predigtanalyse als Weg zur Predigt*. Hrsg. von Rudolf BOHREN, Klaus-Peter JÖRNS. Tübingen, 1989. 104., 110.; Thomas RESCHKE, Michael THIELE: *Predigt und Rhetorik. Ein Querschnitt durch den Kern der Homiletik aus rhetorisch-praktischer Sicht*. St. Ottilien, 1992. (Studien zur Praktischen Theologie, 39.), 303–305.

több esetben szabad kaput hagytak.² Feltevésünk szerint az elméleti munkák idején megjelent kora puritán prédikációktól az 1670–80 évekig sokat változott a prédikációírás és -kiadás. Ezt bizonyítandó egy klasszikus 1650-es évekbeli prédikációs kötetet hasonlítottunk össze az 1680-as és az 1710-es évekből származó hasonló műfajú párjaival, és azokat homiletikai szerkezetük és öndefiníciójuk alapján vetjük egybe, melléjük illesztve a korabeli elméleti háttérolalom terminus technicusait. Így feltevésünk szerint nemcsak a prédikáció műfaj átalakulását detektálhatjuk, hanem egyben annak elégtelenségét is a puritán (vagy inkább a kegyes) írás formai szerepének betöltésére.

A puritánnak nevezett prédikációkötet a szabad textusválasztáson alapuló tematikus beszédgyűjtemény, láthatólag kegyességi olvasmányoknak szánt munka, prédikáció formában kiadva, gyakorlatias szellemi-érzelmi motivációval. A magyarországi kegyességi irodalom kutatásánál érdekes szempontokat nyújthat annak megvizsgálása, miként ment végbe a *puritanizmus* szellemi energiáinak formához és tartalomhoz sajátítása. Előfeltevésünk egyrészt az, hogy a prédikáció kifejezés csak külső keret a tényleges kegyességi olvasmány kiadásához, másrészt pedig az 1680-as kiadványok az 1650-es művekhez képest gyakorlatiasabb szemlélettel készültek, és személyre szabottabb szövegeket tartalmaznak.

A hazai puritán recepció ekkor már legalább 30 éves múltat tud a háta mögött, amennyiben annak „egzakt” kezdetét Kecskeméti Claudius (Sánta) János *Catholicus reformatus* (Debrecen, 1620) című művétől, az első református körben megjelent Perkins-fordítástól számítjuk.³ Az Amesius-tolmácsolások sora valamivel később indult el, de a századfordulón már kiterjedt irodalommal rendelkezünk e téren is.⁴ A 17. század második felétől érzékelhető a magyar református lelkészi identitás megváltozása, közösségformáló szerepüknek az átértékelése. A puritanizmus szellemi energiái, név szerint is Perkins *Arte of Prophesying* (1592) című munkája áll ennek hátterében.⁵ Az angol kegyesség meghatározó alakja a felekezeti, eszmetörténeti irányvonalak mentén a pap és a próféta bibliai alapú

² KECSKEMÉTI Gábor: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterségbeli szóllás, írás”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Univ., 2007 (Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok), 338–339.

³ VÁSÁRHELYI Judit: Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója. *OSzK Évkönyve* 1981, 253–271.

⁴ KOLTAY Klára: *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon*. Debrecen, 1989; Uő: Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig. *Studia Litteraria* 28 (1991), 99–114.

⁵ Az első angliai puritán homiletika jelentőségét ld. Ian BREWARD: *The Work of William Perkins*. Appleford, 1970, 325–356; Willem van ’t SPIJKER: Puritanisme: Theologische Hoofdlijnen en Vertegenwoordigers. In: Willem van ’t SPIJKER, Roelof BISSCHOP, Willem J. op ’t HOF: *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*. Zoetermeer, 2001, 221–227; KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű Halotti beszéd a 17. században*. Bp., Akad., 1998 (Historia Litteraria, 5), 93.

megkülönböztetését elevenítette fel.⁶ Pál apostol is méltatta a prediktikus szerepet (héb. *nábi*, gör. *prófétész*), és ugyanakkor kijelölte az ókeresztény kor egyházi tisztségviselőinek a feladatkörében a prófétálást mint tanítást (katechézist) az egyik, Istentől kapott talentumként (Róm 15,4; 2Tim 3,16). Ezt a két igét emelte ki Hyperius (1511–1564), marburgi lutheránus professzor is az egyházi szónoklattan, az általa megszülető új tudomány, a homiletika alapjaként. A 17. századi magyar református egyházi irodalomban is elterjedt az a felfogás, mely leválasztotta a heterodoxia irányába nyitó, misztikus élményeket, így a nyelveken szólást is a prófétaság fogalmáról.

A hagyományukat kereső reformáció utáni egyházak több irányzata és a kálvini szemlélet is itt talált kapcsolódási pontot korához. A páli levelek (1Kor 14,3; 1Thess 5,19–21) értelmezése a puritán hatásoktól érintett Szatmárnémeti Mihály és a coccejánus exegézisű Csúzi Cseh Jakab esetén is hasonló módon történt: „Minden férfiú, aki prófétál: azaz aki Írást magyaráz”, „A’ ki profétál (avagy, Írást magyaráz)”, azaz ortodox irányban.⁷ Az eredeti görög szövegben csak a prófécia megfelelője áll, ami a páli hermeneutikában magában foglalja a fenti értelmet is, így a kibővítés indokolt.⁸ Az értelmezési hagyomány nyomvonalai jelzésértékűek: Luther *homo spiritualis*-a ezt követte ószövetségi alapon, Kálvinnál hivatalos értelmezői tisztté vált a prófétai szerep, de már páli mintára, és majd a puritán teológiát életre hívó Perkinsnél kapott ugyanez prédikatori, prófétai felhangot.⁹ Különösen is hatékonyan terjedt ez a felfogás az angol forradalom idején, és az ez idő tájt a szigetországba peregrinált magyar lelkipásztorok sem tudták kivonni magukat a hatása alól.

⁶ Legutóbb ld. KECSKEMÉTI G. 1998, 93., 182.

⁷ SZATMÁRNÉMETI Mihály: *A NégyEvangelisták szerént való Dominica*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1675 (RMK I. 1179), 423; CSÚZI Cseh Jakab: *Edom ostora*, Coll. 2., *Elmélkedések*, Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK I. 1274), *1v. Az utóbbi *Edom ostora* című kötet elé köszöntő verseket az előbbi, kolozsvári esperes és Köleséri Sámuel, debreceni esperes írtak. Szatmárnémeti méltatása annak szöveg, hogy „Proféta Profétát Profétábul nyomoz”, a debreceni esperes pedig „Evangeliumi Tudomány valloja, / Homály nélkül ennek világos látoja”-t köszöntötte, közvetve is az abdiási prófétaság analógiájaként (UO., **3–3v). A beköszöntőket író lelkészekről a rájuk vonatkoztatott hagyományos eszmetörténeti sémák alapján nem ezeket a verseket várnánk. A tanítói mentalitás, legyen az dogmatikusabb (Szatmárnémeti), vagy kegyesebb (Köleséri) irányultságú, alapjaiban, megcélzott praxisában azonban hasonló. A szakirodalmi megítéléshez: CSEKEY Sándor: *Ige és Lélek. Előadások, prédikációk, bibliamagyarázatok*. Bp., 1940, 148; CSORBA Dávid: Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában. *Studia Litteraria* 36(1998), 98–120; UŐ, Politikum és vallási türelem: Csúzi Cseh Jakab prédikációs mentalitása. *Sárospataki Füzetek Ú. F.* 6(2002/2), 82–95.

⁸ A kibővítés írástechnikai jelzése, a kurzíválás mint a magyar fordítás megvilágosítása, az elliptikus helyek kiegészítése már az első nyomtatott bibliafordítások óta nyomon követhető technika egész Tótfalusi Aranyas Bibliájáig.

⁹ Nigel SMITH: *Perfection proclaimed: Language and Literature in English Radical Religion 1640–1660*. Oxford, 1989, 26.

A váradai puritán kör: Perkins és Ramus nyomán

Amikor Mikolai Hegedűs János *Az mennyei igazságnak tüzes oszlopa* (Utrecht, 1648) című Grosse-fordításának végén a *A' jo ítelető Olvasonak* szóló részben a logikai terminusok megteremtésének szükségességét hangsúlyozta és erre kívánta kortársait ösztönözni, még láthatólag hiányoztak az Apácai által később is indítványozott terminológiai szakszókincs magyar megfelelői.¹⁰ Az említett utószó ugyanakkor megnyitotta a teret a magyar nyelv helyesírási, fonetikai és szintaktikai megújításához: a Mikolai által javasolt nyelvi formákat majd Misztótfalusi Kis Miklós ültette át a gyakorlatba, számos más megoldással együtt tőle hagyományozódott ránk a mai írásmódunk.¹¹ Mikolai időszerű meglátásaira hamar érkezett válasz. Az 1650-es évek fordulóján megszülettek azok a prédikációelméleti szakmunkák, amelyek előkészítették az utat a gyakorlati megvalósítás számára. Medgyesi Pál *Doce nos orare quin et praedicare* (Bártfa, 1650) című műve angol szakkönyvek alapján határozta meg a magyar prédikátor számára az ima- és a prédikációkészítés alapvető fogalmi rendszerét, ezt a sort folytatta Nógrádi Mátyás *A praedikállásnak rendi* (Debrecen, 1650) és Komáromi Szvertán István *Mikoron imádkoztok* (Várad, 1651) című hasonló célzatú munkája.¹²

A magyar protestantizmus keleti végvárában, Váradon jelentette meg a rákövetkező évben Enyedi Fazekas János *Mennyei szó a lelki álomból való felserkenésről* (Várad, 1652) címmel hat prédikációból álló 12-ed réttű kötetét.¹³ A kiválasztott anyagon kíséreljük meg bemutatni, miként ment át a gyakorlatba a puritán homiletika, és előfeltevéseink alapján a puritán fogalom meghatározását pontosítjuk ezáltal. Enyedi Fazekas Jánost a szakirodalom jellegzetes puritán szerzőként tartja számon, az eszmetörténeti értékelés hagyományos nyomvonalán.¹⁴ Előzetes elvárásaink alapján az elméleti szakmunkák magyar nyelvű megjelenése megerősítette a puritán eszközök alkalmazásának hitelét, és előkészítette a hathatós utat annak gyakorlati megjelenítéséhez.

¹⁰ MIKOLAI Hegedűs János: *Az mennyei igazságnak tüzes oszlopa*. Ford. Utrecht, Waesberg, 1648. (RMNy 2249), F6v–F8v.; BERG Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp., 1946. (OSzK kiadványai, 21.), 96–97.

¹¹ SZATMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp., Akad., 1968.

¹² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp., 1998. (Irodalomtudomány és Kritika), 211–219. – Bartók István nagyívű rendszerező művében nem került sor Komáromi Szvertán István könyvének elemzésére, minthogy az az imádkozásra gyakorlati példákat hozott, jóllehet elméleti céllal készült.

¹³ ENYEDI FAZEKAS János: *Mennyei szó a lelki álomból való felserkenésről*. Várad, Szenci Kertész, 1652. (RMNy 2453).

¹⁴ *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. Bp., 2000.² I/506 (Imre Mihály); RMNy 657.

A vizsgálat több oldalról is elvégezhető. Egyrészt kérdés, hogy milyen elméleti szakmunkát alkalmazott Enyedi Fazekas, minthogy a margináliák számos logikai, homiletikai műszót rögzítenek (a prédikációban magyarul, a széljegyzetben latinul). A Nógrádi által közreadott munka szakszavaival több helyütt teljes egyezést találunk: Enyedi feltehetőleg ismerte a Nógrádi Mátyás rögzítette fogalmi kincset, és annak munkáját is használhatta, bár eddig erre Bartók István nem utalt, jöllehet közölte a második prédikáció vázlatát latin és magyar terminusokkal együtt.¹⁵ Másrészt a kötet elején található prédikációs táblázat elemzése alapján megállapítható, milyen arányban áll egymással a prédikáció mint elméleti konstrukció és maga a kötet szövege.¹⁶ Látni ebben a szövegben az elmélet és gyakorlat közti elcsúszást, a figyelmünket kevésbé a homiletikai elméletre, mint inkább a létező gyakorlatra kellett, hogy irányítsuk.

Érdemes megtekinteni a prédikációk abszolút szerkezetét, azt az absztrakt formát, ami a legnagyobb közös osztóként minden felhasznált homiletikai elemet összesít. A textus explicit megjelenítése után a summa, majd a részek (partes) következnek, többnyire kettes divisióval. Az Igéknek magyarázattya (explicatio) a hermeneutikai felosztás szerint történik: proprie (tulajdonképpen) és improprie (hasonlatosság szerint vagy metaphorice). A Tanusag (Doctrina) a tézis kimondását és az okokat (Rationes, esetenként: cur dicitur?) nem választotta szét. A Hasznai a Tanuságnak után rövid conclusio, majd Amen zárja a beszédet.

A hasznok felosztása alapján könnyen definiálható, az illető szerző milyen metódust használt. Enyedi Fazekas három fő usust különböztetett meg: tanító, feddő és intő jellegűt. A sorrendben az első az oktató haszn (oktatás – Usus instructorius, informatorius) azonban nem feltétlenül van meg minden esetben, inkább beolvad a serkentő haszn ellenvetéseibe. A „talám ezt mondanád”, „de azt kérde” kezdetű questiókra adott feleletek (R[esponsio] v. R[efutatio]) érvelnek hasonló logikai okfejtéssel, bár másik haszonnak a részei. Az oktató usus elvileg a doctrina jegyeit (Signa) és a testi, lelki akadályok (impedimenta) sorba vételét tartalmazza. A serkentő haszn (fel-serkentés – Usus excitatorius) az igaz vagy hamis ismeretnek jegyeivel indul (Signa), érvekkel (Rationes) hárítja el az ellenvetéseket (Objectio). Az idvességre való eszközöket felmutatja (Media salutis), és indító okokat számlál elő (Motiva) in genere (közönségesen) és in specie (kiváltképpen valókat). Ennek a haszonnak a funkciója a feddés helyett a serkentésen van, ezért egyaránt megtalálhatók benne az oktató (Signa) és az intő haszn (auxilia) elemei. Az utóbbi usus többfajta nevet visel a prédikációkban (intettetés – Usus admonitorius, admonitionis, adhortationis, exhortatorius), s a

¹⁵ BARTÓK 1998, 245–246.

¹⁶ A kötet élén közli a szerző a prédikációk vázát (ENYEDI 1652, A5–A8v), „Hypotyposes, azaz: Ezeknek a Praedicatiooknak rövid lerajzolások” címen, a 17. század második felében használt terminológiával élt. Georgius Laetus német prédikátor *Pauli Apostoli Peregrinatio* (Várad, 1650) című nagy hatású műve mintabeszédeket is közölt, és ezzel a terminussal (ld. BARTÓK 1998, 198).

fogalmi határ feloldódik az alkalmazásban. Az akadályokat (Impedimenta) feloldó segedelem (Auxilia impedimenta remouentia, „de mit cselekedgyem?”) után következnek a motivák (serkentő dolgok, indítóokok) és módok, a szigorúan a Bibliából vett példák (exempla) és tanúbizonyságok (nota).

A magyar szerző hat beszédét nemcsak a homiletikai kategóriák szerint osztotta fel, hanem rövid értelmezésüket is adta egyben.¹⁷ A tömör vázlat nélkül azonban egyik-másik rendkívül bonyolult szerkezetű prédikáció (például a 4. és az 5.) kaotikussága folytán átláthatatlan lenne. Az objectiók és questiók bőséges megválaszolása magába foglalja néhol nemcsak az oktató, feddő részeket, hanem az intések motiváit és auxiliáit. Ez pedig kihat a prédikáció terjedelmére és a szerkezetére: az indítóokok a megszokott helyükön, az intésekben nem maradnak el, az ötoldalas „bevezető” húsz oldalas intés követi a 4. prédikációban.

Enyedi Fazekas hat prédikációjának egy textusa van (Ef 5,14), melyet részenként tárgyalt. A három tagmondatból álló bibliai ígét úgy osztotta fel, hogy az első és a második beszéd az első („Serkenj fel, aki aluszol...””) és a második félmondatot („...és kelj fel a halálból...””) magyarázza, az utolsó rész pedig négy beszéd alaptextusa („...és megvilágosodik tenéked a Krisztus”). Ha a prédikációk hasznait megvizsgáljuk, az utóbbi négy magyarázat akár egy beszédet is alkothatna, ha nem állna ott a külső prédikáció váz. Az alkalmazott ususok ugyanis kiegészítik egymást.¹⁸ Ezentúl érdekes megoldás, hogy a 4. magyarázat pedig már a kolofónban sem döntötte el, hogy milyen metódust alkalmaz, serkentést avagy intést. Láthatólag az elméleti fogalmak még nem nyerték el kikristályosodott értelmezési lehetőségüket, a felvett textus és a témavezetőként szolgáló teológiai fogalmak mentén elmozdulások észlelhetők.

Az exegetáló metódust jelzi a margináliákon feltüntetett szerzők névsora és a szövegek elrendezésének módja is. A leggyakrabban a bibliai szómagyarázat lexikonírói, a szótárak, loci communesek szerzői szerepelnek és a bibliai kommentárok legkedveltebb, főként svájci alkotói.¹⁹ A számtalan tagolás, alpont és új bekezdés appercepcióját a káté formában megszólaló, affirmatív funkciót hordozó kérdések (Questio, Objectio) és válaszok (R.) rendezik. A szövegek és a margináliák rögzítette fogalomkincs a latin nyelvű háttérolvasmányok működtetését

¹⁷ A hypotyposes feltehetőleg a szöveg után készült el, a tömörítésben esett fogyatkozások betudhatók a sietségnek. A leképezések a hely szűk volta miatt sem tartalmazhattak minden pontot (ENYEDI 1652, A5v).

¹⁸ A 3. oktat és serkent, 4. serkent vagy int, 5. int, 6. oktat. A 3. Krisztus igaz ismeretéről, a 6. beszéd az örök élet megszerzéséről és megtartásáról oktat, a köztük lévő az akadályok elhárítását (4.) és a lelki éhség és szomjúság megérzésének módjait (5.) taglalják.

¹⁹ Lexikonok: Aretinus, Ravanellus, Junius–Tremellius. Kommentárok: Alsted, Rivetus (ENYEDI 1652, 131.), Piscator (Uo., 247.), Zanchius (Uo., 142.), Beza (Uo., 211., 221., 247.), Amandus Polanus (Uo., 231., 233.). Enyedi alapmunkaként használta, legtöbbször citálta Aretinus és Ravanellus kommentárjait, melyek közül a *Régi Magyar Nyomtatványok* a két szerző legismertebb művét néven is nevezte, jóllehet a margináliákon ezek nincsenek jelölve (RMNy 657–658).

jelzi. A duplán definiált terminus technicusok, a csak exegetikai precízitást, a helyes értelmezést hangsúlyozó szakirodalom mind a jól körülhatároltság, az igaz ismeretek (orthodox) közlésének igényét érvényesítik. A címlapon a „könnyű formában” kibocsátott, a „hívek lelki épületekre” szolgáló kifejezések a kötet jól áttekinthető felépítésére és az igaz, jól rendszerezett ismeretekre együtt utalnak.

Az Enyedi Fazekas-beszédek ugyanakkor nem száraz teológiai kommentárok, hosszú lére eresztett, fejtegetésekkel sűrűn ékesített szövegek. A szerkezeti túlszűfoltyságot a lélekre ható, az affektív szférát megmozgató applikációk oldják fel. Nem lehet véletlen, hogy az egzegetikai elemzéseken túl a szerző csak egyfajta olvasmányréteget különített el: a kegyességi művek közül explicit módon idézte Augustinus és Kempis Tamás, Perkins és Aisnworth egy-egy művét.²⁰ A középkori és angol kegyességi művek közti kapcsolat nem szorul magyarázatra, az viszont már érdekfeszítőbb kérdés, hogyan értékelődik át ennek az irodalomnak az olvasata a 17. század évtizedeiben. Az Enyedi által megkonstruált exemplum-mező a bibliai párhuzamos textusokból, a hasonlóságon alapuló példákban építkezik. Az exemplumai többnyire utalásos, 'minimal-form' jellegűek és motívumhalmazként sorokba rendezettek, néhol a gradatio formájában, néhol csak egyszerű narrációval bibliai exemplumok.²¹ Az ókorból egy-két közismert példát emelt be, a reneszánsz ismeretanyagból pedig egy asztrológiai verset.²²

A szerző elkerülte a polémiát, mindazonáltal a megtérés gradusainál szükségesnek látta megkülönböztetni az önmegtartóztató élet katolikus és református formáját: „Ez igazán az Apostolnak értelme szerint a testet megsanyargatni. Ahonnan semmi úton módon, ama babonás disciplinálások, testek sanyargatások, ostorozások, ciliciumozások, és efféle majmoskodások, testekbeli fonnyasztások, mellyek szokásban vétettek az ellenkező Pápás atyafiak, kiváltképpen ama henye Barátok között, meg nem állíthatnak, sőt még tsak ki is nem sülnék innen. Mellyek kívül, tsak mint egy megfonnyadott botskor bőrön hupognak; belől a lélekre és az indulatokra által nem hatnak.”²³ A puritán életvezetés sokat emlegetett módszere nem nyert olyan kifejtést, mint majd a századvégi debreceni prédikátoroknál, akik külön köteteket szerkesztettek egy adott magatartásmód, elkerülendő életforma megcirkálására. Az adott Enyedi-szöveg nem élt ezzel a lehetőséggel: a szakirodalom

²⁰ Uo., 18., 50., 60., 91., 116., 188.

²¹ Minimalform (Uo., 65., 76., 245.), gradatio (Uo., 98.), narráció (Uo., 63., 132.). Ld. TÜSKÉS Gábor: Az exemplum a 16–17. századi katolikus áhitati irodalomban. *ItK* 96(1992/2), 141.

²² Plátón és Cicero meglehetősen vituperatióval kerültek említésre („ha szabad elő-hozni”, ENYEDI 1652, 144), hasonlóan a telhetetlenség példája Nagy Sándor története közül (Uo., 243). A penitentia helyes megéléséhez idézte fel „egy jeles Istenes elméjű Poeta”, Palingenius versekbe foglalt intését (Uo., 43–44.). Az RMKT XVII/9. nem tartalmazza az idézet feloldását. Az említett rejtőnév mögötti szerző az itáliai költő, Pietro Angelo Manzolli, a magyar prédikátor pedig a *Zodiacus vitae* (1531) c. munkájából idézett (Manzolléhoz ld. GÖMÖRI György: *A bujdosó Balassától Zrínyi Miklósig. Tanulmányok*. Bp, 1999, 173).

²³ ENYEDI 1652, 50–51.

által oly jellegzetesnek érzett, a puritán szerzők által kiemelten idézett témák és az alkalmazott elméleti konstrukciók itt még viszonylagos egyensúlyban vannak egymással.

Az exemplumok közül az erős érzelmi telítettségű, a megtérni szándékozó, bűnös lélekre alkalmazott 'ráintések' a dominánsak Enyedi prédikációiban: a századvégen pedig szinte eluralják az egyházi beszédek. Ahogy Medgyesi definiálta: „hasonlatossággal mutattassék-meg az megfeddetett bűnnek iszonyúsága, s valóban fejekbe kell verni, hogy most gondolják-meg, az kárhozatnak valóságos, de igen késő jajokat”. Az értelmezések metaforikus nyelve kettős módon rétegződik: a kifejtett, hosszasan, bibliai locusokkal argumentált metafora után a kérdések a közös Biblia-értésünket, az értelmezés hagyományában létünket definiálják, s majd ezt alkalmazza a befogadóra a prédikátor.²⁴ A Róm 8,35-öt parafrázálva és a befogadóra, egyes szám második személyben applikálva megfogalmazott kiszólás jellemző Enyedi Fazekas szövegformáló eljárására.²⁵ A kötetten végigvonul az öt érzékenységnak az élesztése, a textus kibontásától az akadályok taglalásán át a media, motiva és az auxilia rétegéig. Az öt érzékenység toposzként a középkori misztikától a coccejanizmuson át a pietizmusig jelen van a világ- és magyar irodalomban.²⁶

Enyedi Fazekas János, kézdívasárhelyi lelkipásztor *Mennyei szó* című prédikációs kötete még műfajilag az elmélkedéshez áll közelebb, a házi olvasmányhoz, bár szerkezeti vonásai, külső karaktere alapján a prédikáció megszokott jegyeit viseli magán.²⁷ A prédikációkban alkalmazta az elméleti fogalmakat, szigorúan feltüntetve azokat a marginálián, de a gyakorlatban azok lelki célzatát igyekezett megjeleníteni. A művek megcélzott praxisa, a kegyes attitűdre igazítás miatt az intések száma és terjedelme uralta a beszédek; így az elméleti határok kevésbé tudták megkötni a lelkipásztor kezét. Ezért a beszédek alkalmazásai ráterpeszkedtek a concio vázára, és a prédikációkat olvasmányokká igazították.

²⁴ Uo., 19., 31., 100., 108., 119–120.

²⁵ Uo., 47. – Enyedi Fazekas kedvelt műfogása újszövetségi példázatok allegorikus applikálása: az irgalmas samaritánus példája, vagy a farizeus-publikánus exempluma parafrázis formájában és allegorizálva. Ld. Uo., 138–141., 49–50., 200–204.; DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Bp, 1992 (Folklór Archivum, 19), 1/26.

²⁶ August LANGEN: *Der Wortschatz des deutschen Pietismus*. Tübingen, 1968.

²⁷ Talán nem véletlen, hogy az eszmetörténeti szempontból inkább ortodoxnak nyilvánított Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) possessorori bejegyzése található meg Enyedi Fazekas könyvének kolozsvári példányában. „Ex libris Mich. Sz. Némethi, A 1671. Gönczini” (ld. Academia Republici Româna (Cluj Napoca/Kolozsvár), jelzete: BMV R. 80, lapszám: A1r). A szerző eszmetörténeti helyéről ld. CSORBA 1998.

A debreceni kegyesség: Amesius öltözetében

A századvégi debreceni prédikációkban a címlap több definíciót is tartalmaz, erre eklatáns példákat hozhatunk idős Köleséri Sámuel munkáiból. Köleséri az elmélkedéseknek és az elméleti munkáknak nevezett műveket kvázi prédikációként értelmezte: a kötetek címeként megjelölt műfaji megnevezés a prédikáció és az elmélkedés, de ezek valójában közelebb állnak az exegézishez, az értekezéshez, a fordítás-parafrazishoz.²⁸ Az egyik címlapon található megjegyzés szemlélteti ezt: „Fél-keresztyén, avagy igaz vallás színes vallójának Próbaköve. Részint Anglus Authorokból, részint maga Elmélkedéséből. 10 prédikáció.” Az első mondatrészig olvasva, lehetne polemikus irat²⁹, a második szakasz fordításra vagy akár két külön részből álló munkára utalhat, a harmadik kolon pedig az egyházi beszédnek a korban elfoglalt szerepe szerint helyezi el a munkát: prédikáció, annak ellenére, hogy feltehetőleg nem is prédikált róla, vagy nem így (legalábbis ezt egyetlen egyszer sem tartotta fontosnak jelölni).

Hasonlóan tett Csúzi Cseh Jakab is az *Edom ostora* című kötetében: a címből hasonlóan nem derül ki, hogy ott valójában két külön munkáról van szó, egy prédikációról és egy elmélkedésről, külön címlappal, de folyamatos számozással. A cím tudniillik egy bibliai szövegcorpus, az Abdiás könyve magyarázatát ígéri, miközben a külső keretet a prédikációk homiletikai szerkezete adja; a második rész *Elmélkedések* néven „közösségi és magános alkalmakra” íródott kegyes írásokat tartalmaz prédikáció formában. Perkins nyomán halad ez a része a kötetnek: a szabad textusválasztás elvének megfelelően közöl hat ünnepi (dominicalis) prédikációt és tematikusan egybeszerkesztett, rövid, a hit gradusait ékes renddel feltüntető, hét üdvösségre vezérlő (via salutis) beszédet.³⁰ Ezek az apró jelzések segítségünkre lehetnek a műfaj meghatározásakor.

²⁸ Id. Köleséri Sámuel saját művei közül némelyiket (*Arany alma, azaz 30 prédikáció*. Debrecen, Karancsi, 1673 (RMK I. 1144); *Szentírás rámaiára vonatott Fél-Keresztyén, avagy igaz vallás színes vallójának Proba-köve*. Debrecen, Rosnyai, 1677 (RMK I. 1209); *Josué szent maga el-tökéllése, avagy Ház népbeli isteni tiszteletnek és könyörgésnek gyakorlása*. Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK I. 1281)) prédikációnak nevezte, másikat (*Keserű-édes*. Debrecen, Rosnyai, 1677 (RMK I. 1210)) elmélkedésnek, megint másikat (*Idvesség sarka*. Sárospatak, Rosnyai, 1666 (RMK I. 1038); Debrecen, Rosnyai, 16762 (RMK I. 1189)) a prédikáció forma ellenére definíció helyett igazság megállatása, hasznok megmutogatása szerint fontos könyvnek. Az angol eredetű szakmunkák használatát, a fordítást és annak sajátkezü bővítését külön is jelölte (az *Idvesség sarka* és a *Fél-Keresztyén* című művek kapcsán).

²⁹ Kölesérinek a *Fél-Keresztyén*, Szatmárnémeti Mihálynak az *Igaz vallás próbaköve* és a *Nyert peri* című (elveszett) munkái polemikus művek.

³⁰ Az *Elmélkedések* (CSÚZI 1682, 212–307.) alcímei: Bűnnek Szegylene (Ezsdrás alapján), Szinmutató Halgatoknak tüköre (Ezékiel), Christus tudományában való Alhatatosság (János), Gonosz gondolatoknak haszontalansága (Jeremiás), Félben szakadhatatlan kötelesség (Zsolt 119.), Lelki pályafutás (1Kor 9.), Kincses Kereskedés (1Tím 6).

A finoman jelzett műfaji eltolódás egyrészt annak köszönhető, hogy a fenti „elmélkedés”-nek nevezett részek talán szöszékről nem hangzottak el (másutt utalás van rá, itt sem Köleséri, sem Csúzi nem tartotta fontosnak megjegyezni). A prédikációra van a két prédikátornak egy közös fogalma: „alkalmas időben mondott beszéd” (Péld 25, 11).³¹ A Kedves Olvasóhoz szóló résznek a befogadói nézőpontot érvényesítő kijelentéséét idézzük Csúzi *Edomából*: az Egyházi Tanítók bölcsen magyarázhatják (a megadott homiletikai rendben), a Secularis renden lévők olvashatják. Azaz a forma egyrészt mint „prédikációs mankó” adott, így felhasználhatók az egyes szövegek beszédkészítésre (a számtalan ajánlott textus ebben segít), másrészt az „olvasd el!” típusú felszólítások miatt is a magánkegyességre, sőt a prédikáció forma alapján a háznépi kegyességre, a lelkész nélküli gyülekezetek számára is felolvasható. Ezek a sajátosságok az angol kultúrkörben ismeretes „conduct book” irodalmat juttatja eszünkbe, az életvezetési tanácsokat, imákat, énekeket is tartalmazó, zsebre vágható kisméretű kegyességi könyveket, mely műfaj a 17. század végén magyar földön is bőséges termést hozott.

Ha homiletikailag vesszük górcső alá a debreceni prédikátor műveit, figyelemre méltó sajátosságait állapíthatjuk meg. A puritán elméleti szakirodalom által leírt kategóriák alapján szerkesztette műveit Köleséri Sámuel. Medgyesi retorikájának hatása nyomon követhető a terminus technicusok használatában és a szerkesztési eljárásokban is. A beszéd részeit olyan pontosan megtartotta Köleséri, hogy a kezdő és bérekesztő ige is mindig megtalálható, citátum, elkezdés vagy előfóhász néven. A prédikációk Értelmet néző részei a logikai felosztások és a kérdés-felelet módszer alapján szerveződnek: a Magyarázat szóbeli és dologbeli lehet, a Tudomány fundamentumos Állítás, Erősségek (parancsolat és példa) és Ellenvetések részekből áll, az Okok és Ellenvetéseik négy részből emberek közti és Isten iránti generális és speciális feltételekről szól. A korabeli retorikák hangsúlyozzák, hogy egyes részek „alkalmatosság szerént” bővíthetnek, terjedelemben túlnyúlhatnak az elvi kereteken: Kölesérinél a téma és a megcélzott befogadó közösség elvárási szintje szerint módosultak is a prédikáció részek arányai.³²

A Hasznok közül sokfajta működött (oktat, cáfol, vizsgál, rettent, int, vigasztal), egy beszéden belül azonban legföljebb hárm-at-négyet (oktat, fedd/rettent, int). Kegyessege jellemző módon módosítja olykor a megnevezéseket: az intésekhez igazodnak a nyomorúságban szenvedő ember ellenvetései; *meggyőzés*, máshol *megsiratás* nevű, az oktatáshoz illeszkedő haszon; *alkalmatossága* néven szabadon, saját szavaival magyarázta a felvett textust, sőt a summában ráutalással idézte („Az akarja azért Jofué mondani...”, „Mint ha így Bollana...”) a textusban

³¹ KÖLESÉRI 1673; CSÚZI Cseh Jakab: *Alkalmatos időben mondott beszéd*. Debrecen, Kassai, 1694 (RMK I. 1450).

³² Erre már felhívta a szakirodalom korábban a figyelmet, ld. GYŐRI L. János: Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai. *Irodalomtörténet Ú. F.* 31(2000/1), 58–59.

megjelölt Jósué gondolatait.³³ Egyik kötetében az Ellenvetések elrontásának szentelt nagyobb teret, emiatt a textushoz csak a Magyarázat után 30 lappal, az Oktató Haszon után tért vissza; egy másik munka előljáró beszédében pedig a Hasznok elhagyását azzal magyarázta, hogy „magok-is a’ Prédikációk (practica materiáról lévén) merő azon Haßnok”.³⁴

Köleséri prédikációi alkalmi beszédek, magyar nyelvűek, igazodva a 17. századi puritán homiletikai közfelfogáshoz. A témát külön alcímben minden prédikáció elején jelölte, és a szabad textusválasztás nem jelent tetszőleges szabadságot. A beszédekből világosan kirajzolódik a kötet elrendezési szándéka: az *Arany alma* esetében a megtérés egyéni és nemzeti kérdései körül rendeződtek a tematikus beszédek: a bibliai hű pásztor képétől a kegyesség gyönyörű igáján, Jósué könyörgésének hathatóságán át Mózes jobb részének választásáig.³⁵ Néhol túlon túl precíznek tűnik: a rengeteg alfejezet, a részek állandó jelölése, különböző betűnagyságok, elrendezési formák bonyolulttá teszik a beszédeket. Ugyanakkor más esetben a beszédek elé írt „prédikációk lajstroma”, vagy a „Dolgok veleje”, és a Tudomány előtt álló summa segít az eligazodásban.³⁶ Az exegézis és a cáfolás tömör, érthető, világos; lényegre törő rövidegéhez képest szemmel látható a különbség az Életet néző alkalmaztatással szemben. A lényeg a lelki értelem szerinti magyarázaton van. A századvégi puritán prédikátorok munkáiban a hasznok már kikristályosodott szinten jelentkeztek: a homiletikai tagolás egyértelműen érzékelteti a tudomány és okainak elkülönülését, az ususok közti különbségeket. A divísiók mentén rendeződő, a „fejezetcímek”, a kezdősorok ismétlődő formái által tagolt szöveg az 1660-as évektől vált általánossá a magyar prédikációs irodalomban.

Köleséri és Enyedi művei a köteteken feltüntetett alcímek alapján többet sejtetnek, mint a szimpla prédikáció megnevezés. Míg Enyedinél a prédikáció forma csupán, és a folyamatos igemagyarázat homiletikai részeinek megfelelően alakította ki a szerző az egyes „prédikációk” beosztását (mintha egy beszédet hat részre osztott volna el), addig Köleséri művei precízen, szép renddel megtartják minden egyes esetben a homiletikai formákat. Enyedinél az olvasmányos jelleg az intések esetében nyilvánvaló, terjedelmük, retorikai rendjük mind ezt erősíti meg: egy igei szakasz elmélyült, sokoldalú spirituális bejárásához. A debreceni lelkipásztornál ehhez képest látványos a különbség: az egész prédikáció

³³ KÖLESÉRI 1673, 123, 223–224; UŐ: *Keserű-édes*, i. m.; UŐ: *Jósué...*, i. m., A2r.

³⁴ Uo., F1v; UŐ: *Fél-Keresztyén*, i. m., (a)3v.

³⁵ Néhány szemléletes példa Köleséri *Arany alma* című kötetének címeiből mutatja, hogy itt összefüggő tematikus csoportokban szólal meg „a” prédikáció. Az igaz keresztyén élet gyülekezeti rétegenkénti megmutatása (Hű pásztor tüköre, Egyházi szolgának sikertelen volta, Jó szófogadó Gyülekezet tüköre), a hit Isten adománya és ennek vállalása keresztyén kötelesség (Hitnek egysége, Lelki aratás, Isten bosszúállása az üldözőkön, Phineás buzgósa, Judah szabadításának Hőmestere, Hiten való uralkodás, tilalmas vadászás).

³⁶ UO.; UŐ: *Fél-Keresztyén*, i. m.

magánkegyességi alkalmon felolvasható, meditációval, zsoltáros énekkel ellátva. Ezentúl pedig káté formában nyújt segítséget a kegyességi gyakorlatot lelkész nélkül végző személynek, pontokba szedve az instrukciókat, intésekkel, imákkal együtt. Látszik, hogy a századközép és a századvég puritán világa más módszert alkalmazott a *conduct book* forma szerepének megvalósításához.

A különbség a Perkinstől Amesius felé forduló interpretáción van. A következő hagyományteremtő időszak a Martonfalvi-iskola nevével fémjelzett időintervallum, amikor sorra születnek az Amesiuszt értelmező kötetek. A prédikációírás elméleti szakirodalmát a névadó professzor *Ars concionandi Amesianae* (Debrecen, 1666), *Exegesis libri primi / secundae Medullae Amesianae* (Debrecen, 1670/1675) majd a *Tanító és czáfólo Theologia* (Debrecen, 1679) nevű munkái adták, melyeket a tanuló ifjúság számtalan kéziratos másolatban adott kézről kézre.³⁷ Születtek mások (Drégelypalánki János, Szenczi A. Pál) tollából is hasonló kommentárok, de az iskolai tananyag sikerével nem mérhető a hatásuk.³⁸ A 17. századi prédikációs metódus megváltozása mögött tetten érhető az olvasmányanyag megváltozása, a Perkinsről Amesiusra térő, gyakorlati orientáltság érvényesülése. Köleséri definícióját használva „idvesség”, azaz üdvességre vezérlő munkákról, „practica materiáról” van szó. A korabeli retorikák ezt a fajta új prédikációt *kazuista* prédikációnak nevezték, ezzel jelölve az Amesius utáni lélekvizsgáló eljárást alkalmazó egyházi beszédek.³⁹

A németalföldi fordulat: Burmann-recepció

A 17. század végen megjelent egy irány, mely az eddigi protestáns homiletikai iskolákhoz hasonlóan ismét újabb apró módosítást vitt végbe, de ez jelentősen befolyásolta a prédikátori beszédmódot. Debreceni Ember Pál *Szent Siklus* című művében demonstrálhatjuk ezt a jelenséget. Az 1700-ban kiadott prédikációs kötet előszavában megkülönböztetett „a’ régibb, Angliai, néhol pedig, az újabb Belgiomi, methodus”-t, „állván ez utólsóbb tanításnak módja tsak Propositionból, és Applicatióból”.⁴⁰ A hazai *ars concionandi*-hagyományban Ember Pál elődeire

³⁷ RMK II. 1079.; 1230.; 1354.; RMK I. 1231.

³⁸ RMK I. 1055.; RMK III. 2518.

³⁹ BARTÓK 1998, 14. táblázat. Természetesen magyar földön Perkins írásai indították el ezt a típust, de Amesius öntötte formába. Elannyira, hogy az ortodoxnak tartott Sztatmárnémeti Mihály (1638–89) kátéprédikációinak előszavában arról vall, hogy Kolozsváron ezt a bevett módszert alkalmazzák az oktatásban is. A Szentírást négyféleképpen magyarázták a „methodo Amesiana” szerint: didactice, polemica, casuistica, catechetice (SZATMÁRNÉMETI Mihály: *Dominica catechetica*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1677 (RMK. II. 1402), b2v, b3r), utóbbi a bevált iskolai módszer volt. Tóth Béla Maróthi koráról még ugyanezt mondja el, a teológia Amesius alapján „didactica, polemica, practica tractandum” (TÓTH Béla: *Maróthi György*. Debrecen, 1994, 41).

⁴⁰ Debreceni EMBER Pál: *Innapi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus*. Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I. 1556), 1r–v.

ismerhetünk. Martonfalvi *Ars concionandi Amesianájában* a prédikáció két fő részének nevezte meg a doctrinát és az usust, hangsúlyozva az előbbi esetében a propositio fontosságát, amely a lelkiismereti akadályokat hárítja el, az utóbbi esetében pedig a tanító, cáfoló, feddő, vigasztaló hasznát emelte ki.⁴¹ Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralisa* hasonló terminusokat használt: declaratio (textus-magyarázat) és applicatio (alkalmaztatás), a végén konklúzióval és dicsőítéssel.⁴²

A *Szent Siklus* esetében a propositióban a textus, majd ennek summája után a Magyarázat és részei következnek, bőséges exegetikai, történeti háttéranyaggal, polemizálás nélkül. A prédikáció második részében, a Tanuságban punctumonként megtaláljuk a Magyarázat summáját, itt a bibliai utalásláncok, szentenciák jelentkeznek, a coccejusi igemagyarázat lajstromai. A Hasznok közül oktat, vizsgál, rettent, int, vigasztal; a hasznokból legfeljebb három fordult elő együtt vagy az applicatio röviden, dicsőítéssel zárva.⁴³ A Hasznok és az applicatio között pietisztikus imák, intések elemei jelennek meg.

A beszédek két részre válását a szerző is hangsúlyozza: „Betű szerint való” és „A’ Betütől különözö, és lelki értelem szerint való” Magyarázat; „Eddig vagy on historiái és betű szerint való magyarázattya e leczkének, lássuk tovább Idvezitönknek czéllja szerint micsoda titkok rejtettek ell e’ példabeszédben”.⁴⁴ A *literális* és a *figurális* értelmezés ősi kettőssége jelenik meg itt (literalizmus – midrash, peshat – derash, mutakallim – szúfi, sensus literalis – sensus allegoricus).⁴⁵ Kéziratos prédikációiban a tanító és az applikációs részek aránya átlagosan 7:1; a látszólag óriási mértékű arányeltolódásnak mégsem lehet érezni a súlyát: a „Tanuság” részei mintegy lelki értelmezést adnak a „Magyarázat”-ban hallottaknak.⁴⁶ Már a munka ajánlása is gyakorlati szempontot céloz meg: a lelki vigasztalásra mint „közönséges haszon”-ra kimunkált tanításokról beszél. Egyrészt az a fajta kegyesség, ami megjelenik a *Szent Siklus* lapjain, ha közösséget kíván teremteni, imádkozásra, hitben való megállásra buzdít, nem létezhet a hitágazatokra vonatkozó ismeretek előszámlálása nélkül. Másrészt a 17. század végének tipikus protestáns jelenségével

⁴¹ MARTONFALVI Tóth György: *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, Karancsi, 1666 (RMK II. 1079).

⁴² BARTÓK 1998, 14. táblázat.

⁴³ *Applicatio generalis* és *Brevis Applicatio* néven is, ld. EMBER 1700, 372., 452.

⁴⁴ *Uo.*, 1700, 446., 449.; Uő: *Ember Paulus Debreceniensis: Conciones I–XXXV*, [H. n.], 1693–6, (ld. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 262), 170.

⁴⁵ BENCZE Lóránt: A metafora mint „házigazda, aki kamrájából régít és újat hoz elő”. Metafora és hermeneutika Órigenész nyomán. In: *Irodalomelmélet és bibliai hermeneutika*, szerk. FABINY Tibor, LUKÁCS Tamás. Bp., 1998, 138; FABINY Tibor: *A keresztény hermeneutika kérdései és története, I. A prekritikai korszak: az első századoktól a reformáció koráig*. Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998, 40; Gershom SCHOLEM: *Kabbalah*. New York, Meridian, 1978.

⁴⁶ Az áttekintett kötetek és példák: 7:1, 9:3 átlagos arány (EMBER 1693–96); 5 és 2/3 lap esetén 8:1; vagy 3,5 lap exegézis, 0,5 lap usus + applicatio esetén 7:1 arány (*Ember Paulus Debreceniensis* prédikációi Debrecenben, 1705-ben. Debrecen, 1705 (ld. TIREK Kézirattára, jelzete: Kt. 261)).

állunk szemben: a „vértelen ellenreformáció” korának ritkán nyomdába kerülő kiadványai valósággal mintaprédikációkat kívántak nyújtani. (Az 1740–50-es évekre azonban már a koruk kulturális kihívásainak inkább akartak megfelelni, mint a pásztorálásnak.)

Hyperius, az első homiletika szerzője, három fő beszédnemet (genus) különböztetett meg a tanító, feddő és vigasztaló típust, s ezeknek a hit, szeretet, és remény hármasságát feleltette meg.⁴⁷ Ez a felosztás az embert antropológiai hármasságán keresztül akarja elérni: az ész, a test és a szív megindításával. A Melanchthon utáni retorikák egy negyedik lehetőséget is megadtak: a *genus mixtum* keretében a fentiek bizonyos fokú vegyítését is támogatták. Amennyiben a gyakorlat orientált Amesius rendjét illesztjük ehhez, a negyedik műfajban egy 17. század végi új forma, a prófétai megszólalás is megtalálja helyét. A korabeli retorikai gyakorlatot megerősíti az erdélyi fejedelmi udvar íródeákjainak Tofeus Mihály prédikációinak kiadásához írt előszava, mely az új módszert definiálja.⁴⁸ A szövegkiadásban is látszik, hogy minden nemre, korra szabhatók a neves püspök beszédei, sőt „hol *instructio*, hol vigasztalás, hol feddés, hol *Prophétálás* Izerént ki-terjednek a’ fzent Soltárok”, azaz a tanítás, vigasztalás, feddés és prófétálás egy szinten került definiálásra. A századvégi prédikációkban a prófétálás gyakran külön egységet foglal el: az exegézis előre utal az applikációra, mely politikai, nemzeti koncepciókba illeszkedik, és ekként szól a személyes felelősség kérdéséről.⁴⁹

A ramusi és hyperiusi alapozású Perkins és Amesius nevéhez fűződő homiletika azonban az idők során több más elemmel bővült, melyek beépülve a 17. századi gondolkodásban az úgynevezett angliai módszerre váltak.⁵⁰ Az „újabb

⁴⁷ Hyperius kategóriái a *genus gnostikon*, *praktikon* és *paraklétikon* nevet kapták. A 19. századi német fordításban: „Erstens was zur Lehre oder zur Erkenntnis des Glaubenssätze, zweitens was zum Lebenswandel oder zur Sittlichkeit, zuletzt was zum Trost (...) uns dient.” (*Die Homiletik und die Katechetik des Andreas Hyperius*. Hrsg. von E. Christian ACHELIS, Eugen SACHSSE, Berlin, 1901, 48).

⁴⁸ TOFEUS Mihály: *A’ Szent Soltárok resolutioja, és azoknak az Erdélyi fejedelmi Evangelica Reformata, udvari Szent Ecclesiara, Lélek és Igasság szerint való szabása*. Leírta: TISZAÚJHELYI István, ÓVÁRI Keszei János, Kolozsvár, 1683 (RMK I. 1302), a2r.

⁴⁹ KATHONA Géza: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban (A zsoltárrezolúciók elemzése). In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 401–425.

⁵⁰ BARTÓK 1998, 210; KECSKEMÉTI Gábor: A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében. *ItK* 107(2003/4–5), 384. – Ám ez a megnevezés nemcsak az angliai puritán homiletikai hagyományra utalhat, hanem – amint azt Medgyesi Pál esetében is feltételezhetjük – más (holland, német) gyökerekből is táplálkozhat. A szakma előtt még feltáratlan holland forrásokra ld. EREDICS Péter: „Íme vészel itt kezedbe egy kitsiny, mindazonáltal hasznos és épületes Munkátskát”. Einleitende Anmerkungen zum Forschungsvorhaben „Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen in der Frühen Neuzeit” In: *Studiosorum et librorum Peregrinatio. Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century*. Ed. by August von HOLLANDER, István MONOK, Ferenc POSTMA, Amsterdam–Budapest, Univ. van Amsterdam, OSZK, 2006, 40.

Belgiomi, methodus” mögött Nagy Géza véleménye szerint a Coccejus–Burmann-féle németalföldi bibliamagyarázat rejlik.⁵¹ Magyarországon explicit módon ezt a módszert kevesen vállalták fel, kivéve a holland coccejánus professzor egyik magyar tanítványát.⁵² Nagyari József, Apafi Mihály egyik udvari prédikátora, megkülönböztette a katolikus concióktól a Geleji-, Kálvin János-, Petrus Martyr-féle egyszerűbb beszédmódot, majd a közismert ‘Amesiana methodus’-t és az udvari szólást, a Burmann-féle ún. ‘Realis methodus’-t.⁵³ Utóbbinak és egyben a prédikációnak a lelke az usus, a praxis, mely független a részek homiletikai helyétől, „per observationes” létezik. Szatmári Pap János, kolozsvári teológus pedig a rejtjelesen Amesiuson alapozott imádság-magyarázatainak előszavában szólt a magyar reformátusoknál klasszikusnak számító ötös-rendszerrel, amit ő maga is követett, és végül idézte Burmann véleményét a kettős pillérű beszédszerkezetről.⁵⁴ Látható, hogy az amesiusi homiletika átrendezése idején már létezett az igény a szabadabb applikációra, ahogy ezt megfogalmazta Köleséri is egyik beszédében, a praxis abszolút szerepére helyezve a hangsúlyt. A napi applikáció felé elmozduló értelmezésnek azonban megálljt szabott az erdélyi politikai életben bekövetkezett változás (az 1690–91-es fordulat), és a prédikátorok ezáltal szükségszerűen egy korábbi hagyományhoz nyúltak vissza, a klasszikus hármass felosztású, hyperiusi beszédekhez.

A Hyperius-kérdés

Egy korábbi tanulmányomban már bemutattam, hogy milyen mértékben volt képes a 18. századi magyar nyelvű prédikátor, Szentpéteri István eltérni az iskolai, sőt a

⁵¹ NAGY Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp, 1985 (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai, 1), 69–70; GYÖRI L. János: Az exemplumok szerepe a 17. századi református prédikációinkban. *Studia Litteraria* 32(1994), 166.

⁵² Köleséri Sámuel a rendszer értelmét adta vissza, a hármass vagy az ötös felosztást követve. A Hasznok elmaradását azzal indokolta Köleséri, hogy „magok-is a’ Prédikátiók (practica materiáról lévén) merő azon Hasznok” (KÖLESÉRI: *Fél-Keresztyén...*, i. m., (a) 3v). Nagyari József már jelölte, hogy „amaz boldog emlekezetű Burmann Ferencz alatt laktam, tanultam” (*Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683)*. Kiad. GYÖRI L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2002 (Csokonai Könyvtár, Források (Régi kortársaink), 9), 47). A németalföldi tanárról ld. Jonathan I. ISRAEL: *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477–1806*. Oxford, 1995, 664.

⁵³ NAGYARI 2002, 47.

⁵⁴ Szatmári Pap János, későbbi kolozsvári lelkész, pedig így idézett tőle: „előttem viselvén néhai bódolg emlékezetű Burmán Ferencnek, egy időben kedves tanító Mesteremnek amaz igen bölcs mondását: Multo minus necessum est expressis verbis auditorum in Concione semper monere, hanc doctrinam, hanc usum esse, more illorum pictorem qui bovem vel equum ideneem pingere nequerunt, nisi illum bovem vel equum esse appingant. Rite modo doceatur, moneatur, corripiatur, ultro satis patebit, et doctrinam et usum esse.” (SZATMÁRI Pap János: *Kegyes ajakak áldozó tulkai*. Kolozsvár, Telegdi, 1707 (RMK I. 1727), 8).

kortársi retorika kívánalmaitól.⁵⁵ Köteteinek homiletikai, retorikai jellegzetessége az a szabályosság, amellyel prédikációt elrendezte. A háromrészes beszédek precíz formakezelésének azonban vannak idővel észlelhető fajsúlyeltolódásai. Nemcsak a központi narratio részének van hármas felosztása, hanem itt az exegézist követő alkalmazás, más néven az ún. usus (Hasznok) is részenként háromfelé osztódna: a tanító, a feddő és az intő jellegű részek harmóniáján alapulnak. Ez a forma ráillik Andreas Gerhard Hyperius rendszerére: Pál apostol alapján (2Tim 3,16 és Róm 15,4 alapján) különböztette meg a *genera dicendi* öt fajtáját, és az *inventi*ót tette a beszéd kulcsfontosságú elemévé, ezáltal a lelki *építés*re helyezve a hangsúlyt. Az egyensúlyt a terjedelem és a beszédnemek egy prédikáción belüli lehetséges keveredése bontja meg, meghatározva a prédikáció jellegét. Hyperius homiletikája megengedi ezt: az Isten gondoskodása és a jó tanítás szüksége alapján lehetnek hosszabbak egyes részek.⁵⁶

A kora újkor – az egyik kutatójának állítása szerint – a „logocentrizmus kora” volt, nem véletlen tehát, ha a 20. századi gyakorlati teológusok, pásztorálteológiával foglalkozók *ad fontes* a 16–17. század óriási sikert hozó médiavilágáig nyúltak vissza.⁵⁷ Kardinális kérdés volt a homiletikai hagyománykeresés. Chrysosthomos, Augustinus és Luther mellett egy irodalmi körökben kevésbé emlegetett reformáció korabeli szerző került az érdeklődés középpontjába, Andreas G. Hyperius. Kortárs német homiletikai elemzések, lexikon szócikkek pedig a Chrysosthomos, Augustinus, Luther hármast tartják a legfontosabb szerepű igehirdetőknek mind elméleti, mind gyakorlati téren. Luther pedig két másik kortársával szerepel együtt a 16. századi fordulat kiváltójaként: Melanchthonnal és Hyperiusszal.⁵⁸ A homiletika három ága kis eltéréssel, de tulajdonképpen egyező módon Hyperius meghatározó szerepét emelte ki.⁵⁹ A viszonyrendszer igen sokat elárul az utóbbi marburgi tanár

⁵⁵ Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája. *Egyháztörténeti Szemle* 2(2001/1), 68–93.

⁵⁶ ACHELIS–SACHSSE 1901, 54.

⁵⁷ Christoph KELLER: Zum Bedeutungswandel des Ausdrucks „Praktische Theologie”. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 86 (1975), 215.; Peter KELLER: La pratique, un lieu pour la théologie. *Etudes Théologique et Religion* 63 (1988), 403–414.; RESCHKE–THIELE 1992, 303–304; Lori A. FERRELL, Peter McCULLOUGH: Introduction. In: *The English Sermon revisited. Religion, literature and history 1600–1750*. Eds. L. A. F., P. McC., Manchester, New York, 2000 (Politics, Culture and Society in Early Modern Britain), 10.

⁵⁸ *Theologisches Realenzyklopedie* XV (1986), 532–534. (Hans Martin Müller)

⁵⁹ A három irány szerint (Rudolf ZERFASS: *Grundkurs Predigt*. Düsseldorf, 1987. 36.): 1) *prinzipielle Homiletik*: a teológiai tudást veszi alapul. Ortodox és pietista felfogású homiletika létezik, a reformáció idején keletkezett munkák csak szabaddá tették az utat az értelmezés előtt. (*Theologische Realenzyklopedie* 15, 536.); 2) *materiale Homiletik*: a prédikáció tartalmára koncentrál. Célja lehet a klasszikus retorika szerinti hármas felosztásnak megfelelően (Manfred JOSUTTIS: *Rhetorik und Theologie in der Predigtarbeit*. München, 1985 (Homiletische Studien, 1), 22), de más vélemény szerint a prédikáció célja kizárólag a vigasztalás (F. WINKLER: *Überlegungen zum Predigtziel. Kerygma und Dogma* 38(1992), 27); 3) *formale Homiletik*: a

tevékenységéről: egyesek a szerepét Luther teológiai, mások Schleiermacher művelődéstörténeti, ismét mások Gadamer nyelvi fordulatához mérik.⁶⁰ Általánosan a homiletika vagy a gyakorlati teológia megteremtőjeként tisztelik, és Manfred Josuttis hasonló metodikája folytán a beszédteória elmélet 20. századi teoretikusával, Austinnal hozzák rokonságba.⁶¹

Bár a korabeli Magyarországon könyvtárakban megőrzött retorikák statisztikája nem támasztja alá ennek a szerzőnek a különleges olvasottságát, de más adatok miatt szükséges ezt a képet árnyalni: egyrészt a kortárs olvasói közeg, másrészt a retorikatörténeti kutatások alapján.⁶² Debreceni Ember Pál hatalmas forrásmennyiséget mozgató, amikor a magyar protestáns egyháztörténetet szerkesztette. Mint az köztudott, munkája nemcsak egyház-, hanem liturgia-, könyv- és művelődéstörténet is egyben. De sajnos, homiletikai iránymutatást nem tartalmaz, csak néhol hagyott hátra megjegyzést prédikációkról (Melius, Komáromi Csipkés, ill. a *casuistica* kapcsán). Dédunokájának, Szatmári Paksi Istvánnak a tudása sem maradt el az ő rendszerező képességétől, debreceni collegiumi professzor lett, és az 1773-as teológiai előadását, mely az egyházi irodalom szakkönyveinek katalógusát rögzítette, több kéziratos másolat tartotta fenn. Az általános részben az ajánlott olvasnivalók közt van feltüntetve Hyperius két 17. (Gysenus, Hejdegger) és két 18. századi (Buddaeus, Mabillon) író neve mellett az alábbi kontextusban: „Ex Reformatis Laudem meretur maximo omnium suffragio Andreas Hyperius natione Belga, Theologus olim Marpurgensis Sec. 16. Libro, quem nominat Theologum, seu

technikai eszközök felől vizsgálja a kérdést. A reformáció korának három hatékony homiletája: Luther, Melanchthon és Hyperius. Utóbbi a gyakorlati teológia atyja: megszabádította a teológiai tudományt a retorika kötelekeitől; őt magát elfelejtették, de a sémát továbbvitték. (TRE uo, 532–534, 780–81; H. M. MÜLLER).

⁶⁰ Manfred JOSUTTIS: Homiletik und Rhetorik. *Praktische Theologie* 57(1968), 511; Gerhard KRAUSE: Andreas Hyperius in der Forschung seit 1900. *Theologische Rundschau* N. F. 34(1969), 327; JOSUTTIS 1985, 22; TRE uo, 778–781.

⁶¹ Karl F. DAIBER et alii: *Predigen und Hören. Ergebnisse einer Gottesdienstbefragung*. München, 1983. II, 67–91. – idézi: WINKLER: 1992, 28; ZERFASS: 1987 – Mintaadóan érvényesítette gyakorlati homiletika-tankönyvében Rolf Zerfass az újonnan felfedezett retorikai hagyományt és értékkészletet egybevetve a protestáns homiletika legújabb eredményeivel. Könyvét magyarul – jellemző módon – a katolikus *Szent István Társulat* adta ki.

⁶² A mai retorikatörténeti kutatás negligáló (IMRE Mihály: Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig. In: *Retorikák a reformáció korából*. Vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth, 2000 (Csokonai Könyvtár, Források (Régi kortársaink), 5), 418–420) és támogató olvasata (BARTÓK 1998, 189.; KECSKEMÉTI 2003, 368–370.) mellett előkerült már a magyar szakirodalomban Hyperius neve a fentiek elemzésén kívül is. Győri L. János Geleji Katona (I.) István és Köleséri Sámuel homiletikai rendszerének összehasonlításakor Hyperiusról Perkinsre átváltó metódust detektált (GYŐRI 2000, 54.). Illetve ennek a fenti tanulmánynak a korábbi változata hozta összefüggésbe Hyperius homiletikáját a magyar egyházi beszéd hagyományával (CSORBA D. 2001), egy másik pedig a kálvinista prédikációtörténet terén szentelt neki külön helyet (A 17. századi kálvinista prédikáció-kutatás története. *Egyháztörténeti Szemle* 5(2004/1), 94).

de natione studii Theologici Basileae Ao. 1556. et 1572. in Octavo. Optandum esset, ut legi posset a plerique, sed liber rarus est.”⁶³ Ez a szövegismeret továbbélhetett kézirat formában a debreceni Kollégiumban (ugyanis ez az összeállítás a meglévő könyvekre alapozva született), de ismerve a 16-17. századi magyar református iskola pedagógiai kultúráját (a szóbeliségen alapuló, memoriterek, diktátumok visszaadására építő módszert), akkor kijelenthetjük: nem biztos, hogy olvasták, de tanulhatták a diákok Hyperius homiletikáját.⁶⁴

A magyar homiletikai irodalom nem rendelkezik bőséges történeti feldolgozottsággal. A 19. századból Tóth Ferenc és Zsarnay Lajos *Paptanai* után csak Kun Bertalan és Tóth Mihály *Egyházi szónoklattana*i majd ugyanazt emelték ki, ami 1-2 lapra redukálta a történeti részt, s ott említette a német homileták közt Hyperius, Reuchlin, Erasmus és Melancthon társaságában.⁶⁵ Kovács Albert „az első rendszeres Homiletika” névvel illette az 1552-es Hyperius-kiadványt, és nemzetközi hatását Albert Schweizer és Vinet szerepéhez mérte. Részletesen ismertette a fenti homiletika szerkezetét, szemléletét, és az összegzése ekként szólt: „Háromszáz éven át a Homiletika irodalma ebből a könyvből táplálkozott, s e könyv befolyásának tulajdonítható az is, hogy a református egyházban egyszerűbb, mesterkéletlenebb prédikálási mód fejtett ki, mint az evangélikusoknál”.⁶⁶ Ravasz László komplex homiletikai szakkönyvet hozott létre: elméleti, történeti, materiális felosztást egyaránt érvényesített művében. Nála természetesen előkerült Hyperius, és pedig a Kálvin igehirdetéséről szóló szakaszban, önálló címen.⁶⁷ Csekey Sándor a kitüntetett „első ref[ormátus] homiléta” névvel illette Hyperius, szembeállítva a kortárs Zepperrel, minthogy mindkettő nagy hatással volt a 16–17. századi magyar igehirdetésre, de míg az előző *Verbi Divini minister*, utóbbi az *orator ecclesiasticus* névvel jelölte ki a lelkipásztor szerepét.⁶⁸

⁶³ SZATMÁRI Paksi István: *Catalogus Bibliothecae Theologiae Historico-Criticus*, [Debrecen, 1773], kézirat, leírta: GÁTI József [Kocsord, 1791] (ld. TtREK Kézirattára, jelzete: R 188), 16.

⁶⁴ Tóth Béla kutatásai alapján nemcsak Martonfalviék nemzedékére, de Maróthi tanáira is ez a módszer volt érvényes (TÓTH B. 1994, 28.), így tisztán a tankönyvek alapján hiba volna itélni a kor ismeretanyagáról (ld. GAÁL Botond: A természettudományok oktatása és művelése a Kollégiumban. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Főszerk. KOC SIS Elemér, Bp., 1988, 598). Így éppen a praxis is fenntarthatta a szövegismeretet, minthogy manapság sem feltétlenül az iskolai tankönyvek szerint tanítunk, vagy prédikálunk. Kecskeméti Gábor pedig a kora újkori halotti prédikációkról szóló monográfiájában szögezte le, hogy nem az elmélet, hanem a szokás szerint haladtak a magyar puritán prédikátorok (KECSKEMÉTI 1998, 105.).

⁶⁵ KUN Bertalan: *Egyházi szónoklattan*, Miskolc, Deutsch, 1855, 6; TÓTH Mihály: *Egyházzsónoklattan. Az egyházi beszéd rövid történelmével, hittanhallgatói részére*. Debrecen, 1878, 224.

⁶⁶ KOVÁCS Albert: *Homiletika, vagy Egyházi ékesszólástan*. Bp., Hornyánszky, 1904, 61–62; idézi az összegzés egy mondatát: CSEKEY 1940, 122.

⁶⁷ RAVASZ László. *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*. Pápa, 1915 (Református Egyházi Könyvtár, 11), 87–88.

⁶⁸ CSEKEY: 1940, 122–123.

Nem véletlen tehát az egybeesés a 16. századi marburgi német evangélikus szerző és a 17. századi magyar református, precíz irányultságú lelkipásztor, Szentpéteri István között. Czeglédy Sándor homiletikatörténeti áttekintésének egy fontos megjegyzését idézzük itt ennél a pontnál. Az első protestáns homiletika, Hyperius *De formandis concionibus sacris* (1553) című munkája kapcsán fogalmazott akként, hogy annak írója a hallgatói esetében „csak auditorokról beszél, akik legnagyobbbrészt rudes, indocti, illiterati, magna multitudo, plebs, vulgus”, vagyis Szentpéteri Hyperiusához hasonlóan tekintett gyülekezetére. Czeglédy megállapítása szerint ez olyan prédikátorra vonatkozik, aki „a gyülekezetet nem látja”.⁶⁹ A szakirodalom már jelezte, hogy homiletikai értelemben Geleji Katona István is a hyperiusi elveket követte, és lelkiségéhez is ez állt közelebb.⁷⁰ Az azonban már meglehetősen konzerválódást mutat, hogy a 17. század végén kerül elő újra ez az elméleti háttér, miután lezajlott a perkinsi, majd az amesiusi írásmagyarázati elveknek az integrálása a magyar prédikációs irodalomban. A fenti lelkipásztorok magyar elméleti szakmunkát ugyan nem idéztek, de a prédikációk szerkezeti felépítése a reformáció első homiletika írójának, Hyperiusnak a hármas felosztását visszhangozza.⁷¹ Medgyesi és mások kellő rendszerességgel fogalmazták meg a prédikációs írás elveit, de érthető okból a szelepet felengedték azzal a félmondatlall: „alkalmatosság szerint” kell szolgálni.⁷² Csak sajnálható, hogy Szentpéteri a prédikációit nem a lelki gyakorlat, hanem a formai szabályszerűség felé alakította: hiába volt rendezett a beszéd felosztása, célja, ha a vigasztaló mód nem jutott szóhoz. Kecskeméti Gábor Hyperius-tanulmánya hasonló jelenségre hívta fel a figyelmet: a marburgi tanár munkájának hatalmas nemzetközi recepciójáról szólva megállapította, hogy a magyar 17. századi homiletikai szakirodalom is több szinten ehhez alkalmazkodott, vagy ezt alakította a maga arculatára.⁷³

Summa

Összességében azt láthatjuk, hogy a Hyperius alapozású protestáns homiletikát több irányból újították meg a 17. század folyamán, és ezek a hagyománykörök egymás mentén alakították a magyar prédikációk beszédmódját. Nagyari József kifejezésével élve megkülönböztethetünk háromféle homiletikai irányt a 17. század második felében: a) a szent Paterek, illetve Geleji Katona István, Enyedi Fazekas

⁶⁹ CZEGLÉDY Sándor: *A homiletika vázlata*. Kézirat, Debrecen, 1971, 41.

⁷⁰ GYÓRI 2000, 54.

⁷¹ Miként ez megfigyelhető Szentpéteri István prédikációnál is, ld. CSORBA 2001 68–93.

⁷² A sárospataki beszédek közül az *Ötödik* és a *Hatodik Jajj* (MEDGYESI Pál: *Ötödik Jaj, és Siralom*. Sárospatak, Rhenius, 1658 (RMK I. 936 = RMK I. 934/4). In: *Erdély romlásának okairól*. Kiad. SZIGETHY Gábor, Bp, 1992; UÓ: *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, Rhenius, 1660 (RMK I. 960)) esetében több helyütt látványosan felborult az elméleti konstrukció.

⁷³ KECSKEMÉTI 2003, 369–370.

János és Szentpéteri István által alkalmazott „Grammatica metódus”-t (Perkins, Ramus), b) a klasszikus puritán, ún. „Logica methódus”-t (Ramus, Amesius), melyet például Báthori G. Mihály, Köleséri Sámuel és Tolnai Szabó Mihály alkalmazott; és c) a Burmann-féle coccejánus applikációt vagy „Realis methodus”-t (Coccejus, Burmann), mely Nagyari József, Debreceni Ember Pál prédikáció írási technikájának volt legfőbb jellemzője.⁷⁴

DÁVID CSORBA

Homiletische Richtungen in der ungarischen Predigt des 17. Jahrhunderts

In der Studie wird untersucht, wie das Wort „Predigt“ in der puritanischen erbaulichen Literatur in den Jahren 1670–80 dem homiletischen Begriff entspricht. Nach der theoretischen Epoche der 1650er Jahre hat sich nicht nur die Predigt sondern auch das Predigtens Schreiben und die Predigtenausgabe stark verändert. Diese Veränderungen wurden hier durch den Vergleich von Predigttexten – einem aus dem Jahr 1650, einem aus den Jahren 1670–80 sowie einem aus dem Jahr 1710 – nachgewiesen. Meiner Meinung nach kann die Veränderung in der Gattung Predigt am besten durch die Verschmelzung des homiletischen Systems und der Praxis beschrieben werden. Hier wurde die sogenannte puritanische (und auch fromme) Art des Predigtens Schreiben analysiert: Erstens wurde die Betrachtungsweise des Collegium Illustre von Großwardein und Debrecen geprüft, zweitens die frühmoderne ungarische Rezeptionsgeschichte von Perkins, Amesius und Burmann. Meine Schlussfolgerung ist, dass die erste protestantische Homiletik von Hyperius in Ungarn im 17. Jahrhundert dreimal (durch Perkins, Amesius und Burmann) erneuert wurde, so dass diese Traditionen die ungarische Rede- und Predigtarten parallel geformt haben.

⁷⁴ GYÖRI: Nagyari József..., i. m., 35.

BARÁTH BÉLA LEVENTE

KORA ÚJKORI BIBLIAFORDÍTÁSOK*

A késő középkori kegyességi reformmozgalmak Európa-szerte felerősítették a vallásos buzgalmat, a Szentírás latin szövege mellett igény mutatkozott a nemzeti nyelvű bibliafordítások iránt is. Több európai nyelvre már ekkor lefordították a Bibliát, s legalább részleteket nyomtatásban is megjelentettek. Hazánkban két Prágában tanult huszita pap Pécsi Tamás és Újlaki Bálint az 1430-as években kezdett hozzá a teljes Biblia magyar fordításához. Munkájukból, ahogy a század egyéb fordítási kísérleteiből is, csak részletek maradtak ránk különböző kódexekben. A korabeli nemzeti nyelvű bibliafordításoknak közös jellemzője volt, hogy még a Vulgátát vették alapul. Ettől a ponttól a Biblia eredeti nyelvű szövegein alapuló, kiforrott stílusú anyanyelvi fordítások közreadásáig még hosszadalmas út vezetett.

Döntő fordulatot hozott, amikor a pogány szerzők művei kapcsán kidolgozott filológiai módszerek használatát a Vulgata-szövegére is kiterjesztették és felismerték, hogy az sok tekintetben eltér a héber és görög eredetitől. Erasmus hatására a humanista mozgalom gondolkodói között általánosan hirdetett igény lett, hogy a teológusoknak igemagyarázatuk során a Szentírás eredeti szövegeihez kell visszatérniük. A nemzeti nyelvű bibliafordítások készítésének és szélesebb olvasóközönséghez eljuttatásának igényét szintén Erasmus fogalmazta meg programszerűen. A Szentírás szövegével kapcsolatos aprólékos értelmező és fordító munka végső soron nem csak a bibliai nyelvek és kultúrák ismeretében, de a nemzeti nyelvek és kultúrák kibontakoztatásában is jelentős szerepet kapott.

A reformációs mozgalom legfontosabb indítatásait Isten ekkor ismételten felfedezett Igéjéből nyerte. A reformátorok saját tevékenységüket is ehhez kapcsolódóan határozták meg, amikor azt leginkább „*evangélium hirdetésének*”, vagy éppen az „*evangélium napfényre hozatalának*” nevezték. Számukra a Szentírás jóval több volt, mint egy magasabb rendű erkölcsiség elsajátításának az eszköze. A „*Scriptura valde prima*” és a „*Sola Scriptura*” elvét hangsúlyozva azt képviselték, hogy az ember helyes istenismeretének és önismeretének forrása végső fokon Istennek a Bibliában adott kijelentése lehet.

Amíg az 1530-as évek magyar bibliafordításaiban még Erasmus közvetlen hatása mutatható ki, későbbiekben a reformatori törekvések veszik át a fő szerepet.

* A Debreceni Egyetem főépületében a DEENK által megrendezett *A magyar nyelvű Biblia-fordítás és a reneszánsz* kiállítás 2008. november 20-án elhangzott megnyitó beszédének szerkesztett és bibliográfiai hivatkozásokkal ellátott változata.

Munkásságuk nyomán a század következő évtizedeiben a legtöbb bibliai könyv lefordítására és kinyomtatására sor került. Annak ellenére azonban, hogy többen tervbe vették a teljes Biblia magyarra fordítását és megjelentetését – mint közismert – erre csak a század végén Vizsolyban kerülhetett sor. Károlyi Gáspár a Vizsolyi Bibliához írott előljáró beszédében – az egymásra ható humanista és a reformátori törekvések jegyében – a nemzeti nyelvű bibliafordítás jelentőségével kapcsolatos meggyőződését így summázta: „*Azt mondgyuc pedig hogy nem czac akarja Isten hogy az Papoc olvassác az Szentírást, és az község azoknac szájokból hallya, hanem aztis akarja hogy az ó és uy Testamentum könyvei minden nemzetségnek nyelvén legyenec, és azokat olvassác, hannyác vesséc mindenec (...) Mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar idveziteni.*”

A XVI. század magyar bibliafordítási és kiadási törekvéseknek a Tiszántúl északi része és azon belül is Debrecen is fontos központja volt. Nem csak a közvetett hatásokra gondolok, hogy Sylvester János, Károlyi Gáspár Szatmár megye szülöttei voltak. Hanem arra, hogy a századvég itteni református lelkészei: Méliusz Juhász Péter, Félegyházi Tamás, Gönci Fabricius György is jelentőset alkottak ezen a területen, és Debrecen városa is bőkezű mecénásnak bizonyult.

Azt, hogy a humanisták és reformátorok törekvései hazánkban is lassan kezdtek beérni mutatja, hogy a XVII. század első felében a lelkészek mellett, különösen a műveltebb nemesi és polgárosszonyok körében már szélesebb olvasó közönséget is nyert a magyar nyelvű Biblia. Ennek az igénynek a növekedését nemes asszonyok végrendeletei mellett a kor írói közül többek között Szenci Molnár Albert írásai is jelzik. Ő imádságoskönyve előszavában egy nagyszombati polgár feleségéhez címezve többek között ezt írta: „*szép dolog, midőn az házi gazdánac külső hivatallya szerint, távollétében, az gazdaszszony az Sz. Bibliat czelédinec olvassa, és azockal is olvastattya ...*”¹

A korszak magyar nyelvű bibliafordításai és kiadásai iránt régóta megnyilvánuló érdeklődés az utóbbi három évtizedben látványosan felélénkült és szép eredményekhez vezetett. A bibliofil közönség igényességének növekedésén túl köszönhető ez a kora újkori magyar könyv-, könyvtár-, és nyomdászattörténettel, irodalomtörténettel, egyháztörténettel, nyelvtörténettel stb. foglalkozó kutatók kitüntetett figyelmének is. Ezzel kapcsolatban legalább utalásszerűen érdemes felidéz-nünk a fontosabb publikációs eredményeket. 1990/91-ben a Vizsolyi Biblia 400 éves évfordulója kapcsán született számos kiváló írás.² Ezt követően a kutatásokra

¹ SZENCIMOLNÁRALbert: *Imadsagos Könyveczke*, (Heidelberg 1621, RMK I 514) ajánlólevelének szövegét idézi RMKT XVII/6, STOLL Béla (sajtó alá rend.) Bp., 1971, 491.

² Ezek közül számosat gyűjt össze a következő kötet: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulóján*, BARCZA József (szerk.), Bp. 1990. Ld. még: BALÁZS László: *A Vizsolyi Biblia fordítóinak nyomában*, in: *Theologiai Szemle*, Új folyam, 34(1991); 364–370; BORSA Gedeon: *A magyar Biblia és a hazai könyvnyomtatás*. In: *Theologiai Szemle*, Új folyam, 33(1990); FARKASDY Dezső: *A Károlyi-Biblia keletkezéséhez*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*,

ösztönző erővel hatott, hogy Kőszeghy Péter³ – és a gyűjteményét itt bemutató – Ötvös László⁴ szövegkiadó munkája nyomán, Vizsolyi Biblia mellett reprint kiadásban újra napvilágot látott a Hannai, az Oppenheimi, a Várad, a Leideni és az Aranyos Biblia⁵ is.

A kutatást ezeken túl új szintézisek, kérdésfelvetések, de akár váratlan felfedezések is jelentősen előrevitték és fontos írásokat eredményeztek. Itt elég csak Bottyán János⁶, Péter Katalin⁷, Szabó András⁸, Márkus Mihály⁹, Imre Mihály¹⁰,

94(1990)5/6, 700–710; SZABÓ András: Vizsoly a XVI. században. In TENKE Sándor (szerk.) *Biblia és egyház. Tanulmányok D. Dr. Pákozdy László Márton tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*, Bp., 1990, 21–30.; SZILÁGYI Ferenc: A Vizsolyi Biblia hatása a magyar irodalomban, in *Confessio*, 14(1990)3, 59–74.; NEMESKÜRTY István: *Magyar bibliafordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századig*, Bp. 1990; Uő., *Biblia, szókincs, irodalom*, Bp., 1990; Uő., *A bibliai örökség*, Bp., 1991.

³ SZÉKEIY István: *Zsoltárkönyv*, Krakkó, 1548, – hasonmás kiadás, KŐSZEGHY Péter (kiad.), SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (bev. tan.), Bp., 1991 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 26.); KÁROLYI Gáspár, KÖLESÉRI Sámuel (revid.), *Szent Biblia... Várad-Kolozsvár, 1660–1661*, – hasonmás kiadás, KŐSZEGHY Péter (kiad.), PETRŐCZI Éva, SZABÓ András (bev.), Bp., 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 36).

⁴ KÁROLYI Gáspár, SZENCI MOLNÁR Albert (revid.), *Szent Biblia... Hanau, 1608*, – hasonmás kiadás ÖTVÖS László (kiad.), Debrecen, 1998 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 35); KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Magyar Biblia... Leiden, 1718 [1717]*, – hasonmás kiadás ÖTVÖS László (kiad.), Debrecen, 2000 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 45); KÁROLYI Gáspár, SZENCI MOLNÁR Albert (revid.), *Szent Biblia... Oppenheim, 1612*, – hasonmás kiadás ÖTVÖS László (kiad.), Debrecen, 2002 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 53); A szövegkiadásokhoz és biblia népszerűsítő tevékenységéhez kapcsolódó írásokat külön is összegyűjtötte és kiadta ld. ÖTVÖS László (szerk.): *A három magyar Biblia népszerűsítése, Tanulmányok, visszhangok, dokumentumok*, Debrecen, 2005.

⁵ KÁROLYI Gáspár, MISZTÓTFALUSI KIS Miklós (revid.), *Szent Biblia... Amszterdam, 1695*, – hasonmás kiadás OSZTOVICS Levente (kiad.), KIRÁLY László (szerk.), Békéscsaba, 1991.

⁶ BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, Bp., 1982.

⁷ Ld. PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In *Századok*, (1985)4, 1006–1027; ill. az ennek kapcsán keletkezett vita írásait: a *Theologiai Szemle*, Új folyam, 27(1985), 335. skk. ZSINDELY Endre: Egymással összefüggő és egymást kiegészítő jelenségek; BARCZA József – SZIGETI Jenő: A Szentírás jobb és pontosabb megismeréséért; FABINYI Tibor: A Biblia szerepe a protestánsok műveltségének kialakulásában; MÁRKUS Mihály: Bibliaolvasás a személyes kegyesség érdekében; FEKETE Csaba: Kezembe vészem, olvasom, és arról elmélkedem című írásait.

⁸ SZABÓ András: Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban. In: *OSZK Évkönyv*, 1980, 233–241; Uő.: A Vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 523–527; Uő.: A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai, a humanista latin bibliakiadások. In: *Theologiai Szemle*, Új folyam, 34(1991)1, 45–48.;

⁹ MÁRKUS Mihály: *Komáromi Csipkés György, Egyháztörténeti értekezés*, Bp., 1990.

¹⁰ IMRE Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása: Petrus Martyr*, Debrecen, 2006.

Vásárhelyi Judit¹¹, Monok István¹², Molnár Antal¹³, P. Zvara Edina¹⁴ munkáira utalni. Az ő eredményeiknek nyilván ösztönző hatása volt azokra a szerzőre, akik további fontos részletek tisztázására vállalkoztak kora újkori magyar bibliafordításainkkal kapcsolatban.¹⁵

Az itt megrendezett Biblia-kiállítás anyaga dr. Ötvös László nyugalmazott református lelképásztor bibliagyűjteményének darabjait tartalmazza. A „Reneszánsz Éve” és „Biblia Éve”¹⁶ rendezvénysorozat mellett még két kevésbé emlegetett – a magyar bibliakiadásokhoz kötődő – évforduló is aktualitást ad. 400 éve 1608-ban jelent meg Szenci Molnár Albert revideáló munkája nyomán a Hanai Biblia, a Károlyi Biblia szövegének revízióját pedig éppen 100 éve 1908-ban végezték el utoljára.

¹¹ P. VÁSÁRHELYI Judit: Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104(2000)5/6, 660–668.; P. VÁSÁRHELYI Judit: A Vizsolyi Biblia előljáróbeszéde mint vitairat. In: HELTAI János, TASI Réka (szerk.): „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáiról*, Miskolc, 2005, 33–41.; P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai. Előzmények és fogadtatás*, Bp., 2006 (Historia Litteraria, 21).

¹² MONOK István (írta és összeáll.): *A bibliai Rákócziak*, Bp., 2006.

¹³ MOLNÁR Antal: A horvát és a magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció. In: *Magyar Könyvszemle*, 118(2002)1, 24–37.

¹⁴ ZVARA Edina (kiad.): „Az keresztyén olvasónak” *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások elő- és utószavai, ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., 2003 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 14).

¹⁵ SEBESTYÉN Árpád: Régi bibliafordításaink hatása nyelvünk fejlődésére. In: *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére*, Debrecen, 1991, 465–473; TENKE Sándor: Károli Gáspár és a Vizsolyi Biblia a szépművészetben. In: DANKÓ László (szerk.): „Ex invisibilibus visibilia...” *Emlékkönyv Dávid Katalin professzorasszony 70. születésnapjára*, Bp., 1993, 389–402.; SZAKÁLY Ferenc: A magyar nyelvű bibliafordítás terjedéséhez. In: BALÁZS Mihály et al. (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 545–554.; GÖMÖRI György: Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanai Biblia dedikációs példányában. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104(2000)5/6, 751–754.; VADÁSZ Veronika: Ecsedi Báthory István bibliájáról. In: *Magyar Könyvszemle*, 119(2003)2, 211–217.; DIENES Dénes: Kit rejt az S. F. monogram? Gondolatok Petrus Martyr kommentárjának egy tulajdonosi széljegyzete kapcsán. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 8(2007)1, 216–219; MARGÓCSY Dániel: A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben. In: *Magyar Könyvszemle*, 124(2008)1, 15–26.

¹⁶ A rendezvénysorozat alkalmából az OSZK-ban megrendezett bibliakiállítás katalógusát ld. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (szerk.): *Biblia Sacra Hungarica. A könyv „mely örök életet ad”*, Bp., 2008.

BODA ISTVÁN KÁROLY – PORKOLÁB JUDIT

MÓZES ALAKJÁNAK HIPERTEXTUÁLIS MEGJELENÍTÉSE NÉHÁNY VERSSZÖVEGBEN*

„Kívánságod szerint vezetem
népedet,
Lába érinti már, mit ígértél, a földet,
Hadd járjon közbe más ezentúl közte,
közted,
... ércvesszőm ráhagyom, s ráhagyom
könyvemet.”¹

I. A szöveghagyományozódás és a hipertext módszer

A bibliai szövegek továbbélése, hagyományozódása a művészetben és ezen belül különösen a költészetben feltételezi egy sajátos nyelvi-kommunikációs funkció, a *poétikai funkció* meglétét (vö. pl. Jakobson 1993). Az értelmezés során ugyanis a befogadó megnyit egy másik horizontot: a versbeszéd poétikai horizontját. Az ősi szöveg ezáltal új jelentést nyer, mintegy új életre kel azzal, hogy a művészek (költők, regény- és prózaírók, szobrászok, festők, zeneszerzők stb.) *üzenetként* fogják fel, és az eredeti szöveg számukra fontos gondolatait átemelik egy teljesen más formai és tartalmi dimenzióba. Ahogy az alkotás folyamatában az ősi, archetipikus tartalmak *összekapcsolódnak* a művész gondolatvilágában rejlő objektív és szubjektív tudattartalmakkal, a hagyományozódott szöveg elmélyül, átértelmeződik és szükségszerűen módosul, miközben az archetipusokban szunnyadó érzelmi-intencionális tartalmak új művészi formákon és tudáskereteken keresztül találják meg az utat a mű befogadóihoz. Ezáltal a hagyományozódott szöveg nem veszít eredeti gazdagságából, sőt egyre több rétegű tradíció épül belőle korról korra, átívelve a századokat.

A versszövegek hipertextuális megközelítése, mint arra már többször és több helyen rámutattunk (pl. Boda – Porkoláb 2001; 2003), alkalmas az intertextuális viszonyban lévő és/vagy hipertextuális kapcsolatba hozható szövegek közötti kognitív kapcsolatok feltérképezésére. Jelen esetben a szövegek közötti kapcsó-

* A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és a K 69093-as OTKA-pályázat résztvevői által rendezett *Szöveghagyományozódás és nyelvtörténet* c. konferencián 2008. dec. 15-én elhangzott előadás szerkesztett szövege. (*Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár* 89.)

¹ Alfred de Vigny: Mózes. (Fordította Nemes Nagy Ágnes)

latokat a *szöveghagyományozódás* szemléletmódján keresztül közelítjük meg. Ez a szövegek egyfajta hierarchiáját tételezi fel, amelyek középpontjában – ha úgy tetszik, a hierarchia csúcán – egy, esetleg több alapszöveg áll, amely alapjául szolgál a vele kapcsolatban lévő szövegek értelmezéséhez, miközben az alapszövegek tartalma is jelentős változásokon megy át. Tanulmányunkban az alapszövegek a Mózesrel kapcsolatos bibliai szövegek, és az ő alakja köré csoportosítjuk a kiválasztott szövegek és szövegrészeket, jelen esetben *versvilágok* idetartozó idézeteit. Azt vizsgáljuk, hogy a bibliai szövegekben megjelenő Mózes személyiségjegyei és szimbolikus jellemzői a különböző versszituációkban hogyan hagyományozódnak tovább, miközben a költői idézetek megsokszorozzák a Szent Könyv kánonját és kulturális-tartalmi kisugárzását.

II. Mózes személyisége

Mózes személyének a Bibliában elsőrendű jelentősége van: az ő érdeme a zsidó nép törzseinek megszervezése, ő indította el és alakította a nép vallási életét, és ő volt az első törvényhozó. Alakjának kifejeződése a különböző versszövegekben azért sokrétű, sokszínű, mert az élete és a hozzá kötődő mítoszvilág fontos erkölcsi, vallási, társadalmi törvényeket és értékeket tartalmaz. A neki tulajdonított öt könyv, a Pentateuchus szövege alapja a keresztény vallásoknak, és ugyanakkor a héber Tórának. Mózes azonban nemcsak mint történelmi személyiség, hanem mint ember is megjelenik az ősi szövegekben.²

Megjelenítése a Bibliában életben maradásának és örökbefogadásának (fáraó lány – Nílus) elbeszélésével kezdődik, majd szenvedélyes, féktelen, dühkitörésekre hajlamos természetének drámai megnyilvánulásával, az egyiptomi meggyilkolásával folytatódik. A következő életszakasz középpontjában a kiválasztottság, az elhivatottság tudatosulása áll (csipkebokor), majd a közvetítő szerep válik uralkodóvá az Örökkévaló és a zsidó nép között, amelyet csodák tesznek megkérdőjelezhetetlenné. Mózes népvezér lesz, és párbeszédet folytat az Úrral, aki rendelkezik, kiválasztottjának előírja, hogy mit tegyen. Sajátos vonás azonban Mózes személyiségében, hogy nem mond le a szabad véleménynyilvánításról az előtt, aki Mindenható, mert népe érdekét tartja mindig szem előtt. (Például

² Szondi Lipót Mózesről írt tanulmányának bevezetésében írja: „Azok közül, akik történelmi alakként foglalkoznak Mózesrel, még senki sem [...] ragadta meg lényének konkrét tartalmát, senki sem ábrázolta hiteles személyiségként.” (Szondi 1987: 253) „Mózes nemcsak politikai vezére volt az Egyiptomban letelepedett zsidóknak, hanem törvényhozójuk, nevelőjük, és egy új vallás szolgálatára kényszerítette őket [...]” (Uo. 263) „Célunk Mózes emberi alakját úgy elemezni, hogy megérthessük a vallásalapító és a törvényhozó sorsának sajátosságait.” (Uo. 268) Később pedig így összegzi megállapításait: „Mózes a történelem egyszerű alakja. Viszont a lelki folyamat, amely lelkében feltehetően lejátszódott, mégis az emberi lélek változásának tűnik, a gyilkolástól Istenhez.” (Uo. 392)

kiválasztásakor nem tartja magát méltónak a népezési szerepre, hivatkozik nehézkes beszédére, többször kéri népe bűneinek megbocsátását, azt, hogy Isten változtasson szigorú rendelkezésein stb.). És az Úr minden esetben megteszi, enged Mózesnek – aki ezáltal „az Istennel eggyé válás hőse” (Szondi 1987: 363) lesz.³ Azonban a hatalommal rendelkező Mózes politikai-vallási vezetőként nemcsak jóságra, hanem haragra és kegyetlenségre is képes volt, hogy keresztülvigye akaratát.⁴

Mózes szelleme, archetípusa az egyetemes emberi kultúra részévé vált, amely kisugárzik a későbbi nemzedékekre.⁵

A versszövegekben is érvényesülnek ezek a jellemzők. A költők – talán pontosan azért, mert érzékelik az alakban rejlő drámai feszültséget – sokszor egyes szám első személyben, saját belső vívódásai kifejezése érdekében azonosulnak Mózes alakjával. A továbbiakban részben részleteket, részben teljes verseket értelmezünk olyan lírai szövegekből, amelyeknek nyelvi kifejezéseiben a bibliai szöveg hagyományozódása figyelhető meg.

III. Mózes alakjának megjelenése versszövegekben

A XIX. század irodalomszervezője, Kazinczy Ferenc Ráday Gedeonról szóló versszövegében magas mércével él. A versben megszólal a kor kulturális életében döntő szerepet játszó személyiség, és első személyben⁶ vezet végig életén – Mózesként élve meg életútját, azonosítva magát a bibliai prófétával. Arany János is észrevételezi Kazinczynak ezt a különös versformálását, Mózes-Ráday párhuzamát, és azzal magyarázza, hogy a költő Ráday Gedeonban a kor kulturális életének vezetőjét látja: „Kazinczyék úgy tekintették őt, mint pályatörőjüket az ösvényen, melyre maguk léptek, s ez elismerés aztán a Ráday-vers nevezetben örökített meg.” (Arany 1968: 483) A szöveg zárlata eltér a mózesi személyiség-párhuzamtól, és Rádaynak a korban betöltött költői szerepkörére utal. Azzal, hogy a versszöveg végigköveti Mózes sorsát, a Biblia történeti eseményeit, és áttételesen

³ Mózes főbb életszakaszainak pszichológiai elemzését illetően ld. Szondi Lipót művét (Szondi 1987: 355-372).

⁴ Michelangelo Mózes-szobrának elemzésekor Freud a megfontolt, bölcs vezető és az indulatos, szenvedélyes természet viszonyát állítja elemzésének középpontjába: „[Michelangelo] valami újat, valami emberfeletti öntött a Mózes-alakba, s a hatalmas testtömeg és a figura erőből duzzadó izomzata csupán testi kifejezőeszközzé lett az ember számára lehetséges legmagasabb pszichikai teljesítménynek, annak, hogy egy rendeltetés szolgálatában és megbízatásában, amelynek az életét szentelte, képes úrrá lenni saját szenvedélyén.” (Freud 2001: 236)

⁵ „A Talmud megállapítása, hogy Mózes lelke minden nemzedékben és minden korszakban jelen van [...]” (Szondi 1987: 392)

⁶ Kazinczy „portré-verseiben” gyakran egyes szám első személyben szólaltatja meg a címben szereplő versbeli lírai ént, legtöbbször kortársait, vagy akiknek jelentőségét nagyra tartja; például a következő versekben: Fabchich, Kármán, Baróti Szabó, Péczeli, Báróczy stb

ugyan, de rámutat Mózes népvezéri tetteire, nemcsak azt mutatja meg, hogy a XIX. század első felének szellemiségében hogyan élt tovább Mózes alakja, hanem azt is, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak neki.

*Én újabb Mózes voltam, s népemet
Kihoztam a rabság hajlékiból,
S a hagymatermő hon helyett neki
Téj– s méz– s bor–folyta Kanaánt adék.
Fény oszlopában én a nép előtt
Megcsaptam a tengert, s nyilván állt az út;
Megcsaptam a sziklát, s folyt a patak.
Az új törvénynek kettős ércabláját⁷
Lehoztam a Parnass szent bérciről;
S hatalmas jobbam azzal forgatá fel
Az undok tisztelet oltárait.
Lehúllt a fal, s a tábla fennmaradt!”⁸*

A XX. században Kosztolányi úgy jeleníti meg Mózeset, hogy szembeállítja a h a l a n d ó e m b e r gyengeségeit az Örökkévaló isteni mivoltával. A sorok mögött a költő arcát látjuk, ahogyan élet-halál harcát vívja. Mózes imájában elénk tűnik a nagy történelmi, mitológiai egyéniség küzdelme az emberi élet pillanatnyiságával és az elhivatottság súlyával.

*Hatalmas úr, sziklás erősség,
te láthatatlan nagy titok.
Intesz, s a földi munka hőjét
dörgő szavaddal elhivod.
[...]
Ránk csapsz dúló, sötét haraggal,
s mi hervadunk, miként a fű,
mit a kaszás vígan levagdal,
te végtelen vagy s tiszta, hű.”⁹*

⁷ „Adva van, aki közösséget szervez, a hitet törvényeivel láthatóvá, megvallhatóvá teszi, és ezzel formát ad a választott népnek örök időkre.” (Dávid 2006: 10) A törvény – szabály – közösségformáló ereje a versben arra a szellemi közösségre utalhat, amelyet a közösen vallott és a költészet révén (vö. Parnasszus) kifejezett értékek tartanak össze.

⁸ KAZINCZY Ferenc: *Ráday*. A vers „gróf Ráday Gedeonról szól (1713–1792), a költészet és tudománykedvelő főúrról”. (Kazinczy 1898: 381)

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Mózes imája*

Ismét más arcélét mutatja Mózesnek Rónay György. Mózesként Istenhez, Jahvéhoz szólva szinte szó szerint idézi a Biblia szövegét:

*Bölcsőben ringtam forgó vizeken,
Vadul sodort haragod folyamárja,
Míg ki nem vetett hullámod a sásba
S ott nem hagyott egy nádas szigeten.*

*Megtalált, fölvet, táplált kegyesen
Irgalmasságod fáraó-leánya.
Nem hagytál belefűlnom a halálba,
Mert valami szándékod volt velem.*

*Fölserdültem és addig bujdokoltam,
Míg eléem álltál a csipkebokorban.
„Ki vagy?” – kérdeztem. – „Az Aki Vagyok.”*

*Negyven éve járok pusztaságban.
Népem nincs már. Kánaánt nem találtam.
De mutasd meg Földed, ha meghalok.¹⁰*

A szonettben Rónay úgy ad metszeteket a bibliai személyiség életéből, mint ha maga Mózes beszélné el a vele megtörtént eseményeket. A lírai nyelv tömör, egy-egy kifejezés mögött több esemény is áll, mint a diaképek vonulnak el előttünk a sorsfordulatok. Mindegyik mögött a tudatháttérben az Örökkévaló rendelkezései irányítják az egyén, Mózes életét. Az első sorban a „forgó vizek” metaforája egyszerre konkrét és elvont információt szemléltet: a gyermek Mózes és a Nílus kapcsolatát, a sors „kerekének” fordulatait és az életben maradás lehetőségét. A petrarcai szonett fókuszmondata a 8. verssorban található, összefoglalja az eddigi mózesi életeseményeket és megmagyarázza az isteni szándékot, ami értelmet ad az életnek: „mert valami szándékod volt velem”. Ez az a pont, ahol Mózesben – és a költőben – tudatosul, hogy kiválasztott lesz, de még nem tudja sem az okot, sem saját helyét az isteni rendelkezésben.

De mi történik az isteni szándék tudatosulása után? Mózes kishitűsége, önmagában való kételkedése jelenik meg Vajda György, fiatalon meghalt költő versében, amely csak a befejezésben változik át a visszavonhatatlan isteni sorsrendelésben való hitre. A Mózes-sors a vers utolsó sorában, a „tűz-metaforában” drámai fordulattal befejeződik.

¹⁰ Rónay György: *Mózes*

*Ki vagyok én e bús rabszolgasorban?!
Ki hisz nekem, ha magam sem hiszek?
Bizonyosság jelt - kígyót botként viszek
S folyóvíz vérként csörgedez a porban.
Ha csíkos tigris macskaként letorpan,
Botom, ha fűben: fürge gyík, zizeg,
Meghallgatnak szakállas vén tizek,
Ha arról szólok, mit a tűzbokorban*

*Az Úrtól hallék: uj országa hol van.
Az önbecsmérlő, gyáva kishitért
A szavak, ékes Árona kísért,*

*Hogy nyelvhibámban annyiszor botoltam.
Mögöttem, mint az erdő, zúg a nép,
S az Úr előtttem tűzszlopban lép.¹¹*

A szonett nyelvi kifejezései végig megőrzik a Biblia képeit. A mottóban az Exodusból való részlet nemcsak Mózes kérdése, hanem a lírai éné is. („Mózes pedig monda az Istennek: Kicsoda vagyok én...?” Mózes II. 3.11) Keveset tudunk a magát Mózesként vallató Vajda Györgyről és drámai vívódásairól, de a szöveg tudósít elhivatottságáról és mózesi hitéről. „Tehetséges volt – szegény! – s az élet legnagyobb kincsét herdálta – tobzódva kínoztta magát, ifjú szívét, mint mindenki, aki igaz útra készül” – írja róla Füst Milán. (Füst 1918: n. a.)

Mózes sorsa az, hogy bár lobog benne a küldetéstudat, folytonosan szembe-sülnie kell a valósággal – a rábízott emberek hamisságával, csalafintaságával, gyűlöletével. Füst Milán alapkérdése az, hogy vajon meddig vállalja Mózes a rábízott feladatot?

*Miután lejöttem a hegyről Uram...
Hol is Veled beszéltem a csendben, ki vagy a Jóság!
Ők tobzódtak a völgyek alján. – El nem mondhatom, hogy ott mi volt.
Magának hamisságból épített fel várakat a nép,
De még az inge szövetét is csalafintaságból szövé.
[...]
De minden egyéb is, mi ottan élt, rajzott, vagy sarjadott a tág mezőn,
A gyűlölelettől volt annak förtelmes az ereje.
S egy új világ épült fel így világod ellen, amíg távol volt szemem
S megdönthetetlen állt előttem, mint az éj maga.*

¹¹ Vajda György: Mózes (Nyugat 1918. 18. szám; <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00254/07547.htm>)

*Meg kellett törnöm végül is, így volt megírva rólam, fáradt voltam én!
S a vállaimmal kellett vón kivetnem négy sarkából mind e nagy világot,
úgy, mint egykoron,¹² –
S jajonganom megint akár a szél, vagy átüvöltenem az éjszakát..
S bizony már ehhez vén valék Uram. –
S így törtem hát el szegény kőtábláidat
S ígéretednek földjét is majd így nem láthatom.¹³*

Füst Milán versében még határozottabban jelenik meg a vívó dó Mózes, aki nem vállalja a rábízott feladatot. A mózesi monológot drámaivá teszi a vágy és az akarat közötti szakadék: Mózes, a kiválasztott ember tudja, hogy mit kellene tennie, de képtelen rá. Ha Mózes sorsa itt fejeződne be, az eltérne a bibliai történettől – a versszövegben Mózes tehetetlennek mutatja magát, holott tudjuk, hogyan törte össze az aranyborjút a Bibliában, és hogyan büntette meg a népet. Mózes kétkedése önmagában, mielőtt cselekvésre szánná el magát, új elemmel gazdagítja személyiségképét.

Szécsi Margit versszövege még tovább viszi a Füst Milán-i gondolatot, és megrázó módon ötvözi a XX. század második felének depresszív értékszemléletét és Mózes életének belső tragikumát.

*Ama kőtáblát nem láttam soha.
Álmodtam róla. A láncreaktorok,
a nyitott kések, a kioldott bombák,
a puszta létezés ellenében
éltem és álmodtam Törvényről ami örök:
mert mese, hogy a korszakos Főkönyv
főlirata liliom. Ekkor leszálltam,
le a hegyről. Mulandó kezemben
az olcsó toll ezüst rakétája remeg.
Mert fölíratlan a világos törvény:
gyöngye sokaság, vad öncsalatás,
balek-pupillák, s a kímélt önérdek
hatalommá-robbanó láncolata –
Mózes vagyok, a Hatalmatlan,
s föláldoztok az Aranyborjunak.¹⁴*

¹² Intertextuális utalás Archimédesz állítólagos mondására: „Adj egy szilárd pontot és én kifordítom sarkaiból a világot!”

¹³ Füst Milán: *Mózes számadása*

¹⁴ Szécsi Margit: *Mózes halála*

Mózes á l m o d o z ó k é n t való megjelenítése, a Törvény reménytelensége, művének összeomlása még megvalósulása előtt, és halálának áldozatként való bemutatása mintha 15 sorban újraírná a huszadik századi Ember tragédiáját – a Főkönyv írásában pedig mintha száz év magánya érződne...

IV. Hipertextuális kapcsolatok

A kiválasztott versrészletek összességének mint hipertextuális szövegnek a koherenciáját az biztosítja, hogy az eredeti, bibliai szöveghez kapcsolódnak, egyfajta hierarchiát alkotva, amelynek középpontjában, a hierarchia „csúcán” a bibliai szöveg áll – erre utaltunk korábban a szöveghagyományozódás kapcsán. A versrészletekhez írt kommentárokból természetesen ezek a kapcsolatokat emeltük ki. *Megközelítésmódunk lényege az, hogy a szövegek közötti hipertextuális kapcsolatokon keresztül a versrészletek a bibliai szöveggel együtt olvashatóak.* Vagyis – ebben az értelemben függetlenül a keletkezés idejétől – a költők mintegy továbbírják a bibliai szövegbe foglalt mitológiai történetet. A hipertextuális kapcsolatrendszernek azonban van egy mélyebb, jóval áttételesebb megjelenési formája, amely a *nyelven* keresztül hat, és nem korlátozódik egy adott szöveggörnyezetre.

A. Molnár Ferenc írja ómagyar nyelvemlékünkéről, az Ómagyar Mária-siralomról: „Szövege, sorai, szavai magyar irodalmi művekbe épültek be.” (A. Molnár 2003: 62) Ugyanezt mondhatjuk azokról a versszövegekről, versszöveg-részletekről, amelyek Mózesről szólnak, és amelyeket idéztünk tanulmányunkban. A Mózesrel kapcsolatos történetek, a róla szóló költői képek, metaforák, alakzatok, hasonlatok, ha különböző mértékben is, de beépültek-beépülnek irodalmi nyelvünkbe, és ezáltal tovább gazdagítják a magyar nyelvet és kultúrát.

De mivel a hangsúlyok idővel érezhetően eltolódnak, érdekes kérdésfelvetés lehet az is, hogyan él tovább Mózes alakja (vagy általánosabban archetípusa) a különböző századokban. Néhány versszöveg-részletben ugyan nem kapunk, nem kaphatunk erre feleletet, de azért érdekes kontrasztot alkot a bibliai szöveg ősi ereje, hite és küldetésstudata szembeállítva a 20. század letargiájával és értékválságával. Azonban egy dologban bizonyosak lehetünk: minden versszöveg tovább gazdagítja a Mózesről kialakult jellemrajzot, amely így egyre árnyaltabbá és kidolgozottabbá válik. A mitológiai archetípus pedig tovább él és hat az egyetemes emberi kultúrában.

Irodalomjegyzék

A. MOLNÁR Ferenc (2003): Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése. In: A. MOLNÁR Ferenc; M. NAGY ILONA (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 55–76. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4.)

ARANY János (1968): *Arany János válogatott prózai munkái*. (szerk. KERESZTURY D.; KERESZTURY M.) Budapest: Magyar Helikon.

BODA I. Károly; PORKOLÁB Judit (2001): *Számítógépes stilisztikai és szövegtani tanulmányok*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet. (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 76.)

BODA I. Károly – PORKOLÁB Judit (2003): *A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében*. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet. (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 81.)

DÁVID Katalin (2006): *Mózes*. Budapest: Szent István Társulat.

FREUD, Sigmund (2001): Michelangelo Mózes. In: ERŐS Ferenc (szerk.): *Sigmund Freud művei 9. Művészeti írások*. Budapest: Film–Suliker K.

FÜST Milán (1918): Naplójegyzetek egy elhunyt ifjú költőről (Vajda György: Haláltánc). *Nyugat* 1918. 24. szám. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00259/07679.htm>

JAKOBSON, Roman (1993): Nyelvészet és poétika. In: VILCSEK Béla (szerk.): *Irodalomelméleti tanulmányok. A műalkotás születése és megközelítése*. Budapest: ELTE TFK. 97-106.

KAZINCZY Ferenc (1898): *Kazinczy Ferencz válogatott munkái*. Budapest: Lampel Róbert. Wodianer F. és Fiai Könyvnyomdája, 1898-1903. (Remekírók Képes Könyvtára)

SZONDI Lipót (/1987): *Káin, a törvényszegő, Mózes, a törvényalkotó*. Budapest: Gondolat K.

BODA, ISTVÁN KÁROLY – PORKOLÁB, JUDIT

Hypertextual Presentation of Moses in Some Selected Hungarian Poems

For the biblical texts to survive in arts, particularly in poetry, the prerequisite is the presence of an idiosyncratic function which is called poetic bearing. During the course of interpretation a new dimension opens up for the receiver: the dimension of poetic discourse. Therefore, an ancient text gains a potential new interpretation, commences a new life, so to speak. In our study the basic texts are connected to the figure of Moses, and we have grouped the chosen texts around his character, and in this particular case around the pertinent sections in the realm of verses.

The poets we have chosen range from the 18th century to recent times and writing in the first person singular often identify themselves with Moses during the course of their inner struggles. We interpret those parts of the poems or the full poems in which the continuity of biblical texts can be traced.

Some of the poetic sections do not support the idea of ancient belief and mission, nevertheless, there is a sharp contrast between the biblical texts and the lethargy or lack of values present in the 20th century texts. One thing, however, we can be sure about is the fact that each text further enriches the delineation of the figure of Moses. The mythological archetype survives and has its impact not only on Hungarian literature but on our global human culture as well.

KIEGYEZÉS ÉS SAJTÓSZABADSÁG

EÖTVÖS JÓZSEF KIADATLAN BESZÉDFOGALMAZVÁNYA A MENTELMI JOG PARLAMENTI VITÁJÁHOZ

Megbújva a nemzeti könyvtár kéziratgyűjteményében rejtőzik egy vékony, pár lapnyi iratsomó, Eötvös József (1813–1871) egyik kiadatlan, gyakorlatilag ismeretlen beszédfogalmazványával.¹ A főlíók némelyikén látható címek („B. Perbefogása”, „Böszörményi”) és a szöveg tartalma egyaránt elárulják, hogy a Böszörményi László (1822–1869)² ellen 1867-ben indított sajtóper során a képviselő mentelmi jogának felfüggesztése körüli parlamenti vitához szánt hozzászólás tervezetéről van szó. Az előzmények a korabeli sajtóközlemények, a nyomtatásban közzétett képviselőházi napló és irományok, valamint a kéziratban fennmaradt minisztertanácsi jegyzőkönyvek alapján elég hitelesen rekonstruálhatók, a keletkezés valószínű időpontja is kideríthető.

A sajtóper előzményei

Az ügy kirobbanása szorosan kapcsolódott az osztrák-magyar kiegyezés³ fogadtatása által kiváltott belpolitikai konfliktushoz, még közelebbről Kossuth Lajosnak

¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Hung. 3058. [*Eötvös József hagyatékából vegyes, politikai tárgyú kéziratöredékek. 19. sz. második fele.*] A beszédfogalmazvány: 54–65., 74–82. f. [a továbbiakban: OSZK Fol. Hung. 3058.]

² A különféle lexikonokban Böszörményi László születési éveként 1824, néhol – SZINNYEI József nyomán (*Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Bp., 1894. 1313. has.) – 1823 szerepel. Valójában, mint ahogy azt Tidrenczel Sándor Kopócsapáti község református keresztelési anyakönyvéből kiderítette, 1822 október végén született; keresztelese 1822. november elsején zajlott le. TIDRENCZEL Sándor: *Böszörményi László, a „Kis-Kossuth”*. Nagykálló, 1986. 8–9.

³ A kiegyezés előzményeiről, előkészítéséről, tartalmáról külön monográfiát írt GALÁNTAI József: *A kiegyezés*. Bp., 1967. Gazdag dokumentumanyag jelent meg (válogatott bibliográfiával) CIEGER András szerkesztésében: *A kiegyezés* (Bp., 2004) címmel. Két friss keletű értékelés CSORBA László tollából: *Az önkényuralom kora, 1849–1867*. In: *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Szerk. GERGELY András. Bp., 1998. 339–342.; *A tizenkilencedik század története*. Bp., 2000. 182–184. A korábbi összefoglalások közül kiemelendő GRATZ Gusztáv munkája: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. Bp., 1934. 1. köt. 5–56., valamint SZEKFÜ Gyula elemzése: *Magyar történet*. 5. köt. (HÓMAN Bálint – Sz. Gy.: *Magyar történet*. 7. kiad.) Bp., 1943. 464–473. és SOMOGYI Éva összefoglalása: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867*. Bp., 1981. 193–214. – A szempontunkból fontosabb fejlemények: 1867. február 17-én Ferenc József leirata

(1802–1894) a dualista államszerkezetet hevesen támadó levelei visszhangjához.⁴ Miután a polémia részben az újságok hasábjain folyt és a volt kormányzó aggályai, intelmei is a lapokban láttak napvilágot, a dolgok közelebről érintették az új magyar kormány sajtópolitikáját, sőt egész politikai magatartását.

A felelős magyar minisztérium tagjai kivétel nélkül a polgári átalakulás elkötelezett hívei voltak, ragaszkodtak a polgári szabadságjogok eszményéhez.⁵ Andrassy Gyula gróf (1823–1890) miniszterelnök javaslatára a kormány már az első érdemi tanácskozás napján, 1867. február 25-én felhatalmazást kért a képviselőháztól az 1848. évi sajtótörvény és a hajdani sajtóesküdszék újbóli életbe léptetésére.⁶ Miután az országgyűlés túlnyomó többsége szintén a véleménynyilvánítás szabadságának híve volt, a jóváhagyás március 9-én némi vita után megtörtént.⁷ A kormány még aznap elhatározta, hogy a tárgyban igazságügy-miniszteri rendeletet kell alkotni.⁸ Miután a sajtótörvény előírta (a 17. §-ban), hogy „a sajtóvétségek fölött nyilvánosan, esküdszék ítélt”, és azokat rendelettel kívánta felállítani⁹, 1848-hoz hasonlóan az új kormány is ezt az utat követte. Horvát Boldizsár (1822–1898) igazságügy-miniszter április 25-én jelentette be a kormány ülésén, hogy a sajtóesküdszékre vonatkozó szabályozás készen van.¹⁰ Néhány további részletkérdés tisztázása után május 17-én

az alkotmány visszaállításáról és Andrassy Gyula gróf miniszterelnöki kinevezése; február 20-án megalakult a felelős magyar minisztérium (kormány); május 29-én a képviselőház a részletes vita után többségi szavazással elfogadta a közös ügyi törvényjavaslatot; június 8-án I. Ferenc József magyar király megkoronázása; július 28-án a király szentesítette a kiegyezési törvényeket, köztük az 1867. évi XII. törvénycikket. (Szövege: CIEGER, 2004. 132–143.) Vö. *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk. BENDA Kálmán. 3. köt. 1848–1944. Bp., 1982. 740–741.

⁴ SZEKFÜ Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulóján*. Szerk. I. TÓTH Zoltán. Bp., 1952. 2. köt. 354–355.; *Magyarország története, 4. Az abszolutizmus és a dualizmus kora, 1849–1918*. Szerk. HANÁK Péter, ERÉNYI Tibor, SZABAD György. Bp., 1972. 148.

⁵ Ez utóbbról lásd RÉVÉSZ T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Bp., 1986. 47.

⁶ MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. február 25. (www.digitarchiv.hu). Az előterjesztést február 28-án nyújtották be a képviselőháznak: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 5. köt. Pest, 1868. 188. (a továbbiakban: Képviselőházi napló); ezen a napon mutatták be a minisztereket is (uo. 187.). Vö. RÉVÉSZ T. MIHÁLY: *A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után*. Bp., 1977. 22.; RÉVÉSZ, 1986. 23.; MÁTHÉ Gábor: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1975*. Bp., 1982. 66., 77. – Az 1848. évi XVIII. törvény-cikk. Sajtótörvény szövege: *Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Bp., 1896. 238–243. p. (a továbbiakban: *Magyar törvénytár. 1836–1868*)

⁷ Képviselőházi napló, 3. köt. 303–315. A felsőház március 12-én szavazott igenlően; *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házána naplója*. Pest, 1869. 1. köt. 192–193. Vö. RÉVÉSZ, 1977. 22–23., RÉVÉSZ, 1986. 23–24., MÁTHÉ, 1982. 77.

⁸ MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. március 9. (www.digitarchiv.hu)

⁹ *Magyar törvénytár, 1836–1868* 239.

¹⁰ MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. április 25. (www.digitarchiv.hu). – Az előkészítés egyes mozzanatairól: RÉVÉSZ, 1977. 24–25., RÉVÉSZ, 1986. 24–25., 62., MÁTHÉ, 1982. 66.,

megjelent a sajtóügyi rendelet, amely elsősorban a sajtóvétségek esetén szükséges esküdtszéki eljárást részletezte.¹¹ Tehát a liberális kormány egyértelműen elfogadta a korabeli európai politikai gondolkodásban uralkodó felfogást, nevezetesen az utólagos felelősségre vonás elvét. Az új jogszabály néhány lényeges ponton, és főként szellemében eltért Deák Ferenc (1803–1876) akkori igazságügy-miniszter 1848-as rendeletétől¹²: az esküdtbíróságokat (a törvényhatóságoktól) a királyi táblára és a kerületi táblák székhelyeire koncentráltta, azaz csak öt helyen szervezte meg; a vizsgálóbíró és a közvádlókat nem választották, hanem a miniszter nevezte ki; az esetleg le nem tett kauciót utólagosan is be lehetett szedni stb.¹³ Vagyis alapjában véve megfelelt a polgári elveknek és igényeknek, garantálta a sajtószabadságot¹⁴, de megszorító intézkedései, laza szabályai – amelyeket már az év folyamán többször is magyarázni, módosítani kellett¹⁵ – lehetőséget adtak a végrehajtó hatalom időnkénti keményebb fellépésére.¹⁶ Már az idő tájt felvetődött a részben indokolt vád, hogy a kormány voltaképpen áthágta az alkotmányos határokat és az önálló jogalkotás területére tévedt.¹⁷

Az ellenzék (akkori megnevezéssel: a balközép és a szélsőbal) és a hozzá kötődő hírlapok támadásai, agitációja a kiegyezés és annak hatalmi gépezete ellen szükségszerűen kiváltották a kormányzó Deák-párt reakcióit. A miniszterek és a kormánypárti politikusok úgy vélték, az éles hang nem a sajtó- és véleménynyilvánítás

77–78. – A miniszter neve a korabeli forrásokban hol „Horvát”, hol „Horváth” alakban szerepel, a képviselőházi naplóban leginkább az első változatban, ezért itt is így szerepeltetjük (a mostani kézikönyvekkel megegyezően).

¹¹ RÉVÉSZ, 1977. 28., RÉVÉSZ, 1986. 38., 69. – 1867. június 16-án lépett hatályba, vö. MÁTHÉ, 1982. 79–81.

¹² A rendelet szövege: BOTH Ödön: *Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1849. április 29-i esküdtszéki rendelet*. Szeged, 1960. 43–57., előkészítése, közzététele, elemzése, részben értékelése: uo. 19–40. Vö. SIPTA István: *A magyar bírósági rendszer története*. 2., jav. kiad. Debrecen, 1998. 134–136.; CSIZMADIA Andor: *Az esküdtbíráskodás Magyarországon a dualizmus korában*. In: *Jogtörténeti tanulmányok* I. Szerk. CSIZMADIA Andor, PECZE Ferenc. Bp., 1966. 132–134.

¹³ Vö. GERGELY András – VELIKY János: A politikai sajtó helyzete a kiegyezés után. In: *A magyar sajtó története* II/1. 1867–1892. Szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla. Bp., 1985. 29., MÁTHÉ, 1982. 67., RÉVÉSZ, 1977. 23., 25–26., RÉVÉSZ, 1986. 24., 39–40., 67.

¹⁴ MÁTHÉ, 1982. 67., 77.; RÉVÉSZ, 1986. 39–40.; GERGELY–VELIKY, 1985. 29.

¹⁵ A szabályok lazaságáról: RÉVÉSZ, 1986. 47–48. – a módosításokról: RÉVÉSZ, 1977. 30–32., 36., RÉVÉSZ, 1986. 41., 46., 72., MÁTHÉ, 1982. 81.

¹⁶ RÉVÉSZ, 1977. 31., RÉVÉSZ, 1986. 40. – A hatékonyabb ügyintézés érdekében szervezték meg június 24-én a minisztériumi sajtóosztályt: vö. SEBESTYÉN Sándor: A „hevesi ügy” 1867-ben (Csiky Sándor Naplója). In: *Archívum*. A Heves Megyei Levéltár közleményei, 18. Eger, 2007. 88.

¹⁷ Vö. RÉVÉSZ, 1977. 23–24., RÉVÉSZ, 1986. 24., MÁTHÉ, 1982. 81. – Horvát Boldizsár tervezte és többször ígérte egy sajtónovella (az új sajtótörvény) összeállítását, beterjesztését, de az elmaradt; vö. RÉVÉSZ, 1977. 39–40., RÉVÉSZ, 1986. 27.

szabadságának jele, hanem a szabadosságnak; különösen a közös ügyi törvényt igyekeztek védelmezni, illetve annak előnyei mellett érvelni.¹⁸

A dualista elképzelések ellen leghatározottabban a szélsőbal lépett fel, a márciusi törvények változtatás nélküli hatályosítását, a nemzeti önrendelkezés tényleges megvalósítását követelte. A csoportosulás vezéralakja, legmarkánsabb és legharcosabb személyisége Böszörményi László volt; Gratz Gusztáv találó jellemzése szerint: „áldozatkész, becsületes meggyőződésű férfiú, akinek az ellenzékieskedés volt igazi eleme.”¹⁹ Szabolcsi köznemes, ügyvéd, 1848-ban nemzetőr-, majd honvédtiszt, 1861-ben a határozati párt, 1865-ben a szélsőbalnak Szabolcs vármegyei (a nagykállói választókerületből) országgyűlési képviselője.²⁰ A kiegyezési tárgyalások végső szakaszában, 1867. április 1-jén megalapította a szélsőbal első orgánumát, felelős szerkesztőként Pesten indította útjára a *Magyar Ujság* című politikai napilapot.²¹ Folytatta a parlamenti vitákból ismert radikális hangvételt, könyörtelenül bírálta a Habsburg-ház ismételt trónra emelését, az államadosság egy részének szándékolt átvállalását stb., és helyet adott Kossuth Lajos nyílt leveleinek.²² Itt jelent meg május 26-án a turini emigráns híres Kasszandra-levele is, amelyet május 22-én Deák Ferenchez intézett.²³

A Deák-párt, illetve a kormány már az osztrákokkal folytatott tárgyalások idején sem nézte jó szemmel a kiegyezéssel szembeforduló, azt kifejezetten elutasító balközép, illetve szélsőbal politikusainak, hírlapjainak kritikáját.²⁴ Egyelőre azonban kivártak, csupán a hírlapi vitát vállalták, mint Kossuth Lajos imént

¹⁸ Vö. RÉVÉSZ, 1977. 38–39.

¹⁹ GRATZ 1934. 37.

²⁰ Életútját, munkásságát áttekinti TIDRENCZEL, 1986. 9–34. Lásd még: BEREZC József: Emlékezés Böszörményi Lászlóra. In: *Alföld*, 1959. január. 119–121.; KEMÉNY G. Gábor: A demokratikus szabadságjogok védelmezői: Böszörményi László és Irányi Dániel pályaképehez. In: *Tiszatáj*, 1982. 6. sz. 39–41.; GALAMBOS Sándor: A kiegyezés ellen. Böszörményi László harca eszményeiért. In: *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv* XI. Nyíregyháza, 1995. 195–201.; rövidebben: SEBESTYÉN Sándor: Halottak napjára emlékezve: Böszörményi László és Mednyánszky László sorsa. In: *Palócföld*, 2002. 6. sz. 647–648.

²¹ TIDRENCZEL, 1986. 27–29., 51.; GALAMBOS, 1995. 199–200.; GRATZ, 1934. 29.; GERGELY András – VELIKY János: A 48-as áramlatok sajtója. In: *A magyar sajtó története* II/2. 1867–1892. Bp., 1985. 112–116. – Az újság kiadó tulajdonosa Heckenast Gusztáv (1811–1878) volt; TIDRENCZEL, 1986. 28.

²² Vö. RÉVÉSZ, 1986. 184.; DEZSÉNYI Béla: Kossuth Lajos publicisztikai munkássága az emigrációban. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1959*. Bp., 1961. 353.

²³ SZABAD György: *Kossuth irányadása*. Bp., 2002. 275. Szövegét közli: CIEGER, 2004. 187–192. Közzétételéről, visszhangjáról: DÁNYI Károly: *Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben*. Kolozsvár, 1941. 11–20.

²⁴ A kiegyezési tárgyalásokról, Kossuth tiltakozásáról és a kiegyezés megkötéséről: SZABAD György: Az önkényuralom kora, 1849–1867. In: *Magyarország története 1848–1890*. Bp., 1979. 755–764. A kiegyezés ellenzékéről: KOLOSSA Tibor: A dualizmus rendszerének kialakulása és megszilárdulása, 1867–1875. In: *Uo.* 815. (Kossuth leveleiről: *uo.* 816.); GERGELY András – SZÁSZ Zoltán: *Kiegyezés után*. Bp., 1978. 29–34.

említett levelével kapcsolatban.²⁵ A közös ügyi törvényjavaslat május 29-i végleges megszavazása, Ferenc József június 8-i megkoronázása és a kiegyezési törvények június 28-i szentesítése²⁶ stabilizálta a kormány helyzetét, így elérkezettnek látta az időt a visszavágásra, a frissen felújított sajtótörvény, illetve a még frissebb miniszteri rendelet alkalmazására.

Július 5-én a minisztertanács ülésén felvetődött, hogy néhány hírlap a törvényhozás és a kormány ellen lázító cikkeket terjeszt. Külön is megnevezték a *Magyar Ujságot*, úgy vélvén, hogy a július 4-i és július 5-i vezércikkei egyenesen izgatnak és rágalmakat foglalnak magukban. A miniszterek (Andrássy Gyula elnökkel az élen) megbízták társukat, Horvát Boldizsárt, hogy a közvádlónál intézkedjen. Mivel a lap szerkesztője országgyűlési képviselő és így mentelmi joga van, azaz közkereseti vád alá nem vehető, a sajtótörvény 33. §-ának értelmében a kiadó tulajdonost kell perbe fogni.²⁷ A *Magyar Ujság* július 4-én névaláírás nélkül „Pest, július 3.” címmel közölt vezércikket (valószínűleg Böszörményi László írta), amely keményen támadta az osztrák birodalomhoz való szoros kötődést. Másnap Madarász József (1814–1915) „A honvédekhez” címmel 1848 emlékét és az állami önállóság eszméjét éltette.²⁸ Mivel Madarász József szintén képviselő volt, az immunitás őt is megillette, a kiadó tulajdonos, Heckenast Gusztáv ügyét meg elnapolták.²⁹ A mentességet ez idő tájt törvény még nem szabályozta. A képviselőház viszont 1867. február 4-én egyhangú határozattal kinyilvánította igényét – akkori szóhasználattal – a „menvédre”.³⁰ A június 28-án szentesített XII. törvénycikk 47. paragrafusában már körülírták a képviselők törvényes szabadságát

²⁵ PULSZKY Ferenc: *Válasz Kossuth Lajos nyílt levelére, 1848, 1867. május 28., KEMÉNY Zsigmond: Nyílt válasz Kossuth nyílt levelére, 1-6. Pesti Napló, 1867. május 28-30.-június 1-2., 4. Mindkettőt közli CIEGER, 2004. 193-210. Vö. DÁNYI, 1941. 14-20., 27-32.*

²⁶ *Magyarország történeti kronológiája* 3. köt. 1848–1944. Bp., 1982. 740-741.

²⁷ MOL Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1867. július 5. (www.digitarchiv.hu). – Az 1848. évi XVIII. törvény-cikk 33. §-ának itt alkalmazott első mondata így szólt: „Minden cikkekért, melyek valamely lapban megjelennek, ha a szerző felelősségre nem vonattathatnék, a nyilatkozatban kijelelt felelős személyek is felelettel tartoznak.” *Magyar törvénytár, 1836–1868.* 241. – A „nyilatkozat” benyújtását a 30. § írta elő, a következőképpen: „Újság vagy időszakos lap, melynek tartalma akár részben, akár egészen, politikai tárgyak körül forog, és havonként legalább kétszer jelenik meg, csak a következő feltételek teljesítése mellett adathatik ki: 1-ör:: Mely hatóságban a lap megjelenend, annak alispánjához, főkapitányjához, grófjához, polgármesteréhez benyújtatik a nyilatkozat, melyben ki leendő téve a tulajdonos, vagy felelős kiadó, vagy felelős szerkesztő neve, laka, és a nyomda, melyben a lap nyomtatni fog, s a hatóság elnöke ezt a ministeriumnak bejelenteni köteles. [...]” Uo. 240-241.

²⁸ *Magyar Ujság* 1867. júl. 4. 335., júl. 5. 339.

²⁹ Böszörményi László híres sajtópöre, már ha lesz. In: *Magyar Ujság*, 1867. okt. 20. 705.

³⁰ *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve.* 2. köt. Pest, 1867. 27. (a továbbiakban: Képviselőházi jegyzőkönyv)

és függetlenségét, de kizárólag a delegáció tagjaira értették.³¹ Mindazonáltal az elvi alap megszületett, és ezt a parlament és a kormány igyekezett tiszteletben tartani.

Még jóformán el sem csendesültek a július eleji hullámok, amikor a minisztertanács újból foglalkozott a témával. Augusztus 6-án immár általánosságban hatalmazták fel a közvádlót a sajtóperek megindítására. Majd konkrétan meghatározták, hogy a királyi ügyek igazgatója (mint közvádló) köteles törvényesen fellépni a tudomására jutott sajtóvétségek esetén, és erről az igazságügy-miniszternek jelentést tenni.³² Néhány nappal később, augusztus 17-én a *Magyar Ujság* közzétette Kossuth Lajos augusztus 5-én kelt és a jászladányi kerület választóihoz szóló nyilatkozatát, amelyben megindokolta, miért nem vállalja a képviselőiséget és miért nem tér haza; egyebek között kifejtette: a közös ügyek lemondást jelentenek az ország függetlenségéről, és ő nem kívánja feladni a nemzeti önállást.³³ Valószínűleg ez a cikk motiválta a kormány újabb elhatározását. Augusztus 26-án a miniszterek éppen Bécsben üléseztek (véletlenül Horvát Boldizsár távollétében), és megállapították: a levél valóságos izgatás a törvényes állapot ellen, ezért annak terjesztése a sajtótörvény értelmében is törvénybe ütközik. A miniszterelnök kezdeményezésére úgy döntöttek, hogy ezután mindazon újságok ellen, amelyekben ilyen, vihart kavará levelek jelennek meg, sajtópert kell indítani.³⁴ Két nap múlva eljött a pillanat, amikor valóban lesújthattak a radikális orgánusra.

A *Magyar Ujság* 1867. augusztus 28-án közzétette Kossuth Lajosnak azt a levelét, amely a majdani messzehangzó per közvetlen oka lett. A volt kormányzó augusztus 20-án, Turinban vetette papírra sorait, és a váci választókerület választási elnökének, Rudnay Józsefnek (1828–1909) címezte. Megköszönte a bizalmat, ám sajtó szívvvel visszautasította a képviselőiséget. Meg is indokolta, miért: nem ért egyet a közös ügyes alkuval, azt „a nemzeti öngyilkossággal határosnak” ítélte. Bírálta a Habsburg-uralkodót, a bécsi udvart, a 48-as alkotmány elárulását; egyebek között kijelentette: „én az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével s önállásával incompatibilisnek hiszem.” Együttal felszólította a törvényhatóságokat, hogy tiltakozzanak a kiegyezés ellen.³⁵

³¹ Képviselőházi napló, 5. köt. 33. – Az 1867: XII. tc. 47. §-a a következőket mondja: „A bizottság tagjai a jelen határozat szerint közösekül kijelölt ügyeknek tárgyalása közben tett nyilatkozataikért feleletre soha nem vonathatnak; sőt megbízatásuk megszűntéig se oly kereset miatt, mely személyes letartoztatást vonhat maga után, se büntény vagy vétség miatt, a tetten érés esetét kivéve, az illető országgyűlésnek, ennek együtt nem léte esetében pedig azon bizottságnak, melynek tagjai, előleges jóváhagyása nélkül, se le nem tartóztathatnak, se közkereset alá nem vétethetnek.” *Magyar törvénytár; 1836–1868.* 340–341.

³² MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. augusztus 6. (www.digitarchiv.hu). Vö. RÉVÉSZ, 1977. 34–35., RÉVÉSZ, 1986. 42.

³³ Kossuth Lajos nyilatkozványa, a jászladányi kerület választóihoz. In: *Magyar Ujság*, 1867. aug. 17. 483–484.

³⁴ MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. augusztus 26. (www.digitarchiv.hu)

³⁵ Kossuth Lajos válasza. Rudnay József urnak, mint a váci kerület választási elnökének, Vácson.

Az ellenakció gyors és erélyes volt: a királyi ügyek igazgatója, Ráth Károly (1821–1897) – mint közvádoló – már másnap, augusztus 29-én feljelentette a lapot a pesti esküdtzéki kerület bűnvizsgáló bírójánál.³⁶ Andrassy Gyula és kormánya szintén következetesen, bár az adott időpontban és hangulatban meglepően idegesen, mondhatni durván reagált: mivel tartottak a várható politikai hatástól (itthon és a bécsi udvarban is) és vissza akarták szorítani a Kossuth-kultuszt, augusztus 30.-ra virradó éjjel „fegyveres örök kísérete mellett” lefoglaltatta és elkoboztatta az újság és az ún. váci levél lenyomatainak valamennyi, a kiadóhivatalban fellelt példányát.³⁷ Támogatta, sőt szorgalmazta a lap ismételt, második perbefogását.³⁸ A kormánypárti sajtó pedig heves kampányt indított a *Magyar Ujság* és szerkesztője, Böszörményi László ellen.³⁹ Mindazonáltal a kabinet szükségesnek látta saját híveit is megnyugtatni. Wenckheim Béla báró (1811–1879) belügyminiszter szeptember 14-én körlevelet intézett a főispánokhoz (hiszen a turini remete a megyéket is megszólította), amelyben megmagyarázta, miért kell ilyen drasztikus eszközökhöz nyúlni: Kossuth a korona érdeke, az uralkodóház tekintélye és az ország szentesített törvényei, alkotmánya ellen izgat, vagyis törvényeink értelmében hazaárulást követ el; a békés kiegyenlítés előnye egyébként sem kockáztathatók.⁴⁰ Noha Böszörményi és munkatársai abban bíztak, hogy a törvények, a közvélemény és végső soron az esküdtzék szabadelvűsége, függetlensége együttesen megakadályozzák a sajtószabadság elnyomását⁴¹, a kormány nem engedte kudarcba fulladni a kirakatpert. Az ügy kapcsán számtalan izgalmas jogtörténeti kérdés vetődhet fel, ezúttal azonban célszerű és elegendő a politikai vonatkozásokra szorítkozni.

Böszörményi László sajtóperének erősen politikai indíttatása nyilvánvaló. Nem elsősorban sajtóügyről volt szó, hanem súlyos politikai kérdésről, a kiegyezés, a dualista rendszer legitimációjáról, a Habsburg-házhoz való viszonyról, még

In: *Magyar Ujság*, 1867. aug. 28. 515. Újra közölte CIEGER, 2004. 213–221. Vö. TIDRENCZEL, 1986. 33., 53–54.; PACH Zsigmond Pál: A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. In: *Századok*, 1958. 42–43.; *Magyarország története, 4. 1849–1918.* Bp., 1972. 148.; SZABAD György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében.* Bp., 1977. 201.; SZABAD, 2002. 233.; DÁNYI, 1941. 23.

³⁶ *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* 3. köt. Pest, 1868. 17. (a továbbiakban: Képviselőházi irományok)

³⁷ Sajtószabadság és éjféli szuronyok. In: *Magyar Ujság*, 1867. aug. 31. 527., szept. 3. 535. Vö. RÉVÉSZ, 1986. 185.; KOLOSSA, 1979. 816., TIDRENCZEL, 1986. 33.; *Magyarország története, 4. 1849–1918.* Bp., 1972.; GRATZ, 1934. 49–50.; BEKSICS Gusztáv: I. Ferenc József és kora. In: *A modern Magyarország, 1848–1896.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. (A magyar nemzet története, 10.) Bp., 1898. 667.

³⁸ RÉVÉSZ 1986. 185–186. A perről és kimeneteléről lásd még: SZEKFÜ, 1952. 368–369., KOLOSSA, 1979. 816.

³⁹ Pest, szeptember 7. In: *Magyar Ujság*, 1867. szept. 8. 555.; Vö. RÉVÉSZ, 1986. 227–228., DÁNYI, 1941. 25.

⁴⁰ RÉVÉSZ 1986. 185–186.. Vö. DEZSÉNYI, 1961. 354.

⁴¹ RÉVÉSZ 1986. 186., 190.

közelebből a sajtótörvény, a sajtójog politikai értelmezéséről. Az igazi célpont Kossuth Lajos és a függetlenségi gondolat volt, az áldozat pedig a szélsőbal legnépszerűbb vezetője. A liberális kormányférfiak számára komoly dilemmát jelenthetett a Böszörményi-ügy kezelése. Felülkerekedett azonban a közvetlen politikai érdek, mindenáron példát akartak statuálni. Tehát hazai körülmények között ismét érvényesült a modern kor egyik történelmi paradoxona: a hatalomra törő politikai erők zászlajukra írják a sajtószabadság követelését, ám a hatalom megszerzése után az érdekek parancsára, az erőviszonyok mindenkor függvényében ilyen vagy olyan módon igyekeznek azt korlátozni.⁴²

A képviselőházi vita

Eltelt egy hónap, és már-már azt lehetett hinni, hogy elalszik a dolog, amikor szeptember 30-án a kormány ülésén a miniszterelnök felvilágosítást kért az igazságügyminisztertől a Böszörményi László és Madarász József ellen megindítandó sajtóperekről. (Lehet, hogy véletlen, lehet, hogy nem, a képviselőház a nyári szünet leteltével éppen ezen a napon ült össze.) A tájékoztatás után a miniszterek elhatározták: mivel mindketten képviselői mentességgel bírnak, a jogi lépések megtétele előtt, ám a többségi vélemény kipuhatolását követően az országgyűléstől engedélyt kell kérni az eljárás lefolytatására. A legfőbb akadály elhárítására elvi állásfoglalást is hoztak, mely szerint az országgyűlés tagjainak mentessége abban az esetben, ha ők egyszersmind valamely hírlap szerkesztésével vagy kiadásával foglalkoznak, nem terjed ki erre a tevékenységre, azaz a sajtóvétségekre sem; de a felfüggesztésre csakis a parlament rendes ülésszaka alatt tehető indítvány.⁴³

Ráth Károly közvádlo, a királyi ügyek igazgatója bő két hét múlva, október 15-én fordult a képviselőház elnökéhez. Beadványában leírta, hogy a *Magyar Ujságban* olvasható ún. váci levél a sajtótörvény 6. §-ába ütközik, ennél fogva sajtóvétség; elsősorban az inkompatibilitásról szóló mondatot marasztalta el, amit szó szerint idézett. Úgy vélte, e helyen Kossuth Lajos a *pragmatica sanctio* által megállapított birodalmi közösség ellen izgatott. Arra hivatkozott, nem volt kinyomozható, hogy a cikk a szerző tudtával jelent-e meg, azaz felvetődik a visszaélés gyanúja. Más szóval: becsületében is megpróbálta kikezdeni a gyanúsítottat. Ettől a felvetéstől kezdve már logikusnak látszik az okfejtése: a külföldön tartózkodó szerző nem érhető el, így a sajtótörvény 33. §-a értelmében a 30. § által megkövetelt nyilatkozatban kijelölt személyeket lehet és kell felelősségre vonni. Mivel a felelős szerkesztő, Böszörményi

⁴² A francia forradalom tanulságaként fogalmazta meg, és 19–20. századi példákkal is bizonyítja FEKETE Sándor: *Sajtó és szabadság. Fejezetek a forradalmak történetéből*. Bp., 1986. 38. és 25–27., 131.

⁴³ MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. szeptember 30. (www.digitarchiv.hu). Vö. RÉVÉSZ, 1977. 54., RÉVÉSZ, 1986. 63., SEBESTYÉN, 2007. 88. – A képviselőház első őszi üléséről: Képviselőházi napló, 5. köt. 3.

László országgyűlési képviselő, ezért a képviselőház február 4-i határozata szerint a ház előzetes engedelmé nélkül nem helyezhető vád alá. Tulajdonképpen ezt a jóváhagyást kérelmezte.⁴⁴ A vádiratban ennél kategorikusabban fogalmazott: a szerkesztő „öntudatosan és szabad akaratból” hozta nyilvánosságra a levelet; Kossuth a kiegyezés ellen lázított, a nemzetet tettelességre és erőszakosságra biztatta, vagyis több helyen túllépett azokon a korlátokon, amelyeken belül a szabad sajtó büntetlenül mozoghat.⁴⁵ Ilyen felfogásban a sajtótörvény említett hatodik paragrafusa valóban alkalmazható a kifogásolt tézisére és szövegkörnyezetére, hiszen első két mondata így hangzik: „Ki a magyar szent korona alá helyezett terület tökéletes álladalmi egységének, ki a sanctio pragmaticánál fogva megállapított, s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tetteleges felbontására izgat; ki az alkotmány erőszakos megváltoztatására s a törvényes felsőség elleni engedetlenségre lázít...” bűnös. A büntetési tételek elég magasak: négy év fogság és kétezer forintig terjedő pénzbírság.⁴⁶

Az elnök, Szentiványi Károly (1802–1877) október 18-án olvastatta fel a beadványt. Nincs kizárva, hogy a kormány sürgetésére. A minisztertanács ugyanis aznap ülést tartott, és kifejezte azt az óhaját, hogy a pert mielőbb fejezzék be, mert „mind a monarchicus érzület, mind pedig a kormány állásának megszilárdítására a lehető legkedvezőbb befolyás levén várható attól, ha a fentemlített antidynasticus sajtónyilatkozat az esküdszék kárhóztató ítéletét vonná magára.”⁴⁷ A képviselőket nyilván nem lepte meg a kérdés, de miután hasonló kérdéssel addig még nem foglalkoztak, két szervesen összefüggő probléma megoldása várt rájuk. Előbb a mentelmi jog még bizonytalan értelmezésében kellett valamiféle álláspontot kialakítaniuk, és közben a szóban forgó vétség minősítése is elkerülhetetlenül a vita tárgyává vált. Ezért egyhangúlag elfogadták a kormánypárti Somssich Pál (1811–1888) indítványát: mivel „az első eset, melynek eljárása jövőre, ha nem is zsinórmértékül, minden esetre oly praecedensül szolgálhat, melyből következtést lehet levonni”, emeljék ki a tárgyat a szokásos ügyrendből, és válasszanak tizenegy, a jog terén elméletileg és gyakorlatilag is jártas egyénből álló bizottságot, ez vizsgálja meg és véleményezze a kérelmet.⁴⁸

⁴⁴ *Képviselőház irományok*, 3. köt. 17–18.; Ráth Károly beadványa az országgyűlés elnökéhez, 1867. okt. 15. In: *Magyar Ujság*, 1867. okt. 19. 702. Vö. TIDRENCZEL, 1986. 33., részleteket közöl: uo. 54–55.

⁴⁵ Ismerteti, néhol idézi RÉVÉSZ, 1986. 191.

⁴⁶ *Magyartörvénytár; 1836–1868*. 238. – A pragmatica sanctio a magyar rendi országgyűlés által elfogadott 1723. évi I–III. törvénycikkek összefoglaló neve, amely 1918-ig meghatározta a Magyar Királyság és a Habsburg-ház közjogi viszonyát; az 1867. évi XII. tc. is ezt tette a kiegyezés egyik pillérévé. Vö. *Magyar történelmi fogalomtár*, 2. köt. Szerk. BÁN Péter. Bp., 1989. 118–119.

⁴⁷ MOL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1867. október 18. (www.digitarchiv.hu). Vö. RÉVÉSZ, 1986. 186. p.

⁴⁸ Képviselőházi napló, 5. köt. 33. Somssich utalt ugyan az 1867:XII. tc. már említett 47. §-ára, de úgy vélte, nem biztos, hogy a jelen és más hasonló esetekben ez alkalmazható-e. Az indítvány

A közvádlo megkeresésének kinyomtatására három napot adtak, így október 21-én ismét a képviselőház elő került az ügy. Ezúttal élénk eszmecsere bontakozott ki. Megint Somssich Pál volt az első hozzászóló, aki egy elvi – esetleg a kormányférfiakkal egyeztetett – megállapítással adta meg az alaphangot: a törvényhozó testület tagjait alkotmányos védelem illeti meg, de ez nem lehet korlátlan.⁴⁹ A régi konzervatív, Zsedényi Ede (1804–1879) a javasolt bizottság mellett érvelt, „mely véleményt adjon a felől, hogy mit parancsol egy részről a képviselő sérthetlensége, más részről az igazság részrehajlatlan kiszolgáltatása.” Rögtön hozzátette, jócskán rálicitálva az eredeti szándéokra: tisztáznia kellene azt is, hogy „a Kossuth-levél idézett szavai kimerítik-e az izgatás tartalmát, és mint magánpolgár vádolható-e Böszörményi László?”⁵⁰ A továbbiakban számos jogi kérdésről, köztük a külön bizottság szükségességéről beszéltek; volt, aki helyeselte, volt, aki helytelenítette a kiküldését, még az ellenzéki balközép párt képviselőinek véleménye is megoszlott. A szélsőbal prominensei egybehangzóan elleneztek azt, szemmel láthatóan el akarták húzni az érdemi tárgyalást, hátha időt nyernek.⁵¹ A vita akkor dőlt el, amikor Horvát Boldizsár „igazságügyér” (igazságügy-miniszter) kért szót. Hosszabb megnyilatkozásában a kormány és saját nézeteit fejtette ki. Szerinte az országgyűlési tagok immunitásával kapcsolatban precedenst kell teremteni. A delegáció tagjairól szóló törvény alkalmazható ugyan, de kívánatos volna egy másik törvény is. Vezérelnként máris leszögezhető – mondta (és lényegében megismételte Somssich Pál alaptézisét) –, hogy a védelem nem terjedhet ki az országgyűlési tagok bármely vétségére. A kormány szorgalmazza a külön bizottság létrehozását, s attól három kérdésre vár választ, és ha mindhárom igen, a sajtóperre az engedélyt meg kell adni. A három kérdés: a cselekmény alkotmányos törvénybe ütközik-e?, a tilos cselekmény valóban megtörtént-e?, és ha igen, valóban a vádlott követte-e el? Minekutána egyik-másik képviselőtársa kétségbe vonta az esküdszék jogosultságát, megjegyezte még, hogy éppen az országgyűlés hatalmazta fel a minisztériumot a sajtóesküdszékek alakítására, és azt is hozzá fűzte (szintén több felvetésre reagálva), hogy törvényes módon bízták meg a királyi ügyek igazgatóját a közvádloi teendőkkel.⁵² Végül is a ház többsége az eredeti indítvány szövegét fogadta el.⁵³

Másnap, október 22-én szavaztak a választmány tagjairól⁵⁴, majd október 23-án ismertették az eredményt. Bónis Sámuel (1810–1879) érintettsége folytán

szövege: Képviselőházi irományok, 3. köt. 19.

⁴⁹ Képviselőház napló, 5. köt. 36.

⁵⁰ Uo. 37–38. (az idézet: 37.)

⁵¹ A további hozzászólások: uo. 36–44.

⁵² Uo. 39–40.

⁵³ Uo. 46. – A határozatról: Képviselőházi jegyzőkönyv, 2. köt. 25.

⁵⁴ Képviselőházi napló, 5. köt. 47–48.

(hiszen ő is szabolcsi képviselő volt) felmentését kérte, így a bizottság tíz taggal jött létre.⁵⁵

A válaszmány meglepően gyorsan dolgozott: „Véleményes jelentése” már október 25-én elkészült, Perczel Mór (1811–1899), a tízes bizottság elnöke aznap írta alá.⁵⁶ A határozat egyrészt állást foglalt a mentelmi jog kérdésében, másrészt konkrétan a Böszörményi-ügyben. Az országgyűlési tag sérthetlenségét két irányban látták: azért, amit a parlament tagjaként mond vagy tesz, csak a megfelelő testület (ház) vonhatja felelősségre; más esetekben is csak a ház engedelmével vonható közkereset alá, állítható bíró elé (kivéve a tettenérést). Egyik sem annyira az egyéni mentesség előjoga, inkább a törvényhozó testület politikai szabadságának és függetlenségének feltétele és következménye, valamint az egyes tagok anyagi nyomás és erkölcsi zaklatás elleni védelmének eszköze. „Ebből következik, hogy a mentelmi jog nem terjedhet addig, hogy az országgyűlés egyes tagjai fölötté álljanak a törvénynek, s olyan tetteikért se vonathassanak feleletre, melyeket nem mint országgyűlési tagok követtek el”, hiszen ez indokolatlan kiváltság volna. Ugyanakkor a ház nem dönthet az állítólagos vád valósága felől, mert akkor átvinné a bíróság szerepét, vagy erkölcsi nyomást gyakorolna rá. Idáig a gondolatmenet ésszerű, világos, az európai polgári joggyakorlathoz igazodik – mind a tízen egyetértettek vele. A második rész már bizonytalanabb, bár a többség jóváhagyta. Eszerint a *Magyar Ujságban* közölt cikk (Kossuth ún. váci levele) az 1848. évi XVIII. tc. értelmében vétség, a lap felelős szerkesztője felelettel tartozik. A szerkesztő nem képviselőként cselekedett, ezért esküdtszéki eljárás alá vonható, vagyis „nem lát a bizottság olyan jelenséget, mely a ház egyik tagja, mint olyan ellenében, pusztán üldözésre és merő zaklatásra mutatna.” Épp ellenkezőleg, a törekvés célja érvényt szerezni a törvénynek. Ilyenformán a bizottság javasolta a képviselőháznak, hogy engedélyezze Böszörményi László ellen a vizsgálat megindítását.⁵⁷

A jelentést október 30-án olvasták fel a képviselőház ülésén. Szentiványi Károly elnök tájékoztatta a jelenlévőket, hogy kapott egy levelet Kossuth Lajostól, aki – miután a lapok országgyűlési tudósításaiból értesült a történetekről – félreérthetetlenül tudatta, hogy a levelet ő küldte el közlésre a *Magyar Ujságnak*, tehát a lapnál „semminemű visszaélés nem követtetett el”.⁵⁸ Böszörményi László is átadott egy nyilatkozatot, mely szerint Kossuth Lajos tudtával nyomatta ki a levelét. Nagyon öntudatosan kikérte magának a becsületét sértő gyanúsítást, mármint azt, hogy a volt kormányzó engedelme nélkül, „tilos úton” jutott volna a szöveghez;

⁵⁵ Uo. 48–49., *Képviselőházi jegyzőkönyv*, 2. köt. 27–28. – A továbbiakban úgy is nevezték: „tíztagú bizottság”.

⁵⁶ *Képviselőházi irományok*, 3. köt. 21–23. Részleteket közöl: TIDRENCZEL, 1986. 56–57.

⁵⁷ Az idézetek: *Képviselőházi irományok*, 3. köt. 22., 22–23.

⁵⁸ *Képviselőházi napló*, 5. köt. 52., a dokumentum: *Képviselőházi irományok*, 3. köt. 23–24. (az idézet: 23.). Újra közölve: KOSSUTH Lajos *iratai*, 8. köt. Bp., 1900. 138–139.; részletek: TIDRENCZEL, 1986. 55–56.

vagyis ez a vád koholtnak bizonyul.⁵⁹ Mire Madarász József azt javasolta, hogy a két dokumentumot a bizottsági jelentéssel együtt nyomtassák ki.⁶⁰ Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter előbb ellenezte ezt, mondván: elég, ha átadják a bizottságnak. Majd az ellenzéki képviselők érveinek hatására hajlandó volt a kompromisszumra: nehogy a védelem korlátozásával vádolják, a kinyomtatás mellett szavazott. Az immár mellékletekkel kiegészített jelentés tárgyalásának napját is kitűzték, november elsejére⁶¹, de aztán több mint két hetet csúszott.

Közben többnapos szenvedélyes vita zajlott le a sajtóperrel is összefüggésbe hozható ún. hevesi ügyről. A konfliktus még június 26-án keletkezett, amikor Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlése úgy határozott, hogy a kiegyezés tényét tudomásul veszik ugyan, de annak irányát és elveit nem teszik magukévá, a megye autonómiáját a minisztérium irányában fenntartják, így a felsőbb rendeleteket a tisztviselők csak a megye egyetértő határozata után hajthatják végre. A kormány július 1-jei leirata nyomán július 16-án a megye bizottmánya a kormánypárti többség szavazataival megsemmisítette saját határozatát.⁶² Amikor az ún. váci levél közzététele miatt a kormány elkoboztatta a *Magyar Ujság*ot és sajtópert indított Böszörményi László ellen, Eger városának képviselő-testülete szeptember 8-án bizalmi nyilatkozatot intézett Kossuth Lajoshoz.⁶³ (Hasonlóképpen tett Abony mezőváros is.) Szeptember 13-14-i ülésén a minisztertanács utasította a belügyminisztert, hogy szólítsa fel Heves, illetve Pest megyét a városi nyilatkozatok visszavonására. Wenckheim Béla báró szeptember 14-i leiratát⁶⁴ Pest vármegye végrehajtotta, Heves és Külső-Szolnok közgyűlése viszont október 1-jén megtagadta azt. A kormány királyi biztost küldött ki, aki október 14-én felfüggesztette a dacoló megye önkormányzatát.⁶⁵ Az intézkedés váltotta ki az imént említett parlamenti vitát, október 30. és november 6. között.⁶⁶ Végül is november 8-án megszüntették a megyében a rendkívüli állapotot, a királyi biztost visszahívták.⁶⁷

Bára hosszan elnyúló politikai-közjogi szócusatábanközvetlenül nem érintették a függőben lévő Böszörményi-pert, a vita nyomott hangulata még akkor is érződött

⁵⁹ *Képviselőházi napló*, 5. köt. 53.; *Képviselőházi irományok*, 3. köt. 24–25. (az idézett szavak: 24.). Részletek: TIDRENCZEL, 1986. 57.

⁶⁰ *Képviselőházi napló* 5. köt. 53.

⁶¹ Uo. 53–54. – Valami, még ismeretlen okból kifolyólag az október 30-i ülés jegyzőkönyve november 2-át említ: *Képviselőházi jegyzőkönyvek*, 2. köt. 30–31.

⁶² SEBESTYÉN Sándor: A „hevesi ügy”, 1867–1869. In: *Századok*, 1973. 5–6. sz. 1175–1176.

⁶³ Eger városa képviselői testületének bizalmi nyilatkozata Kossuth Lajoshoz. In: *Magyar Ujság*, 1867. szept. 10. 560.

⁶⁴ Pest-, (Heves-) Vármegye közönségéhez. In: *Magyar Ujság*, 1867. szept. 17. 584. A miniszter egyúttal körlevélben tudatta a vármegyékkel az intézkedések hátterét: PACH, 1958. 43.

⁶⁵ SEBESTYÉN 1973. 1177–1178.

⁶⁶ *Képviselőház napló*, 5. köt. 54–180. Ismerteti: SEBESTYÉN, 1973. 1180–1182. Az ügyről rövidebben ír: GRATZ, 1934. 49–50., KOLOSSA, 1979. 816–817.

⁶⁷ SEBESTYÉN 1973. 1182–1183. Minderről újabban: SEBESTYÉN, 2007. 88–100.

a képviselőház munkájában, amikor a tízes bizottság jelentése napirendre került. Ráadásul a vád újabb motívumokkal bővült. November 7-én a képviselőházban ismertették Ráth Károly közvádoló két friss keletű folyamodványát, amelyekben a *Magyar Ujság* október 17-i, illetve november 3-i számában megjelent névtelen vezércikkek miatt újabb két sajtóper indításához kért hozzájárulást. Az utóbbi közlemény irányát, több tételét „a közbéke és csend erőszakos megzavarására irányzott lázítás”-nak, a minisztérium rágalmazásának minősítette.⁶⁸ A buzgó ügyész november 5-én módosította az eredeti vádat. Miután kiderült, hogy Kossuth nyilatkozata után a felelős szerkesztő az először feltüntetett vétségben (mi szerint a cikk a szerző tudta nélkül jelent meg) nem marasztalható el, most újabb indítékot talált ki: a cikkíró külföldön él, ezért nem vonható felelősségre, ezért a szerkesztő ellen kell lefolytatni az eljárást.⁶⁹ A szélsőbal azonnal reflektált, és sürgetésükre a tízes bizottságot arra kötelezték, hogy a három új dokumentum kézhezvételét követően tárgyalják újra a dolgot. A jelentés megvitatását pedig elhalasztották.⁷⁰

November 13-án felolvasták ugyan a tízes bizottság november 11-én kelt pótjelentését és Böszörményi László e tárgyban beadott, a közvádoló állításait elutasító nyilatkozatát⁷¹, de rövid vita után úgy határoztak, hogy mindent kinyomtatnak és másnap szétosztják, majd november 18-án napirendre tűzik a témát.⁷² Néhány észrevételtől eltekintve átsiklottak Miletics Szvetozár (Svetozar Miletic, 1826–1901) szerb képviselő kissé előrefutó indítványa fölött is. Szerinte a szóban forgó vád hamis, mert Kossuth inkriminált szavai nem sértik a sajtótörvényt, a szerző nem izgat, csak véleményt nyilvánít. A sajtószabadság illuzorikus volna, ha a törvényszék vélemények felett is ítélné, ezért büntett hiányában ne engedélyezzék képviselőtársuk perbefogását.⁷³ Pro és kontra elhangzott egy-két érv, Horvát Boldizsár „parlamenti taktika”-ként emlegette, aztán a többség leszavazta a kinyomtatást, pontosabban azt ajánlották, hogy a vitaülésen Miletics ismét adja elő a mondanivalóját.⁷⁴

Kétszeri halasztás után november 18-án valóban lefolytatták a tízes bizottság jelentésének vitáját, és döntöttek is mindkét kérdésben. Meglehetősen sok képviselő

⁶⁸ *Képviselőházi napló*, 5. köt. 181., *Képviselőházi irományok*, 3. köt. 25–26. Említi TIDRENCZEL, 1986. 40. – A két kifogásolt cikk: Pest, október 16. In: *Magyar Ujság*, 1867. okt. 17. 693.; Pest, november 2. In: *Magyar Ujság*, 1867. nov. 3. 26. Az elsőben a lap éles támadást intézett a kormány ellen, amiért a biztosíték (kaució) befizetésének elmulasztása miatt eljárást indítottak a *Március 15.* c. újság szerkesztője, Színi Károly (1829–1896) ellen.

⁶⁹ *Képviselőházi irományok* 3. köt. 37.

⁷⁰ *Képviselőházi napló*, 5. köt. 181–183.

⁷¹ *Képviselőházi irományok*, 3. köt. 28–30., illetve 30–31. Böszörményi nyilatkozatából részleteket közöl: TIDRENCZEL, 1986. 58.

⁷² *Képviselőházi napló* 5. köt. 213., *Képviselőházi jegyzőkönyv*, 3. köt. 66.

⁷³ *Képviselőházi napló* 5. köt. 214.

⁷⁴ Uo. 214–217., *Képviselőházi jegyzőkönyv*, 3. köt. 66.

távol maradt, a 403 közül 122, köztük Andrássy Gyula gróf miniszterelnök is.⁷⁵ Az első résszel, az elvi indoklással, vagyis a képviselői immunitás, a mentelmi jog kapcsán kifejtett bizottsági állásfoglalással – amely egyébként az angol minta alapján és a delegációkról rendelkező törvény már idézett passzusa alapján született – mindenki egyetértett; ezt az ellenzéki honatyák is hangsúlyozták, sőt sürgették, hogy mielőbb hozzanak e tárgyban önálló törvényt. Precedens értékű ügyről lévén szó, jónak látták volna, amint azt az első felszólaló, Nyáry Pál (1805–1871) megfogalmazta, hogy a véleménynek ezeket a bekezdéseit addig is deklarálják országgyűlési határozat formájában, így fejezzék ki és biztosítsák a törvényhozó testület jogait. Mégpedig az alábbiakat: amit az országgyűlés tagja a házban vagy e minőségében azon kívül mond vagy tesz, azért csak az illetékes ház vonhatja felelősségre; ha nem országgyűlési tagként tesz vagy mond valamit, akkor is csak a ház engedelmével állítható bíró elé, illetve vonható közkereset alá, kivéve a tettenérés esetét.⁷⁶

Mintahogy az előre várható volt, a jelentésnek a Böszörményi-perre vonatkozó pontjait a balközép párt és a szélsőbal képviselői jókora nemtetszéssel fogadták, megpróbálták azokat megváltoztatni – a siker halvány reménye nélkül. Nyáry Pál a bizottsági kérdésfelvetést még helyeselte: a vád állítólagos tárgya a sajtótörvény szerint esküdtszéki eljárást von-e maga után?; Böszörményi László és az állítólagos sajtóvétség összefüggésbe hozható-e? Az igenlő válaszokat viszont nem fogadhatta el, mert szerinte a királyi ügyek igazgatója is, a választmány is félreértelmezte az egyébként is roppant szigorú sajtótörvény 13. és 33. §-ait, amelyek feltételeken és egymás után mondják ki a felelősséget, a közvádló pedig együttesen, feltétlenül, miáltal éppen ő sérti meg a törvényt, sőt a lényegét, a gondolatszabadságot semmisítené meg. Nagyon okosan nem a kormányt ostromozta (meg sem említette), hanem az agilis ügyész. Különösen Kossuth Lajos nyilatkozata után nem áll meg az a kiinduló feltevése, hogy a váci levél a szerző akarata ellenére jelent meg; ráadásul – fűzte hozzá – a törvény lehetővé teszi a külföldön tartózkodók perbe idézését is, de erre még csak kísérlet sem történt, ugyanakkor ürügyet keres a vád fenntartására. A közvádló eljárását zaklatásnak, sőt a képviselőház méltóságát sértő álokoskodásnak nevezte, és megismételte: ha a többség teljesíti a kérést, a sajtótörvényen maga üt rést.⁷⁷ Horváth Lajos (1824–1911) Deák-párti képviselő a tízes bizottság titkáráként magyarázattal kívánt szolgálni. Jogilag korrekt, ám politikailag erőtlen válaszában arra hivatkozott, hogy a képviselőház sosem foglal

⁷⁵ *Képviselőházi napló* 5. köt. 232.

⁷⁶ Uo. 218. Részleteket közöl: TIDRENCZEL, 1986. 58–59.

⁷⁷ *Képviselőházi napló*, 5. köt. 219.; ír róla és részleteket közöl: TIDRENCZEL, 1986. 34., 39. és 58–59. – Az 1848. évi XVIII. tc. 13. §-a a következőket tartalmazza: „Sajtóvétségért büntetettik a szerző; ha ez nem tudatnék, a kiadó; ha ez sem tudatnék, a nyomda vagy metszde tulajdonosa.” *Magyar törvénytar, 1836–1868*. 239. Vagyis a jogalkotók a fokozatos vagy lépcsőzetes felelősség elvét érvényesítették.

állást a vád megítélésében, ezért sok esetben meg kell adni az engedélyt a panasz kivizsgálására, hiszen így óvják a bírói függetlenséget, illetve nem védelmezik a törvényes eljárás szigorától a képviselőket csak azért, mert képviselők. Volt egy formális argumentuma az előterjesztését egészét illetően is: ha a leírt elveket pártolják, a konkrét gyakorlati alkalmazásukat szintén pártolni kell.⁷⁸

A szélsőbal álláspontját legrészletesebben Halász Boldizsár (1806–1888) ismertette hosszú beszédében, és ő már nem kímélte a kormányt. Ő is elfogadta az immunitásra vonatkozó téziseket; „elfogadom azért is, mert az angol parlamentnek azon alapelvét, miszerint a képviselőt azért nem engedi minden előforduló esetben perbe fogatni és zaklatni, mert annak saját kötelessége teljesítésében elébe gátokat tételni nem enged”. A másik alaptétele, hogy a sajtószabadság az alkotmányosság egyik védőbástyája; és itt is az angolokra hivatkozott. Nálunk azonban „a kormány nem veszi jó néven, ha ellene írnak, azt mutatja Böszörményi példája” is: ha a közvádlo kikopik az egyik érvből, keres másikat, és ez bizony üldözés. Felhívta a figyelmet egy súlyos közjogi veszélyre, „a törvényhozó és a végrehajtó hatalomnak összekeverésére”; jelen esetben ugyanis a minisztérium a tavasszal kapott felhatalmazás birtokában törvényalkotási és törvénytárgyalási jogot vindikál magának. Holott – és itt utalt Nyáry Pál szavaira – a sajtótörvény eleve drákói büntetéseket szab ki, felesleges azokat újraértelmezve tovább szigorítani, a kormány hatalmát öregbíteni, az egyéni szabadságot korlátozni. Mindezek alapján, tehát a bizottsági vélemény belső logikájából következően is vitatta a jelentés konkrét gyakorlati következtetéseit. Úgy vélte, a megközelítés eleve téves: Kossuth Lajos ún. váci levele ugyanis „egy megválasztott képviselő választóihoz intézett” nyilatkozata volt, tehát mint országgyűlési tag járt el, ennél fogva kizárólag a képviselőháznak felelős ezért, és a közlést vállaló lap szerkesztője sem fogható perbe. Az sem áll – folytatta –, hogy Kossuth nem idézhető meg, mert külföldön tartózkodik, hiszen éppen a minisztérium első, május 17-i sajtóügyi rendeletének huszadik szakasza szerint ilyenkor a vádlottat hírlapi közlemények útján kell megidézni, de erre ez idáig nem került sor. Felfogása szerint Kossuth a vádolt mondattal egyáltalán nem izgat, sőt, a következő mondattal jó tanácsot ad: az udvar győzze meg a nemzetet tettekkel az állítás helytelen voltáról, állítsa vissza az 1848-as alkotmányt. Sérelemnek nevezte a perbefogó bíróságok újbóli felállításának elmellőzését, a sajtóesküdtszékek számának erőteljes korlátozását, a vizsgáló bírók és a közvádlo kinevezését, az utóbbi túlméretezett hatáskörének az egész országra való kiterjesztését. Elővezetett egy határozati indítványt is, mintegy ellensúlyozandó a miniszteri rendeletet és a bizottsági jelentést; ennek lényege, hogy ezután az öt esküdtszéki helyen a közvádlot az ottani hatóság válassza; illetve mind az öt helyen működjenek perbefogatói bíróságok (szintén választás útján).⁷⁹

⁷⁸ Uo. 220–221.

⁷⁹ Uo. 221–225. (az idézetek: 221., 221., 222., 223.) A felszólalás teljes szövegét közölte:

Várady Gábor (1820–1906) balközép párti képviselő örült, hogy az elvi kérdésekben a pártok álláspontja között nincs különbség. Nem értett viszont egyet Böszörményi László kiadatásával, mivel a helyes elveket a választmány helytelenül alkalmazta. Böszörményi Lászlóra erkölcsi és anyagi nyomás nehezedik, ezért éppen hogy meg kellene védeni a mentelmi jogát. Új szempontot nem hozott fel, csak megerősítette az előtte szólók adatait.⁸⁰ A Deák-párti Zichy Antal (1823–1898) elfogadta a tízes bizottság véleményét, és úgy gondolta, hogy némelyek már megelégedtek az esküdtszéki tárgyalást. Szerinte, ha a képviselő ellen a legkisebb gyanú felmerül, neki kellene kérni a kiadását, de ez kevés, a képviselőháznak kell döntenie, hogy az illető lemondhat-e a mentelmi jogáról.⁸¹ A szélsőbalról Madarász József is szólásra jelentkezett, bár a kormánypárti többség bekiabálásokkal akarta eltéríteni szándékától. Valójában nem mondott semmi olyat, amit addig már nem hallottak volna.⁸² A megfontolt Bónis Sámuel, a balközép párt szabolcsi képviselője indítványozta, hogy a bizottsági jelentés két részét válasszák külön, és úgy szavazzanak. Mellé állt három párttársa, Ghyczy Kálmán (1808–1888), Ivánka Imre (1818–1896) és Várady Gábor⁸³, a kormánypárti Szász Károly (1829–1905) viszont ellenezte, mondván: csak egy kérdés van, a helybenhagyott elvek csupán kiindulópontul szolgálnak a konkrét javaslatához, tehát egy szavazás legyen.⁸⁴ Vadnay Lajos (1805–1888) még határozottabb volt: vagy egyben elfogadják az egészet, vagy nem, tehát külön ne szavazzanak.⁸⁵ Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter, aki az érdemi vitába valószínűleg tudatosan nem folyt bele, felismerte, hogy itt nem pusztán ügyrendi kérdésről van szó, ezért mégiscsak szót kért: a tízes bizottságtól nem az immunitásról kértek állásfoglalást, amit erről felhoztak, az csak egyszerű indoklása a konkrét esetről formált véleménynek, tehát a megosztásnak nincs értelme.⁸⁶ (A miniszter elfelejtette vagy elhallgatta, hogy Somssich Pál indítványa annak idején éppen a mentelmi jog értelmezését tartotta volna a legfontosabbnak.) Szentiványi Károly képviselőházi elnök igen korrekt módon úgy oldotta fel a dilemmát, hogy előbb nyíltan megszavaztatta, mit tegyenek, és a többség elvetette a két részre bontást. Azután huszonegy képviselő kérésére név szerinti szavazást rendelt el, és a jelenlévő 281 képviselőből 183 igennel, 91 nemmel voksolt, hat nem szavazott (miként az elnök sem), így a többség elfogadta

Országgyűlés. In: *Magyar Ujság*, 1867. nov. 20. 815–817.

⁸⁰ Uo. 225–227.

⁸¹ Uo. 227–228.

⁸² Uo. 228–229. – A közbeszólások nélkül közli: Országgyűlés. In: *Magyar Ujság*, 1867. nov. 19. 811–813.

⁸³ Uo. 229–230.

⁸⁴ Uo. 230.

⁸⁵ Uo. 231.

⁸⁶ Uo. 231.

a bizottsági véleményt.⁸⁷ Vagyis hozzájárultak képviselőtársuk kiadatásához, ellene a sajtóper megindításához.

Mint látni fogjuk, Eötvös József báró vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki a képviselőházi napló tanúsága szerint végighallgatta a hosszadalmas vitát, minden bizonnyal ez alkalommal kívánta elmondani azt a beszédét, amelynek fogalmazványai fennmaradtak, és amelyeket később közlünk. Ezért a Böszörményi-per további fejleményeit elegendő vázlatosan, a főbb állomások és a fontosabb részletek kiemelésével ismertetni.

A folytatást könnyű volt megjósolni, kikövetkeztetni. A minisztertanács már szeptember 30-án elhatározta, hogy a képviselőház engedélyének megszerzése után a királyi ügyek igazgatóját és az esküdtbíróságot siettetni, egyszersmind a nyilvános tárgyalást közvetlenül megelőzően a közönséget hírlapi cikkek által, az ítélő esküdteket magánúton is kimerítően tájékoztatja.⁸⁸ Az ellenzék is beletörődött a megváltoztathatatlanba, Böszörményi László pedig igaza tudatában még november 13-án lemondott mentelmi jogáról.⁸⁹ Mint szó esett róla, a közvádoló október végén, november elején újabb vizsgálatok indításához kérte a képviselőház engedelmét. A tízes bizottság november 30-án a jelzett cikkekben a magyar kormány elleni rágalmakat látott, ezért ragaszkodott korábbi véleményéhez.⁹⁰ A december 20-án felolvasott és beiktatott jelentést⁹¹ azonban a képviselők egyelőre nem tárgyalták. Böszörményi László ügyvédi felkészültsége birtokában megpróbált tiltakozni és védekezni, de hiába. A pesti kerületi sajtóbíró elnöke 1868. február 27-re kitűzte az esküdtszéki tárgyalást.⁹² A tárgyaláson a vádlott betegsége miatt nem jelent meg, ennek ellenére a pert lefolytatták; az orvosi igazolást nem vették figyelembe, a bírók részrehajlóan alkalmazták az eljárási szabályok egy részét. Az esküdtszék Böszörményi Lászlót mindkét vádpontban (királlysértés és a közös ügyi törvény, a *pragmatica sanctio* erőszakos felbontására való izgatás) bűnösnek tartotta, és egy évi fogházra, továbbá kétezer forint pénzbírságra ítélte.⁹³

⁸⁷ Uo. 231. A döntést említi RÉVÉSZ, 1986. 186.

⁸⁸ MOL Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1867. szeptember 30. (www.digitarchiv.hu)

⁸⁹ *Képviselőházi irományok* 3. köt. 75., TIDRENCZEL, 1986. 35., részletek: uo. 58.

⁹⁰ *Képviselőházi irományok* 3. köt. 74–75.

⁹¹ *Képviselőházi napló* 5. köt. 254., *Képviselőházi jegyzőkönyv*, 2. köt. 127–128.

⁹² A *Magyar Ujság* érthető módon figyelemmel kísérte az eljárást és felelős szerkesztője tiltakozó akcióit; a végső szakaszról: 1868. febr. 16. 153–154., febr. 18. 157., febr. 19. 161–162., febr. 20. 165–166. – Böszörményi László hónapokkal később vált meg tisztségétől, 1868. június 22-től az emigrációból hazatért Simonyi Ernő (1821–1882) lett a lap felelős szerkesztője; *Előfizetési fölhívás*... In: *Magyar Ujság*, 1868. jún. 21. 573. – Miután Heckenast Gusztáv átadta a kiadói jogot, 1868. július 1-jétől a szélsőbal megbízásából az elítélt Böszörményi László a *Magyar Ujság* kiadó tulajdonosa; uo.

⁹³ Esküdtszéki tárgyalás. In: *Magyar Ujság*, 1868. febr. 28. 195. A lap másnap közölte Ráth Károly közvádoló vádiratának és vádbeszédének teljes szövegét: Esküdtszéki tárgyalás. Póttudósítás a f. h. 27-iki esküdtszéki tárgyaláshoz. In: *Magyar Ujság*, 1868. márc. 1. 204–206. A tárgyalásról

Lezajlott tehát a dualizmus korának első és sokáig utolsó precedens értékűnek szánt sajtópere, egy olyan per, amelyet kifejezetten a kormány sugallt és szorgalmazott. A kormány elégtételt nyert, itt és más sajtóperekben megmutatta erejét, meggyőződött a politikai vezetőréteg többségének támogatásáról, és ezután már nem igazán ösztönözte az igazságügyi szerveket az ellenzéki sajtó mozgásának büntetőjogi megfékezésére.⁹⁴ Böszörményi László sorsa azonban megpecsételődött. Nagybetegen vonult a börtönbe 1868. július 14-én, ahol állapota tovább súlyosbodott. Nem segíthettek sem orvosai, sem barátai, sem kollégái, sem a szabolcsiak. Töretlen erkölcsi tartását jelzi, hogy visszautasította a minisztertanács szánalomból felkínált kegyelmi ajánlatát. 1869. március 18-án ismét megválasztották ugyan a nagykallói választókerület képviselőjévé, de ezzel a lehetőséggel már nem tudott élni, mert pár nappal később, 1869. március 24-én meghalt.⁹⁵

Eötvös József tervezett hozzászólása

Akárcsak a kormány többi liberális tagja, Eötvös József szintén és még inkább komoly dilemma elé került a Böszörményi-ügyben. Eötvös fiatal kora óta gyakran nyilatkozott – élőszóban és írásban is – a sajtószabadság, közvetlenebbül az ellenzéki sajtó szükségességéről.⁹⁶ 1841-ben (huszonnyolc évesen), a *Kelet Népe és Pesti Hírlap* című vitairatában így töprengett, Széchenyi István (1791–1860) ellenében: „ha egyetlen egy vezércikk [...] okvetlen sírba dönti a magyart; ha maga az elhibázott intonatio meggyilkolja alkotmányunkat, valjon kívánhatunk-e még sajtószabadságot?” Ugyanott egy másik helyen: „ki a sajtószabadságot azon feltételhez köti, hogy azzal semmi, természetesen a törvény szigorúsága alá eső visszaélések ne történhessenek, az a szabad sajtó ellenének nyilatkozik.”⁹⁷ Mintegy erre rímel bő egy évtized elteltével híres államfilozófiai értekezésének

és visszasságairól: RÉVÉSZ, 1986. 191. A perről lásd még: TIDRENCZEL, 1986. 36., 60–61., GALAMBOS, 1995. 200–201. – A Böszörményi László ellen a lezárt per mellett folyamatban lévő és a közzvádó által újonnan kezdeményezett további eljárásokat nem szakították félbe, a képviselőház is több ízben foglalkozott Ráth Károly újabb beadványaival és a tízes bizottság észrevételeivel: Képviselőház napló, 7. köt. 374–382., 8. köt. 139–140., 154–174., 10. köt. 96., 142–143.

⁹⁴ Vö. RÉVÉSZ, 1986. 190–192.

⁹⁵ Fogházba vonulásáról ő maga tájékoztatta olvasóit: BÖSZÖRMÉNYI László: A t. sz. közönséghez! In: *Magyar Ujság*, 1868. júl. 14. 649. A kiadó tulajdonos szerepkörét halála napjáig megtartotta. Közben, 1869. január 1-jén a lap élére a szerveződő 48-as Párt egy másik volt emigráns, Irányi Dánielt (1822–1892) állított felelős szerkesztőként; IRÁNYI Dániel: Pest, jan. 1. In: *Magyar Ujság*, 1869. jan. 1. 2013. – A kormány 1869. január 8-án elhatározott ajánlatáról: SEBESTYÉN, 2002. 648. – Böszörményi László életének utolsó szakaszáról: TIDRENCZEL, 1986. 29., 34–40., 61–68.

⁹⁶ BARTUSZ-DOBOSI László: Báró Eötvös József és a sajtó. In: *Polisz*, 107. [sz.] 2007. szeptember. 10., 12.

⁹⁷ EÖTVÖS József: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*. Pest, 1841. (reprint: Bp., 1986.) 115. és 117.

kitétele: „semmi sincs a földön, amivel visszaélni ne lehessen.”⁹⁸ Ugyanitt őszinte hittel vallotta: „Senki sem lehet inkább meggyőződve a szabad sajtó üdvös eredményeiről, mint én.”⁹⁹ A lapoktól, a hasábjaikon zajló eszmecserektől várta (pontosabban azoktól is) a politikai és társadalmi kérdések egy részének megoldását, pontosabban a megoldás módozatainak kimunkálását, a nép erkölcsi, szellemi és anyagi emelkedését illetően. Szabadelvű nézetrendszerének egyik meghatározó eleme, hogy felfogása szerint a sajtó- és a véleménynyilvánítás szabadsága a polgári állam fontos kritériuma, az emberek, valamint a törvényhozó és végrehajtó hatalom közötti eltéphetetlen kapocs. Ugyanakkor – összhangban a korabeli európai liberális gondolkodás fő áramlatával – hangsúlyozta a szerkesztők és a publicisták felelősségét is, szükségesnek tartotta a sajtó mozgásának jogi szabályozását, törvénysértés esetén az utólagos felelősségre vonást.¹⁰⁰

Bár a kiegyezést követően a sajtóügyek az igazságügy-miniszter hatáskörébe tartoztak, Eötvös József – aki másodszor is elvállalta a kultusztárca vezetését – kormánytagként figyelemmel kísérte a Böszörményi-ügy fejleményeit. A Kasszandra-levélről 1867. május 28-án azt írta Falk Miksa (1828–1908) bécsi újságírónak: nem hiszi, hogy komolyabb hatása lesz.¹⁰¹ Június 11-én, három nappal a koronázás után is azzal nyugtatta partnerét és saját magát, hogy „Kossuth levele, amelynek legtágabb körben elterjesztését megengedtük [...], és a koronázás lefolyása azt bizonyítják, hogy biztos alapon állunk, s így megküzdhetünk a veszéllyel s nehézségekkel.”¹⁰² Júliusban és augusztusban hivatalosan, a minisztertanács ülésein is foglalkoznia kellett Böszörményi László és lapja radikális cikkeivel. Magatartását az is befolyásolhatta, hogy rendszerint ő helyettesítette Andrássy Gyula miniszterelnököt, a gróf távollétében az országgyűlésen is számos, a tárcája illetékességi körén kívül eső tárgyban (pl. 1867-ben a hevesi ügyben, az államadóssági törvény vitájában és a honvédkérdésben) megszólalt.¹⁰³ Formális megbízást valószínűleg nem kapott, de mindenki úgy tekintett rá, mint rangban második miniszterre.¹⁰⁴ Jellemző tény, hogy amikor a miniszterelnök nem volt ott a képviselőház ülésén, a naplóban – ahol név szerint felsorolták a kormánytagokat

⁹⁸ EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Bp., 1902. 2. köt. 30. (Az értekezés újabb kiadása némileg megváltozott címmel, és itt-ott módosított szöveggel jelent meg: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Bp., 1981.; a szóban forgó idézet: „semmi nincs a földön, amivel visszaélni nem lehet”. 2. köt. 36.)

⁹⁹ Uo. 30. (Az 1981-es kiadásban: 2. köt. 35–36.)

¹⁰⁰ Uo. 3. köt. 26., 2. köt. 30. (Az 1981-es kiadásban: 2. köt. 376. és 36.) Vö. BARTUSZ-DOBOSI, 2007. 12.; RÉVÉSZ, 1977. 3., 47., 72.

¹⁰¹ EÖTVÖS József: *Levelek*. Bp., 1976. 490.

¹⁰² Uo. 491.

¹⁰³ FERENCZI Zoltán: *Báró Eötvös József*. Bp., 1903. 273.

¹⁰⁴ Uo. BÖDY Pál kifejezetten azt állítja, hogy Eötvös volt a miniszterelnök helyettese: *Eötvös József*. Bp., 2004. 117. SCHLETT István óvatosabban fogalmaz, „rangban másodikként” szerepelteti: *Eötvös József*. Bp., 1987. 248.

– mindig Eötvös neve állt az első helyen, illetve a kormányelnök jelenlétében a második helyen. A jegyzőkönyvek tanúsága két kivétellel mindazokon a kormányüléseken részt vett, amelyeken a *Magyar Ujsággal* szembeni fellépésről tárgyaltak. A két kivétel augusztus 6. és augusztus 26.; mint láttuk, az utóbbi napon döntöttek a szigorúbb, jogi szankciókról.

Nem lehetett könnyű helyzetben, amikor a leendő sajtóperrel kapcsolatos álláspontját ki kellett alakítania. Hiszen továbbra is a sajtószabadság híve volt, és változatlanul úgy gondolta, hogy sajtó útján is lehet bünt – lágyabb szóhasználat: vétet – elkövetni, márpedig a bűn megtorlást követel. A belső feszültséget nem is ez okozta, hanem a szóban forgó váci levél megítélése: véték volt-e vagy sem. A dilemma mérséklését, feloldását nyilván nagyban segítette, hogy Eötvös a kiegyezés őszinte, elkötelezett támogatója volt. Létrejöttét elégedetten, tele tettvágygal vette tudomásul, abban reménykedett, hogy elérkezett az országépítés ideje, hazánk elindult az európai fejlett nemzetekhez való felzárkózás útján.¹⁰⁵ Úgy vélte, a dualista formáció óriási esély a magyarság számára: hosszú távon biztosíthatja a rendet, a nyugalmat, a belső önállóságot, védi a külső biztonságot a nagyhatalmak ellenében; olyan szilárd államjogi keret lehet, amelyben a feudális maradványok végleg felszámolhatók, a polgári modernizáció végrehajtható. Ezért szomorította el a szélsőbal akadékoskodása, és mindennek áraként ezért fogadta el a sajtó, közelebről a kifejlődést akadályozó szélsőbali lap megrendszabályozásának kellemetlen aktusát is. Minisztertársának, Lónyay Menyhért grófnak (1822–1884) is azt magyarázta – 1867. augusztus 14-én –, hogy az osztrák-magyar kiegyezéshez szoros érdekünk fűződik, „vagy azt reméljük, hogy Magyarország más szövetségben, mely az ausztriai birodalom helyébe lép, állami integritását fenntarthatja? Ha ez utóbbit hisszük, mint – úgy látszik – a Magyar Ujság emberei...” tévedünk. Meggyőződése, hogy „a birodalom fönnállása egyszersmind saját fönnállásunknak feltétele...”¹⁰⁶

Eötvös kötelességtudóan, szorgalmasan látogatta a parlamenti üléseket. A Böszörményi-ügy tárgyalásakor – tehát október 18-án, 21-én, 30-án, november 13-án és a mindent eldöntő november 18-i tanácskozáson – szintén leült a számára kijelölt bársonyszékbe; csak egyszer, november 7-én hiányzott. Némán hallgatta végig a felszólalásokat, a kormány álláspontjának képviselését rábízta a kérdésben valóban illetékes Horvát Boldizsárra. S amikor szavazni kellett, mindig a Deák-párti képviselőkkel tartott. Minden biztonnyal áttanulmányozta a kapcsolódó iratokat is. Érdeklődésének azonban az ismert megnyilvánulásaiban nincs nyoma: sem naplójában, sem fennmaradt leveleiben nem reflektált a képviselőházi hozzászólásokra és dokumentumokra. Kivéve az itt közlendő beszéd fogalmazványát.

¹⁰⁵ Vö. SCHLETT, 1987. 230–231.

¹⁰⁶ EÖTVÖS 1976. 502.

Jó ideig úgy gondolhatta, hogy a tárgy nem érinti az ő szakterületét, legfeljebb csak közvetve. Pár hét múlva mégis belső ösztönzést érzett arra, hogy saját véleményét hangosan, nyilvánosan is kifejtse. A fogalmazvány szövegéből elég pontosan kikövetkeztethető, hogy az 1867. november 18-án lezajlott, jóval korábban kitűzött vitába kívánt bekapcsolódni. Valószínű, hogy célzatosan, előre készült, könyvekből is tájékozódott, némelyik esetleg magával vitte az ülésterembe. Kiderül azonban az is, hogy a töredék nagyobbik hányada közvetlen reflexió, ezeket a bekezdéseket a parlamenti szócsata menetében vetette papírra; elsősorban Halász Boldizsár fentebb behatóan ismertetett beszédéhez fűzött észrevételeket. Egyébként is szokása volt, hogy az őt, illetve tárcáját közvetlenül nem érintő vagy érdeklő témák tárgyalása közben gyakran levelet írt, jegyzetelt, vagy éppen naplójába jegyzett fel valamit, nem egyszer igen magvas gondolatokat.¹⁰⁷ Valahogy így történhetett november 18-án is. A papírfóliák a keze ügyében voltak, miként a tinta és a toll is, így semmi akadály sem volt az írásnak.

Eötvös igyekezett ugyan kiváló retorikai képességeit is megcsillogtatni, ám a kényszerítő gyorsaság nem engedte a míves kidolgozást. Ha teheti, beszéd közben nyilván élt volna sokszor megcsodált rögtönzéseivel is. A fogalmazvány igazi értékét a világos gondolatmenet és a szakmai érvek súlya adja. A szerző nemcsak vezető politikus, európai rangú állambölcsele volt, hanem képzett jogász is. A reformkorban részt vett a büntetőjogi törvényjavaslat összeállításában¹⁰⁸, és pályája későbbi szakaszaiban is sűrűn foglalkozott különféle jogi problémákkal. Jelen esetben négy alapkérdést óhajtott taglalni, értelmezni: a sajtószabadság haszna és határai, a szerzői/szerkesztői felelősség és annak vállalása, az esküdtszék előnyei, a mentelmi jog nemzetközi összehasonlításban. Mellesleg kitért a közzététel szerepkör és a bírói függetlenség interpretációjára is. Tehát a beszédfogalmazvány tüzetes vizsgálata, mélyreható elemzése a jogtörténészek számára is érdekes és izgalmas feladat lehetne. Nagy kérdés, hogy miért nem hangzott el a felszólalás, és miért nem fejezte be az oráció szövegét, miért csak az egyik részét tisztáztatta le. S miért nem gondolt később sem a közzétételére. Biztos forrásadat híján csupán találgatni lehet: elröpillt az idő, már nem voltak újabb jelentkezők, nem kellett le- és kikerekíteni a mondandót; szükség sem volt a kormányfőt helyettesítő miniszter kiállítására (Horvát Boldizsár sem igen aktivizálta magát)¹⁰⁹; a képviselőház többségi szavazása nyomán el is veszítette jelentőségét az okfejtés.

¹⁰⁷ Fiának, Eötvös Lorándnak (1848–1919) írta 1869. június 1-jén: „a házban töltött időm egy részét levélírással fordítom, s innen írom e sorokat is.” Uo. 590.

¹⁰⁸ FAYER László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. 4. köt. Bp., 1902. 217–229.

¹⁰⁹ Mindössze néhány mondattal nyomatékosította a Deák-párti képviselőknek azt a véleményét, hogy a bizottsági jelentést egyben kell tárgyalni, tehát voltaképpen egy másodrendű momentumhoz szólt hozzá. Képviselőházi napló, 5. köt. 231.

A tervezett beszéd fogalmazványának szövegét a feltételezett sorrendben közöljük, betűhíven. Az akkori javításokat is feltüntetjük, mert ezek pontosan érzékeltetik a mondatok nyelvi, gondolati formálódását, a munka sietős voltát. A sorrend megállapításához a kézirat lapjainak eredeti számozása ad támpontot. Eötvös ezúttal is (mint ekkortájt általában) hosszában kettőbe hajtott fóliópapír ívet használt (így négy oldal keletkezett), az oldalak egyik (többnyire a bal) felére írta (íratta) a szöveget, a másikkra a javításokat (csak nagyon ritkán csúsztak át a sorok egyik vagy másik hasábra). Az első lapokon¹¹⁰ olvasható ceruzás kézírásnak címet is adott: *B. Perbefogása* (e szavak előtt áthúzza a *Vád* szó látható). Majd az egészet ekkor vagy később tintával letisztáztatta, és hátrább helyezte, elhagyva a címet.¹¹¹ A kicsiny iratcsomóban az utóbbit követi még egy eszmefuttatás, szintén cím nélkül és a miniszter kézírásával. Tartalma arra enged következtetni, hogy ezt szánhatta a szónoklat élére.

*

I.

[B. Perbefogása]¹¹²

Azon tényezők között melyek civilisationk kifejlődésére hatnak, s a századnak szellemét jellemét meghatározzák nincsen az időszaki sajtónál nincsen fontosabb mint az időszaki sajtó Ez az minnek az eszmék sebes közfutását, az esmereteknek gyors és általános elterjedését köszönjük, s mely valamint korunk gyors haladásának, vagy democraticus irányának mely ennek, részint okát részint következtetés képezi feltételét képezi. – Mint azon befolyás melyet az athenai nép városának kormányára gyakorolt a szonokok, úgy az állás melyet a democratia a jelen politikai viszonyokra gyakorol az időszaki sajtónak nélkül nem képzelhető működéséből magyaráztathatik meg, s mi jelen kifejlődésünkben üdvös és nagyszerű s mi abban a gondolkozóban aggodalmakat gerjeszt szoros öszvekötésben áll azon móddal vezethető vissza melyben a közvélemény hatalmas eszköze napjainkban kezeltetik. s ki fogja tagadni, hogy napjainkban nem hiányzanak Europa jelen állásában elég van mi az utóbbira is okot ad. –

Nézetünk szerint A jelennek árny és fény oldalait öszvehasonlítva, az előbbi felülmulja az utóbbit, s ha a nagy mozgalomnak valószínű következtéseire gondolunk több van mi reményre mint mi aggodalomra jogosít, s mennél nagyszerűbb tehát a kor melyben élünk, mentül nagyobb a befolyás melyet a jelennek határozatai a jövőre előre láthatólag gyakorolni fognak, annál fontosabb hogy az időszaki sajtó ép feladásának eleget tegyen. [a mondat felülről lefelé áthúzza]

¹¹⁰ OSZK Fol. Hung. 3058. 54–59. f.

¹¹¹ Uo. 74–78. f. – A sorszám mindegyik lapon Eötvös kézírása, és mindenütt az első oldal jobb felső sarkában áll.

¹¹² OSZK Fol. Hung. 80–81. f. – Itt nincs cím, viszont a szerző később letisztáztott kéziratának első lapjain ez szerepel, ezért azt tüntettük fel.

Szerencsének mondjuk e azt vagy bajnak, e kérdés megvitatását másokra bizzuk. Minden emberi állapotok töké természetöknél fogva tökéletlenek, s ki fogja tagadni megengedjük, hogy valamint a democratia mely a nemzetek öszves erejét tevékenységre hívá fel oly haladást melyre máskep századok kellene évek alatt viszi keresztül nem csak építésre de rontásra használja sokszor roppant hatalmát, ugy az időszaki sajtó befolyása nagy előnyei mellett hasonló némely veszélyekkel hátrányokkal jár. –

[oldalt, a második hasámban, felülről lefelé áthúzza:]

Mi elismerjük e veszélyeket, sőt megengedjük, hogy a kizáró befolyás melyre a napi sajtó napjainkban emelkedett, a jó mellett mit neki sok egyes hátrányokkal jár

Mint mind azon hibák 's bűnök melyek az okor democraticus államaiban elkövetettek a népszonokok sokak által kizárolag a népszonokok kártékony hatásának tulajdonítottak ugy nem hiyanzanak napjainkban olyanok, kik korunk minden tévedéseit kizárolag csak a sajtó [idáig a mondat felülről lefelé áthúzza] befolyásában keresik, - de hogy e befolyás létezik, s hogy az korunk democraticus irányának szükséges következése, s így ép oly kevés azért annak megszüntetése ép ugy nem áll hatalmunkban, mint azon democraticus irány megváltoztatása, melynek ez csak következése ezt okozá – ez minden kétségen kívül áll bizonyos, s így feladásunk nem lehet más az hogy az időszaki sajtó veszélyeiről álmélkodjunk, hanem mint hogy elfogadva a helyzetet melynek megváltoztatása hatalmunkban nem áll, azon eszközt melyet magasabb művelődésünk által a közvélemény s így egész haladásunk vezetésére nyertünk ezé irányosan egész kiterjedésében fel használjuk fel, s magában a sajtóban keressük ezen bajok ovszereit, a létező vagy csak fenyegető bajoknak ovszerét annál inkább miután a tapasztalás azt mutatja, hogy ezen hátrányok épen ott találhatok legkissebb mértékben hol az időszaki sajtó legmagasabban fejlődött ki értjük Angliát. [a „miután” kezdetű mondat felülről lefelé áthúzza] – hogy miután a tapasztalás azt mutatja hogy oly eszmék s irányok melyek az időszaki sajtó által kellőleg képviselve nincsenek napjainkban méltánylásra nem számolhatnak, törekvéseinket arra fordítsuk, hogy időszaki sajtonk, semmit mi nemzeti kifejlődésünkre fontos lehet ne hanyagoljon el, hogy minden törekvéseknek közege, hogy egészében a nemzet egész életének hív tükre legyen, s nekünk ugy látszik hogy az időszaki sajtó ezen feladásának hazánkban még nem felel meg. –

Oly időszakban midőn a nemzet legfontosabb érdekei kérdésben forognak az egyesek csak nem kizárolag ezekre fordítják figyelmeiket, s természetes ha az időszaki sajtó szint azt teszi, s valoban senki a kizáró figyelmet melyet napi lapjaink a politikára fordítanak bámulni vagy rosszallani nem fogja, de éppen ugy nem tagadhatja senki hogy azon fontosságnál melyet nemzetgazdasági kérdések napjainkban bírnak, s tekintetbe véve a befolyást, melyet miután az ipar, a mezői gazdaszat, a kereskedés, közlekedési eszközeink, egy szóval mind

az mit a nemzetgazdasági érdekek neve alatt összevethetünk, a nemzet politikai állására elhatározó befolyást gyakorol, ~~nem kevésbé e fontos érdekek fontos az elhanyagolása, s nem az hogy a nemzet azokban mit hogy politikai kérdésekben helyes irányokat kövessen, s a polgári szabadságnak foka, nem feltételeztetik s a nemzet általános műveltsége szükséges arányban áll, a nemzetnek nem kevésbé fekszik érdekében hogy ezekben, mint hogy a politikai kérdésekben helyes irányt kövessünk; s hogy oly lap mely feladásának főképp ezt tűzi ki, jelen körülményeink között hézagot potol, melyet már is sokszor fájdalmasan érzünk. -~~

II.

Böszörményi¹¹³

Mondják hogy a kormánynak a sajtó pert megkezdeni nem volt ildomos, miután az ország állapotjában nincsen semmi mi ily erélyes fellépést igazolna.¹¹⁴

[másik hasámban folytatva]

Mi az utolsót illeti teljesen osztom e nézetet, s ha valaki úgy a kormány meg van győződve arról, hogy az ország állapotjában nincsen semmi mi kivételes rendszabályok alkalmazását igazolná vagy azoknak csak mentségül szolgálhatna. Azaj mely itt ott azok által támad, kik éppen azért mert tudják hogy szavaik a nemzet nagy többségénél visszhangra nem találnak kelleténél hangosabban szólnak, bizonyosan nem szolgálhatna mentségül a kormánynak, ha ennek elcsendesítésére kivételes eszközökhöz folyamodnék. De valjon a tisztelt képviselő ezek közé számítja e azt hogy a ~~kormány az 1848iki sajtó törvényeket végrehajtatnak?~~ – Mennyiben felelnek meg a törvények melyek 848ban a sajtó vétségekről alkottattak céljoknak, eléggé szabatosak e azok vagy tul szigorúak erről nézeteink különbözők lehetnek, de hogy ezen törvények jelenleg fenállnak az iránt úgy hiszem nem térhetnek el nézeteink, s valjon ha ~~az~~ ebben egyetértünk, s oly eset fordult elő melyben a ministeriumnak meggyőződése szerint ezen törvény rendelkezése alá esik, nem volt e a ministeriumnak joga - vagy helyesebben mondva kötelessége – mert felfogásom szerint alkotmányos országban a ministeriumnak nincs más kiváló joga mint az hogy kötelességét teljesítse – nem volt e kérdem a ministeriumnak kötelessége hogy e törvény végrehajtásáról gondoskodják. – S midőn szigoruan csak ezt tevé, midőn az esetben azon bírósághoz eljárás fordul melyet a 848iki törvény kijelelt, s mely a világ minden alkotmányos országában a szabadság legfőbb garantiájának tekintetik, vádoltathatik e avval hogy eljárása ildomossági szempontokkal nem igazolható, mintha a törvényeink ~~csak~~ azért alkottattak volna, hogy azok csak kivételes ~~rendkiv~~ esetekben tartassanak meg, csak akkor hajtassanak végre, midőn a kormány erre mentségül az ország rendkívüli

¹¹³ OSZK Fol. Hung. 3058. 60–61. f.

¹¹⁴ Ez ilyen formában vagy nem hangzott el, vagy a képviselőházi napló gyorsírója nem rögzítette. Viszont többen kifogásolták a vádemelést, amely a sajtótörvény vonatkozó paragrafusára szerint súlyos büntetést feltételezett.

helyzetét hozhatja fel mentségéül [sic!], s nem inkább a törvénynek szigorú fentartása lenne a kormánynak első, legfontosabb visszautasíthatlan kötelessége

[másik hasámban]
hogy ítéletet mondtunk

III.

Böszörményi¹¹⁵

Mondatott, hogy a kormány, midőn a Vaczi levelben foglalt állítást olyannak nyilatkoztatá, mely a sajtó törvénybe ütközik ítéletet mondott ki, s a bírói hatalom körét foglalta el.

Sulyos vád ez is, sőt a legsúlyosabb melyet kormány ellen emelni lehet, mert hol ez történik ott minden személyes szabadság, ott az egyes polgárnak biztonsága megsemmisül; de éppen ezért legyen szabad kérdezni mik ezen vád alapjai.

A kormány, egy a ~~Vasárnap~~ Magyar Ujság hasábjain megjelent czikről azon nézetét fejezte ki hogy az az 1848iki tő sajtó törvény rendelkezéseivel öszveütközik, s a közvádoló azon ~~kerd~~ kérrrel járult a tisztelt ház elébe, hogy ~~miután~~ a menyiben az ezek következésében megkezdendő eljárás egy képviselő ellen lenne irányzandó, az erre szükséges engedelem neki megadassék. –

Az engedelem mihez? ahoz hogy a törvényes eljárás, a törvények értelmében azon bíróság előtt melyet a törvény erre kijelelt, az esküszék előtt megkezdessék, és ezt nevezi a tisztelt képviselő úr a bírói hatóság adminisztratív uton való gyakorlatának, s ezt tekinti olyannak mi által a kormány ítéletet mondott?, az az oly ítéletet melyre jogosítva nem volt, mert hogy az egyes tények fontosságáról, lehető következéseiről, s arrol menyiben egyeznek vagy ütköznek meg a törvényben, s így mennyire képeznek bírói eljárás tárgyait a kormánynak ítélni ép oly joga van mint másnak, hogy kormányi hivatalba lépve ítélő tehetségünk gyakorlatáról nem mondtunk le, azt ugy hiszem maga a tisztelt képviselő sem fogja ~~tagadni~~ állítani.

Vagy ha a kormány midőn ezt tevő hatás körén túllépett mily módon gondolja a tisztelt képviselő úr a sajtótörvénynek alkalmazását?

Minden esküszéki eljárás *senioriorius*¹¹⁶ eljárás, melynél a vizsgáló bíró csak ha arra felszollítatik jár el tisztében. – Oly esetben midőn valamely egyes a sajto által sértve érzi magát előadja sérelmét s vádat emel, s a bíróságok csak e vád alapján járnak el. De valjon ha a sérelem nem egyest hanem az állam ellen követtetett el, ha a sajto valamely közlönye nem egyes polgárnak vagy tisztviselőnek ~~nevet~~ becsületét támadta meg s neki ez által kárt okozott, hanem megtámadta azon törvényeket

¹¹⁵ OSZK Fol. Hung. 3058. 62–63. f.

¹¹⁶ Nehezen olvasható szó, ha az olvasat helyes, jelentése (hozzávetőleges fordításban): tanácstestületi; tulajdonképpen arra utal, hogy csak tanácskozás után hozható testületi döntés.

melyeken az állam biztonsága s így minden polgárnak jóléte nyugszik, megtámadta azon elveket melyek az egész polgári szerkezet alapját képezik, ki emeljen vádat; - kétségen kívül tehetné minden egyes polgár, mert hisz ily esetben ezek képe minden egyes jólétének feltételei támadtattak meg. De mi minden egyesnek joga, melyet nem kötelessége e azoknak kiknek kötelességül tétetett hogy a törvényt végrehajtsá[k], s kiknek azért nem kevésbé kötelességök örködni hogy azok senki által büntetlenül ne sértsenek? s kik ha felfogasukban tévedve, oly esetben midőn arra elégséges ok nincsen vaddal lépnének fel két hibáznak követnek el, de ha meggyőződve hogy a törvény sértetett ezt elnéznék egy oly bűnt követnének el, mely őket hontársaik bizalmára, s így állásuk bétöltésére érdemetleneké teszi.

IV.

Böszörményi¹¹⁷

A képviselő ez esetben az esküszéki eljárást nem tartja czélszerűnek. –

Ismerem azon ellenvetéseket, melyek az esküszéki intézvény mint bírói intézvény ellen tétetnek.¹¹⁸ –

Sokszor állítatott feltartva a szobeliség elvét s a legtagabb nyilvánosságot, az rendes bírák által jobb igazság kiszolgáltatás érethetik el. – Minthogy a t. képviselő urat azok közé nem számíthatom kik a jury¹¹⁹ ellen ezen okokkal fellépni szoktak, feleslegesnek tartom hogy azoknak czáfolatába belé ereszkedjem, anyival inkább minthogy képviselő ur maga is az esküszéki institutionnak megszorítását csak is ezen egy esetben tartja kívánatosnak.

De ugyan mi okból? –

Mert az ország rendkívüli helyzetben van, mert szokatlan felgerjedés létezik s a pártok élesebben állnak egymással szemközt semhogy igazságos az esküszéktől elfogulatlan ítéletet várhatnánk. –

Talán bámulatomat fejezhetném ki, midőn éppen azon oldalról, mely néhány nappal elébb midőn a kormánynak Heves Vgye [Vármegye] irányában követett eljárása szoba jött, ez azért rosztaltatott, mert az ország teljes nyugalomban van s a felgerjedésnek semmi nyoma nem mutatkozik, midőn most éppen ezen oldalrol éppen az ellenkezőt haljuk. – De meglehet, hogy a t. képviselő urnak az országnak néhány nap óta megváltozott hangulatáról oly értesítései vannak melyek a kormánynak még nem jutottak tudomására, s azért mellőzöm ezt, s csak azon egyet kérdem a t. képviselő urtól, valjon ha oly intézvénynek tartja az esküszéket mely oly pillanatokban midőn a felgerjedés oly fokra hágott minőn ezt jelenleg hazánkban

¹¹⁷ OSZK Fol. Hung. 3058. 64–65. f.

¹¹⁸ Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján (közelebről nem ismert időpontban) egyik naplójegyzetében („Jury”) Eötvös maga is kritikusan nyilatkozott az esküszékekről, a tanult bírók működését előnyösebbnek vélte. EÖTVÖS József: *Vallomások és gondolatok*. Bp., 1977. 418.

¹¹⁹ Franciául és angolul az esküdszék megnevezése.

találjuk, már nem alkalmazható; ha az nézete hogy az esküszéktől elfogulatlan ítéletet nem várhatunk oly esetekben midőn a politikai pártok valamely kérdés felett éles ellentétben állnak egymással; - ha minden esetben a törvényhozás számára azon jogot veszi igénybe hogy a pert saját körébe vonva felette mint grand jury ítéljen, nem volna e ~~jog~~ jobb kimondani, hogy a jury által politikai vagy azzal öszvekött sajtóvétségi esetekben általján véve nem alkalmazható, mert ha a törvényhozás e joggal bír, akkor biztosak lehetünk, hogy ~~valahánysz~~ minden esetben melyben a törvényhozásban többségben levő párt az esküszék ítéletén kétkedik ily eset az esküszéktől el fog vonatni. Csak hogy ezen esetben is ha mindenek előtt elfogulatlan bírót kívánunk s valamely ügyet azért akarunk elvonni az esküttektől mert a politikai pártok éles ellentétben állnak egymással, nem tartom igen czélszerűnek, hogy ily ügyek a törvényhozás körébe, azaz éppen oda vonassanak hol ezen ellentét mindég a legélesebb. E czélra inkább már talán az athenei areopághoz¹²⁰ hasonló intézvényt lennék bátor ajánlani, ~~legalább 60 éves bírót, kik mely mint az setétben mondja ki ítéleteit nek mint az,~~ mihez még nagyobb biztosságul azt tehetnénk, hogy a bírák bebizonyítsák miként politikával éppen nem foglalkoznak, és tökéletesen közömbösek mind azon kérdések iránt melyek a nemzet vitatkozásainak tárgyát képezik. – S még ezen esetben sem oszthatnám a t. képviselő nézeteit.

Nézetem szerint minden bírónak első kelléke az hogy jó polgár legyen, s én nem képzelhetek jó polgárt magamnak, kinek a hazát érdeklő fontosabb kérdésekben meghatározott meggyőződése ne lenne. Teljesen elfogulatlan bírót politikai kérdésekben hasztalan keresünk, s a nagy előny melyel az esküszéki institutio bír, ~~s melynek az éppen politikai perekben a legjobb bírói eljárásnak tekintetik,~~ mindenek előtt abban fekszik, hogy miután a bíró a polgárok tömegéből választatik vétetik, s ehez még a seniatori[?]¹²¹ jog járul, nem is tehetni fel hogy az egész ítélő szék csak egy pártnak híveiből alakuljon, s mert az esküszék, bár milyen legyen is annak politikai elfogultsága ~~az soha~~ nem felejtkezhetik meg ezért saját ~~érdekéről~~ legfőbb érdekéről, mely abban áll hogy az egyes polgárok az igazság ürügye alatt szabadságokban ne korlátoltassanak.

mert az esküt bíró nagyobb mértékben mint bár ki
S éppen e kettős érdek befolyása alatt áll az melyért oly esetekben hol az szükséges egymást ellensulyozza, és ez sehol oly mértékben mint az eskütbíráknál fel sem található ez az ok

Az eskütt midőn politikai perben ítél, kétségen kívül nem feledkezik meg politikai meggyőződéséről, nem feledkezik meg főkép azon nagy ~~érdekről~~ mely arról, hogy mennyire érdekében fekszik minden polgárnak, hogy az országnak alaptörvényei tiszteletben tartassanak, s az állam melynek fenállása saját jólétének

¹²⁰ Az ókori athéni államban a legfelsőbb törvényszék (testület).

¹²¹ Itt is nehezen értelmezhető a szó, talán az eskütszék tagjainak tanácskozási jogára és köteletségére utal.

feltétele minden megtámadástól megoltalmaztassék, és azért az esküszék oly esetekben midőn az ország alaptörvényei, midőn azon elvek támadtatnak meg melyek a törvényesen fenálló viszonyoknak alapját képezik, ~~szigorú ítéletet fog~~ érezve felelősségét szigorú ítéletet fog mondani. De legyünk meggyőződve hogy nem fog megfélemlkezni arról sem, hogy az ki felett ítéletet mond polgár mint ő maga, hogy midőn felette ítél saját jogkörét határozza meg, s ha rajta igazságtalanságot követne el saját szabadságát veszélyezteti, s legyünk meggyőződve ezen motívumok elég hathatósak hogy őt ~~visszatarts~~ minden tulszigorúságtól visszatartoztassák.

S éppen mert az eskütbíró, nagyobb mértékben mint bár ki más e kettős érdek befolyása alatt áll, az az miért én e bírói intézvényt éppen politikai kérdésekben, nem csak a szabadság egyik garantiájának, de egyszersmint oly bírói intézvénynek tekintem, mely nem tökéletes, de melynél jobbat nem ismerek, ~~s melynek kezében ez esetben e fontos esetben is az ítéletét megnyugvással~~

V.

B. Perbefogása¹²²

Képviselőtársunk ékes szavakban bizonyította be a sajtó szabadságnak szükségét, és sok meggyőző okot hozott fel annak bebizonyítására, hogy a képviselők teljes függetlensége az alkotmányos szabadság feltételei közé tartozik.

Teljesen meg vagyok győződve mind e két állítás helyességéről, sőt ha vele ékesszólásban versenyezhetnék, még több okot hozhatnék fel mindkét tétel bebizonyítására, mely végre is a dolog természetéből folyik. – Mert hogy oly országban, hol a kormány a többségre támaszkodik, ezt, mi nélkül egy egésszéges közvélemény kifejlődése lehetetlen, nélkülözni nem lehet, s hogy azok, kikre a nemzet legfőbb hatalmát, a törvényhozói hatalmat bízta, kötelességüknek csak úgy felelhetnek meg, ha annak gyakorlatában teljes szabadsággal járnak el, ez elég világos magában is.

Csak egyet – megvallom – nem értek, s ez az: miért vett magának a tisztelt képviselő ur annyi fáradságot annak bebizonyítására, min közöttünk igen kevesen, sőt talán senki nem kétkedik - - ha csak az igen tisztelt képviselő ur a sajtószabadsággal nem köt össze oly fogalmat, mely előttünk ismeretlen, s a képviselői függetlenséget nem fogja fel oly értelemben, melyről Europa és Amerika szabad államaiban eddig senki nem álmodott.

Azok közé tartozom, ki a sajtó szabadságának nem színét de valóságát óhajtják, s át vagyok hatva azon meggyőződéstől, hogy a sajtószabadság a nemzet haladásának, szabadságának és czélszerű kormányzásának oly előnyöket nyújt, melyek más úton elérhetetlenek. A kormány e részben bebizonyította nézeteit, 's ha

¹²² OSZK. Fol. Hung. 3058. 74–78. f. – A letisztázott szöveg fölött nincs cím, de az eredeti Eötvös kézíráson van.

sajtónk állapotát tekintjük, úgy hiszem, még azok is, kik a kormány eljárását nem igen szokták helyeselni, be fogják vallani, hogy hazánkban eddig, mióta a kormány helyét elfoglalta, eléggé szabad sajtó létezik, nem állítom azon értelemben, melyben a tisztelt képviselő ur a sajtószabadságot képzei, de abban, melyben azt Europa 's Amerikában más emberek értik; 's fentartani, biztosítani e szabadságot a jelen ministerium elhatározott szándéka.

Tudjuk, hogy a mivel mindenki él, avval egyesek vissza is élnek, 's ismerjük a veszélyeket, melyek a sajtó szabadságból főképp ott támadhatnak, hol az még új, és hosszú gyakorlat sokakat arra, hogy e szabadsággal jozanul éljenek, még nem tanította meg, de tudjuk azt is, hogy e szabadság nélkül való alkotmányosság nem létezik, s azért e szabadság feltartásában, biztosításában látjuk egyik feladatunkat. – De ebből következik-e, hogy minden iránt, mi a sajtó mezején történik közönyösek maradjunk, s azon törvényeket, melyeket a nemzet 1848-ban az állam biztosságának, s alkotmányunk fentartásának érdekében alkotott ne hajtsuk végre? –

Igen hibásnak tartom azoknak eljárását, kik a sajtónak egyes tévedéseinek felette nagy fontosságot tulajdonítanak, s minden hangzatosabb phrasisban, mely a létező állapotok ellen elmondott, minden élczen mely a kormány ellen irányoztatott, komoly veszélyeket látnak. –

Az ellenzés, mellyel a kormány legjobb szándékai a sajtó egy részében találkozik, a gáncs, mely legtörvényesebb lépéseit követi, a gyanúsítás és igazságtalan vád, mely ellene emeltetik, néha igen kellemetlen lehet, - de ki ezektől visszaijed nem arra való hogy alkotmányos országban a kormány nehéz tisztét viselje, 's miután a sajtó jogai, kétségbe vonhatlan, jogai közé tartozik, hogy a kormány minden tetteiről ítéljen, el kell készülvén lennünk arra is, hogy néha hibás ítéleteket mondjon el. – Csak hogy e jog melyet a kormány minden tetteinek megbírálásában legtágabb értelemben elismerek, soha nem terjedhet annyira, hogy a kormány eljárása helyett azon elvek támadtassanak meg, melyek az alkotmánynak alapját képezik, s melyeket megingatva, az állam fenállása veszélyeztetik. –

Valamint a sajtó szabadság, bár mi kiterjedett értelemben fogjuk azt fel, annyira nem terjedhet soha, hogy vele szemközt az egyes polgároknak jogosultsága elenyésszen, s valamint senki nem fogja állítani, hogy az egyes, ki magát ellene szórt rágalmak által sértve érezi, csak azért mert e rágalmak a sajtó útján terjesztettek, a bíró előtt elégtételt nem kereshet; úgy az államnak hasonló jogát kétségbe vonni csak azon esetben lehet, ha vagy az államnak jogtalanságát, vagy azon meggyőződést vesszük kiindulási pontul, hogy a sajtó az államra nézve veszélyes nem lehet, s ezért a sajtó útján az állam jogait megsérteni nem lehet, és én nem hiszem, hogy az igen tisztelt képviselő ezen álláspontot akarná elfoglalni. –

Mert valóban ellentétbe kellene jönni önmagával, ki azon jótékony hatást, mellyet a sajtószabadság gyakorolhat elismerve, a veszélyeket, melyek annak visszaéléseiből következhetnek, kétségbe vonná, s miután a sajtót napjaink ötödik

vagy inkább első nagy hatalmának hirdeti, nem vallaná be, hogy ezen nagy hatalom ellen is védelemre van szükségünk.

Ha tehát meg vagyunk győződve a sajtó szabadság szükségéről, ha erősen ragaszkodunk mindazon garantiákhoz, melyeket e szabadság biztosítása kíván, s melyek abban állnak, hogy azon vétségek, melyek a sajtó által elkövethetők, a törvényben szabatosan körül írva legyenek, s a sajtóvétségek felett oly törvényszékek ítéljenek, melyeknek függetlensége kétségbe vonhatatlan, nem kevésbé szükséges az is, hogy e szabadságnak határai jeleltessenek ki, melyeken senki büntetlenül nem léphet túl, 's hogy midőn mindent a legszabadabb discussiónak vetjük alá, legyenek bizonyos elvek, melyek a discussio, vagy helyesebben mondva a megtámadás körén kívül fekszenek. – És ha a t. képviselő urnak nézetei e részben eltérnek, legalább ez vala nézete az 1848-iki törvényhozásnak, mely azért, mert a törvényben a sajtó vétségeknél eseteit világosan kijelelte, 's azokra, kik a felséges uralkodó háznak jogát megtámadják, vagy a birodalom kapcsának felbontására izgatnak, súlyos büntetéseket szabott, bizonyosan ép úgy nem vádoltathatik azon szándékkal, hogy a sajtó szabadságot illusoriussá akarta tenni, mint azok kik ezen törvényt most alkalmazni akarják, - s ebben csak azon elvek szerint járnak el, melyek a civilisált világ legszabadabb alkotmányos államaiban alkalmaztatnak.

Angliában – a sajtószabadság classica földjén, hol bizonyosan senki a sajtó elnyomása ellen nem panaszkodik, s a kormány s egyeseknek tettei a legkíméletlenebbül rovatnak meg, vannak dolgok, melyekre e szabadság nem terjed, 's ki például irataiban a parlamentet sérti meg, nem kerülheti ki a fenytétet, mire csak azért nem hozhatunk fel számos példát, mert az angol nép sokkal mélyebben van áthatva azon tisztelettől, mellyel törvényhozása iránt viseltetik, s melyben szabadságának garantiáját látja, minthogy annak sértése sokszor előfordulhatna, azonban tudva levő dolog, hogy ily esetek nem hiányoznak, s hogy – csak e századból hozván fel egyes példákat – 1805-ben Stuart Péter fogatott el oly vétségért, ugyanezért küldetett Francis Burdett alsóházi tag a Towerbe és 1819-ben Hobhouse Newgatebe, mert oly irat szerzőjének vallotta magát, melyet az alsóház botrányos gúnyiratnak jelentett ki, s arra célzóan, hogy a népet a törvényhozás névszerint az alsóház ellen lázítsa; mint a képviselő ur mindezt Maynak fordítás által hazánkban is általánosan ismert munkájában¹²³ olvashatja.

¹²³ Barsi József (1810–1893) fordításában 1861-ben, majd második kiadásban (gyakorlatilag utánnomásban) 1866-ban jelent meg Thomas Erskine MAY (1810–1886) angol jogtudós és történétíró *Az angol parlament és eljárása* című értekezése. – Peter Stuart esetéről: uo. 50. (Az angol politikus életrajzi adatai a hozzáférhető forrásokban nem találhatók). – Francis Burdett (1770–1844) angol politikus a reformtörekvések odaadó híve volt, radikális felfogása miatt többször börtönbe került, később a konzervatívok oldalára állt. 1810-ben egy radikális elvbarátja bebörtönzése elleni alsóházi felszólalását közzétették a *Weekly Register* c. hetilapban, a konkrét tény megnevezése nélkül erre utalt May: uo. 50.; részletesebben írt az elfogatása körül felvetődött jogi problémákról: uo. 41. – John Cam Hobhouse (1786–1869) angol politikus és irodalmár 1819-ben egy pamfletben támadta a megreformálásra szoruló alsóházat, ezért ítelték

És ugyan ezen elvek alkalmaztattak Amerikában nemcsak az egyes államokban de az Unióban is, hol – hogy csak egy példát említsek 1800-ban az Aurora szerkesztője egy, lapjában megjelent, s a Senatust gyanúsító cikkelyért elzáratván, a nevezetes discussióban, mely e felett támadt, kimondatott, hogy a törvényhozó testületek nem felelhetnek meg kötelességeiknek, ha a lapok szüntelen rágalma és gyalázásai által folyvást izgatottságban tartatnak.¹²⁴

Hasonló ezekhez az mit a t. képviselő úr az országos képviselők függetlenségéről mondott. – Itt is senki azon állítást nem fogja kétségbe vonni, hogy a képviselő csak úgy teljesítheti kötelességét, ha teljes függetlensége biztosított, s ezért minden alkotmányos országban általánosan elfogadva találjuk az elvet, hogy senki azért, mit mint a törvényhozás tagja, a legislatura¹²⁵ egyik házában mondott, más mint a ház által és a házban feleletre nem vonathatik, de valóban senki nem állította még, hogy az országos képviselő ennél fogva semmi, bár a házon kívül elkövetett tetteiért sem felelős, mi civilisált országokban csak azoknak kiváltsága lehet, kiknek a törvény gondnokot rendel.

Könnyű lenne ily követelésnek helytelenségét bebizonyítani, de hogy doctrinársággal ne vádoltassam¹²⁶, s mert a tisztelt képviselőnek azoknak szabadelvűségéhez valószínűleg nincs bizodalma, kik e székeken ülnek, jobb lesz ha itt is más alkotmányos országok példájára hivatkozom.

Angliában a parlamenti tagnak kiváltsága csak polgári keresetekre nézve létezik, s csak azon letartóztatásra terjed ki, mely ily keresetekből következik, s ezen kiváltság következésének tekintetik, hogy parlamenti tag kezességet nem vállalhat, mert kiváltságánál fogva a bírók 's törvények hatályának úgy mint mások alávetve nincs, s ellene mint kezes ellen eréllyel fellépni nem lehetne.¹²⁷ A treason felony and breach of the peace¹²⁸, azaz minden bűnvádi esetekben e kiváltság nem

szabadságvesztésre (a következő esztendőben beválasztották a parlamentbe, később, 1832–33-ban külügyminiszter lett); vö. uo. 50. – Tower: londoni épület, hajdan az uralkodók székhelye, aztán állami fogház. Newgate: az angol főváros legrégibb börtöne.

¹²⁴ Az Aurora 1794 és 1820 között jelent meg Philadelphiában, az említett eset idején William John Duane (1760–1835) volt a szerkesztője. A következő évben, 1801 márciusában hoztak törvényt a sajtó- és szólásszabadság értelmezéséről.

¹²⁵ törvényhozás

¹²⁶ A francia doctrinaire (doktrinér) szóval azokat illették, akik mereven ragaszkodtak az élettől elvonatkoztatott elméleti tételekhez. Az 1840-es években a hazai centralista politikusok, köztük Eötvös József gúnyneve volt; a fogalmazványban finoman erre célzott.

¹²⁷ Csaknem szó szerinti átvétel: MAY, 1861. 72.

¹²⁸ A kifejezés fordítása: a hazaárulás, mint bűntény és a béke megszegése. Az Észak-amerikai Egyesült Államok alkotmányának 6. §-a tartalmazza ezt a kitételt. Magyar fordításban éppen a képviselőház most tárgyalt vitái előtt jelent meg, a JÁNOSI Ferenc (1819–1879) által összeállított kiadványban: *Alkotmányok gyűjteménye*. Pest, 1867. 2. köt. 50. Érdemes idézni a szenátorok és képviselők kiváltságairól szóló paragrafusnak ezt a passzusát: „Ők minden esetben, kivéve az árulás, felonia és a béke megszegése eseteit úgy az ülésszak alatt, mint a gyűlésbe utazások és visszautazások alatt fogságra nem vethetők, és nem szabad őket kereset alá vonni sehol egyebütt

létezik, és senkinek Angliában nem jutna eszébe, miként arra, hogy parlamenti tag ellen ily esetekben per indíttassék, a ház beleegyezése szükséges.

1763-ban Wilkes esetében mind a két ház kimondta „hogy a parlamenti kiváltság nem védi a lázító iratok szerzőjét és közlőjét, és a törvény menetét ily gyűlöletes és veszélyes bűn gyors és hatályos üldözésében nem gátolhatja”¹²⁹ és a kiváltsági bizottmány 1831-ben kimondá „miként azon időtől fogva állandóan azt tartották hogy oly bűnöknél, melyeknél a perbefogást esküdszéknek kell elrendelni – az az minden bűnvádi esetekben – a kiváltság nem védhet senkit.”¹³⁰

Miáltal az angol törvényhozás semmikép nem akarta megszorítani a képviselők függetlenségét, sőt azt egész kiterjedésében feltartá, megkülönböztetve azt, mi a parlamenti tag által a parlamentben mondatik attól, mi azonkívül történik, mi legvilágosabban Creevey esetében tűnik fel, hol e parlamenti tag, miután a parlamentben mondott beszédét, mely által egy más tag magát sértve érezé, egy hírlapban maga közölte, a jury által 100 ft bírságra ítéltetett el, és a parlament, melyhez folyamodott őt nem mentette fel, mert: „midőn a parlamenti tag azt mondta, mit a dologra valónak tartott, mit mondania mint követnek szabad volt, ebben kiváltsága védi. De ő tovább ment, s a háznak engedelme nélkül jónak látta közölni beszédét, e közlés pedig személysértést foglal magában.”¹³¹

Amerika e részben egészen Anglia eljárását követi.

Schweizban 1851 óta azon elv fogadtatott el, hogy a tetten érés esetein kívül a Bundesrath tagjai¹³² csak ennek megegyezésével idéztethetnek perbe, annélkül azonban, hogy bárki valaha azt állította volna, hogy a Bundesrath egyes tagjai ellen a törvényes eljárást megengedvén, ez által tagjainak függetlenségét csorbítaná, vagy hogy az igazság kiszolgáltatását veszélyeztetnék, ha annak eljárása egyes esetekben azon testületnek megegyezésétől függ, mely a törvényeknek legtermészetesebb örének tekinthető.

a congressus valamely házában tartott beszédeikért vagy vitáikért.”

¹²⁹ Szó szerinti idézet az angol tudós könyvéből: MAY, 1861. 76. – John Wilkes (1727–1797) angol publicista, parlamenti képviselő, az említett eljárás és elmarasztalás után Párizsba menekült, majd 1764-ben megfosztották mandátumától; vö. *A Pallas nagy lexikona*, 16. köt. Bp., 1897. 1048–1049., *Encyclopaedia Britannica*, Vol. 23. Chicago-London-Toronto, 1947. 602–603.

¹³⁰ Az aláhúzott részt szintén az előbbi műből emelte át: MAY, 1681. 77. – A kiváltságok bizottmányát mindig az új ülésszak elején jelölték ki, érdemben 1833-ig működött; uo. 54.

¹³¹ Az utolsó mondat szó szerinti átvétel, az előbbi egy kicsit módosította; lásd MAY, 1861. 64. – Ugyanitt (63–64.) olvasható az eset leírása. Thomas Creevey (1768–1838) ügyvéd 1802-ben lett a parlament tagja és ott 1830-ig munkálkodott. Az idézet voltaképpen kortársától, Edward Law Ellenborough (1790–1871) lordtól származik, aki 1813–1818 között volt az alsóház tagja. Ebből arra lehet következtetni – mivel May konkrét időpontot nem említett –, hogy a dolog az 1810-es években történt. A megjelölt összeg száz font volt; egy hasonló eset kapcsán ugyanezt az összeget nevezte meg (uo. 47.).

¹³² Svájcban az 1848-ban kihirdetett szövetségi alkotmány szerint a Bundesrat a Szövetségi Gyűlés (amely a Nemzeti Tanácsot és a Kantonok Tanácsát foglalta magában) megnevezése volt. Az Eötvös említette évszám forrására mind ez ideig nem sikerült rábukkanni.

The Compromise of 1867 and the Freedom of the Press. József Eötvös's Unpublished Draft of Address for the Parliamentary Debate on the Right of Immunity

The unpublished draft of address by József Eötvös preserved by the Manuscript Collection of the National Széchényi Library was meant to serve as a contribution to the parliamentary debate on suspending deputy László Böszörményi's right of immunity in a press litigation in 1867. The case was connected to the internal conflicts elicited by the reception of the Austro-Hungarian Compromise of 1867, more specifically to the letters of Lajos Kossuth which heavily attacked the structure of the dual monarchy. The Hungarian Ministry responsible for the case restored the Press Law of 1848 and ordered the examination of responsibility in case of any press offence by a jury in order not to give way to extremism.

One of Kossuth's letters published in the bulletin of the radical left extreme opposition was considered as such. As the author himself was in exile, the editor of the bulletin, an MP was held responsible, but the consent of the Chamber of Deputies was needed to proceed with the trial. After weeks of preparation, the majority of the Chamber gave its consent to revoke László Böszörményi's right of immunity. The debate took place on the 18th of November, 1867.

József Eötvös's manuscript clearly shows that he himself wanted to take the floor in the debate. His draft proves that he wanted to appear as a representative of the European liberal tradition stating that the press should be free but not without barriers. Offence against the law must be punished, the right to immunity should not suspend responsibility. His address covers the main four points as follows: freedom of the press with its advantages and limits, the responsibility of authors and editors; the advantages of a jury and the right of immunity in an international perspective.

The appendix contains the draft with the original orthography.

BAKÓ ENDRE

ÉVTIZEDEKIG EGYSZEMÉLYES INTÉZMÉNY VOLT JUHÁSZ GÉZA PÁLYAKÉPE, HALÁLÁNAK NÉGY ÉVTIZEDES ÉVFORDULÓJÁN

Neve összeforrt a huszadik századi debreceni irodalom fogalmával, az Ady Társasággal, az *Új Írók* könyvsorozattal, a Csokonai-kutatásokkal. 1894. december 20-án született Debrecenben, keresztlevele Juhász Sándor Géza névre van kiállítva, akárcsak minden hivatalos irata. Tanár, irodalomszervező, költő, kritikus, egy időben politikus, irodalomtörténész professzor volt egy személyben. Rengeteg áldozatot hozott a város, a közösség javára, ami bizonyára elvonta a személyes alkotómunkától. Egy 1951-es önéletrajzában, felsorolva szerteágazó társadalmi teendőit, maga is utalt erre. „Jelenleg csakugyan sok halmozódik rám: egyetemünk rektora vagyok, minttanács taga a népművelési bizottság elnöke; az egyetemi pártszervezetnek újjáalakulása óta a bölcsészeti alapszervezet elnöke, ugyancsak elnöke az MSZT-nek, a debreceni Írói Munkaközösségnek, választmányi tagja az Irodalomtörténeti Társaságnak, s tagja az Akadémia irodalmi bizottságának. Sok ülés, tárgyalás, s a tudományos feladatok folyton tolódnak el, még oktató munkámmal is állandóan elégedetlen vagyok.”¹ Ám ennek ellenére megvalósította önmagát!

Dédnagyapja még számadó juhász a Hortobágyon, nagyapja földműves kisbérllő, édesapja vasúti (fő)kalauz, anyai ágon gubás kisiparosok a felmenői. Akárcsak a nála néhány évvel fiatalabb Veres Péter vagy húsz kilométerrel arrább, ő is gyermekfővel elhatározta, hogy író lesz. 10-11 éves korától fogva írta, illusztrálta és maga kötötte be zsengéit.² A debreceni Református Kollégium Főgimnáziuma nevelte a hagyományok és a klasszikus népiesség tiszteletére. Jó tanuló volt, az alsóbb osztályokban csak rajzoló mértanból nem kapott jelest, a felsőbb osztályokban mennyiségtanból és – meglepő módon – a bölcsészeti előtantárgyakból. Testgyakorlásból viszont az elégséges kalkulussal végigkísérte, mígnem az utolsó évben, nyilván tudócsúcsurutja miatt, felmentést kapott. Jelessel érettségizett. Mint általában lenni szokott, hatodikos korában kapcsolódott be az önképzőkör munkájába, s a díszközgyűlésen *Temetés* c. versét olvasta fel. A következő tanévben alelnök lett, s az Emlékkönyvben megörökítették három versét. Az 1911/12-es

¹ Önéletrajz, 1951. jan. 14. Debreceni Irodalmi Múzeum (a továbbiakban DIM) K. X. 86 33. 20/ 25.

² JUHÁSZ Izabella: Juhász Géza (1894–1968) In: *Juhász Géza Emlékkönyv*, Debrecen, 1975. A továbbiakban J. G. Emlékkönyv.

tanév első félévében az önképzőkör munkája zavartalanul folyt. „A második félév folyamán azonban a tisztikar oly helyzetbe jutott, hogy az önképzőköri munkásság eredményes továbbvezetésére nem érezte magát alkalmasnak. Az 1912. évi február 12-én tartott választmányi ülésen bejelentette lemondását. (...) A tanárkari gyűlés jóváhagyólag vette tudomásul a közgyűlés intézkedését, s mivel úgy látta, hogy a békés önképzőköri munkásság új tisztikar esetén nem lenne biztosítva, a rendes önképzőköri életet ebben az iskolai évben megszüntette.”³ Az ügy háttérében az Ady költészete miatt szembekerült tisztikar és tanári kar vitája állt, amint arra Juhász Izabella utalt, ám nem tudjuk pontosan, mi volt benne Juhász Géza szerepe. Tudjuk viszont, hogy az 1912/13-as tanévben titkárnak választották, a heti gyűléseken szorgalmasan bírált, s öt versét és két bírálatát találtak méltónak megörökíteni az Emlékkönyvben. 1912. november 2-án az önképzőkör Babits-estet tartott, melyen Juhász Géza olvasott fel ismertetést a költőről, diáktársai több Babits-költeményt adtak elő. A *Danaidákat* Dienes Barna és Juhász Géza olvasta fel, majd a *Két nővért* ugyancsak ő interpretálta. 1912. december 7-én a fiatalság külön ünnepély bevételével járult hozzá a sárospataki Erdélyi János-szoboralaphoz: részletet mutattak be Babits Mihály *Laodameia* c. drámájából. E vállalkozás motorja Dienes Barna, (a későbbi amerikai magyar püspök) volt, Juhász Géza az ünnepségen *Kívül a kerten* c. novelláját olvasta fel. 1913. január 18-án rendezték a második irodalmi estet, az irodalmi előadással ismét ő szolgált, ezúttal a friss Nobel-díjas Maeterlinckről adott pályaképet. Ennek keretében jeleneteket keltettek életre a nagy francia-belga író színpadi műveiből, Juhász Géza több jelenetben is szerepelt. 1913. március 8-án az Ibsen-est előadója szintén ő volt, és szerepet vállalt az Ibsen-jelenetek színrevitelében is. A szokásos évi *pályakérdések* kidolgozásával valóságos diadalt aratott, a kérdések felét dolgozta ki, és megnyerte a velük járó pályadíjakat vagy azok egy részét. Megnyerte a magyar irodalmi kérdés (*A régi Magyarország képe Széchenyi és Eötvös munkáiban*) 30 koronájának felét, a történelmi pályamunka (*Az új Magyarország megalakulása 1825–1848*) teljes 30 koronáját, övé lett a német műfordítás (*Uhland: Des Sangers Fluch*) 20 koronája, a szabadtárgyú költemény 12, a szabadtárgyú elbeszélés 12, valamint a latin műfordítás (*Horatius: Exegi monumentum*) 20 koronájának a fele.⁴ Mindez nem akármilyen szellemi és fizikai teljesítmény egy érettségire készülő diáktól, s a főgimnázium joggal lehetett büszke tehetséges fiára! Juhász Géza mindvégig erősen kötődött az alma materhez, legalább egy tucat írásában idézte szellemét, méltatta jelentőségét. Mint látható, alapos irodalmi műveltség birtokában kezdte egyetemi tanulmányait, már ismerte Ady és Babits költészetét, tehát indulásától kezdve a modern magyar irodalomra is

³ A debreceni Református Főgimnázium Értesítője az 1911/12. iskolai évről. Közli KARAI Sándor. 74–75. A továbbiakban Értesítő.

⁴ Értesítő, 1912/13. 92–96.

figyelt. 1912/13-ban még igen vékony értelmiségi réteg tudott Adyról Debrecenben, Babitsról még kevesebben hallottak.

A Debreceni Irodalmi Múzeumban található indexe szerint – nem könnyű benne eligazodni! – felsőfokú tanulmányait 1913-ban a debreceni bölcsészeti akadémián kezdte, az első félévet elvégezte, de valami okból a folytatás elmaradt. Az index tanúsítja, hogy az 1914/15 első félévet Budapesten kezdte, de mindössze egy hónapot töltött a fővárosban, behívták katonának. Ő maga írja: „Ősszel mégis sikerült odacsempészni magam a kaszárnnyába. Öt év múltán, – rég elfeledve, hogy beteg voltam valaha – amerikai hadifogságból, mint öreg századparancsnok vetődtem haza.”⁵ 1914. szeptember 25-én hívták be népfelkelőnek, egy 1916. februári német nyelvű kórházi jelentés szerint 5 évvel korábban tüdőcsúchurutja volt, amivel négy hétig kezelték. 1918. március 2-án 12 hét tanulmányi szabadságot kapott, amit az index szerint ki is használt: Debrecenben volt egyetemi hallgató. A cs. és kir. 63-as gyalogezredben szolgált, harcolt a galíciai, a litván, a piavei fronton, a Karszton, végül francia földön, Verdun közelében amerikai fogságba esett. Megkapta a 3. osztályú katonai érdemkeresztet a kardokkal. 1920-ban a debreceni magyar katonai körletparancsnokság tiszti igazoló bizottsága a forradalmak alatti magatartása tárgyában igazolta.⁶ Több személyes dokumentum szerint 44 hónapot töltött harctéri szolgálatban, és hadnagyi rangban századparancsnokként szerelt le.

Egyetemi tanulmányait az 1919/20-as és az 1920/21-es tanévben Debrecenben folytatta. 1920. június 17-én tett alapvizsgát, 1921. június 10-én tanári szakvizsgát. A háború tehát alaposan elodázta pályakezdését. 1920-tól látogatta Gulyás István tanár úr Hajó utcai 8. szám alatti lakását, mert Pál fiában vitatkozó baráttra, Margit lányában hűséges élettársra lelt. Hamarosan a fiatal debreceni írógeneráció vezéregyeniségévé lépett elő, amit bizonyít, hogy Benyovszky Pál társaságában őrá bízták a nemzedék *Viharban* c. költői antológiájának szerkesztését. Ebben sógorával együtt költőként is szerepelt.⁷ Az ő 25 kulturált lírai darabja a *Nyugat* által kiküzdött nyelvi és formai színvonalon álló élményköltészet, itt-ott létfilozófiai meditációkkal átszőve. A versvilág élményi háttere a háború, a téboly, némelykor a maga naturalista valóságában föltálalva (*Hullák a harcmezőn*). A filozófiai kérdések szervesen fakadnak az élet és a halál határhelyzetében (*Száttört Isten-szobrok közt, Kiábrándultan, Nap-ének* stb.). Juhász megpendíti a népies hangot is, s minden bizonnyal még Erdélyi József előtt talált rá (*Vándor esti dala*). Kardos Albert megdicsérte, de nem az ő költeményeit emelte a kötet élére. „Juhász Géza kontemplatív természet. Jól figyel, élesen lát, egy-egy képe megkapóan erőteljes, reliefszerű.”⁸ Kardos László viszont Juhász Gézát, a legnemesebb értelemben vett Babits-tanítványt találta a kötet

⁵ DIM D. X. 87. 6. 2. 1–16.

⁶ DIM D. X. 6. 9. 2–6.

⁷ *Debreceni fiatal költők antológiája* Db. 1923. Módy György kiadása

⁸ Senior: *Viharban*. Debreczeni fiatal költők antológiája. *Tiszántúli Hírlap*, 1923. dec. 23. 1–2.

legtehetségesebb költőjének, aki már nyelvi virtuozításokra is képes.⁹ Alszeghy Zsolt is Juhász verseiben látott legtöbb fantáziát, „mert már van sajátosan gazdag stíljé és formakészsége. Mértéket azonban ő sem tud tartani.” Erre a *Hullák a harcmezőn* c. verset hozza fel példának, amely más darabokkal együtt valóban túlírtnak hat.¹⁰ Baros Gyula – az antológia anyagát és a *Testvér gályák* c. közös kötetet egyszerre minősítve – Gulyás Pál próbálkozásainak szentelt nagyobb teret, de a gazdagabb élményanyag és a gyakorlottabb alakító készség okán Juhász Géza költeményeit érettebbeknek vélte, miközben a mondvacsináltságnak olykor zavaró érzését sem hallgatta el. Kipécézte például a *Turáni dal* utolsó sorát, mely valóban furcsán hat: „Pengesd lábujjaid a halk hold-hangszeren.”¹¹

Mint Baros írásából már kitűnt, sógorával közös kötetet jelentettek meg.¹² Bár Juhász Géza némelyik verse aktuálisnak tűnt, így kezdte például *Testvér; bocsáss meg* c. költeményét: „Soká hallgattam, testvérem, Magyar, / Határunk széttépték, s nem tiltakoztam”, Raith Tivadar mégis a korproblémákra való reflexiókat hiányolta a kötetből. „Kettőjük közül kétségtelenül Juhász Géza a talentumosabb” – mondta a ki a verdiktet, és Gulyásra elmarasztaló megjegyzéseket is tett.¹³ Kardos Pál sem mellőzte az összehasonlítást: „Én úgy látom, Juhász Géza a tehetségesebb, Gulyás Pál az egyénibb.” Már korábban leszögezte: „Juhász Géza mindent tud, amit csak egy mai költő tudhat. (...) ...úgy tud verselni, hogy jobban már nem lehet magyarul”¹⁴ (Sic!).

1923-ban *Szeptember végén* c. színművével megnyerte a pozsonyi Toldy-kör pályázatát, a darab azonban sohasem került színre, kritikai visszhangja ezért nem támadt. Pontosabban szólva, sógora méltatta a *Nyírvidék* c. lapban, de később egy csalódott pillanatában epigonnak és ponyvának minősítette a színdarabot. „A cigánylány históriát úgy belekeveri, hogy csak úgy árad a cigányszag az egész drámából.”¹⁵ Juhász Géza később is ért el számottevő költői sikereket, például sógorával együtt megnyerte a *Napkelet* verspályázatát¹⁶. Több lap és folyóirat állandó verselő munkatársa volt, sőt 1929-ben a *Nyugat* is közölte négy költeményét, egyet pedig 1930-ban (*A költő halála, A paradicsom üdve, Hasztalan kerülő, Megváltás*, ill.: *Gyermek az éjszakában*).¹⁷ Mégsem a poézis lett életművének legfontosabb alkotóeleme, bár az sem elhanyagolható komponense. Lánya szerint mindvégig megmaradt költőnek, Barta János úgy emlékezett rá: „Az a különös

⁹ Viharban. *Egyetértés*, 1923. dec. 30. 2–3.

¹⁰ Irodalmi újdonságok 2. *Élet*, 1924. febr. 9. 60.

¹¹ Debreceni fiatal költők. *Napkelet*, 1924, 450–451.

¹² *Testvér gályák* 1923. Nyíregyháza, Jóba Elek nyomdája

¹³ *Testvér gályák*. Gulyás Pál és Juhász Géza versei. *Magyar Írás*, 1924. 3–4. szám, 55.

¹⁴ *Testvér gályák*. *Debreceni Független Újság*, 1924. márc. 25. 3.

¹⁵ GULYÁS Klára – G. MERVA Mária: *Egy barátság levelekben*. Gulyás Pál és Németh László levelezése. Bp. 327.

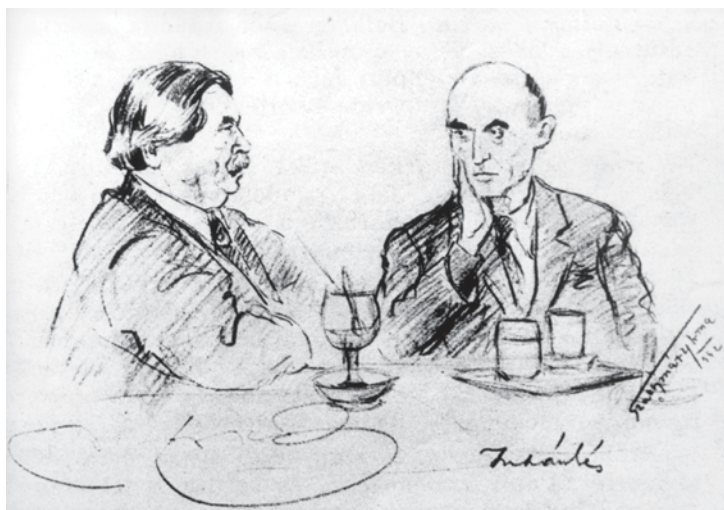
¹⁶ Összefoglaló pályázati jelentés. *Napkelet*, 1929. 13. köt. 148–149.

¹⁷ *Nyugat repertórium* Össz.: GALAMBOS Ferenc. Bp. 1959. 49.

lelkiség, amely meg-megújulóan a verses önkifejezés felé ösztönözte, ott dolgozott az irodalomtörténészben is, és megéreztek mindazok, akik személyes kapcsolatba kerültek vele.¹⁸

Az Ady Társaság körül

Az 1920-as évek közepén a debreceni lapok irodalmi közleményeiből már lehetett következtetni rá, hogy Gulyás Pál, Juhász Géza, Kardos László, Kardos Pál más értékrendszert képviselnek, mint a Csokonai Kör literátorai, bár Juhász Géza tagja, sőt 1934-től örökös tagja volt a körnek. 1927-ben ők négyen, felkarolva, magukévátéve Schlotter Ferenc (1894–1928) ügyvéd kezdeményezését, néhány hírlapíró és tanár közreműködésével megalapították az Ady Társaságot, amely országosan is kiemelkedő irodalmi tényezőnek számított. Nem túlzás azt állítani, hogy Juhász Géza személyes fejlődéstörténete összefonódott a társaság történetével, melynek révén Debrecen elnyerte azt a patinás irodalmi rangot, amely oly vonzóvá tette a két világháború között Móricz Zsigmond, Németh László, Kodolányi János, Veres Péter és mások szemében a várost. De megfordult itt Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Kassák, Szabó Lőrinc is. Németh László a fiatal írók első debreceni közös szereplése után írta: „Láttak egy várost, ahol méltósága van az író névnek.”¹⁹

Szathmáry Irma rajza, 1942

Juhász Géza az Ady Társaság alakuló ülésen többek között ezeket mondta: „Programunk rövid: dolgozni akarunk. Száz mulasztás, ezer hiány vár pótlásra,

¹⁸ BARTA J.: Juhász Géza (1894–1968). *ItK.* 1968/6. 727–728.

¹⁹ Debrecen és a fiatalok. *Nyugat*, 1931. II. 678.

hogy a magyar vidék újból eleven tényezője legyen nemzetünk szellemi életének, s megszabaduljon a főváros túlerős s nem mindig egészséges hatásától. Támogatni fogunk minden értékes törekvést, s a közönség állandó tájékoztatásával útját álljuk a kontárságnak.” A társaság alapszabálya mentes volt minden ideológiai célzattól, politikai elkötelezettségtől, a 24. paragrafus kivételével. Ez deklarálta, hogy kizárandó az a tag, „aki vallás vagy hazaellenes magatartást tanúsít, avagy ilyen irányú mozgalmakban részt vesz”.²⁰ A társaság tehát valláserkölesi és hazafias alapon állt, akárcsak a legtöbb hazai egyesület. Liberális vagy pláne baloldali szellemű egyesületnek a Belügyminisztérium nem is adott volna működési engedélyt!

Diplomatikus egyénisége révén sikeres szervezőnek, ugyanakkor éles szemű, érzékeny kritikusnak bizonyult. 1928-ban adta ki Pap Károly professzornál készített doktori disszertációját²¹, amely őrzi a konzervatív iskolázottság nyomait, de a dolgozatíró nyitott a legújabb világirodalmi (Walt Whitman, Maeterlinck, Claudel, Hauptmann, Strindberg, Shaw) és hazai értékek iránt is (Ady, Babits, Móricz, Szabó Dezső, Kassák). Helyteleníti ugyan, hogy „a történelem materiális tényeiből erőszakoljuk ki a szellemi fejlődés teljes magyarázatát”. Vallja, hogy a szép, mint esztétikai kategória tágasabb érték az ízléses és kellemes sablonjánál. Tagadja viszont „az irodalom kettészakadásának babonáját”, mert még bízik a hagyományos és a modern értékek összebékülésében. Az új magyar drámaírók közül Herczeg Ferencet sorolja az első helyre, de számos bíráló megjegyzés kíséretében. Többek között kijelenti: „Mélyebb tragikai vagy komikai érzéke nincs.” Elismerő szavakat juttat a korán elhalt Thúry Zoltánnak. Bródy Sándor – véli Juhász – a hazai zsidóság egyik legerősebb tehetsége, de egyenetlen alkotásmódja meggátolta abban, hogy hibátlan műveket hozzon létre, ellentétben Molnár Ferencel, aki komoly feladatot ritkán vállal, de darabjait az elavulástól védi hibátlan formájuk. Lengyel Menyhért darabjainak kevés a szuggesztív ereje, Szomory nem drámai tehetség (!?), Heltai főleg szórakoztatásra tör. Egy-egy színpadi munkája révén náluk értékesebb szerzőnek véli Babitsot, Móriczot, Karinthyt, Füst Milánt. Zilahy Lajosnak elsősorban színpadi otthonosságát értékeli, semmint műveinek immanens értékét. Az új magyar regényírók rangsorát nála Móricz vezeti, de számon tartotta Török Gyulát, sőt felfigyelt az alig ismert Gulácsy Irénre és Kodolányi Jánosra is. Külön értéket képez Babits, Kosztolányi, Kassák regényművészete. Az igazán nagyok között említi Krúdyt is, bár pár sorban elintézi. Méltatlanul nagy terjedelmet kap viszont Szabó Dezső. Elég talán az első mondatot idézni: „Korunk legtágabb szemhatáru szintézisét Szabó Dezső alkotta meg.” Az új magyar lírát az egyéniség tükrében vizsgálta, s Adyt ültette az imaginárius trónra. Babits és Kosztolányi után Kassáknak adta a legnagyobb

²⁰ J. G-Emlékkönyv, 290–291.

²¹ Bevezetés az újabb magyar irodalomba (1900–1928). Bp.–Db. 1928

teret. Ismerte az új erdélyi írókat, az itthoni fiatalok közül Szabó Lőrincet tette az első helyre, tisztán látta Erdélyi József líratörténeti szerepének fontosságát.

1928-ban láttak napvilágot a Hankiss János szerkesztette kismonográfia sorozatban a Babits Mihályról és Móricz Zsigmondról készült írásai, melyet mindkét alkotó a legnagyobb meglepéssel fogadott. Juhász Géza elnyerte velük a szakma óvatos megbecsülését. Ifjúkori barátja tudósítja: „Vagy tíz napja beszéltem Babitscsal a könyvedről, vagyis a könyveidről, mert mind a kettőről.(...) Azt mondta, hogy ez a legjobb írás, amit eddig róla írtak.”(21) Móricz levonatban olvasta a 3 íves könyvecskét és néhány adat javítása mellett szeretettel gratulált. „Kedves Barátom, – írta – nagyon szép a tanulmányod és igen gazdag.”²² Több mint fél évszázad távlatából így látta az irodalomtörténész: „Mindkét monográfia élményszerű, értelmező áttekintés, lendületesen ívelő esszé, könnyed, szellemes beleérző modorban.”²³

Negyvenkét (!) kritika fogadta a Hankiss Jánossal közösen írt, francia nyelven megjelentetett úgynevezett Panoráma c. magyar irodalomtörténetet.²⁴ „A mű derekának anyaga s nagyrészt magyar nyelvű feldolgozása is Juhász Géza munkája. A fordítás, az adaptáció, az idegen irodalmakkal való kapcsolatok és analógiák nagyobb része, a régebbi irodalom ismertetése Hankiss Jánostól való” – tudjuk meg egy beharangozóból.²⁵ A szerzők az idézett cikkben nem kevesebbet állítanak, minthogy könyvüket objektív szellemben írták, „s a nemzetnek az egyetemes fejlődés szemszögéből helyesnek látszó életirányát” és a kíméletlen igazmondást tekintették vezérfonálynak. A reflexiók (inkább felháborodott vitairatok!) többsége azonban rámutatott az önkényesen normatív, faji alapon nyugvó, tudománytalan szempontok jelenlétére is, ami elsősorban a zsidó származású írókat érintette hátrányosan. A könyvről leszedte a keresztvizet többek között Babits Mihály, Bálint György, József Attila, Márai Sándor.²⁶

A két Kardos önálló füzetben tiltakozott a könyv önkényes korszakolása és a faji szempontot érvényesítő elfogult módszere ellen.²⁷ Kardos Pál külön cikkben is sérelmezte a könyv antiszemita szellemét, amire Juhász Géza a zsidó folyóiratban többek között ezekkel a szavakkal válaszolt: „... úgy látom, itt valami öncsalás kezd a fiatal zsidó kritikusok, s még inkább a harcos zsurnaliszták közt kialakulni. Aki nem mond íróikról feltétlen magasztalást, az antiszemita.”²⁸ Juhász, gondolkodásmódja

²² Czellar Ferenc levele. In.: *Juhász Géza levelesládája*. Szerk. LÉVAY Botond. Bp. 1987. 47, ill. 44.

²³ JUHÁSZ Béla: Juhász Géza emlékezete. *Debreceni Szle*, 1996 / 2. 223–227.

²⁴ HANKISS J. – JUHÁSZ G.: *Panorama de la littérature hongroise contemporaine*. Paris, 1930. KRA

²⁵ Egy könyv történetéhez. *Debreceni Szle*, 1930/5. 279–280.

²⁶ JUHÁSZ Izabella: *Juhász Géza (1894–1968)*. Db. 1971. 32–34.

²⁷ KARDOS László – KARDOS Pál: *Az új magyar irodalom története francia nyelven*. Db. 1930–

²⁸ KARDOS P.: Az új magyar irodalom és a zsidóság. *Múlt és Jövő*, 1930. szept. 323–325., ill.: JUHÁSZ G.: A zsidóság szerepe a magyar irodalomban. *Uo.* 1930. okt. 364–365.

ekkor már alapjában progresszív, vonzzák a modern esztétikai értékek, ám nem képes Szabó Dezső délibábos faji mítoszának erős hatása alól kibújni. (Ez azonban nem volt azonos a germán fajelmélettel.) A könyvnek feltétlenül érdeme, hogy számon tartotta és szerepeltette a fiatal tehetségeket (Erdélyi József, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László, Szabó Lőrinc). Határozott fordulatot jelent világnézeti és esztétikai fejlődésében, hogy rövidesen Debrecenbe hozta éppen az említett ötös-fogatot. Ez az irodalmi est egyben nyitánya az Ady Társaság és a népi írók szövetségének.²⁹

A seregszemle bevallottan hozzájárult a népi írók arcvonalának tudatosodásához is. Juhász Géza az 1930-as években kötetnyi cikket, tanulmányt írt Németh Lászlóról, Erdélyi Józsefről, Veres Péterről, Kodolányi Jánosról (ez utóbbinak keresztkomája volt!), amelyek közül később alig egy-kettő jelent meg kötetbe szerkesztve. Egy ilyen tartalmú cikk-gyűjtemény mutatná meg leghitelesebben Juhász valódi egyéniségét, eredendő tehetségét. Ezt a véleményt imponáló gazdagsággal támasztja alá a Varga–Pátyi-féle bibliográfia rá vonatkozó fejezete.³⁰ Az ő szellemi és emberi delelője az 1920-as évek végétől az 1940-es évek végéig terjedő mintegy húsz esztendő. Nem ok nélkül írta róla az irodalomtörténeti kézikönyv hatodik kötete: „A harmincas években a népi írók mozgalmában találta meg az irodalmi decentralizáció lehetőségét, hamarosan a mozgalom egyik népszerűsítője lett...”³¹ 1931-ben részt vett az *Erdélyi Helikon* irodalomtörténeti pályázatán, amelyet Kemény János és felesége kezdeményezett, s Szerb Antal mögött a második díjat nyerte el.³² E munka volt későbbi tömör irodalomtörténetének (*A magyar szellem vándorútja* 1938, második kiadás 1942) vázlata.

Az Ady Társaság 1933 januárjában *Új Írók* címmel könyvsorozatot indított Juhász Géza és Kardos László szerkesztésében. A sorozatban 12 darab öt-hatíves könyvecske jelent meg, egyenként nagyjából ezer példányban. A szerkesztők kiadták Kodolányi János, Szabó Pál, Kassák Lajos, Török Sophie, Sárközi György, Dallos Sándor, Gelléri Andor Endre elbeszélés-füzérét, Illyés Gyula *Ifjúság* c. költeményét, Szabó Lőrinc válogatott verseit, Gulyás Pál *Tékozló* c. versgyűjteményét, Németh László és Hankiss János tanulmányait. A karcsú kötetekhez hol az egyik, hol a másik szerkesztő írt rövid bevezetőt. Minden egyes könyvnek megvolt a maga személyi vonatkozása vagy műfajtörténeti érdekessége, amit a korabeli kritika elismerően nyújtott.³³

1934. február 14-én a Csokonai Kör felolvasó ülést tartott a Kollégium dísztermében, melyen két előadás Herczeg Ferenczel foglalkozott. Juhász Géza

²⁹ Hatalmas sikert aratott az Ady Társaság estje. *Debreceni Független Újság*, 1931. dec. 1. 5.

³⁰ VARGA Rózsa – PATYI Sándor: *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960*. Bp. 1972, 149–152.

³¹ *Magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Bp. 1966. 97.

³² *J. G-Emlékkönyv* 12.

³³ KARDOS László: Az „Új Írók” története. In: *Hármaskönyv*. Bp. 1978 67–100.

Herczeget mint drámaíróát elemezte. A *Bizánc* kissé részletesebb, majd néhány történelmi színművének érintőleges elemzése után megállapította: „Bármily üdítő *A híd* zálogosdija, egy csöpp Gyurkovics-idill a Széchenyi-sors tövében: aki folyton ilyen jelenetekre csap le, aki ilyenkor alkot leghibátlanabban, soha nem érezte a történelem feneketlen barlangjából felszivító orkánt. Cselszövéseket lát, kisemberi hiúságot, félreértést. Ha vannak helyzetvígjátékok, Herczeg tragédiái helyzettragédiák.” (...) Nőalakjai hősbbeek, mint férfigpartnereik. (...) De „érdekes nőalakjai” üresek, hasonlítanak a kor szexis gépírónőéhez. „Herczeg még Szendrey Júliát is le tudja rántani a varrólány-álmok hősnőjévé.” Vígjátékairól szólva megállapítja: „Vonalvezetése kemény, ötletei választékosak, szellemessége franciás. Túláságosan franciás. De etikai alapja semmi, s alakjaiban itt is marad némi bábszerűség.” Úgy véli, Herczeg öntudatos, fegyelmezett drámaíró, de meseeleménye csekély, s hiányzik belőle az átteremtő forráság. Sok finom részletmegfigyelése akad, de mintha mindenre lenne egy eleve kész aforizmája. Eszménye az ún. nagy élet. Formáiban konzervatív, jó tanítvány. „Tisza István barátságán kívül epigonizmusa magyarázza, miért éppen belőle csinált az Akadémia vezéríróát Ady megjelenésének pergőtüzes éveiben. (...) A legnagyobb élő magyar író rangjával politikai és irodalompolitikai kezek ordózták föl. Az ilyesmi megbosszulja magát. Amit a politika ad, vissza is veszi. Hogy a fiatalok jó része mai irodalmunk legártalmasabb egyéniségének nevezi – érthető.”³⁴ A rendezvény körül botrány szele kerekedett, mert Pap Károly, a Csokonai Kör elnöke az előadás után kétségbe vonta egykori tanítványa megállapításait, és az időhöz fellebbezett elfogulatlan ítéletért. Juhász Gézának azonban nem adott módot viszontválaszra. Ezért ő a sajtó nyilvánossága révén elégtételt követelt, amit megkapott, így a szakítás és a nagyobb botrány elmaradt.³⁵

Évek múlva az *Új Írók* sorozat 14. kiadványaként megjelent Juhász Géza *Háború* c. verseskötete Gáborjáni Szabó Kálmán fametszeteivel. E tucatnyi vers között ugyan egy sincs, amelynek szuggesztív hatása felérne Gyóni Géza elhíresült üzenetével (*Csak egy éjszakára*), de a tizenkettő együtt a háborús rémségek teljes diagnózisát adja esztétikai köntösben:

(...)

Omlani kezd az ég. Itt a halálos óránk,
Kitör odvaiból a leláncolt dübörgés,
tüzet hán a bozót és mennydörög a cserjés,
Ezer ágyú köpi mérgét villám-torokkal,
rugdossa a nyögő Karsztot acél sarokkal,

³⁴ Herczeg Ferenc drámái. *Rosta*, 1934/1. 7–10. (A Rosta a debreceni egyetemi ifjúság röpirata volt BARCZA Gedeon és TÓTH Béla szerkesztésében, mindössze néhány száma jelent meg.)

³⁵ *Nyilatkozat*. Debreczen. 1934. febr. 17. 4.

rikoltva hág a Harc forgó tüzes szekérre.
Részeg ábrázatunk kihamvad önfehérre.

(*Vihar*)

A versi beszélő irigylő „az emberibb halált élvező jármos ökröket”, mert az ő haláluk villám módjára következik be. Szabó Pál csodálatos könyvnek nevezte ezt a karcsú kiadványt. „Nem a mi ügyünk volt ez az egész. És mégis nem lehetett mást tenni, mint ölni, meghalni, verekedni. (...) Idegen célokért, ismeretlen tervekért. (...) Benne van a háborút járt tiszántúli magyarság háborús mentalitása.”³⁶ A 11 recenzió egyikéből, a Kardos Páléból idézzük: „Bátran néz szembe a halállal, de a buta vérengzés undorítja. Szívében már ekkor is a béke harcosául esküszik föl. De nemcsak szívében, verseiben is.”³⁷

A botrányos Kelet Népe-est

Juhász Géza az 1930-as évek második felében egyre élesebben fordult szembe a kurzus hivatalos politikájával, világnézete, politikai felfogása tovább radikálizálódott. Előbb a Nemzeti Radikális Párt tagja, majd 1937-ben Bajcsy-Zsilinszky Endrét követve belépett a Kisgazda Pártba, s az irodalom terepéről, akarva akaratlanul, egyre többször merészkedett a politika porondjára. 1938. február 6-án matinét rendezett a Csokonai Színházban, amelynek előzetesen beharangozott célja a három immáron elhíresült parasztíró, Szabó Pál, Sinka István és Veres Péter együttes szerepeltetése volt. Minthogy az Ady Társaság rendezvénye a *Kelet Népe* égisze alatt volt meghirdetve, Bajcsy-Zsilinszky szerepeltetése azzal az ürüggyel történt, hogy a folyóirat vezérpublicistájaként ismerteti a lap céljait, tennivalóit, Kovács Imre pedig gazdasági helyzetelemzést ad. Szerepet kapott Erdélyi József és Gulyás Pál, továbbá Neményi Lili (zenei kísérelője Szabó Emil) és Kőműves Sándor mint előadóművész. Bajcsy-Zsilinszky nem annyira a *Kelet Népe* céljairól beszélt, ellenben hatalmas németellenes beszédet mondott, amelyet a zsúfolásig telt színház közönsége nagy tapsal honorált. Erdélyi József előadott költeményei a tudósítás szerint „irányverseknek nevezhetők”. Kovács Imre „Előadását őszinte örömmel és meleg átérzéssel hallgattuk” – fogalmaz a tudósító, bevett szokás szerint valaki az Ady Társaságból (ezúttal maga Juhász Géza!). „Sikoltó programbeszéd volt (...) a magyar elkallódó népi rétegek megmentéséért...”³⁸

Csak a fajvédő újság tudósított róla, hogy a jelenlévő rendőrtiszt egy alkalommal mérsékletre intette Kovács Imrét. A lap beszámolóját azzal summázta, hogy hiba volt „irodalmi előadás ürüggye alatt politikai szónokokat felléptetni, a nagyrészt

³⁶ SZ/abó/ P/ál/: Juhász Géza: Háború. *Kelet Népe*, 1937/8. 47.

³⁷ KARDOS P.: Juhász Géza: Háború. *Debreceni Független Újság*, 1937. jún. 4. 8.

³⁸ Bajcsy-Zsilinszky és a Kelet Népe írógárdájának előadása. *Debreczen*. 1938. febr. 8. 6.

fiatal, kiskorú hallgatók tapasztalatlan lelkét csodabogarakkal telehinteni. És semmi esetre sem alkalmas erre a Csokonai Színház színpada.”³⁹ Juhász kemény hangon válaszolt a liberális lapban, (a mérsékelt konzervatív *Debreczen* nem vállalta a közlést!)⁴⁰ amelyre most már Bessenyei Lajos, debreceni királyi tankerületi főigazgató, a későbbi nyilas főispán felelt, élesen támadva Juhász Gézát, kétségbe vonva tanári működésre való alkalmasságát is.⁴¹ A cikk sejtetni engedte, hogy a rendezvény nem marad politikai következmények nélkül, hiszen már ez is nyilvános felelősségre vonás volt, de mint a dokumentumok tanúsítják, a „szabályszerű” feljelentések is megérkeztek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. A minisztérium a tankerületi főigazgatóság közbeiktatásával egy háromtagú fegyelmi bizottságot nevezett ki „a szabályszerű elbánást alá vonás megelőző eljárás lefolytatására”. A bizottság (elnök Ur Márton, tagok: Kiszely Árpád, Szabó Kálmán, jegyző Kiss István) titkos szavazással egyhangúlag felmentette Juhász Gézát, mert csak az ügyeletes rendőrtisztviselő és Péterffy László tanár nyilatkozott úgy, hogy a február 6-ai rendezvény határozottan pártpolitikai jellegű volt, mások szerint a rendező a politikai elkalandozásokkal nem azonosította magát. „Végül a bizottság elvi felfogása az, hogy ilyen súlyos vádpontokra csak kétségtelenül beigazolt, határozott és súlyos esetek alapján hozható marasztaló határozat. Így tehát Juhász Gézával szemben felmentő határozatot kellett hozni.” Javasolta azonban a bizottság, hogy Juhász Gézát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részesítse figyelmeztetésben. Ez megtörtént: „Amennyiben magatartása a jövőben ismét kifogás alá esne, úgy a szabályszerű elbánás alá vonást megelőző eljárás újból való lefolytatását haladéktalanul el fogom rendelni” – olvasható a miniszteri osztályfőnök levelében.⁴² Juhász Géza ennek a vezgatúrának a hatására, s megrettenve a fasizálódó korszellemtől, amely tanártársai magatartásában akarva-akaratlanul tükröződött, 1939 tavaszán lemondott állásáról, s Juhász Nagy Sándor segítségével a Dóczy Gimnáziumba került.

1938-ban jelent meg *A magyar szellem vándorútja* c. dolgozata, amely voltaképpen stílus- és szellemtörténeti aspektusból vizsgálja irodalmunk fejlődését. Áprilisban Gulyás Pál és hívei győzelemre vitték a nemzeti keresztény irányt az Ady Társaságban, ami demoralizálta, valójában kettészakította a társaságot. Többen kiléptek vagy felfüggesztették tagságukat.⁴³ Kilépett Juhász Géza is, holott vallásos keresztény ember volt, sőt presbiter, egyházrészti tanácsstag, rendszeres munkatársa református újságoknak és folyóiratoknak. Tucátnyi cikkben foglalkozott elvi szinten

³⁹ /S./ A vasárnapi irodalmi matinéhez. *Debreceni Újság* – *Hajdúföld*, 1938. febr. 8. 4. A szignó mögött Bessenyei Lajost sejtjük.

⁴⁰ Irodalom és politika. *Tiszántúli Független Újság*, 1938. febr. 9. 4.

⁴¹ Dr. Y=BESSENYEI Lajos. *Válasz egy politizáló irodalmárnak*. DÚ-Hf. 1938. febr. 10. 4.

⁴² DIM D. X. 87. 6. 10. 8. A levél dátuma 1939. febr. 22. Olvashatatlan aláírás.

⁴³ Győzött a keresztény-nemzeti irány az Ady Társaságban. Az Ady Társaság új célkitűzései. DÚ-Hf. 1938. ápr. 10.

a református irodalommal, de figyelemmel követte az egyes református szerzőket is. Ő maga 1938. február 12-én, mint költő szerepelt a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a *Protestáns Szemle* jubileumi estjén, Budapesten. De a kirekesztő nemzeti keresztény irányzat felfogásával nem vállalt közösséget.

A Dóczyban megbecsült tanárnak számított, néhány élő tanítványa ma is rajongva emlegeti.⁴⁴ A sors kifürkészhetetlen játékából azonban itt is veszélyes helyzetbe sodródott. Beleszeretett ugyanis az egyik fiatal kartársnőjébe, s ez majdnem végzetes emberi és egzisztenciális bonyodalmakat okozott.⁴⁵ Végül a református egyház, nem kismértékben Révész Imre püspök bölcsességének köszönhetően, a konfliktushelyzetet úgy hárította el, hogy a fiatal helyettes tanárnőnek lehetővé tette, hogy Hódmezővásárhelyre pályázzon. A megoldást motiválta, hogy Juhász Gézáné és Gulyás Pálné személyesen interveniált a püspöknél.⁴⁶

A háború előtti években – rövid időre bár – a hiányzó debreceni irodalmi folyóirat feladatát magára vállalta, és csaknem ellátta a *Tiszántúl* c. (1941. nov. 30. – 1942. júl. 31.) református érdekeltségű hetilap, amelynek szerkesztőbizottságában szerepet vállalt Kodolányi János mellett Németh László és Veres Péter is. A szerkesztő emlékezete szerint „A legnagyobb és legértékesebb segítséget kétségtelenül Juhász Gézától kaptam. Ő volt kéznél és különben is rendkívül szorgalmasan és könnyen írta cikkeit. (...) Juhász Géza részére termékeny háromnegyed esztendő volt a *Tiszántúl* szolgálatában töltött idő. A kötelezettség tudata, illetőleg a publikálási lehetőség jó ösztönzést adott neki az írói munkára. Cikkei egyharmadában írókkal, közelebbről népi írókkal és azok műveivel foglalkoztak (Illyés, Kodolányi, Németh, Veres Péter, Sinka István, Szabó Pál, illetőleg Móricz és Oláh Gábor). Nyilván ez érlelte meg benne a gondolatot, hogy összefoglaló tanulmányt írjon a népi irányú irodalomról. (...) A terv valóra vált, a könyv elkészült s a következő évben *Népi írók* címmel meg is jelent a Magyar Élet kiadásában. (...) Juhász Gézának a *Tiszántúl*-ban megjelent cikkei egyáltalán komoly figyelmet érdemelnének.”⁴⁷ Különösen nagy feltűnést, országos botrányt váltott ki a ponyvárról írott cikke, minthogy annak minősítette Harsányi Zsolt életrajzi regényeit is.⁴⁸ Az izgalmakban bővelkedő per – bár Harsányi Zsolt időközben meghalt – végül Juhász Géza pénzbüntetésével zárult.⁴⁹

Nem volt teoretikus alkat, amint azt már Pukánszky Béla megállapította róla abban a minősítésben, amit professzori pályázatáról adott 1942-ben. Szerinte Juhász Sándor Géza mint alkotó fog az irodalom tanulmányozásához, nem kutató

⁴⁴ Dr. Justyák Lászlóné felhatalmazott annak közlésére, hogy Juhász Géza hatására lett irodalomtanár.

⁴⁵ Lásd Gulyás Pál levelét. Függelék 1.

⁴⁶ Gulyás Klára szóbeli közlése.

⁴⁷ SIMÁNDY Pál: *A Tiszántúl története*, 1977. 42, ill. 109. In: DIM. K. X. 77. 47. 2. A dolgozat máig kiadatlan.

⁴⁸ Túrjuk még a ponyvát? Évi negyedmillió fércmű magyarul. *Tiszántúl*, 1942. febr. 22. 7.

⁴⁹ NAGY Sándor: Irodalmi per a Horthy-korszak bírósága előtt. *Alföld*, 1960./3. 122–129.

tudós, sőt írásaiban szembeállítja a tudományos köztudatot az íróival. Ráadásul szemlélete szubjektív, a népiség tölti be egész lelkét.⁵⁰ Így látta Juhász Béla is: „...a lelke mélyén művész, nem mindenre elszánt filológus és nem teoretikus elme, gondolkodását nem szigorú elméleti igény kormányozza; az átélés, az irodalomhoz, a műhöz teljes személyiségével kapcsolódó magatartás jellemzi inkább. (...) Igazi álma a költői szerep volt.”⁵¹ Legtöbbet emlegetett könyve kétségtelenül a *Népi írók* c. könnyed stílusban fogalmazott esszégyűjtemény, mely a maga idején mérföldkőnek bizonyult, bár a könyv impresszionista módszerével, parasztromantikájával lehet vitatkozni. Vagy azzal is, hogy József Attilát is a népi írók között tárgyalta. A már idézett irodalomtörténeti kézikönyv szerint, noha először nyújtott szemlét a mozgalom képviselőiről, „Értéke azonban majdnem csak tudománytörténeti: első kísérlet, de olykor esetleges rendszerező elve (származás, baráti kapcsolatok) lehetetlenné tette, hogy igazi szintézissé emelkedjék.”⁵² Kardos László viszont Juhász Géza legjobb könyvének tartotta.⁵³

1944 februárjában Juhász visszavette a menthetetlenül beteg Gulyás Páltól az Ady Társaság vezetését. A Szabó Dezső köpönyege alól immár kibújt literátor 1944 márciusában tette meg végleg a baloldali fordulatot, amikor Debrecenbe hívta Nagy Istvánt, a kolozsvári munkásíró, aki *József Attila és a nép* címmel tartott előadást.⁵⁴ Nem csoda, hogy a Reform Társasággal is kapcsolatban álló Juhász Gézát a Gestapo 1944. április 14-én letartóztatta, megvallatta, majd három nap múlva szabadon engedte.⁵⁵ Idegen hatalom képviselői saját hazájában jogtalanul korlátozták emberi szabadságában, megalázták méltóságában, megfélemlítették. Ennek döntő motiváló ereje lehetett abban, hogy a német kultúráért lelkesülő, egykor német bajtársakkal együtt harcoló (őket versben üdvözölő) Juhász Géza eszméletében a balra irányuló radikalizmus nemcsak fasiszmusellenességgel, de német ellenszenvvel is társult!

„Debrecen első embere”

Akik elismeréssel illették a két világháború közötti ügybuzgalmát, szellemi és fizikai teljesítményét, azok az 1944 őszétől 1948 őszéig terjedő időszakban végzett munkáját valósággal csodálták ennek a törekény, féltüdejű filozopternek, aki 1944

⁵⁰ Idézi BAKÓ Endre: „Debrecen, lelkem székvárosa” – Németh László és Debrecen. Db. 2006. 64.

⁵¹ Juhász Béla i. h.

⁵² *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. 97.

⁵³ KISS Károly: Ifjúság, Ady, Debrecen. Beszélgetés Kardos Lászlóval. *Magyar Nemzet*, 1977. okt. 9. 11.

⁵⁴ Az Ady Társaság József Attila ünnepélye. Db. 1944. márc. 14. 4. A tanulmány megjelent 1945-ben, Kolozsvárott.

⁵⁵ Dr. Juhász Géza, a debreceni tankerület új főigazgatója. *Debreceni Képes Kalendárium az 1946-ik évre* 33–35.

decemberében az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja lett, miközben 1945 áprilisában megjelentette a *Magyarokat*, az önálló államiságát visszanyert ország első irodalmi folyóiratát, amelyet azonban már a második számtól kezdve Budapesten szerkesztettek. De a programot még Juhász Géza fogalmazta. „Mit is akarunk voltaképp? – teszi fel a kérdést. – Magyarok lenni, saját törvényeink szerint. Magyarok, ennyi az egész munkatervünk, jelszavunk, ma és holnap, mindörökké. (...) Hiszen a nemzetit is vállalhatjuk már, nem jelent többé díszmagyart, hajdút a bakon.” (...) Épp az az értelme a létezésünknek, hogy van valami külön jellegünk. Állapítsuk meg ezt a jelleget, amennyire lehetséges!” Urbánusok és népiek békekötését szorgalmazza, s az egylelkű társadalmat, amelybe beletartozik a földtúrótól kezdve a nagytőkésig minden osztály!⁵⁶

A Debreceni Nemzeti Bizottság egyik hangadója, a városi közgyűlés tagja. Az ő javaslatára és szövegezésében üdvözölte a debreceni közgyűlés táviratban Sztálin, Malinovszkij és Tolbuchin marsalokat Budapest felszabadulása alkalmából. A távirat utolsó mondatai: „Éljen a Szovjetunió és nagy vezére, Sztálin marsall. Éljen a Vörös Hadsereg!” (A közgyűlés félbeszakadt, mert a pártok nem tudtak megegyezni egyes a rendőrséggel kapcsolatos kérdésekben, ezért a többségi Kisgazdapárt 39 képviselője – Juhász Géza kivételével – kivonult. Néma szünet után Erdei Ferenc belügyminiszter külön engedélyével a közgyűlés folytatódott, s ekkor Juhász Géza megbélyegezte pártja elnökségének magatartását!)⁵⁷ Tankerületi főigazgató, majd egyetemi tanár, az Ady Társaság spiritus rectora, a két keze tele van munkával.

Ha valaki ezeknek az éveknek a helyi sajtóját forgatja, méltán támad az az érzése, hogy Juhász Géza Debrecen első embere, egyszemélyes intézmény. A szellem világában az is volt! 1945-ben szinte minden nagygyűlés és ünnep szónoka. Ismét országos vendégeket, irodalmi rendezvényeket hozott Debrecenbe, például a Nyári Egyetemre. Közben verset szentelt újrateremtése alkalmából Bajcsy-Zsilinszky Endre emlékének, amit pártja, a Független Kisgazda Párt nem vett jó néven, kizárta tagjai sorából, és felmentette a Nemzeti Bizottságból. Kondor Imre, a régi barát, most az egyetemi könyvtár igazgatója, parasztpárti politikus, azt javasolta, hogy hívják vissza pártonkívüli tagnak. Lévay Zoltán kisgazda képviselő azonban ezt ellenezte, mondván, a javaslat különösen nem szerencsés a Parasztpárt részéről, „hiszen a kizárás egyik oka a pártbomlasztási kísérlet a Juhász Géza részéről a Nemzeti Parasztpárt javára”. Juhász Géza kérte a kizárást előidéző okok, vádak feltárását, mire Lévay közölte, hogy a párt 16 vádpontot hozott fel ellene, ezek egyike az, hogy „reakciót bujtatott és fedezett”. Juhász Géza visszautasította a vádat. Elsősorban Szondy György helyettes tankerületi főigazgatóról volt szó, akit meghagyott hivatalában, minthogy baloldali embernek gondolta. Ezen az ülésen azonban 12:10

⁵⁶ Ady nevével. In: *Magyarok*/ 1. 1945. ápr. 1. 4.

⁵⁷ A Kisgazdapárt szónoka megbélyegzi Öry magatartását. *Néplap*, 1945. febr. 17. 3.

arányban leszavazták Kondor javaslatát, így Juhász Géza kimaradt a bizottságból. Egyelőre.⁵⁸ Egy hét múlva a bizottság újra ülésezett, hogy részletesen foglalkozzék Juhász Géza ügyével. A jegyző ismertette az FKgP beadványát, amelyben a párt konkretizálta, hogy mit ért reakciós-bújtatáson, és miért zárta ki emiatt a pártból. Kifogásolta, hogy Juhász Géza a zsidókérdés és a faji kérdés fennállását hangoztatta, továbbá meglepetéssel vette tudomásul, hogy 1944-ben előadást vállalt Nyíregyházán a Turul Bajtársi Szövetség gyűlésén, és kínosan érintette az a közlése is, mely szerint soha zsidó kiadónál nem dolgoztatott, és ezt gyakorlati antiszemitizmusnak tartotta”. Szemére hányták Szondy György, Csapó István, Urr Márton megtartását maga mellett a tankerületi főigazgatóságon, ezt minősítették reakciós-bújtatásnak. „A párt közlése szerint Juhász Géza több ízben is vétett a pártfegyelem ellen.” Végül a párt kifogásolta Bajcsy-Zsilinszky Endréről írt versét, emlékbeszédét. „A párt nem akarta kizárni Juhász Gézát, csak arra kérte, vonuljon vissza a politikai szerepléstől, de amikor nem tette meg, zárták ki a pártból.”⁵⁹ Vagyis a helyi Kisgazdapárt vezetői radikálisabbnak akartak mutatkozni, mint a baloldaliak. Juhász Géza visszautasította a vádakát. Azt a kijelentést, hogy zsidónál nem dolgoztatott, a Gestapo előtt tette. Mert nemcsak az a lényeges, hogy az ember mit mond, hanem hogy hol mondja! Végül beható vita után a bizottság 12:10 arányban visszavette a Nemzeti Bizottságba.⁶⁰ De ehhez valójában nem lett volna joga, amint arra a lap másnapi vezércikke emlékeztetett. Ám végre kibújt a szög a zsákból, a cikk elárulta, mi volt az alapvető kifogás ellene! „...ő a pártok közötti együttműködést könnyen összetévesztette más pártok előtt való meghunyászkodással. Innen volt az, hogy több esetben a párt ellen szavazott vagy foglalt állást.”⁶¹ Az intermezzo rávall Juhász Géza egyéniségére: az eszme érdekében sem ekkor, sem később nem tudott embertelen lenni! A FKgP debreceni vezetőségének minden valószínűség szerint nem a Zsilinszky-beszéd és -vers okozott problémát, hanem Juhász Gézának a pártfegyelmet semmibe vevő, szuverén szereplése, illetve hatalmas népszerűsége.

1945 őszétől a Nemzeti Parasztpárt színeiben politizált tovább. Szándékáról már korábban nyílt levélben értesítette Tildy Zoltánt.⁶² Ami a verset illeti, esztétikai értelemben bizonyára nem mondható remekműnek, még abban a gördülékenyebb formájában sem, amivé a szerző átdolgozta.⁶³ De eszmei szempontból Zsilinszky megítélése nem kifogásolható, noha Juhász Géza a vers megírásakor nem tudhatta, hogy Áchim Andrást Zsilinszky testvére, Gábor lötte le, de Zsilinszky a tárgyaláson ragaszkodott hozzá, hogy a felelősséget közösen állapítsák meg. Tehát vállalta a tettet. „Nem volt-e túlságosan időszerűtlen épp ma vetni föl ezt a kérdést? – meditál

⁵⁸ A Nemzeti Bizottság ülése. *Db.* 1945. jún. 10. 2.

⁵⁹ A Juhász Géza-ügy a Nemzeti Bizottság előtt. *Db.* 1945. jún. 17. 2.

⁶⁰ I. h.

⁶¹ Bizalom és bizalmatlanság. *Debrecen.* 1945. jún. 19. 1.

⁶² Lásd Függelék 3.

⁶³ Lásd Függelék 4.

Juhász Géza. – Hát nem, ezerszer nem! (...mit forgassuk a szemünket. ... Engem például pártom elnöksége kizárt. (Igaz, előzőleg én már bejelentettem kilépésemet.) Most a közvéleményen a sor, döntse el ki-ki, mi méltóbb magatartás: az álkegyelet-e egy merev, mozdulatlan bálvány előtt, vagy annak a hirdetése, hogy a kivételes ember fejlődik szakadatlanul, mint maga a föltartóztatlan élet.)”⁶⁴ Lényegében ugyanezt fogalmazta meg debreceni búcsúbeszédében is: „Árnyak borítják útjának első állomásait. Áchim András, a békési parasztvezér erőszakos halála, az ún. fajvédő politika első idején vállalt szereplése. Ezekből a kezdetekből emelkedett azonban Zsilinszky Endre a magyar népi gondolat nagy harcosává és a tiszta humánum képviselőjévé”⁶⁵.

Azokban a napokban alakult meg Debrecenben a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság, amelynek egyik elnökévé (Sántha Kálmán orvosprofesszor mellett) Juhász Gézát választották.⁶⁶ Tudatosan alapozta meg a József Attila-kultuszt a városban. De még fenntartotta egyházi kapcsolatait is, sőt a református gimnáziumok és leánygimnáziumok 7. osztálya számára szerkesztett *Magyar irodalmi olvasókönyve* 1948-ban jelent meg. Egy 1951-es önéletrajzában elismerte, hogy 1945-ben azért nem csatlakozott a Kommunista Párthoz, mert „kötöttek vallásos élményeim is, melyek éppen 1944 nagy idegpróbái közben mélyültek el bennem. Jó darabig képzeltem még, hogy a fideizmus összebékíthető a materializmussal.”⁶⁷

1947-ben az Ady Társaság húszéves évfordulóján elmondott beszéde miatt kikezdte a helyi szociáldemokrata sajtó. „A nyilas Erdélyi József, akinek még a költő cím sem jár, hiszen költőnek lenni mindenek előtt emelkedett emberi magatartást jelent – neve is helyet kapott az Ady Társaság történetében, melyet Juhász Géza professzor ismertetett a Társaság minap tartott irodalmi estjén. Kitűnő társaságot kapott a nyilas Erdélyi József, Szabó Lőrincet, Kodolányi Jánost, Németh Lászlót és Illyés Gyulát. (...) Juhász mindössze annyit tartott szükségesnek hozzátenni az öt névhez, akik annak idején meglátogatták a debreceni Ady Társaságot – hogy ’ezek akkor még baloldalinak számítottak’. Már bocsánatot kérünk, de a demokratikusan gondolkozó írók és olvasók nevében kell a legélesebben tiltakoznunk az ellen, hogy a fenti öt név közül az első négyé, mindössze ennyi kommentárral, akárcsak szóba is kerüljön egy irodalmi esten”⁶⁸. Juhász nem magyarázkodott, továbbra is kitartott egykori elkötelezettsége mellett. Az 1947/48-as tanév I. félévében egyetemi előadásának témája Németh László, a II. félévben József Attila.⁶⁹ 1948-ban kemény vitát folytatott Gergely Sándorral a népi írók védelmében, s

⁶⁴ Áchim András halála körül. *Néplap*, 1945. jún. 7. 3.

⁶⁵ Debrecen búcsúja Bajcsy-Zsilinszky Endrétől. *Néplap*, 1945. máj. 29. 3.

⁶⁶ Megalakult a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság. *Néplap*, 1945. júl. 22. 3.

⁶⁷ DIM K. X. 86. 35. 20. 1–5.

⁶⁸ A nyilas Erdélyi József. *Tiszántúli Népszava*, 1947. november 27. 1.

⁶⁹ Lásd JUHÁSZ Izabella: Juhász Géza (1894–1968) 154.

Debrecenbe hívta a *Válasz* szerkesztőit.⁷⁰ A Szabó István szerkesztette jubileumi tanulmánygyűjteményben megjelent írása miatt ismét „balos” támadások érték.⁷¹

Juhász Géza a demokratikus pártok feloszlatása után, 1949 nyarán tagjelöltnek jelentkezett a Magyar Dolgozók Pártjába és őszől a párttörténeti szemináriumban feltűnő gyorsasággal sajátította el (tette magáévá?) a zsdanovizmus szlogenjeit. De a narodnyik bélyeget haláláig viselte. 1950-ben a Móricz Zsigmond válogatott elbeszélései elé írt bevezetőjét nem fogadták el. 1951-ben Veres Péter *Pályamunkások* c. könyvéről írott egyébként „szocreál” hangvételű kritikája miatt az *Irodalmi Újság* névtelen vezércikkében (mely Sztálinnak Gyemjan Bednijhez intézett 1930-as levelét kommentálta különös tekintettel a magyar irodalmi helyzetre!), egy sunyi, de életveszélyes oldalvágást ejtett Juhász Gézán. Kritikája – úgymond – „valóságos karikatúrája a ’modern’ köntösben jelentkező eszmei ellenségnek, s amelyet a ’megdicsért’ szerző bizonyára maga utasítana vissza.”⁷² A megtámadott szégyenszemre alázatos önkritikára kényszerült, mert akkor már nem babra ment a játék. „Veres Péter kötetét bírálva súlyos hibát követtem el, amelyet jogosan illetett kemény kritikával az *Irodalmi Újság* október 11. száma. (...) Fontos sajátsága Veres Péternek a pártos ábrázolásban mindig megnyilvánuló mértéktartás is.” Meakulpázik: „mintha csak azt ajánlottam volna: jó, jó, legyen hát pártos az író – de csak módjával! Köszönöm a kritikát, mert alkalmat ad kijelentenem azt a mélységes meggyőződést, hogy a pártosság nem lehet langyos, csak szenvedélyes, az önfeláldozásig odaadó. (...) Az új olvasók semmi esetre sem azért szeretik a Pályamunkásokat, mert mértéktartó, hanem, azért, mert pártos.”⁷³ Ráhárult az a kínos feladat is, hogy deklarálja élete egyik legnagyobb alkotásának, az általa alapított Ady Társaságnak a feloszlását!⁷⁴

A Csokonai-kutató

1951-ben a Magyar Tudományos Akadémia megbízta, rendezze sajtó alá Csokonai összes műveinek kritikai kiadását. Mintegy másfél évtizeden át volt megbízott szerkesztője a sorozatnak, miközben egy korszerű Csokonai-monográfia megalkotása is szeme előtt lebegett. E hatalmas kettős cél megvalósítására nem futotta erejéből, csak részeredményeket ért el, ezért irodalmi berkekben divat volt személyét és képességeit lebecsüléssel emlegetni. Barta János szerint „A Csokonai-hagyaték tele van egyedi rejtélyekkel. Juhász Géza nemcsak napvilágra hozta ezeket a rejtélyeket, hanem egy részüket sikerült is tisztáznia. Részlettanulmányaiból és

⁷⁰ Illyés Gyula, Bibó István, Simonffy Margit, Farkas Ferenc a *Válasz* matinéján. *Db.* 1948. febr. 11. 4.

⁷¹ Az írók szerepe. In: *A szabadságharc fővárosa Debrecen* 261–328.

⁷² Élő tanítás. *Irodalmi Újság*, 1950. okt. 11. 3.

⁷³ JUHÁSZ Géza: Önkritika. *Építünk*, 1952. 5–6. sz. 92.

⁷⁴ Közgyűlést tart az Ady Társaság. *Néplap*, 1950. márc. 28. 4.

hagyatékából kiviláglik: nagyobb távlatban is ritka alaposságú filológussá képezte ki magát, aki bámulatos tájékozottsággal igazodott el nyelvi és verselési adalékok útvesztőiben. Ő azonban kezdettől fogva többet akart a filológiai pepecselésnél, és a hibátlan szövegkiadásnál. Ő meg akarta fejteni Csokonai egyéniségét, tisztázni akarta írói alkatát, eszmei és ideológiai arculatát.”⁷⁵

Posztumusz Csokonai-tanulmányainak utószavában Szuromi Lajos is töredékesen elvégzett feladatról beszél, ugyanakkor emlékeztet: „Ha azonban a Csokonai-tanulmányok szemszögéből nézzük az elvégzett munkát, célok és eredmények feszültségének élményét enyhülni érezzük. (...) A Csokonai-tanulmányok így is a szerző sokoldalúságának bizonyítéka. Valamennyit átszövi a tudós belső hevülete, s valamennyi egyenes vallomás a tudósi hangoltság belső alkatáról.”⁷⁶ Végül a Csokonai-kutatás mai reprezentáns képviselőjének, a kritikai kiadást befejező főszerkesztőnek szavait idézzük: „... nem jutott túl a kritikai kiadás előmunkálatain, de e tekintetben fontos, ha nem is mindig sikeres munkát végzett. Megszervezte és elindította a kutatást, hallatlan energiával igyekezett rendbe tenni a kaotikus állapotban lévő kézirat-hagyatékot, hihetetlen mennyiségű jegyzetanyagot állított és állítatott össze, amely ma is használható...” Debreczeni Attila emlékeztet, hogy a kritikai kiadással párhuzamosan készült volna a monográfia, „prekonceptióval áthatottan. A benne élő Csokonai-kép igényei időnként elhomályosították a filológiai éleslátását.” Ám igazságtalanság lenne – súlyozza – az ő Csokonai-értékelését kiszakítani a kor szellemi atmoszférájából. Végső judíciuma: „...érdekes bennük a szerző kereső szenvedélye, fogékonysága, amely gyakran átüt az ideologikus prekonceptió páncélzatán, sok hasznos részletet eredményezve. Ezek, valamint a kritikai kiadás megalapozásában szerzett érdemei Juhász Gézárt az újabb Csokonai-kutatók érdekes, fontos és karakteres alakjává teszik.”⁷⁷ Vagyis részeredményeivel, vitát támasztó hipotéziseivel is méltó sáfára volt kedves Csokonaija életművének.

1949-től 1953-ig a népi írók – apolitikai helyzethez alkalmazkodó Illyés Gyula, Szabó Pál és Veres Péter kivételével – tabu témának számítottak a szellemi életben. Nagy Imre 1953-as nyitása felpattintotta a tilalmak zárait. Az Irodalomtörténeti Társaság 1954-ben érkezettnek látta az időt a népi írók újraértékelésére, s ezzel a feladattal Juhász Gézárt bízta meg, aki még egyszer kísérletet tett arra, hogy élete nagy művét bearanyozza. Szerinte Gimes Miklós hírhedt cikke jelentette a népi írók szellemi likvidálásának a kezdetét (A népiességről, *Szabad Nép*, 1948. október 7.). „Abból még nem származott volna valami különös kár, hogy Gimes éles megállapításai elhangzottak 1948-ban. Az tette ezeket krónikus hatásúvá, hogy Gimes cikke belekerült a Párttörténet oktatásának segédkönyvébe. Ott aztán megingathatatlan alaptételeivé váltak az ideológiai vitáknak.”⁷⁸ Az írás új

⁷⁵ BARTA János: Juhász Géza (1894–1968) *ItK*, 1968/6. 727–728.

⁷⁶ Utószó. In: Juhász Géza: *Csokonai-tanulmányok*. Szerk. JUHÁSZ Izabella. Bp. 1977. 391–397.

⁷⁷ DEBRECZENI Attila: Juhász Géza Csokonai-kutásairól. *Debreceni Szle*, 1996/2. 228–231.

⁷⁸ Népi írók. *Alföld*, 1954/4. 75–85.

értékelést sürgetett, de közben Rákosi és sleppje visszatért, „vonalfelvigyázói” ösztözet zúdítottak a már betegeskedő Juhász Gézára, aki ezután élete végéig nagyon „pártszerűen” viselkedett. A rezsim esztétikai-ideológiai perzekutorai közül ezúttal Nagy Péter és Ortutay Gyula fojtotta el feltámadt lelkiismeretét: Nagy Péter a tanulmány durva hibáit emlegette, szemére hányta Juhásznak, hogy nem elemezte a népi írók műveit az osztálytartalom szempontjából. „Ha a tanulmány irodalomtörténeti, politikai és esztétikai álláspontja használhatatlan, ugyanúgy használhatatlanok tanácsai a volt népi írók számára, hogy mit tegyenek ezután.”⁷⁹ Ortutay rehabilitációs-kérvénynek nevezte a tanulmányt.⁸⁰

A többszörösen megalázott Juhász Géza a mértékadó vidéki értelmiségiek közül jószerint elsőként ismerte el a Kádár-rendszert, cikket írt a helyi lapba, még hozzá álnéven.⁸¹ Ebben leszögezte: „Jaj annak a rendszernek, amely tartósan képtelen rendezni az írókhoz való viszonyát. Rákosi esete klasszikus példa (...) Élő íróinkat illesse minden tisztelet: halálmegvető bátorsággal vetették magukat a küzdelembe, élén a kommunista írókkal, mikor már elviselhetetlennek látták – elsőnek ők – a Rákosi-klikk rémuralmát. Mi tagadás azonban (...) nem akadt, aki szembe mert volna fordulni a rossz irányba tévedő áradattal, azzal a szovjetgyűlölettel, amelyet szinte az őrjöngésig szított a 'Szabad Európa', de még hazai fiókvállalata, a 'Szabad Kossuth-rádió' is.” Végezetül kijelenti: „Népünk számottevő része azonban ma sem sejtí, miből menekült. A történelem gyakran ismétlődő tréfájával: megmentőnket okoljuk a katasztrófáért. Kárhozzátjuk a Kádár-kormányt. Íróink feladata ebben a helyzetben az lenne, hogy hangolják hozzá a nyelvek szavát a karok szavazatához. Ehelyett hallgatnak.” Ez még hagyján – fejezi be a cikket –, de aki vak indulatában még akadályozza is a karok munkáját, az népünk, az emberi haladás ellen vét. Ugyanennek a lapszámnak az utolsó oldalán viszont egy névvel vállalt nyilatkozatában tette le a garast az MSZMP mellett. „Még októberben kijelentettem, mihelyt megindult a szétszóródás vagy negyven különféle párt felé, hogy kommunistának érzem magam, s ha a kommunisták új pártja érdemesnek tart, be is lépek soraiba. (...) Bennem ez nem hit, hanem tudományos meggyőződés. A szocializmus legalább olyan magasán felülmúlja a tőkés gazdálkodást, mint a kapitalizmus a hűbériséget.” Ez a naivitás az évtizedek távlatából egyenesen nevetséges, hiszen a szocializmus nem fegyverek által, hanem mint működésképtelen gazdaság omlott össze. De ehhez hasonló tévképzetek és spekulációk hemzsegek ebben a fellengzős nyilatkozatban. Juhász például kijelenti: „Ha nem volna népünk többsége szocialista meggyőződésű, nem tartanánk ott a konszolidációban, ahol jelenleg.”⁸² Ezzel a nyilatkozattal, amely az egyetemi hallgatók soraiban mély felháborodást váltott ki, végképp eljátszotta tekintélyét.

⁷⁹ A népi írók értékeléséhez. *Irodalmi Újság*, 1955. febr. 5. 3.

⁸⁰ A „népiesség” kérdéséhez. Múlt a jelen helyett. *Szabad Nép*, 1955. márc. 20. 5.

⁸¹ ABA Sándor: Író és hatalom. *Hajdú-bihari Napló*, 1957. febr. 17. 5.

⁸² Szocializmust párt nélkül formálni nem lehet. *Hajdú-bihari Napló*, 1957. febr. 17. 12.

Igaz, több hallgatót megmentett a kicsapatástól vagy a nagyobb büntetéstől (pl. Kertész Lászlót). Politikai naivitására jellemző, hogy egy rövid nyilatkozata szerint még 1957 őszén is „az oly gazdag hagyományokra visszatekintő debreceni Ady Társaság újjászervezésén” fáradozott, amire persze nem került sor, hiszen az *Alföld* is csak 1958 végén jelenhetett meg újra.⁸³ Megjárta a Szovjetuniót Ortutay Gyula társaságában, útjukról a *Kortárs* első számában számoltak be. Az Ortutayé a hízelgőbb szöveg (*Két ablak*), Juhászé a mértéktartóbb (*Élő film*). Ő egy színes, kísérleti szélesvásznú-film vetítését csodálkozta végig, de nem hallgatta el a kísérlet hibáit sem. Van azonban a szövegben egy hamis tudatot tápláló szervilis megjegyzés: a kínai fiatalember arcán örvendező mosoly jelenik meg, amikor megtudja, hogy magyarral áll szemben. Juhász szerint ez a mosoly „a próbát állt magyarságnak szól”⁸⁴.

Egyszóval elvállalta a hatalom kirakatemberének szerepét. Az csak hagyján, hogy később Petőfit és Gagarint együtt teszi meg az emberiség példaképeinek, (*Petőfik és Gagarinok*, 1968), de költeményt áldozott *Lenin magyar testőreinek* (1957). Utolsó éveiben mégis kegyvesztett lett Debrecenben, mert Ménes János tanácselnök szűkebb köréhez tartozott, akit a Dunántúlról importált megyei első titkár, bizonyos Gódor „elvtárs” személyes okokból elűldözött a városból. Másfelől hűségnyilatkozatai ellenére élete végéig sem tudta lemosni magáról a narodnyikság bélyegét. (A szóbeszéd szerint Barta Jánost is a narodnyikság ellensúlyozására irányították Debrecenbe.) Elmondhatjuk róla, hogy életének fénykorában nem kímélte erejét, ha irodalomról, a városról vagy emberi ügyekről volt szó. Lepergett két évtized Debrecen irodalmi életében (1927–1947), amikor mértékadó szellemi vezérnek számított. Aztán változott a változó világhelyzetekben, s nem mindig előnyére. Sorsa nem mondható tragikusnak, mert a jellemszerkezetében meglévő alkalmazkodási reflexek életének második szakaszában visszatartották attól, hogy még egy harcot megvívjon eszmei identitása megőrzéséért. Világosabban fogalmazva: nemcsatában bukott el, hanem megalkuvások sorozatában morzsolódott fel. Németh László, az egykori jó barát az idős Juhász Gézá-t Sancho Pansa-i jellemnek nevezte, vagyis hűségét hangsúlyozta.⁸⁵ Mert megalkuvásai ellenére sem volt hitvány ember, személyesen nem ártott senkinek. Sőt, jóindulatú volt, segítőkész és a végtelenségig naiv. Ez utóbbi persze nem érdem, de talán nem is főbenjáró bűn. Segítőkészségéről néhány ún. 56-os tanítványa tudna beszélni, akiket sikerült kimentenie a karhatalom karmai közül. Jellemző, hogy hűségnyilatkozatai ellenére ő volt az egyetlen Debrecenben, aki felemelte szavát a „pufajkások” túlkapásai ellen. Levele, amelyben elítéli a múlt erőszakos fellépéseit („Elég volt ebből! Elég! Elég, örökre!), szinte az egyetlen nyilvános dokumentuma maradt annak, hogy a

⁸³ *Élet és Irodalom* 1957. nov. 29. 2.

⁸⁴ Moszkvai jegyzetek. *Kortárs*, 1957/1. 138–142.

⁸⁵ KORNIA László közlése. Az író mint egyetemi hallgatót 1958-ban fogadta Sajkódon.

karhatalom embertelen kegyetlenséggel bánt a gyanúsítottakkal. A karhatalmisták „úgy hírlík itt is, ott is – kísértésbe esnek és el-elfeledik megfélekezni az öklüket. Bizonyára azt képzelik, nem lehet másképp! Irtózatoss tévedés! Lehet másképp! Sőt. Jól csak másképp lehet. Emberségesen. (...) Szabad-e megismételni azt a szégyent, hogy népünk gyermekei reszkessenek tulajdon közegeiktől?” – tette fel a kérdést, és taktikusan megengedi, hogy amit ebben a nyugodt városban hallott a túlkapásokról, azok csak „a legbadarabb rémhírek. De meggyőződés, csakugyan történt néhány felháborító túlkapás (...) a legszigorúbban meg kell torolni, ha a rendhelyreállítók háborítják fel a közvéleményt. Még a bűnösökhöz sem szabad nyúlani egy ujjal sem, hiszen a gyanúsított utóbb ártatlannak bizonyulhat, akkor pedig mérhetetlen kárt okoz a lelkek felizgatásával minden erőszakoskodó. Egyetlen gyermeket sem szabad megütni, annál kevésbé felnőtt embert. Demokráciánk igenis legyen erős, kemény, de csak törvényes ítéleteiben, nem egyéni kegyetlenkedésben.”⁸⁶

Nincs kizárva Lévay Borond feltételezése, miszerint a háború előtt részt vett a Magyar Közösség mozgalomban, s ezzel zsarolták. Ez azonban egyelőre nem bizonyítható.

Végezetül néhány szubjektív megjegyzést. Amikor 1957 őszén évfolyamunk megismerkedett Juhász Gézával, mint tanár, mint előadó, már hanyatló ágba volt. Az órái szétfolytak, egy-két óráját felesége tartotta meg. (!?) Hezitáló, bizonytalan ember benyomását keltette, aki nem állt feladata magaslatán.⁸⁷ Halála után nem tett jót, hogy felesége és filológus lánya nem csupán emléket igyekezett ápolni, de apologetikusan örködött szellemi hagyatékra fölött, bizonyos tényeket elhallgatva vagy megmásítva. Juhász Izabella maradandó szolgálatot tett azzal, hogy összeállította munkásságának repertóriumát, amely kisebb fogyatékoságai ellenére jó kiindulópont életműve tüzetes tanulmányozásához, de édesapja pályaképét mindannyiszor teleologikusan rajzolta meg, mintha apja szellemi fejlődése szükségszerűen vezetett volna kommunista meggyőződéséhez. Holott egy vallásetikai alapon nyugvó, polgári radikális eszmeiségű ember szervesen sodródásáról és ezért fájdalmas eltorzulásáról van szó a kor félelmes, diktatórikus szorításában. A Juhász Géza-Emlékkönyv aránytalanságaival, hangsúlyeltolásaival riaszt. Ebben a költőt egyenrangúnak állítja be a filológussal, s eltúlozza lírájának jelentőségét, de apja „következetes” baloldaliságát is. Ismeretes, hogy Juhász Gézáné, (aki túlélte Izabella lányát) a hagyatékot – miután bizonyos anyagokat bevallottan megsemmisített – a Debreceni Irodalmi Múzeumnak adta át, de egyes leveleket, dokumentumokat Lévay Botond főiskolai tanár gondjaira bízott. A nemrég elhunyt Lévay ezekből néhány kisebb összeállítást tett közzé, s végül könyvet jelentetett meg, amely jelentős dokumentum-gyűjteménye a debreceni irodalomtörténetnek is, noha a levelek filológiai installációja itt-ott kívánnivalót

⁸⁶ ABA Sándor: *Emberségesen. Levél egy olvasótól*. Hb-i Napló, 1957. febr. 7. 2.

⁸⁷ BAKÓ Endre: Juhász Géza emlékezete. Hb-i Napló, 1998. júl. 11. Termés c. melléklet.

hagy maga után.⁸⁸ A Csokonai-tanulmányok közzététele is lényeges mérföldköve a hagyaték-ápolásnak. 1994-ben a Debreceni Irodalmi Múzeum három fontos tanulmánnyal emlékezett meg születésének centenáriumáról. Mindez – mai divatos fordulattal szólva – nem semmi, azonban Juhász Géza többet érdemelne ennél is. Monográfia illetné meg, amely végre sine ira et studio hitelesen és tudományos megbízhatósággal vonhatná meg életművének mérlegét. Erre a hagyatékőrző Lévay Botond sajnálatos módon nem vállalkozott, de talán lesz a jövőben irodalomtörténész, aki elvégzi ezt a feladatot.

Függelék

1. Gulyás Pál levele Juhász Gézához, 1942

Kedves Géza! (942. III. 26. Reggel ½ 8.) Egész éjszaka nem aludtam. A tegnapi események izgatottsága, betegségem árnyéka: két súlyos érv. S azt kívántam, bárcsak ne értem volna meg ezt a napot. De éjfél után, 2-3 közt, átkiáltottam a szobámba – Rozót. S a régi Rozó előjött. Készített hiperolos vizet, odaült a fotelba, aztán öblögettem az egyre vérző inyet. S vékony, vézna csontváz lábszáraimat egy pillanatra fölemelve, a paplan alá kukkantva, végiggondoltam a végzetet. Nyomorult váz az életünk, nyomorult vázak vagyunk. A fölöttünk kifeszített, kiterjesztett Egyetemesség a vigasz. A család szentsége. A hűség.

Neked és nekem hűségesnek kell lennünk, még ha ők nem volnának is azok. De íly esetben ...Isten elleni kísértés, – vigyázz Géza, egy szép napon, nem is sejtve mikor, berobog Hozzád is a végzet! – De hiszen te annyi végzetten estél át, – veted ellent. Annyi csatában és annyi viharban. Mit értek én efféle mélységhez, én, a naiv untauglich?

A vers után tehát ez a prózai, utolsó mondanivalóm:

1. Az egész Gulyás-családra, a gyászba borultra, mélyen megalázó eljárásod. Épp most, mikor Móricz Zs. az etikai alapját építgeti a nyilvánosság számára. Tuba néni esete megerősíti a szabályt: Apám korrekt életét, – református tanárhoz méltó gerincességét. S Görgey Marcira is gondolj... S a Te szüleidre!

2. A református egyház súlyos csapása, – a Dóczi-intézményé, – a lányhadé. Ezeknek eszménye voltál, magas egyenletessége, – Plátója...

3. A Tóth B.-ügy után a Püspök most pláne könyörtelen lesz. Az iskolában sem ő, sem te semmi szín alatt nem maradhattok. A legkevesebb elégtétel lesz, ha át kell adnod annak a Lénynek a helyedet, akinek hűségét átlépted.

4. Ajánlom:

a) Kérj bocsánatot efféle rapszodikus gondolataidért Gitustól;

b) - „ - Sz. Magdától;

c) vedd elő az Evangéliumot és Buddhát;

⁸⁸ JUHÁSZ Gézáné – LÉVAY Botond (szerk.): *Juhász Géza levelesládája* Bp.1987.

d) s egy nagy versben, nemesen. – írd meg az áttétel pletykanélküli szimbólumaival visszatérése történetét

e) Ha mindezt hiába mondtam volna, – még ma kérj sürgős szabadságot, idegösszeroppanás címén, – Salánki Józsival beszélj, – s a Püspöknek négyszemközt meggyónva súlyos megkísértetéseidet, – a szabadság leteltével – egy fiúiskolába vonulj be. Vagy pedig azonnali nyugdíjazás! Azt a lányt sose lásd meg többé! A tér és idő meggyógyít. Szeretettel – Pali

U.i. Elnézést az elrántott betűkért. A szám csupa vér. – csak úgy ömlik belőle. De bárcsak ömölne ki egészen – ha a tettek megmaradna. ... Talán egy haldokló levele ez az írás...

Kedves Géza, (1942. III. 28. Debrecen)

Válassz két vers között. Ez utóbbi az előbbivel azonos módon indul, de jobbra kanyarodik. Az előbbi balra.

Vigyázz! Ha Gitu térdre borulva biztatna, hogy menj, légy szabad... Te férfi vagy, Te tartod az Univerzum oszlopát. Ilyenkor már a szerelem, a magunk idejébe, csicsergő idill, – szivárvány, – komor felhők fölött. Az Univerzum érc törvényei köteleznek, – túl csicsergésen, turbékoláson, – a férfi – törvények.

Múzsád lehet tíz és száz és ezer. Küzdhetsz is a Múza sugaraival. De Te vagy az úr.

Gondolj arra a sok-sok lányra, akik oly hittal csüngnek Rajtad. Ezekben épen Te rendítenéd meg a Szent Házasság hitét? Hiszen mindnek ez a tikos célja. Mit számít ily kollektív célhoz a Te egyéni „boldogságod”? Nagyon „boldogtalan” leszel, ha maradsz, – de győzől, s a nagy „boldogtalanság” nagy győzelem lesz.

Keress fel otthonomban, várlak, – akármikor. Rozó első napjaiban Te álltál mellettem. Nem felejtettem el. Pali.

(Az 1942. március 27-én írt verses üzenet megjelent az Alföld c. folyóirat 1968. júliusi számában, Együtt a tengeren címmel, Juhász Géának, barátomnak és sógoromnak a „Testvér gályák” emlékére ajánlással. Az 1942. március 28-án keletkezett Kiáltó szó c. vers kiadatlan.)

(A levelek eredeti példánya Lévay Botond birtokába jutott, xerox másolatuk a tulajdonos szívességéből a szerzőnél.)

2. Juhász Géza professzori pályázata 1942-ben:

Nagyméltóságú Miniszter Úr! Kegyelmes Uram! A Debreceni Tisza István Tudományegyetemen megüresedett magyar irodalomtörténeti tanszékre tisztelettel benyújtom pályázatomat. Nincs ma fontosabb szakunk, mint az irodalomkutatás:

a magyar önismeret tudománya. Népünk lelke költőinkben nyilatkozik leghiánytalanabban. Alkotásaikat idáig úgy fogta föl kitűnő kutatóink zöme, mint Nyugat fényeinek pusztá visszatükröződését. Nem abból indultak ki, hogy minden nép lelke külön egység, tehát az idegen hatást is eredeti hajlamai szerint fogadja be.

Tíz év óta, mióta én magam ezeket a belső törvényeket kutatom: irodalmunk magyar igényét. Ez a feladat megérdemelné, hogy fiatal tudósgárda szegődjék a szolgálatába, s épp Debrecenben: – itt a hallgatóság vérében hozza a faji ösztönt. Ez készt, hogy részt vegyek a pályázaton. Nagyobb képességűek, jobb képesítésűek akadnak nálam bizonyára, de irodalomtörténetünk elodázhatatlan feladatait én láttam meg, s némi eredménnyel idáig is dolgoztam a megoldásán.

A pályázat külső feltételeinek megfelelek: magyar állampolgár vagyok, s tiszta keresztyénszármazású. Megbízatásom esetén tisztelettel kérem 1921 óta tanári szolgálatban eltöltött éveim beszámítását. Kérésem ismételve vagyok nagyméltóságod iránt igaz tisztelettel. Debrecen 1942. november 19. (Debreceni Irodalmi Múzeum. D. X. 87. 6. 1-3)

3. Juhász Géza levele Tildy Zoltánhoz, 1945-ben

Kedves Barátom! Igaz tisztelettel irántad s változatlan bizalommal a Kisgazdapárt radikális programja iránt, amelyet ingathatatlanul képviselsz, be kell jelentenem, hogy érkezett számomra a döntés órája: belépek a Nemzeti Parasztpártba. Hónapok óta várták már ezt. Nem vagyok hűtlen természet, a politikában sem szeretem a párt-csereberét. Ki-ki álljon helyt, ahová került. Én Bajcsy-Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártján át érkeztem hozzátok, s tudod, mennyit futkostam a felszabadulás első hónapjaiban, hogy szervezze meg a fejesztett polgárságot a párt. Azt is tudod, hogy a kormányalakítástól fogva mit harcoltam mind reménytelenebbül a radikális megújulásért pártunk debreceni tagozatában. Végül felmondtunk kölcsönösen. Ti, a központban, kértétek, várjak, rendezitek a bonyodalmakat. Vártam hónapokig, noha akkor már igazán láthattam, a demokratikus Magyarország legnehezebb helyét választottam, ha veletek maradok továbbra is. Vonzott ugyan közétek, hogy ott a legtöbb menteni való értelmiség, modern kultúrhagyomány, hivatali szakismeret, de egyre inkább csüggesztett a pártba tóduló értelmetlenség, politikai érzékhiány, süket közöny, sértődött elutasítás és minden óvatlan pillanatban kígyóként felszisszenő reakció.

Az semmi, hogy az én egyéni ügyemet nem sikerült rendeznetek. Nem szorulok elégtételre: csorbítatlan fegyverrel, tiszta pajzzsal kerültem ki a „debreceni csatából”. De több ez, mint egyéni ügy, a ti színeteket védtem ott, ahol a Kisgazdapárt mai ábrázata inkább nagygazdapárt. Hónapokig vártam, hogy új vezetőséget állítottok Debrecen élére, olyat, amelyikkel együttműködhetem. Sok az országban a kisgazda „szimpatizáns” – bár még a pártlapok buzgalma is nagyrészt annyi, hogy ne csináljunk ebben a „gyemokrat” világban lehetőleg semmit, akkor biztosan nem lesz hiba. Politikátok mögé ország (? B.E.) központ, leginkább a

Tiszántúlról remélhetnek tömegeket: ott legparázslóbb a forradalmi hagyomány. Csak hogy a Tiszántúl Debrecenre néz, s a párt debreceni ábrázata ma nem Kossuth népét bátorítja. Ezt megváltoztatni, igen, ezért vártam, barátaim fejcsóválása ellenére – mert ők eleve megjósolták, hogy Debrecenben minden hasztalan.

Belátom, jelenleg már csakugyan az: küszöbön a választás, nem verhetitek szét a debreceni vezérkart teljesen. Sajnálom, hogy nem tudatok érvényt szerezni szándékotoknak jóval korábban, még tavasszal. A napokban néhány órára hazarándultam Debrecenbe, ott dőlt el, hogy nem várok tovább, s az is, hogy csatlakozásomat a Parasztpárthoz nyilvánosság elé hozom.

Itt gyors segítségre van szükség. Az én tennivalóm világos: odaállni a polgárság sorai közé nyíltan, azok közé, akikre a polgárság indulatos rágalma hull. (? B. E.) Hadd tanúsítsam: a Parasztpárt ellen hangoztatott „kommunista leányvállalat” vádból egy mukk sem igaz. A látszata onnan ered, hogy a szegényparasztság s az öntudatos munkásság párhuzamos sínen rohan. Ez a két menet-alakulat fut élen, hogy megsemmisíthessük az országvesztő, régi rendszert. A kommunisták hadifelszerelése egy birodalomra vált nagy ideológia egyetemes távlata, zászlójuk a világszabadság, szervezetük kipróbált, fegyelmük példaadó. (Épp a vidéki terror fokozatos letörése tanúsítja ezt!) A Parasztpárt hátizsákjában pedig ott a legősibb néphagyomány s a legdinamikusabb lendület, nem konzerválni akarják ők a keleti kultúr-javainkat, hanem továbbfejleszteni. Mindkettőt vállalni kell, s vállalják is itt kölcsönös bizalommal vezetettek és vezetők-

Hisz a vezetőkkel nincs is baj! Minden pártközpont tudja jól, hogy *egy front* a Függetlenségi Front, s közös az ellenség: *a reakció*. A különféle pártok szerepe ugyanaz lesz még jó ideig, mint a vezérkari főnök tervében az egyes fegyvernemeké. Abban kell vetélkednünk, melyikünk küzd elszántabban, eredményesebben a reakció ellen. Túl buzgó helyi parancsnokaink öntevékenysége csupán, ha olykor huszárróhamot vezényelnek tulajdon gyalogságunkra és saját légi bombázóinkkal irtják tüzérségünk ütegeit.

Én nem dezertálok közületek, nem a zászlót hagyom cserben, csak fegyvernemet cserélek: a bakától a repülőkhöz. A bakék, szegények, ott vánszorognak kétségbeesésük latyakjában, gyakran visszaforduló fejjel a múlt ellebbent délibábjá felé. A Kisgazdapárt arra legbüszkébb átlagszónokai szerint, hogy legkevesebbet vét a jogbiztonság ellen. Csak hogy háborúban a testi biztonság aligha a legfontosabb. A lelkek biztosítása a fő: a világos tájékoztatás, a szilárd győzelem-tudat. Zsibbadt aggyal, bénán mímelni az együttműködést, de fürgén, találékonyan koholni kedvetlenítő híreket – jaj, mi lenne a mi alig születő demokráciánkból, ha ezek a csapatok özönlenék el a hadállásokat, s ragadnák magukhoz a kezdeményezést? Amit én a debreceni Kisgazda-tagozatban tapasztaltam, ritkán volt egyéb, mint tehetetlen siránkozás, vagy tétlen reménykedést, hogy „az ország zöme mögöttünk áll”. Jaj volna, ha ezek az átneveletlen tömegek küldenének többséget, s suggerálnának

közüvéleményt a parlamentbe. Nektek sem lehet – s tudom nincs is – nagyobb gondotok, mint hogy ezt meggátoljátok.

Utolsó szolgálatom a Kisgazdapárt számára: hangos tiltakozás a rossz erők tömörülése ellen. Ahol még van rá módotok, a választás előtt söpörjétek ki a pártból, aki nem képes felfogni a történeteket, s nem számol a Szovjet szomszédságával, hanem még mindig áztatja magát, hogy visszaigazíthatók Európa szívében az óramutatók. Tiszta sikert kívánok Nektek, nem túl nagy diadalt – ti sem arra vágytok, tudom. Szeretném hinni, hogy pártod legjava erőivel ezentúl is együtt harcolhatok, a közös ellenség ellen, bajtársi szívvel, mint idáig.

Budapest, 1945. szeptember 4. Tisztelő híved: Juhász Géza (*Szabad Szó*, 1945. szeptember 7. 2)

4. Zsilinszky

Azzal kezdte, parasztot ölt.
Abból a fajból származott,
amely vadászta Dózsa népét,
– s feketék dühétől a századok.
S végezte úgy, hogy vértanú lett
parasztokért, munkásokért.
Bűn mélyéről indult Zsilinszky
s a tiszta csillagokig ért.

Hajtotta a hősi szenvedély,
amit hitt, kiált érte gátra.
A német pribékeket is
pisztollyal fogadta e bátrak bátra.
Benne magasodott utolsót
a bukó úri Hunnia,
de neki már megadatott
a jövőendőért buknia.

Ha még maradt abból a régi
Magyarországból valami,
tanulja meg Zsilinszkytól
merre az út, hogy kell helyt állni.
Nevünk a térképről letűnik
ha méltatlan lesz ez a nemzedék,
s kezébe nem veszi tulajdon sorsát
a munkás, a paraszt: a Nép!

(A költemény Bajcsy-Zsilinszky Endre debreceni búcsúztatása alkalmából született. Az antifasiszta politikus hamvait 1945. május 28-án a Kossuth-szobor előtt ravatalozták fel. Juhász Géza a Nemzeti Bizottság nevében mondott beszédet. A költemény megjelent a *Debreczen* 1945. máj. 27. 1.; illetve *Néplap* c. napilap 1945. máj. 27. 6., majd némileg átdolgozva a J. G-Emlékkönyvben, 62–63. Ez alatt az 1945. május 25. dátum olvasható. Az eredeti változatot közöljük.)

ENDRE BAKÓ

An Institution in Himself : Lifework of Géza Juhász, on the 40th Anniversary of His Death

The name and personality of Géza Juhász (1894-1968) has become closely associated with the literary life of Debrecen in the 20th century. Basically, he was a teacher of literature and a critic, who later became a school superintendent, then a university professor, Csokonai scholar, representative in parliament and local government, and also president of the Ady Society and member of numerous other associations. He was often considered as a cultural institution in himself. He passed his final, maturity examinations in the renowned Debrecen Grammar School of the Reformed Church, then, following a 40 months long war zone service in the military during World War I he obtained a teacher's certificate in Hungarian and German languages and literature at the University of Debrecen. From 1922 he taught in the local secondary school for trading and received his doctoral degree in 1928. He had written numerous small monographic pieces in this period. His originally conservative literary views gradually turned more modern while politically he started to oppose the Horthy regime. His political turning led to a change of job in 1939. In 1944 Juhász took up a radical leftist position which resulted in his arrest by the Gestapo. After the war he participated, as a spokesman for left-wing parties, in local political activities and till 1948, as university professor, he did much organizing work in the cultural life of Debrecen. After the democratic parties had been banned he joined the MDP (the communist party) and later he was among the first from the ranks of the cultural elite outside the capital to support the Kadar regime. With this move he turned against both the religious world view of his youth and his own, earlier democratic principles and all this was so controversial that both he himself as well as his fellow intellectuals suffered the process. He could complete only partly the task assigned to him by the Hungarian Academy of Sciences. In the human sphere, however, he kept his naive simplicity and moral while his critical oeuvre still offers valuable gems.

A DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR TISZTVISELŐI NÉVSORA ÉS LEXIKONA ÉLETRAJZI ÉS IRODALMI ADATOKKAL 1916–1949.¹

A Debreceni Tudományegyetem (1921–1945 között Tisza István-Tudományegyetem) könyvtára szerény körülmények között jött létre 1916-ban.² Mivel az új egyetem még önálló épülettel sem rendelkezett, a szellemi előd, a debreceni Református Kollégium falai között kapott elhelyezést. Önálló egyetemi könyvtár fejlesztését hátráltatta, hogy a Kollégium híres, régi könyvtárral rendelkezett, ezért sokan kétségbe vonták külön egyetemi könyvtár létjogosultságát. Így nem csoda, hogy az Egyetemi Könyvtár eleinte csupán néhány díjnokkal (irodai tisztviselővel) rendelkezett, később szerveztek csak hivatásos könyvtárosi állásokat, amelyekre nagyrészt kolozsvári egyetemi könyvtári tisztviselők kerültek (közülük kiemelendő az a Szabó György, aki évtizedeken át a könyvtár életének irányítója volt).

Nagyobb lendületet kapott az Egyetemi Könyvtár fejlődése az elméleti és a gyakorlati könyvtártudományban egyaránt járatos, sőt a könyvtárépítéssel szakemberének számító Nyireő István könyvtárigazgatói kinevezésével (1929), majd az elkészült nagyerdei egyetemi főépületbe költözésével, az új könyvtári épületszárny birtokbavételével (1932).

A II. világháború viszontagságai, Nyireő eltávolítása, majd a politikai karriert előtérbe helyező Kondor Imre igazgató visszafogták az Egyetemi Könyvtár fejlődését, és csak az 1950-es években, Kovács Máté, majd Csúry István igazgatósága alatt, a nemzeti könyvtári jelleg megszerzésével lépett újra a máig tartó fejlődés útjára.

A Debreceni Egyetem 2012-ben ünnepli alapításának századik évfordulóját, az egyetem történetének teljességéhez hozzátartozik az Egyetemi Könyvtár története és munkatársai számbavétele is. Kezdő dátumnak eleve adódik az Egyetemi Könyvtár megszervezésének dátuma, míg záró időpontnak 1949. jún. 30-a, az egységes egyetem első megcsonkítása látszott legcélszerűbbnek.

¹ A tanulmány része a szerző Debreceni Egyetemtörténeti Lexikon 1914–1949. címmel készülő munkájának, mely a Debreceni Tudományegyetem négy tudománykarának és járulékos intézményeinek (Rektori Hivatal, dékáni hivatalok, Egyetemi Könyvtár, Quaestura, Gazdasági Hivatal, stb.) teljes oktató és tisztviselő személyzetét tartalmazza.

² Az Egyetemi Könyvtár történetére lásd: Korompai Gáborné: *A debreceni Egyetemi Könyvtár története évi jelentések tükrében, I. 1916–1948.* KLTE Egyetemi Könyvtára, Debrecen, 1998.

Az összeállítás két részből áll: az első rész az archontológia: az Egyetemi Könyvtár tisztii személyzetének (lehetőség szerint) napra pontos hivatalviselési időpontjait tartalmazza a könyvtárigazgatótól kezdve egészen az önkéntes gyakorlatokig. Sorrendileg a legmagasabb rangútól (kinevezett könyvtárigazgató) kezdve a helyettes, megbízott igazgatók következnek, majd a korabeli könyvtárosi rangok szerint (alkönyvtárnok, könyvtári főtitst, könyvtártiszt, könyvtári segédtszt), majd az irodai főtitstviselők (pl. irodatiszt), ezután a különféle jogcímeken (könyvtári asszisztens, beosztott gimnáziumi tanár, főiskolai képesítésű gyakorlatok, ÁDOB-gyakorlatok) alkalmazott diplomás munkaerők, illetve az egyszerű díjnokok (irodai tisztviselők), végül az ingyenesen dolgozó, önkéntes gyakorlatok zárják a sort.

A második nagyobb rész tartalmazza a fentebbi archontológiai adatsorban szereplő személyek életrajzi adatait, azoknál, akik életpályája, munkássága túlnyúlik 1949 utánra (pl. Csúry István, Kovács Máté, Várady-Szabó László), jelen összeállítás idővállumát érintő rész van kiemelve. Forrásokként a meglévő lexikonok (Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái, Új Magyar Életrajzi Lexikon, Új Magyar Irodalmi Lexikon, stb.) mellett korabeli adattárak, évkönyvek, többnyire azonban levéltári adatok (elsősorban a Rectori Hivatal Iktatott Iratai 1914–1950, továbbá a Bölcsészettudományi Kar anyakönyvei) szolgáltak, ehhez járultak még néhol rokonok, leszármazottak szóbeli közlései. Sikerült az ismertebb személyiségek életrajzeit pontosítani, kiegészíteni, a kevésbé ismertek, alacsonyabb beosztásban dolgozókról pedig még sehol sem jelent meg eddig életrajz.

Könyvtárigazgató

<i>Dr. Csige Varga Antal (mb.)</i>	1916. III. 16. – 1920. V. 1.
<i>Szabó György (helyettes mb.)</i>	1920. I. 1. – 1920. II. 11.
<i>Szabó György (helyettes mb.)</i>	1920. IV. 26. – 1922. II. 1.
<i>Dr. Tankó Béla ny. r. tanár (mb.)</i>	1922. II. 1. – 1922. II. 28.
<i>Dr. Szentpétery Imre ny. r. tanár (mb.)</i>	1922. II. 28. – 1923. XII. 31.
<i>Dr. Pápay József ny. r. tanár (mb.)</i>	1924. I. 1. – 1924. VI. 18
<i>Szabó György (helyettes mb.)</i>	1924. VI. 18. – 1925. I. 17.
<i>Dr. Medveczky Károly (mb.)</i>	1925. I. 17. – 1929. I. 4.
<i>Dr. Nyireő István (mb.)</i>	1929. I. 4. – 1932. II. 10.
<i>Dr. Medveczky Károly (helyettes mb.)</i>	1929. I. 4. – 1929. IV. 4.
<i>Dr. Nyireő István³</i>	1932. II. 10. – 1944. IX. 27. (1945. VIII. 14.)
<i>Szabó György (helyettes mb.)</i>	1944. IX. 27. – 1945. III. 26.
<i>Dr. Kondor Imre (mb.)</i>	1945. III. 26. – 1946. III. 28.
<i>Dr. Kondor Imre</i>	1946. III. 28. – 1947. IX. 10.
<i>Dr. Hankiss János (mb.)</i>	1947. II. 8. – 1947. IV. 21.
<i>Dr. Csúry István (mb.)</i>	1947. V. 31. – 1949. IV. 21.
<i>Dr. Kovács Máté</i>	1949. IV. 21. – 1956.

³ Nyireő István hivatalosan 1945. aug. 14-ig (felmentéséig) volt könyvtárigazgató, gyakorlatilag Debrecenből való távozásáig, 1944. szept. 27-ig vezette a könyvtárat.

Mudrák József *A Debreceni Egyetemi Könyvtár tisztviselői...*

Könyvtárőr (könyvtárnok)

Dr. Csige Varga Antal	1916. III. 16. – 1921. I. 25.
Dr. Uzonyi Ferenc	1922. XI. 30. – 1923.
Dr. Medveczky Károly	1925. I. 17. – 1929. IV. 4.
Szabó György	1926. II. 23. – 1947. IV. 30.
Dr. Nyireő István	1929. I. 4. – 1945. VIII. 14.
Dr. Kondor Imre (beosztott)	1945. II. 12. – 1945. III. 25.

Alkönyvtárnok

Szele György	1942. I. 1. – 1944. X. 9. (1945. XI. 30.) ⁴
--------------	--

Könyvtári segédőr

Szele György	1941. XI. 10. – 1941. XII. 31.
Dr. Kondor Imre	1943. I. 1. – 1943. II. 13.
Dr. Lakner Ilona	1944. I. 1. – 1944. X. 9.
Dr. Lakner Ilona	1945. IV. 22. – 1951. IV. 7.(†)
Szabó István	1945. IX.(?) – 1946. III. 13.

Könyvtártiszt

Szabó György	1918. VI. 3. – 1926. II. 23.
Dr. Szabó Pál	1922. XI. 30. – 1929. I. 4.
Kölönte Gézáne Maksay Mária	1926. VII. 19. – 1934. V. 31.
Szele György	1935. – 1941. XI. 10.
Agárdy Dezső	1942. II. 1. – 1944. X. 8.
Agárdy Dezső	1945. XI. 23. – 1950. V. 26.

Könyvtár kezelőtiszt

Kölönte Gézáne Maksay Mária	1918. VI. 3. – 1926. VII. 16.
-----------------------------	-------------------------------

Levéltári tiszt

Sarkady Ida	1945. VI. 30. – 1950. III. 14.
-------------	--------------------------------

Levéltári segédtsízt

Sarkady Ida	1941. VII. 1. – 1945. VI. 30.
-------------	-------------------------------

⁴ Szele Györgyöt 1945. nov. 30-val nyugdíjazták, de gyakorlatilag 1944. okt. 9-ig teljesített szolgálatot.

Könyvtári segédtsízt

Szele György	1926. II. 23. – 1927. X. 28.
Szele György	1928. X. 8. – 1935.
Agárdy Dezső	1935. – 1942. I. 31.
Dr. Pfeiffer Károly	1935(?) – 1939. II. 8.
Dr. Fazakas József	1939. VII. 1. – 1939. IX. 28.

Irodafőtiszt

Belényessy Lászlóné Balogh Ilona	1947. II. 1. – 1950(?)
----------------------------------	------------------------

Irodatiszt

Édes Karola (ideiglenes)	1926. VI. 21. – 1927. I. 24.
--------------------------	------------------------------

Könyvtári gyakornok

Dr. Uzonyi Ferenc	1919. III. 1. – 1922. VIII. 9.
Dr. Szabó Pál	1919. III. 1. – 1922. XI. 30.
Szele György	1919. III. 1. – 1926. II. 23.
Agárdy Dezső	1926. VII. 16. – 1935.
Dr. Tankó Béláné Dr. Pap Katalin	1935. – 1944. X. 9.
Sarkady Ida	1941. I. 1. – 1941. VI. 30.
Szabliński László	1941. VII. 19. – 1944. VI. 17.
Szablińskiné Juhász Ágnes	1944. VII. – 1944. X.
Dr. Kondor Imre	1942. I. 24. – 1942. XII. 31.
Dr. Lakner Ilona	1942. VI. 27. – 1943. XII. 31.
Szabó István	1943. VI. 30. – 1944. X. 8.
Dr. Tankó Béláné Dr. Pap Katalin	1945. V. 6. – 1949(?)

Beosztott gimnáziumi tanár (főiskolai képesítésű gyakornok)

Dr. Pakucs Béla	1939. IX. 22. – 1939. XI. ⁵
Dr. Kristóf Árpád	1940. I. 8. – 1941. V. 12.
Dr. Kondor Imre	1940. IV. 4. – 1942. I. 24.
Szabó Etelka	1941. I. 1. – 1946. VII. 1.
Dr. Lakner Ilona	1941. V. 14. – 1942. VI. 27.
Dr. Benedek András	1945. II. 12. – 1945. VI. 12.

⁵ Betegsége, majd katonai szolgálata miatt ténylegesen könyvtári szolgálatot nem teljesített.

Mudrák József *A Debreceni Egyetemi Könyvtár tisztviselői...*

ÁDOB-gyakornok

Dr. Tankó Béláné Dr. Pap Katalin	1934. III. 15. – 1935.
Dr. Kondor Imre	1935. XII. 15. – 1940. IV. 4.
Dr. Fazakas József	1938. I. 1. – 1939. VII. 1.
Létay Ida	1939. IX. 2. – 1941. V. 29.
Dr. Pankotay Ella	1941. V. 15. – 1942(?)

Könyvtári asszisztens

Dr. Csűry István	1946. IV. 8. – 1950.
Dr. Várady-Szabó László	1947. IV. 20. – 1950.
Dr. Julow Jenő	1947. XII. 19. – 1950. V. 26.
Dr. Juhász Izabella (ideiglenes)	1948. I. 1. – 1948. VII. 23.
Dr. Juhász Izabella	1948. VII. 23. – 1950.
Dr. ifj. Szentpétery Imre	1948. VIII. 30. – 1948. IX. 6.
Dr. Murányi József	1948. XI. 20. – 1950. VI. 30.

Kezelőnő

Várady Gizella (Uzonyi Ferencné)	1923. V. 24. – 1931. V. 31.
----------------------------------	-----------------------------

Kezelő gyakornok

Puskás Mária	1919. X. 14. – 1921. IX.(?)
--------------	-----------------------------

Díjnok

Balogh Ilona	1916. V. 1. – 1917. XI. 30.
Kurdiv Margit (önkéntes)	1916. V. 24. – 1916. VII. 1.
Kurdiv Margit	1916. VII. 1. – 1918. VII. 31.
Kövendi Dénes	1916. IX. 1. – 1917. VII.
Szabó Katalin	1917. VIII. 31. – 1919. III. 1.
Mihalovich Szűts Margit	1917. VIII. 10. – 1918. I. 31.
Ferenczy Ilona	1917. VIII. 30. – 1918. IX. 1.
Kovács Mária	1918. I. 1. – 1919. III. 1.
Händel Mária (ideiglenes)	1918. II. 1. – 1919. III. 1.
Agárdy Dezső	1918. X. 1. – 1926. VII. 16.
Várady Gizella (ideiglenes)	1918. X. 16. – 1923. V. 24.
Farkas Ilona (ideiglenes)	1929. XII. 15. – ?

Dr. Pfeiffer Károly	1930. IV. 25. – 1935(?)
Sarkady Ida	1935. XI. 1. – 1940. XII. 31.
Szabó Etelka	1937. IX. 1. – 1940. XII. 31.
Dr. Pankotay Ella	1941. II. 7. – 1941. V. 15.

Önkéntes (ingyenes) könyvtári gyakornok

Fazakas József	1930. IX. 1. – 1937. XII. 31.
Kondor Imre	1932. IX. 1. – 1935. XII. 15.
Bácsy Ernő	1933. III. 20. – 1934. IX.
Pap Katalin	1933. III. 20. – 1934. III. 15.
Balázs Bert	1935. XI. – ?
Szabó Etelka	1936. II. 1. – 1937. VIII. 31.
Otrokocsi Nagy Gábor	1937. X. 1. – ?
Fazakas Sándor	1937. XI. 1. – ?
Szabó István	1943. II. 15. – 1943. VI. 30.
Csúry István	1945. IV. 10. – 1946. IV. 8.
Várady-Szabó László	1945. IV. 10. – 1947. IV. 20.
Dr. Juhász Izabella	1947. IV. 12. – 1947. XII. 31.

Beosztott állami tanítónő

Harsányi Gézané Legeza Margit	1920. VI. 1. – 1922. VII. 4.
Nagy Mária	1920. VII. 14. – 1922. VII. 4.

Agárdy Dezső (Hajdúszoboszló, Hajdú vm., 1887. máj. 11. – Debrecen, 1970. máj. 9.) KÖNYVTÁRTISZT, könyvtári segédtsízt, könyvtári gyakornok, díjnok. – Ref. Szülei: A. Lajos ref. egyházi főpénztáros, Balaton Eszter. – A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem jogi karán tanult pár félévet, majd 1916. márc. 27-től a kolozsvári egyetemi könyvtár napidíjas gyakornoka. 1918. okt. 1-jétől a Debreceni Tudományegyetem kialakuló könyvtárában díjnok, 1926. júl. 16-tól könyvtári gyakornok. 1935-től könyvtári segédtsízt, 1942. febr. 1-jétől 1944. okt. 8-ig könyvtártízt. A II. világháború után 1945. nov. 23-tól ímét könyvtártízt. 1950. máj. 26-án azonnali hatállyal felmentették, rendelkezési állományba helyezték, majd nyugdíjazták. 1965-ig még nyugdíjasként továbbra ís dolgozott az Egyetemi Könyvtárban.

Egy. Alkalmazottak 1943., DEK Személyi dosszié I. d. (604.), Rekt. lkt. 91/1918–19., 1715/1921–22., 2624/1936–37., 1092/1945–46., 2981/1948–49. és 1866/1949–50. etsz.

Bácsy Ernő (Karcag, Jász-Nagykun-Szolnok vm., 1910. dec. 31. – ?) ÖNKÉNTES GYAKORNOK. – Ref. Szülei: B. Károly kereskedő, Külkey Vilma. – Gimnáziumi tanulmányait Karcagon végezte, majd 1929-től a debreceni Tisza István-Tudományegyetem hallgatója volt (közben áll. ösztöndíjjal Bécsben és Heidelbergben is tanult), ahol 1934-ben magyar–német szakos tanári oklevelet szerzett és német nyelvészetből doktorált. 1933. márc. 20-tól a debreceni Egyetemi Könyvtárnál önkéntes gyakornok, 1934 szeptemberétől a Germán Philológiai Szemináriumnál ÁDOB-gyakornok 1935. szept. 1-ig, amikor is a budapesti ref. gimnázium tanára lett. 1933–1937 között ref. teológiai és assziriológiai tanulmányokat folytatott Debrecenben és Budapesten. – Felesége Kósa-Szabó Erzsébet (szül. Kállósemjén, Szabolcs vm., 1912. okt. 20.) szintén debreceni bölcsészhallgató. – Disszertációjában a rajnai oklevélnyelvet mutatta be 1500-ig, de később írt az asszír-babilóni oktatásról is.

Gulyás I. 1010–1011. és XVI. 1079.pp., BTK Anyakönyvek.

Balácsi Berta (Tiszaszalka, Bereg vm., 1912. febr. 17. – ?) ÖNKÉNTES GYAKORNOK. – Ref. Apja: B. Bálint kisbirtokos. – 1930-tól a debreceni Tisza István-Tudományegyetem bölcsészhallgatója volt, ahol 1935-ben szerzett történelem–földrajz szakos tanári oklevelet. 1935 novemberétől 1937 nyaráig a debreceni Egyetemi Könyvtárban önkéntes gyakornok volt.

Rekt. Ikt. 3410/1936–37. etsz., BTK Anyakönyvek.

Balogh Ilona (? – ?) DÍJNOK. – Életrajzi adatai ismeretlenek. Tanítónői oklevelet szerzett. 1916. máj. 1-jétől 1917. nov. 30-ig a debreceni Egyetemi Könyvtár díjnoka volt.

Évkönyv 1916/17. 116.p., Rekt. Ikt. 807/1915–16. és 220/1917–18. etsz.

Belényessy Lászlóné beődi Balogh Ilona (kb. 1945-ig: Petry Béláné) (Debrecen, 1907. máj. 14. – ?) IRODAFÖTISZT. – R. kat. Szülei: beődi Balogh Vilmos köztisztviselő, bocsári Mocsáry Fanny. – A debreceni Tisza István-Tudományegyetemen 1925. ápr. 1-től az Egyetemi Gyógyszertárban szegődményes, 1926. okt. 1-jétől díjnok, 1934. okt. 1-jétől ugyanez a Gazdasági Hivatalban, 1940. júl. 26-tól szintén díjnokként a Diákjóléti Irodában dolgozott, 1943. febr. 3-tól kezelőnő ugyanitt. 1947. febr. 1-jétől az Egyetemi Könyvtárnál irodafőtiszt kb. 1950-ig. – 1933. jún. 27-én férjhez ment Petry Bélához (akitől utóbb elvált), gyermekük: Petry Katalin (szül. 1934. júl. 13.). 1945 után férjhez ment Belényessy Lászlóhoz és a továbbiakban az új férjhezett nevét használta.

Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., Rekt. Ikt. 1373/1942–43., 1650/1942–43., 1723/1947–48. és 2981/1948–49. etsz.

Benedek András (Budapest, 1913. jún. 21. – Budapest, 1995. dec. 10.) BEOSZTOTT GIMNÁZIUMI TANÁR. – Ref. Szülei: kisbaczoni Benedek Marcell irodalomtörténész, író, Győri Lujza. Nagypapa: kisbaczoni Benedek Elek meseíró. Öccse: B. István (szül. Budapest, 1915. jan. 17.) orvos, művelődéstörténész. – A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészhallgatója volt, ahol 1936-ban magyar–francia szakos tanári oklevelet szerzett és francia irodalomtörténetből doktorált. 1935–36-ban áll. ösztöndíjjal a párizsi Sorbonne-on tanult. 1937-től a budapesti Egyetemi Könyvtárnál berendelt gimnáziumi tanár. 1945. febr. 12-én áthelyezték a debreceni Egyetemi Könyvtárhoz, majd jún. 12-én visszahelyezték budapesti állásába. 1945-től 1979-es nyugdíjazásáig a Nemzeti Színház dramaturgja volt. – Drámákat, bábjátékokat, mesejátékot írt, emellett színháztörténeti tanulmányai is jelentek meg. Jelentősek műfordításai is.

ÜMÉL. I. 612–613.pp., Ki-Kicsoda (1994) 86.p., (2000) I. XIII.p., Gulyás II. 1037.p., ÜMIL. I. 204.p., Rekt. lkt. 692/1944–45. és 1855/1944–45. etsz.

Csige Varga Antal; *Cs. Varga Antal* (Hajdúböszörmény, Hajdú vm., 1887. jan. 11. – ?) MB. KÖNYVTÁRIGAZGATÓ, könyvtárőr. – Ref. Szülei: Csige Varga Sámuel földműves, Csige Varga Mária. – A gimnáziumot Hajdúböszörményben végezte, majd a Budapesti Tudományegyetem jogi karán tanult (egy félévet Bonnban is végzett), ahol 1909-ben szerzett jog- és államtudományi doktorátust. 1906-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott, 1911-től beosztott segédtanfelügyelőként. 1916. márc. 16-án kinevezték a Debreceni Tudományegyetem alakuló könyvtárához könyvtárőrre és egyben az igazgatói teendők ellátásával is megbízták. Mivel a Tanácsköztársaság idején tervezetet készített a debreceni magánkönyvtárak köztulajdonba vételéről, 1920-ban fegyelmi eljárást indítottak ellene, majd 1921. jan. 25-én felmentették könyvtárőri és mb. könyvtárigazgatói állásából és Gyulára a Békés vármegyei Szabadoktatási Bizottság titkárának nevezték ki. 1922-ben nyugdíjba vonult és Gyulán ügyvédi irodát nyitott, illetve a gyulai Kultúra Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. vezetőségében vállalt vezető szerepet. A harmincas években a helyi Kiszegdapárt irányítója. 1944. okt. 7–29. között a gyulai városi rendőrség újjászervezője és vezetője, 1944. okt. 25-től 1945. márc. 17-ig Békés vármegye közigazgatási főnöke (tkp. alispánja). További sorsa ismeretlen. – 1916. nov. 11-én vette feleségül Neumann Máriát (Neumann György gyulai mészáros leányát), gyermekeik: Izabella (szül. 1918. febr. 28.) Bárány Gyula államépítészeti mérnök felesége; Edit (szül. 1919.) sarkadi Márky Tamásnak, Márky Barnabás alispán fiának a felesége. – Főként közoktatással foglalkozott (pl. *A közoktatás kulturális és nemzeti feladatai*), de Japánról is írt egy könyvet. 1926-ban a *Békés-Bihari árvízkönyv* összeállítója.

Gulyás IV. 936–937.pp., Héjja: Békés 74–76.pp., Rekt. lkt. 693/1915–16., 558/1918–19., 1049/1919–20. és 1104/1920–21. etsz.

Csúry István (Mikola, volt Szatmár vm., Románia, 1921. júl. 2. – Debrecen, 1980. dec. 3.) MB. KÖNYVTÁRIGAZGATÓ, könyvtári asszisztens, önkéntes gyakornok. – Ref. Szülei: Cs. Bálint nyelvészprofesszor, debreceni egyetemi nyilvános rendes tanár, egri Magoss Erzsébet. – Középiskolai tanulmányait Kolozsvárott végezte, majd 1940–44 között Eötvös-kollégistaként a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészhallgatója volt. A II. világháborús események miatt tanulmányait a Debreceni Tudományegyetemen fejezte be, ahol 1945-ben magyar–német szakos tanári oklevelet szerzett, majd 1946-ban magyar irodalomból doktorált. A debreceni Egyetemi Könyvtárban 1945. ápr. 10-től önkéntes gyakornok, 1946. ápr. 8-tól könyvtári asszisztens, majd 1950-től osztályvezető. 1947. máj. 31-től a távollévő és politikai tevékenységet folytató Kondor Imre helyett megbízott könyvtárigazgató 1949. ápr. 21-ig, az új igazgató, Kovács Máté kinevezéséig. Kovács Budapestre távozása után, annak javaslatára 1956. okt. 8-tól haláláig a könyvtár igazgatója (1977-től főigazgatója). Nevéhez fűződik a debreceni Egyetemi Könyvtár II. világháború utáni felfejlesztése, a modern tudományos alapokra helyezett könyvtárosi munka bevezetése (szakreferensi rendszer), a gyűjtemény kibővítése, szakkönyvtárak, különgyűjtemények létrehozása, a nemzeti könyvtári jelleg megszerzése, külföldi kapcsolatok kialakítása, stb. 1972–75 között a magyarországi egyetemi könyvtárak szakfelügyelője volt. 1972-ben Szabó Ervin-emlékéremmel tüntették ki. – Felesége Kató Klára könyvtáros volt, fia: Cs. István nyelvész, debreceni francia tanszékvezető docens. – Könyvtártudományi munkái (*A hazai könyvtárvizsgálatok időszériú kérdései; A vidéki szakkönyvtár ellátásának néhány kérdéséről; A munkaszervezés helyzete és problémái a hazai tudományos könyvtárakban*, stb.) mellett ismeretelmélettel és irodalomszociológiával foglalkozott. Disszertációjában Móricz Zsigmond társadalomszemléletét elemezte.

ÚMÉL. I. 1198.p., Gulyás IV. 1195.p., Gomba: Csúry I–X.pp., DEK Személyi dosszié IV. d. (607.), Rekt. Ikt. 1723/1947–48., 2887/1947–48. és 2981/1948–49. etsz.

Cs. Varga Antal → Csige Varga Antal

Édes Karola (Debrecen, 1893. dec. 18. – ?) IRODATISZT. – Ref. Apja: É. Béla MÁV-főellenőr. – A Debreceni Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának Dékáni Hivatalában 1915. márc. 1-jétől ideiglenes, júl. 19-től kinevezett díjnok, 1918. márc. 4-től ideiglenes kezelő, 1923. jan. 11-től írógépkézelnő, majd irodasegédtsizt, végül 1926. jún. 14-től irodatiszt. 1926. jún. 21-én ugyanilyen minőségben áthelyezték az Egyetemi Könyvtárhoz, de ott nem voltak megelégedve a munkájával, így 1927. jan. 24-én a pécsi Erzsébet Tudományegyetemre került át. – Később a nyugdíjas Teghze Gyula jogászprofesszor felesége lett.

Évkönyv 1921/22. (melléklet), Rekt. Ikt. 1527/1926–27. és 905/1939–40. etsz., BTK Anyakönyvek.

Farkas Ilona (Kuntner Róbertné) (Kunmadaras, Jász-Nagykun-Szolnok vm., 1896. máj. 10. – ?) KEZELŐ, díjnok. – R. kat. Szülei: F. Sándor, Veress Róza. – 1929. júl. 1-jétől a debreceni Tisza István-Tudományegyetem Gazdasági Hivatalában díjnok, 1943. febr. 12-től 1950-ig(?) kezelő. 1929. dec. 15-től pár hétig ideiglenesen az Egyetemi Könyvtárban dolgozott. – 1910. nov. 5-én ment férjhez Kuntner Róberthez (utóbb elváltak), gyermekeik: Ilona (szül. 1911.) és Ernő (szül. 1917.). Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., Rekt. lkt. 1712/1942–43. etsz.

Fazakas József (Kolozsvár, Kolozs vm., 1910. márc. 11. – Budapest, 2005. okt. 3.) LEKTOR, könyvtári segédtsízt, ÁDOB-gyakornok, önkéntes gyakornok. – Ref. Szülei: F. József magyar–német szakos kolozsvári, majd debreceni gimnáziumi tanár, Straub Zsuzsanna. Testvérei: F. Katalin (szül. Kolozsvár, 1911. okt. 14.) matematika–fizika szakos debreceni bölcsészhallgató, később debreceni középiskolai tanár; F. György (szül. 1913. jan. 2.) a budapesti Műegyetemen szerzett mérnöki oklevelet, majd Budapesten dolgozott főmérnöként; Sándor (szül. Kolozsvár, 1914. szept. 9.) 1932–1936 között debreceni joghallgató, önkéntes könyvtári gyakornok. – 1928-tól a debreceni Tisza István-Tudományegyetem hallgatója volt, ahol 1934-ben szerzett magyar–francia szakos tanári oklevelet, majd 1936-ban francia irodalomtörténetből doktorált. 1929 nyarán párizsi ösztöndíjas, 1931 őszi szemeszterét a Sorbonne-on töltötte. A debreceni Egyetemi Könyvtárban 1930. máj. 26-tól 1937. szept. 15-ig önkéntes gyakornok (1935. szept. 1-jétől órabéres segédmunkatársként). 1937-ben elvégezte a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének szaktanfolyamát az Országos Széchényi Könyvtárban. 1937. szept. 23-tól dec. 30-ig a békési ref. főgimnázium óraadó tanára. Ezután ismét az Egyetemi Könyvtárban dolgozott, 1938. jan. 1-jétől ÁDOB-gyakornok, 1939. júl. 1-jétől szept. 28-ig könyvtári segédtsízt. Emellett 1936. jan. 1-jétől 1937. okt. 19-ig az egyetem román lektora, majd ismét lektor 1938. szept. 1-jétől 1939. szept. 28-ig, amikor is áll. gimnáziumi tanárként a fogalmazói beosztásban a Miniszterelnökség Tájékoztatási Osztályára rendelték, később a Nemzetiségpolitikai Osztályra helyezték át. 1944. november 21-én a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárába került át, ahol 1945 decemberében alkönyvtárnok, később könyvtárnok, tudományos munkatárs, majd főmunkatárs lett. 1947-től a könyvtár régi könyvgyűjteményéhez (később: Régi és Ritka Nyomtatványok Tára) osztották be. Elsősorban a Régi Magyar Könyvtár (RMK) állományának feltárásával, már ismert és addig ismeretlen nyomtatványainak bibliográfiai leírásával, cédulakatalógusának és példánykataszterének elkészítésével, valamint töredék, csonka, anonym és pseudoanonym könyvek meghatározásával foglalkozott. E tevékenységével a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) című retrospektív bibliográfiai sorozatot gondozó munkacsoportba kapcsolódott be. A 16. századi külföldi, nem magyar nyelvű könyvek (Antiqua-gyűjtemény) katalogizálásában is közreműködött.

Mudrák József *A Debreceni Egyetemi Könyvtár tisztviselői...*

Segédletet készített a régi román cyrillica-művek feldolgozásához. Bibliográfiai, nyomdatörténeti és vízjeltudományi kutatásokat végzett, számos publikációja jelent meg e témákban. 1973. január 1-jei nyugdíjazását követően is dolgozott az RMNy munkacsoportban egy évtizeden keresztül, továbbá vízjeltudományi, valamint régi román könyvekről szóló előadásokat tartott a Könyvtártudományi és Módszertani Központ egyházi könyvtárosok számára rendezett tanfolyamán. Az OSzK 2000-ben Bibliothecarius Emeritus címet adományozott neki. – 1938. szept. 22-én vette feleségül Csűrös Mártát. Második feleségével, Tankó Margittal 1944. szeptember 7-én házasodott össze, gyermekeik: László (1947. január 15.), Béla (1950. március 30.). – Disszertációjában Maurice Maeterlinck színházával foglalkozott, később könyvtörténeti írásokat publikált (pl. A magyar papírtörténeti irodalom bibliográfiája; Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez; Egykorú törvénykiadványaink 1595-től 1688-ig).

Ped. Arcképcsarnok (2004) 61–64.pp., Gulyás VIII. 456.p., Rekt. lkt. 2624/1936–37., 3410/1936–37. és 4074/1938–39. etsz., BTK Anyakönyvek, Fazakas Gergely Tamás közlése.

Fazakas Sándor (Kolozsvár, Kolozs vm., 1914. szept. 9. – Budapest, 1992. jan. 16.) ÖNKÉNTES GYAKORNOK. – Ref. Szülei: F. József magyar–német szakos kolozsvári, majd debreceni gimnáziumi tanár, Straub Zsuzsanna. Testvérei: F. József (szül. Kolozsvár, 1910. márc. 11.) magyar–német szakos debreceni bölcsészhallgató, később egyetemi román lektor, könyvtári segédtsízt, majd az OSzK könyvtárosa; F. Katalin (szül. Kolozsvár, 1911. okt. 14.) matematika–fizika szakos debreceni bölcsészhallgató, később debreceni középiskolai tanár; F. György (szül. 1913. jan. 2.) a budapesti Műegyetemen szerzett mérnöki oklevelet, majd Budapesten dolgozott főmérnöként. – A debreceni áll. Fazakas Mihály főreáliskolában érettségizett, majd 1932-től a Tisza István-Tudományegyetem jogi karán tanult, ahol 1936-ban szerzett jogtudományi doktorátust. 1937. nov. 1-jétől pár hétig önkéntes gyakornok az Egyetemi Könyvtárban. Végzés után a MÁV szolgálatában állott. 1940-ben a debreceni üzletvezetőség Kolozsvárra helyezte, ahonnan 1944 őszén kellett eltávoznia. A II. vh. után a MÁV vezérigazgatójának titkára, majd MÁV főtanácsos. 1956-ban a MÁV Munkástanácsának elnöke. 1956 után a MÁV Közlekedéstudományi Intézetébe helyezték át, ahol később osztályvezető lett. Nyugdíjasként az MTA műszaki osztályának osztálytitkára volt. – 1941. júniusában feleségül vette Vály Gabriellát, gyermekeik: Éva (1942. május 8.), Sándor (1946. május 4.). Második felesége: Tömösváry Hanna.

Ped. Arcképcsarnok (2004) 64.p., Jogi Anyakönyvek., Fazakas Gergely Tamás közlése.

Ferenczy Ilona (? – ?) DÍJNOK. – Életrajzi adatai ismeretlenek. Svájcban a „Sacre Coeur”-intézetben tanult, majd a debreceni Svetits egyéves kereskedelmi tanfolyamát

végezte el. 1916. szept. 4-től a Debreceni Első Takarékpénztár alkalmazottja volt. 1917. aug. 30-tól 1918. szept. 1-jei lemondásáig a debreceni Egyetemi Könyvtár díjnoka. Rekt. lkt. 1160/1916–17. etsz.

Haendel Mariska → Händel Mariska

Hankiss János (Budapest, 1893. szept. 21. – Budapest, 1959. ápr. 28.) MB. KÖNYVTÁRIGAZGATÓ. – Ág. ev. Szülei: H. János fővámigazgató, helyettes államtitkár, nemes Gebhardt Antónia. Öccse H. Szilárd (szül. Budapest, 1898.) vegyészmérnök, miniszteri tanácsos. – Egyetemi tanulmányait Budapesten, Genfben és Párizsban végezte, 1915-ben a budapesti egyetemen német–francia szakos tanári oklevelet szerzett és francia irodalomtörténetből doktorált. 1915. szept. 1-jétől az egri áll. főreáliskola helyettes, 1916. ápr. 8-tól rendes tanára, majd a Debreceni Tudományegyetemen 1916. szept. 1-jétől német (1923. ápr. 25-ig) és francia (1924. aug. 31-ig) lektor. 1919-ben „A francia irodalom története a XVIII. században” tárgykörből magántanárrá habilitáltak. 1919–20-ban Budapesten a Külügyminisztérium Tudományos Osztályán a békeszerződést előkészítő iroda francia részlegét vezette. 1920. szept. 16-tól ismét a debreceni egyetemen dolgozott mint a szervezés alatt álló francia tanszék helyettes tanára. 1923. márc. 29-én nevezték ki nyilvános rendes tanári rangban a Román Philológiai Szeminárium (Francia Tanszék) élére, 1929. márc. 19-én nyilvános rendes tanár lett. Számos esetben alkalmazták nyelvi tanszékek helyetteseként: 1938. márc. 7-től nov. 24-ig Benigny Gyula c. ny. rk. tanárral (Huss Richárd professzor szabadsága alatt) és 1941. febr. 17-től ápr. 26-ig Fest Sándor angolprofesszorral (Huss halála után) a német tanszéket, 1943. jan. 1-jétől jún. 30-ig (Pap Károly professzor nyugalomba vonulása után) a Magyar Irodalomtörténeti Szemináriumot, 1945. szept. 5-től 1946. aug. 31-ig Benigny Gyulával és (1946. jan. 26-i haláláig) Tankó Béla filozófiaprofesszorral (Fest halála után) az Angol Szemináriumot, 1946. szept. 3-tól dec. 31-ig az Olasz Intézetet helyettesítette, valamint 1946. szept. 3-tól 1947. dec. 31-ig olasz szakelőadó és 1947. szept. 1-jétől 1949. dec. 31-ig spanyol lektor is volt. 1927-ben Milleker Rezső földrajzprofesszorral megszervezte a debreceni Nyári Egyetemet, amelyet tizenhat éven át vezetett. Ugyanabban az évben a párizsi Sorbonne tiszteletbeli professzorává avatták. Az 1929–30-as tanévben a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt. 1931-ben megszervezte Budapesten az első Nemzetközi Irodalomtörténeti Kongresszust és a Nemzetközi Irodalomtörténeti Társaság titkárává választotta. 1933 áprilisában a debreceni egyetemen megszervezte Millekerrel a Népművelési Kutató Intézetet, amelyet 1944-ig vezettek. 1942 szeptemberétől 1943 júniusáig az egyetemi Tanárképzőintézet elnöke. 1943 májusától 1944 júliusáig a Kállay-kormányban Szinyei Merse Jenő miniszter mellett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára, majd az 1944–45-

ős tanévben a debreceni Tisza István-Tudományegyetem rektora. Mivel 1944 októberének elején Budapestre távozott (utasításokért a minisztériumba ment), 1945. máj. 5-én az egyetem vezetésére való alkalmatlanság miatt lemondatták a rektorságról. 1947. febr. 8-tól 1949. ápr. 21-ig (a politikusként tevékenykedő Kondor Imre helyett) megbízott egyetemi könyvtárigazgató is volt. 1949 végén tanszékének szüneteltetése miatt rendelkezési állományba került, majd 1950-tól az Egyetemi Könyvtárban dolgozott szakozóként, ő szervezte meg a könyvtár Zeneműtárát. 1938-ban a francia Becsületrend lovagkeresztjével tüntették ki, 1939-ben a Kisfaludy Társaság levelező tagja lett. A Debreceni Szemle (1927–44; Milleker Rezsővel, 1927–39) c. folyóirat, az Iskolánkízüli Népművelés (Milleker Rezsővel, 1928–30), a Kortársaink c. életrajzsorozat (I–X. 1928–35) szerkesztője, a Helicon (1938–44) c. nemzetközi irodalomelméleti folyóirat alapító szerkesztője, valamint a Magyar Lélek c. folyóirat (1939–44), a Fényjelek c. sorozat (Novagh Gyulával, 1940–44), a Forrás (1944 jún.–nov.) c. folyóirat szerkesztője is volt. – 1921. jún. 21-én vette feleségül Turchányi Ilonát, gyermekeik: János (szül. 1926. ápr. 10.) orvos, belgyógyász, író; Elemér (szül. 1928. máj. 4.) szociológus és Ilona (szül. 1929. nov. 6.) operaénekesnő. – Összehasonlító irodalomtudományi és irodalomtörténeti munkái (pl. *Európa és a magyar irodalom a honfoglalástól a kiegyezésig; A magyar irodalom Kelet és Nyugat közt*) mellett irodalomelméleti műveket (*Nemzetkép és irodalomkutatás*), műfordításokat, antológiákat (Berzsényi, Madách, stb.) alkotott. Igazi kultúrdiplomata volt (műve: *A kultúrdiplomácia alapvetése*); előadásokkal, francia (*Panorama de la littérature hongroise contemporaine; Précis de la littérature hongroise*) és olasz (*Storia della letteratura ungherese; Il genio ungherese*) nyelvű könyveivel a magyar kultúra külföldi megismertetését szolgálta. Élete vége felé zenetörténettel foglalkozott (*Liszt Ferenc, az író; Liszt Ferenc válogatott írásai*).
Ped. Arcképcsarnok (2004) 86–89.pp., MKKA. I. 361.p., ÚMÉL. III. 100–101.pp., Gulyás XII. 524–30.pp., ÚMIL. II. 827–828.pp., Évkönyv 1941/42. 224–225.pp., Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1943., BTK 176/1944–45. és 236/1944–45. sz., Rekt. lkt. 2741/1923–24. etsz.

Harsányi Gézáne Legeza Margit (? – ?) BEOSZTOTT ÁLL. TANÍTÓNŐ. – Életrajzi adatai ismeretlenek. Mint menekült oroszvégi (Bereg vm.) áll. népiskolai tanítónőt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1920. júl. 1-jén a debreceni Egyetemi Könyvtárhoz osztotta be szolgálattételre, majd 1922. júl. 4-én elbocsátotta.
Rekt. lkt. 1254/1919–20. és 2315/1921–22. etsz.

Händel Mariska; *szepesváraljai Haendel Mária* (Selmebánya, Hont vm., 1901. aug. 14. – ?) DÍJNOK. – Ág. ev. Szülei: szepesváraljai Haendel Vilmos jogászprofesszor, debreceni egyetemi nyilvános rendes tanár, Schönua Mária. Öccse: ifj. Haendel Vilmos (szül. Debrecen, 1903. nov. 22.) miskolci ág. ev. jogakadémiai tanár, szegedi egyetemi magántanár. – A selmebányai felsőbb leányiskolát, majd egyéves női

kereskedelmi tanfolyamot végzett. 1918. febr. 1-jétől 1919. márc. 1-ig a debreceni Egyetemi Könyvtárban ideiglenes díjnok, majd 1919. márc. 3-tól 1920. jún. 1(?)-jéig az orvoskari Dékáni Hivatalban díjnok. – Férje vitéz kisszeri Olsavszky Gyula huszárezredes, fiuk: Gyula (szül. Debrecen, 1922. jún. 3.) 1940–1944 között debreceni joghallgató.

Rekt. lkt. 728/1917–18. etsz., Jogi Anyakönyvek.

Juhász Izabella (Debrecen, 1923. nov. 30. – ?) KÖNYVTÁRI ASSZISZTENS. – Ref. Szülei: J. Géza, a Dóczi Leánygimnázium tanára, majd egyetemi nyilvános rendes tanár, irodalomprofesszor, Gulyás Margit középiskolai tanár. Nagybátyja Gulyás Pál költő. – 1941-től a debreceni Tisza István-Tudományegyetem hallgatója volt, ahol 1945-ben magyar irodalomból doktorált, majd 1946-ban magyar–francia szakos tanári oklevelet szerzett. Az Egyetemi Könyvtárban 1947. máj. 1-jétől ideiglenes gyakornok, 1948. jan. 1-jétől ideiglenes asszisztens, 1948. júl. 23-tól kinevezett könyvtári asszisztens. 1949. szept. 1-jétől szeptember végéig a megszűnőben lévő Népművelési Kutató Intézet díjtalan gyakornoka is volt. – Disszertációjában Gulyás Pál életével és költészetével foglalkozott.

Rekt. lkt. 2475/1947–48. etsz., BTK Anyakönyvek.

Julow Jenő (Debrecen, 1890. ápr. 15. – ?) KÖNYVTÁRI ASSZISZTENS. – Ág. ev. Szülei: J. Lajos iparos, Wlassák Lujza. – 1910-ben kereskedelmi akadémiát végzett, majd a Budapesti Tudományegyetem jogi karán tanult, ahol 1914-ben szerzett jogi doktorátust. 1912-ben Londonban fonetikai előadásokat hallgatott. 1920–21-ben négy féléven át a Debreceni Tudományegyetem bölcsészkarán tanult. 1921-től Debrecenben ügyvéd, illetve 1929–1937 között a debrecen-pallagi mezőgazdasági akadémia mb. tanára, a jogi és közigazgatási tanszéket vezette. 1939-től bíró, 1942-től az újvidéki keleti kereskedelmi akadémia jogi tanszékét vezette főiskolai tanárként. 1947. dec. 19-től a debreceni Egyetemi Könyvtárban könyvtári asszisztens (beosztott főiskolai tanár). 1950. máj. 26-án azonnali hatállyal felmentették és rendelkezési állományba helyezték.

Rekt. lkt. 1723/1947–48., 2287/1947–48., 2981/1948–49. és 1868/1949–50. etsz., BTK Anyakönyvek.

Kondor Imre (Érmihályfalva, Bihar vm., 1911. jan. 3. – Budapest, 1990. júl. 19.) KÖNYVTÁRIGAZGATÓ, beosztott könyvtárnok, könyvtári segédőr, könyvtári gyakornok, beosztott gimnáziumi tanár, ÁDOB-gyakornok, önkéntes gyakornok. – Ref. Szülei: K. Imre debreceni MÁV gépfelvigyázó, Szabó Erzsébet. – Középiskolai tanulmányait a debreceni Református Kollégium gimnáziumában végezte, majd 1929-től a debreceni Tisza István-Tudományegyetem magyar–latin szakos hallgatója volt, ahol 1934-ben filozófiából doktorált. 1932. szept. 1-jétől a Bölcsészeti (filozófiai) Szeminárium díjtalan gyakornoka, 1939. szept. 1-jétől

fizetéstelen tanársegéde, 1947. szept. 1-jétől fizetéstelen adjunktusa. Emellett az Egyetemi Könyvtárban dolgozott: 1932. szept. 1-jétől önkéntes gyakornok, 1935. dec. 1-jétől ÁDOB-gyakornok, 1940. máj. 1-jétől beosztott gimnáziumi tanár, 1942. jan. 1-jétől könyvtári gyakornok, 1943. jan. 1-jétől könyvtári segédőr. 1941-ben „Az újkori filozófiatörténet rendszertani vonatkozásai” tárgykörből magántanárrá habilitáltak. 1943. febr. 1-jétől 1945. febr. 1-ig a kassai városi könyvtár igazgatója. 1945-től a Nemzeti Parasztpárt tagjaként nemzetgyűlési képviselő, résztvett az igazolóbizottságok munkájában. Közben 1945. febr. 12-től ismét a debreceni Egyetemi Könyvtárban dolgozott beosztott könyvtárnokként, 1945. márc. 26-tól megbízott, 1946. márc. 28-tól kinevezett könyvtárigazgató (bár politikai elfoglaltságai miatt többnyire Hankiss János franciaprofesszor helyettesítette). 1947. szept. 10-én a filozófia nyilvános rendes tanára lett. 1949 végén politikai okokból eltávolították tanszékéről, és a budapesti Műszaki Egyetem könyvtárigazgatója lett. 1956-os szerepvállalásáért 1958-ban elbocsátották. Ezután az Országos Pedagógiai Könyvtárban dolgozott szakozóként 1976-os nyugdíjazásáig. 1976–1986 között a pedagógiai múzeumban teremőr volt. – 1941. jún. 21-én vette feleségül Kóréh Erzsébet tanítónőt, gyermekeik: Imre (szül. Debrecen, 1943. máj. 21.) fizikus és András (szül. 1945. ápr. 3.). – Filozófiatörténettel foglalkozott (pl. *Előtanulmányok a tragikum metafizikájához*), nagy összefoglaló munkája: *Az európai filozófia problémáinak története*.

Ki Kicsoda (2004) I. 885.p., ÚMÉL. III. 1058–1059.pp., Gulyás XVI. 961.p., Habilitációs életrajz (hiányos), Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., Rekt. lkt. 2349/1945–46. etsz., BTK Anyakönyvek.

Kovács Mária (? – ?) DÍJNOK. – Életrajzi adatai ismeretlenek. Polgári iskolai tanári oklevelet szerzett. A Debreceni Tudományegyetemen 1918. jan. 1-jétől 1919. márc. 1-ig az Egyetemi Könyvtárban, 1919. márc. 16-tól az orvoskari dékáni hivatalban díjnok. Később a Rektori Hivatalban díjnok, 1923. jan. 11-től kezelő, majd 1923. máj. 24-től írógépkézelő 1924. nov. 1-jéig, amikor is lemondott, mert a debreceni r. kat. elemi iskolához tanítónővé választották meg.

Rekt. lkt. 90/1918–19., 1131/1919–20. és 409/1924–25. etsz.

Kovács Máté (Hajdúszoboszló, Hajdú vm., 1906. nov. 11. – Budapest, 1972. aug. 23.) KÖNYVTÁRIGAZGATÓ. – Ref. Szülei: K. Máté földműves, Korpás Lídia. – Középiskolai tanulmányait a hajdúszoboszlói polgári iskolában és a debreceni Fazekas Mihály Gimnáziumban végezte, majd 1925-től a Tisza István-Tudományegyetem hallgatója volt, ahol 1931-ben magyar–francia szakos tanári oklevelet szerzett, 1941-ben pedig magyar irodalomtörténetből doktorált (1927–28-ban és 1929–30-ban áll. ösztöndíjjal Párizsban tanult. 1931. szept. 1-jétől a nyíregyházi ág. ev. gimnázium, 1934. szept. 1-jétől az ottani fiú felsőkereskedelmi iskola helyettes tanára volt. 1935-ben visszakérült Debrecenbe: febr. 11-től a Fazekas Mihály, 1938. febr. 1-jétől az

egyetemi Gyakorló Gimnáziumban tanított. Megmaradt a kapcsolata az egyetemmel is: a Nyári Egyetem titkára, 1935. nov. 1-jétől 1943. aug. 31-ig a Francia Intézet fizetéstelen tanársegéde, ugyanakkor 1935. nov. 1-jétől 1937. szept. 30-ig és 1939. okt. 26-tól 1944 októberéig francia lektor. 1943. febr. 1-jétől a debreceni Tankerületi Főigazgatóság előadója, majd júl. 1-jétől az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető igazgatója Budapesten. A II. világháború után mint a Nemzeti Parasztpárt tagja, 1945. ápr. 28-tól a Vallás- és Köznevelési Minisztériumban dolgozott, előbb a pedagógiai, majd 1946. febr. 1-jétől az elnöki főosztályt vezette, 1947. ápr. 14-től államtitkár (ugyanakkor országgyűlési képviselő is). A kommunista hatalomátvétel után nem maradhatott a minisztériumban, 1949. ápr. 21-én a debreceni egyetemi könyvtár igazgatójává nevezték ki, igazgatósága alatt fejlődött a gyűjtemény nemzeti könyvtárrá. Közben 1952-től 1954-ig az MTA Könyvtárát is vezette. 1956. okt. 1-jétől az ELTE Könyvtártudományi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára volt. 1968-tól haláláig a Könyvtártudományi Tanulmányok szerkesztője. – 1932. júl. 11-én vette feleségül Török Ilonát, gyermekeik: Ágnes (szül. 1936.), Ilona (szül. 1938.) és Máté (szül. 1941.). – Eleinte Fazekas Mihállyal és XVIII. századi magyar irodalomtörténettel foglalkozott, majd teljesen a könyvtártudomány felé fordult munkássága (*A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében I–II.; A könyvtárszociológia alapproblémái*).

Ped. Arcképcsarnok (2004) 133–135.pp., KMKA. I. 550.p., ÚMÉL. III. 1144–1145.pp., Gulyás XVII. 376.p., ÚMIL. II. 1213.p., Bényei: Kovács 8–48.pp., Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., Rekt. lkt. 2333/1948–49. etsz., BTK Anyakönyvek.

Kölönte Gézané Maksay Mária (Kolozsvár, Kolozs vm., 1890. jan. 24. – Budapest, 1967. ápr. 21.) KÖNYVTÁRTISZT, könyvtár kezelőtiszt. – Ref. Szülei: Maksay János ref. egyházi főszámvevő, Köleséri Mária. – A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem könyvtárában volt fizetéstelen kezelő gyakornok, 1918. jún. 3-tól a Debreceni Tudományegyetem könyvtárában könyvtár kezelőtiszt, 1926. júl. 16-tól 1934. máj. 31-i nyugdíjazásáig könyvtártiszt. – 1918. aug. 10-én ment férjhez Kölönte Géza debreceni egyetemi quaestorhoz, gyermekeik: Sára (szül. Debrecen, 1919. okt. 7.) magyar–francia szakos debreceni bölcsészhallgató, Éva (szül. Debrecen, 1924. jan. 21.).

Évkönyv 1921/22. (Melléklet), Rekt. lkt. 1421/1917–18. etsz., Bereményi Gézané Balás Eszter közlése.

Kövendi Dénes (Kunmadaras, Jász-Nagykun-Szolnok vm., 1894. aug. 18. – Budapest, 1965. nov. 11.) DÍJNOK. – Ref. Szülei: K. Dénes kunmadarasi ref. lelkész, Szilágyi Róza. – Középiskolai tanulmányait a debreceni Református Kollégium főgimnáziumában végezte. Az Eötvös Kollégium tagjaként a Budapesti Tudományegyetem bölcsészhallgatója volt, ahol 1917-ben szerzett görög–latin szakos tanári oklevelet, 1918-ban pedig görög filológiából doktorált. 1916. szept. 1-

jétől 1917 júliusáig a debreceni Egyetemi Könyvtárban díjnok. 1917 szeptemberétől a karcagi ref. gimnázium tanára, de az 1918-as őszirózsás forradalom melletti kiállása miatt 1919-ben elbocsátották. 1921-től a pápai, 1923-tól a kunszentmiklósi ref. gimnázium tanára volt. 1932–34 között Humboldt-ösztöndíjjal a frankfurti egyetemen tanult. Az 1930-as évek végén a pécsi egyetemen próbált magántanári képesítést szerezni, de megakadályozták. 1940-ben pályázott a megüresedett debreceni ógörög tanszékre, de csak második helyen jelölték. 1948-ban a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen „Görög filozófiatörténet” tárgy körből magántanárrá habilitálták. 1949-től a budapesti Madách Imre Gimnázium tanára, majd 1951-től 1958-as nyugdíjazásáig az Országos Széchenyi Könyvtár főmunkatársa volt. 1956-ban az irodalomtudomány kandidátusa lett. – 1918-ban vette feleségül Kurdits Margit tanítónőt, volt debreceni egyetemi könyvtári díjnokot. – Görög filozófiatörténettel foglalkozott, főleg Herakleitos és Platon műveivel, elsősorban Platon ideatanával. Lefordította Platon nyolc dialógusát és sajtó alá rendezte Arany János Arisztophanész-fordítását.

RÜL. XII. 686.p., Gulyás XVII. 530–531.pp., Kövendi: Kövendi 6–34.pp., Évkönyv 1916/17. 116.p., Rekt. lkt. 220/1917–18. etsz.

Kristóf Árpád (? – ?) BEOSZTOTT GIMNÁZIUMI TANÁR. – Életrajzi adatai ismeretlenek. – 1940. jan. 8-án a makói tanfelügyelőségtől helyezték át a debreceni Egyetemi Könyvtárhoz beosztott gimnáziumi tanár (főiskolai képesítésű gyakornok) minőségben. 1941. márc. 12-én a minisztérium létszámfeletti egyetemi fogalmazó gyakornokká nevezte ki, de továbbra is a könyvtárban dolgozott. 1941. máj. 12-én áthelyezték a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemre segédfogalmazónak.

Rekt. lkt. 1798/1939–40., 2189/1940–41. és 3713/1940–41. etsz.

Kurdits Margit (? – ?) DÍJNOK. – Ref. Apja ref. igazgató tanító Tiszaroffon (Jász-Nagykun-Szolnok vm.). – A debreceni ref. Dóczi Intézetben tanult, tanítónői oklevelet szerzett. 1916. máj. 24-től a debreceni Egyetemi Könyvtárban önkéntes, 1916. júl. 1-jétől 1918. júl. 31-ig díjnok. – 1918-ban férjhez ment Kövendi Dénes karcagi gimnáziumi tanárhoz (volt debreceni egyetemi könyvtári díjnokhoz).

Kövendi: Kövendi 8–9.pp.

Lakner Ilona (Újgyháza, Szeben vm., 1901. márc. 17. – Debrecen, 1951. ápr. 7.) KÖNYVTÁRI SEGÉDŐR, könyvtári gyakornok, beosztott gimnáziumi tanár. – R. kat. Szülei: L. Géza ítéltőablai bíró Debrecenben, Czigliényi Margit. Nővére: L. Sarolta (szül. Pécs, Baranya vm., 1898. okt. 15.) történelem–magyar szakos debreceni bölcsészhallgató (1927-ben magyar történelemből doktorált), majd a debreceni r. kat. Svetits Leánygimnázium tanára. – 1920-ban a kolozsvári Marianum leánygimnáziumban érettségizett, majd 1920–1930 között a Debreceni

Tudományegyetem történelem–magyar szakos bölcsészhallgatója, de tanári oklevelet nem szerzett (1935-ben Szegeden doktorált). 1941. máj. 14-től a debreceni Tisza István-Tudományegyetem könyvtárában beosztott gimnáziumi tanár (főiskolai képesítésű gyakornok), 1942. jún. 27-től könyvtári gyakornok, 1944. jan. 1-jétől okt. 9-ig, majd 1945. ápr. 22-től haláláig könyvtári segédőr. – Hajadon maradt.

Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., DEK Személyi dosszié II. d. (605), Rekt. lkt. 2881/1940–41., 1665/1947–48. és 2981/1948–49. etsz.

Legeza Margit → Harsányi Gézáné Legeza Margit

Létay Ida (Hátszeg, Hunyad vm., 1910. jún. 28. – ?) ÁDOB-GYAKORNOK. – Unit. Apja: L. Gábor járásbíró Nagykállón. Nővére L. Margit (szül. Szászsebes, Alsó-Fehér vm., 1908. ápr. 11.) történelem–földrajz szakos debreceni bölcsészhallgató. – 1929-től a debreceni Tisza István-Tudományegyetem hallgatója volt, ahol 1934-ben szerzett magyar–francia szakos tanári oklevelet, 1947-ben pedig francia irodalomból doktorált. 1939. szept. 2-től az Egyetemi Könyvtárnál ÁDOB-gyakornok, 1941. jún. 1-jével áthelyezték az Országos Széchenyi Könyvtárba. – Disszertációjában egy Magyarországról szóló XVIII. századi francia útleírással foglalkozott.

Rekt. lkt. 3185/1940–41. etsz., BTK Anyakönyvek.

Maksay Mária → Kölönte Gézáné Maksay Mária

Medveczky Károly (Léva, Bars vm., 1889. aug. 25. – ?) MB. KÖNYVTÁRIGAZGATÓ, könyvtárőr. – Ág. ev. Szülei: medveczei és kisbesztercei Medveczky Károly orvos, semberi és dercsi Sembery Erzsébet. – Középiskolai tanulmányait a lévai piarista gimnáziumban végezte, majd mint Eötvös-kollégista a Budapesti Tudományegyetem hallgatója volt, ahol 1912-ben magyar–német szakos tanári oklevelet szerzett és finnugor nyelvészetből doktorált. 1911-től a kecskeméti, majd a verseci, 1912-től a debreceni főreáliskola helyettes, 1914-től a debreceni (1922-től Fazekas Mihály) főreáliskola rendes tanára 1925. jan. 31-ig. 1925. jan. 17-től 1929. ápr. 4-ig a debreceni Tisza István-Tudományegyetem könyvtárában könyvtárőr, egyúttal 1925. jan. 17-től 1929. jan. 4-ig mb. könyvtárigazgató (illetve még ápr. 4-ig helyettes az új igazgató, Nyireő István megérkezéséig). Mivel az egyetemi vezetés akarata ellenére nevezték ki könyvtárigazgatónak, feszült és ellenséges volt a viszonya az egyetemmel, a professzorokból álló Könyvtári Bizottsággal. Az 1926–27-es tanév első felében magyar nyelvészetet oktatott az egyetemi Tanárképzőintézetben. 1935. júl. 1-jétől 1944-ig(?) ismét a Fazekas Mihály Főreáliskolában (ill. Gimnáziumban) tanított. – Felesége Székely Erzsébet volt, fia M. László (szül. Debrecen, 1917. júl. 10.) díjas gyakornok, majd az ATOMKI tud. főmunkatársa. – Disszertációjában a votják nyelv szókészpésével foglalkozott. Írt színdarabot is (*Jubileum Diákfalván*).

Gulyás XVIII. 747–748.pp., Fazekas M. Gimn. Ért. 1912/13. – 1924/25., 1935/36. – 1943/44., Rekt. lkt. 1204/1924–25. etsz.

Mihalovich Szüts Margit (Debrecen, 1884. jan. 30. – ?) DÍJNOK. – Ref. Szülei: Mihalovich Szücs János számtanácsos, Kabai Nagy Irma. – A Debreceni Tudományegyetem jogi karán az államszáviteli tanfolyamot végezte el. 1917. aug. 10-től az Egyetemi Könyvtárban díjnok, majd 1918. jan. 31-én átkerült a Raktári Hivatalba: előbb díjnok, 1920. aug. 31-től kezelő, 1922. jún. 14-től irodasegéd-tiszt, 1926. jún. 14-től irodatiszt (1940. dec. 30-án irodafőtiszt címmel tüntették ki), 1941. júl. 1-jétől irodafőtiszt, majd később irodaigazgató. 1949. dec. 1-jével nyugdíjazták. – Hajadon maradt.

Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., Rekt. Ikt. 1161/1916–17., 2140/1932–33., 1651/1940–41., 2981/1948–49. és 848/1949–50. etsz.

Murányi József (Szigetbecse, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., 1900. – ?) KÖNYVTÁRI ASSZISZTENS. – Apja: M. András földműves. – A budapesti áll. pedagógiai főiskola tanársegéde volt. 1948. nov. 20-án a debreceni Egyetemi Könyvtárba helyezték át, ahol könyvtári asszisztensként dolgozott 1950. máj. 26-ig, amikor azonnali hatállyal felmentették és rendelkezési állományba helyezték.

Rekt. Ikt. 24/1948–49., 1867/1948–49. és 2981/1948–49. etsz.

Nagy Mária (? – ?) BEOSZTOTT ÁLL. TANÍTÓNŐ. – Életrajzi adatai ismeretlenek. Mint menekült nagyszelmenci (Ung vm.) áll. népiskolai tanítónőt a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium 1920. júl. 14-én a debreceni Egyetemi Könyvtárhoz osztott be szolgálattételre, majd 1922. júl. 4-én elbocsátotta.

Rekt. Ikt. 1673/1919–20. és 2315/1921–22. etsz.

Nyireő István, székelyudvarhelyi (Nagybánya, Szatmár vm., 1893. márc. 20. – Budapest, 1977. máj. 15.) KÖNYVTÁRIGAZGATÓ, könyvtárőr. – Ref. Szülei: Ny. Sándor ügyvéd, városi tiszt ügyész, Ember Gizella. Nővére, Ny. Éva (szül. Nagybánya, 1885.) budapesti polgári iskolai tanárnő. – Középiskolai tanulmányait a nagybányai áll. főgimnáziumban végezte, majd a budapesti és a kolozsvári egyetem jogi és bölcsészeti karain tanult, 1917-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen államtudományi doktorátust szerzett. 1915 augusztusától 1918 januárjáig katonai szolgálatot teljesített az I. világháborúban, 40%-os rokkantként szerelték le. 1916-tól a kolozsvári egyetemi könyvtár gyakornoka, 1918-ban könyvtártiszt lett. 1918 októberében áthelyezték a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárába, ahol 1919 januárjában könyvtárőrré lépett elő. 1919. jan. 28-án a pozsonyi bölcsészkaron a könyvtár tanlektorává választották, megbízatása az egyetem Pécsre kerülése után is megmaradt. Pozsony cseh megszállása után az egyetem és a budapesti minisztérium között titkos futárszolgálatot végzett, ezért 1919 augusztusában a cseh–szlovák hatóság állásától megfosztotta. Ezután Budapesten a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségén dolgozott, 1923-ban a Magyar Nemzeti

Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárához a nyomtatványosztályra osztották be. 1923–28 között nyaranta Európa nagy könyvtárait tanulmányozta, majd 1927–28-ban az ő tervei alapján készült az OSZK belső átépítése. 1929. jan. 4-én a debreceni Tisza István-Tudományegyetemhez könyvtártisztte nevezték ki és megbízott könyvtárigazgató is lett. 1932. febr. 10-től 1944 októberéig egyetemi könyvtárigazgató, az ő tervei szerint készült az akkor felépült főépületben a könyvtár berendezése; igazgatósága idején a negyvenezer kötetes állományból félmillió kötetes modern könyvtárat alakított ki. 1930-ban a debreceni bölcsészkaron „Könyvtártudomány” tárgykörből magántanárrá habilitálták. 1945-től Budapesten az Akadémiai Könyvtár munkatársa, ahol a különgyűjtemények és az olvasótermek megtervezésével bízták meg. 1954-től az MTA Földrajzi Könyv- és Térképtárában dolgozott. 1944-ig a Magyar Nemzetpolitikai Társaság debreceni csoportjának elnöke volt. – 1919. okt. 1-jén vette feleségül kökösi Orbók Piroskát (O. Ferenc kolozsvári, majd szegedi egyetemi quaestor leányát), gyermekük: Mária Piroska (szül. 1938.). – Könyvtártudományi és népművelési szakkérdésekkel foglalkozott (*Könyveink és nemzeti kulturánk; A megcsonkított Magyarország múzeumi és könyvtári közművelődésügye; Az iskolán kívüli népművelés eszközei; A könyvtártudomány mai törekvései*).

KMKA. II. 765.p., ÚMÉL. IV. 1113.p., Gulyás XIX. 658–659.pp., Erzsébet Tud. Egy. II. 717–720.pp., Évkönyv 1941/42. 229–230.pp., Magyar Közalkalmazottak 558.p., Habilitációs életrajz, Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942.

Otrokocsi Nagy Gábor; *otrokocsi Nagy Gábor* (Debrecen, 1915. jún. 6. – Budapest, 1973. máj. 4.) ÖNKÉNTES GYAKORNOK. – Ref. Szülei: otrokocsi Nagy Kálmán járási tisztiorvos, Szártory Petronella. Nővére otrokocsi Nagy Klára (szül. Debrecen, 1906. febr. 22.) német–francia szakos debreceni bölcsészhallgató. – Középiskolai tanulmányait a debreceni ref. főgimnáziumban végezte, majd 1933-tól a debreceni Tisza István-Tudományegyetem hallgatója volt, ahol 1937-ben magyar irodalomtörténetből doktorált, 1938-ban pedig magyar–német szakos tanári oklevelet szerzett (egy félévet a berlini egyetemen is hallgatott). 1937. okt. 1-jétől pár hétig önkéntes gyakornok az Egyetemi Könyvtárban. 1939. márc. 1-jétől 1940. aug. 31-ig a Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium fizetéstelen tanársegéde. 1940-től a hódmezővásárhelyi, 1942-től a debreceni ref. gimnázium tanára, 1952-től haláláig az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa, utóbb osztályvezetője volt. Autóbalesetben halt meg. – Felesége Nagy Edit tanítóképzőintézeti tanár. – Disszertációjában a középkori kódexek miszticizmusával foglalkozott, a negyvenes években stílustörténeti munkákat írt. Nevét szólás- és közmondásgyűjteményei (*Mi fán terem?; Magyar szólások és közmondások*) és a *Magyar szinonimaszótár* megalkotása tette ismertté.

Ped. Arcképcsarnok (2004) 168–169.pp., KMKA. II. 732. és 736.pp., ÚMÉL. IV. 937–938.pp., Gulyás XIX. 101.p., ÚMIL. II. 1556.p., Szolgálati Táblázatok, BTK Anyakönyvek.

Pakucs Béla (? – ?) BEOSZTOTT GIMNÁZIUMI TANÁR. – Életrajzi adatai ismeretlenek. – Mint okleveles középiskolai tanár a pécsi egyetemi Tanárképzőintézet alkalmazottja volt. 1939. szept. 22-én beosztott gimnáziumi tanárként áthelyezték a debreceni Egyetemi Könyvtárhoz. Betegsége, majd katonai szolgálata miatt könyvtári szolgálatot nem teljesített. Valószínűleg 1939 november végén törölték a debreceni egyetemi alkalmazottak közül.

Rekt. lkt. 238/1939–40. és 1116/1939–40. etsz.

Pankotay Ella (Felsővisó, Máramaros vm., 1914. júl. 28. – ?) ÁDOB-GYAKORNOK, díjnok. – Ref. Szülei: Pankotay (pankotai Jósa) Károly egri telekkönyvvezető, Szalay Emma. – Középiskolai tanulmányait az egri Angolkisasszonyoknál végezte, majd 1933-tól a debreceni Tisza István-Tudományegyetem hallgatója volt, ahol 1938-ban magyar–latin szakos tanári oklevelet szerzett és magyar irodalomtörténetből doktorált, „sub auspiciis Gubernatoris” (kormányzói gyűrés) doktorrá avatták. 1939. jan. 7-től jún. 30-ig óraadó tanár volt a Dóczi Leánygimnáziumban, 1939. szept. 25-től 1941. jan. 30-ig óraadó és felügyelő tanár a kecskeméti Ref. Leánygimnáziumban. 1941. febr. 7-től a debreceni Egyetemi Könyvtárban díjnok, 1941. máj. 15-től 1942-ig (?) ÁDOB-gyakornok. – Disszertációjában Tormay Cecile-lel foglalkozott.

Rekt. lkt. 2880/1940–41. etsz., BTK Anyakönyvek.

Pap Katalin → Tankó Béláné Pap Katalin

Pápay József; *Pápai József* (Nagyigmánd, Komárom vm., 1873. júl. 1. – Debrecen, 1931. jún. 9.) MB. KÖNYVTÁRIGAZGATÓ. – Ref. Szülei: Pápai József földműves, Somogyi Erzsébet. – Középiskolai tanulmányait a pápai ref. gimnáziumban végezte, majd 1892-től a budapesti tudományegyetem hallgatója, ahol 1897-ben magyar–latin–francia szakos tanári oklevelet szerzett és doktorált. 1898–99-ben nyelvész szakértőként részt vett gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciójában, a csuvas és az osztják népet tanulmányozta. 1901. jan. 1-jétől a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában helyettes, 1903. febr. 14-től rendes könyvtártiszt, majd 1908. febr. 17-től alkönyvtárnok. 1908. szept. 1-jétől a debreceni Református Kollégium Bölcsészeti Akadémiáján a magyar nyelvészet professzora, majd 1914. aug. 26-án a megalakuló Debreceni Tudományegyetemen a magyar nyelvtudomány és az összehasonlító finn-ugor és ural-altáji nyelvészet nyilvános rendes tanára lett. 1916. jan. 21-től májusig Tankó Béla filozófiaprofesszorral helyettesítette a Germán Philológiai Szemináriumot (Huss Richárd németprofesszor harctéri szolgálata alatt). Az első tanévben (1914–15) az egyetem prorektora volt, az 1917–18-as tanévben pedig a Bölcsészettudományi Kar dékánja. 1907-ben az MTA Marczibányi-jutalmát kapta, majd 1908-ban a Magyar Tudományos Akadémia

levelező tagja lett. 1915-ben a Debreceni Tudományegyetem díszdoktorává avatták, az intézmény megalakulása után elsőként. 1924. jan. 1-jétől jún. 18-ig az Egyetemi Könyvtár megbízott igazgatói tisztségét is betöltötte. – 1900. okt. 24-én vette feleségül felsőeöri Szarka Antóniát, gyermekeik: József (szül. 1902. máj. 28.), Endre (szül. 1915. aug. 17.) és Irén (szül. 1917. okt. 6.). – Megfejtette Reguly Antal osztják gyűjteményének szövegét. Tanulmányútjának eredményeit részben publikálta csak (*Osztják Népköltési Gyűjtemény; Északi osztják nyelvtanulmányok; A rokonnépek és nyelvek*, stb.).

ÚMÉL. V. 113–114.pp., Szinnyei X. 376–378.pp. (P. Károly név alatt!), ÚMIL. III. 1700.p., Évkönyv 1929/30. 132.p., Adorjáni–Nagy: Pápay 7–8., 18. és 54–58.pp., Magyar Közalkalmazottak 577.p., Szolgálati Táblázatok, Rekt. lkt. 558/1917–18. és 2741/1923–24. etsz.

Pfeiffer Károly (később: Jenei Károly) (Budapest, 1903. máj. 22. – Budapest, 1983. ápr. 25.) KÖNYVTÁRI SEGÉDTISZT, díjnok, kisegítő díjnok. – R. kat. Szülei: P. Károly, Omakhelyi Katalin. – 1923-ban az egri ciszterci gimnáziumban érettségizett, majd Egerben papnövendék, de az első év után kilépett. 1924–1928 között a debreceni Tisza István-Tudományegyetem jogi karán tanult, végül a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen szerzett államtudományi doktorátust. A debreceni egyetemi Gazdasági Hivatalánál 1924. okt. 1-jétől kisegítő díjnok, majd okt. 16-tól díjnok. 1930. ápr. 25-től ugyanilyen minőségben az Egyetemi Könyvtárhoz került át, ahol később könyvtári segédtiszt. 1930–31-ben három félévet tanult a bölcsészkaron, az 1935–36-os tanév II. felét a bécsi Collegium Hungaricum tagjaként könyvtártudományi tanulmányokkal töltötte, négy hónapig a bécsi egyetemi könyvtárban is dolgozott. Debreceni könyvtári segédtiszt állásáról 1939. febr. 8-án mondott le, mert Fejér vármegye főlevéltárnoka lett. 1940-től az Alba Regia Atlétikai Klub (ARAK) futballcsapatának intézője, majd az egyesület 1950-es feloszlásáig elnöke. 1945 áprilisától a Szociáldemokrata Párt, majd az egyesülés után az MDP tagja. 1956 tavaszán koholt vádak alapján három év börtönre ítélték. A forradalom alatt kiszabadult, és pályáját előbb a budapesti 2. sz. Áll. Levéltárban, majd a nyíregyházi levéltárban folytatta. 1957-től a budapesti Központi Gazdasági Levéltárban dolgozott. 1962-től a Magyar Országos Levéltár osztályvezetője 1971. júl. 1-jei nyugdíjazásáig. – Technikatörténettel foglalkozott, több gyár, üzem történetét írta meg (pl. *Az Orion Rádió és Villamossági Vállalat története 1913–1963.; Az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár története 1899–1980.; A Telefongyár története 1876–1976.*). Mint főlevéltáros 1940-ben Fejér vármegye 1848-as zsidóösszeírását tette közzé.

MÉL. IV. 420.p. [UMEL.-ből kimaradt!], RÜL. X. 751–752.pp., DEK Személyi dosszié III. d. (606.), Rekt. lkt. 1618/1935–36., 2624/1936–37. és 2126/1938–39. etsz., BTK Anyakönyvek, Jogi Anyakönyvek, Várnai Zita (Fejér Megyei Levéltár) közlése.

Puskás Mária (? – ?) KEZELŐ GYAKORNOK. – Életrajzi adatai ismeretlenek. 1915. jún. 1-jétől 1919. okt. 4-ig a kolozsvári egyetemi könyvtárban volt díjtalan kezelő gyakornok. 1919. okt. 14-től a debreceni Egyetemi Könyvtárban szolgált 1921 szeptemberéig, amikor eltávozott Debrecenből.

Rekt. lkt. 228/1919–20. és 197/1921–22. etsz.

Sarkady Ida (Szilágysomlyó, Szilágy vm., 1896. szept. 27. – ?) LEVÉLTÁRI TISZT, levéltári segédtsízt, könyvtári gyakornok, gazdasági hivatali gyakornok, díjnok. – Ref. Szülei: S. Mihály tisztviselő, Radványi Vilma. – 1914. okt. 1-jétől Furtán (Bihar vm.) helyettes, 1916. jan. 1-jétől Tiszaderzsén (Jász-Nagykun-Szolnok vm.), majd 1919. ápr. 1-jétől Gödöllőn (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) ref. elemi népiskolai tanítónő volt. 1931-ben a debreceni Tisza István-Tudományegyetem teológiai karán vallástanári oklevelet szerzett, majd 1932. szept. 1-jétől 1935. okt. 1-ig a nyíregyházi ref. Leánykálvineum polgári iskola és tanítóképzőben helyettes vallástanár és internátusi felügyelő. 1935. okt. 1-jétől a debreceni egyetemi Gazdasági Hivatalnál díjnok, majd az Egyetemi Könyvtárba került át: 1935. nov. 1-jétől díjnok (1939. júl. 1-jétől 1940. dec. 31-ig gazdasági hivatali gyakornok is), 1941. jan. 1-jétől könyvtári gyakornok, 1941. júl. 1-jétől levéltári segédtsízt, 1945. jún. 30-tól levéltári tiszt, 1950. márc. 14-től tudományos kutató (a szerzeményezési részlegen), 1951. jan. 1-jétől könyvtáros (ugyanitt). Átszervezés folytán 1955. aug. 31-től ismét tudományos kutató, 1957. máj. 31-től osztályvezető helyettes. 1937-ben könyvtárosi szaktanfolyamot végzett. – Hajadon maradt.

Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., DEK Személyi dosszié III.d. (606.), Rekt. lkt. 1618/1935–36., 1644/1935–36., 4071/1938–39., 21/1947–48. és 1994/1948–49. etsz.

Szabliński vel Krawczyk, Wladislaw (Szabliniszki László) (Varsó, Lengyelország, 1912. dec. 7. – ?) LEKTOR. – R. kat. (lengyel anyanyelvű). Szülei: Sz. Aleksander ny. vasutas, Radzicka Stanislava. – A magyar–lengyel kultúregyezményt követően 1935. szept. 1-jétől lengyel lektor a debreceni Tisza István-Tudományegyetemen, 1942 februárjáig tartott előadásokat. Előbb a varsói egyetemen tanult, 1939 januárjától 1943-ig debreceni egyetemi bölcsészhallgató. 1941. júl. 19-től gyakornok az Egyetemi Könyvtárban. 1944 februárjában Divéky Adorján professzor (a varsói Magyar Intézet volt igazgatója) javaslatára újra akarták indítani a lektorátust, de a német megszállás miatt ez már nem valósulhatott meg.

BTK Anyakönyvek, BTK 416/1943–44. sz.

Szabó Etelka (Debrecen, 1911. szept. 6. – Debrecen, 1996. márc. 20.) BEOSZTOTT GIMNÁZIUMI TANÁR, díjnok, önkéntes gyakornok. – Ref. Szülei: Sz. Márton ref. főgimnáziumi tanár, Kolozsváry Mária. – Középiskolai tanulmányait a debreceni ref. leánygimnáziumban végezte, majd 1929-től a debreceni Tisza István-Tudomány-

egyetem bölcsészhallgatója volt, ahol 1934-ben szerzett német–francia szakos tanári oklevelet. A debreceni Egyetemi Könyvtárban 1936. febr. 1-jétől önkéntes gyakornok, 1937. szept. 1-jétől díjnok, 1941. jan. 1-jétől beosztott gimnáziumi tanár (főiskolai képesítésű gyakornok), amelyről 1946. júl. 1-jén mondott le. 1944. okt. 21-től 1946. jan. 9-ig ideiglenes díjnokként a Bör- és Nemikórtani Klinikára osztották be, az elmenekült irodai tisztviselő helyett az irodai teendőket végezte, majd annak visszatérése után 1945. júl. 10-től a klinika könyvtári anyagát rendezte. – 1946. júl. 20-án férjhez ment Skutta Árpád magántanárhoz, a bőrgyógyászat helyettes professzorához és a Bör- és Nemikórtani Klinika mb. igazgatójához, leányuk: S. Franciska, a debreceni Francia Tanszék oktatója.

Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., Rekt. Ikt. 3410/1936–37., 1621/1940–41. és 1422/1945–46. etsz., BTK Anyakönyvek, Skutta Franciska közlése.

Szabó György (Érszentkirály, Szilágy vm., 1889. febr. 11. – Debrecen, 1950. márc. 1.) HELYETTES MB. KÖNYVTÁRIGAZGATÓ, könyvtárőr, könyvtártiszt. – Ref. Szülei: nemes Szabó Zsigmond földműves, botfalvi Nagy Róza. – 1906–1908, illetve 1912–14 között a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem bölcsészkarán tanult, de tanári oklevelet nem szerzett. Emellett a kolozsvári egyetemi könyvtárban 1906. nov. 20-tól rapidíjas, 1913. jún. 18-tól fizetéstelen könyvtártiszt. Harcolt az I. világháborúban. A Debreceni Tudományegyetem kialakuló egyetemi könyvtáránál 1918. jún. 3-tól ideiglenes, majd júl. 15-től kinevezett könyvtártiszt, 1926. febr. 23-tól könyvtárőr. Mint másfél évtizedes gyakorlattal rendelkező könyvtáros, a húszas években többnyire ő irányította a könyvtár ügyeit, biztosítva az állandó munkát a változó igazgatóság és a szakmai ügyekben sokszor inkompetens és együttműködésre nem hajlandó Könyvtári Bizottság (illetve az egyetemi vezetés) ellenében. Több ízben is helyettes megbízott könyvtárigazgató volt: 1920. jan. 1-jétől febr. 11-ig, majd 1920. ápr. 26-tól 1922. febr. 1-ig (Csige Varga Antal igazgató felfüggesztése után), 1924. jún. 18-tól 1925. jan. 17-ig (Tankó, Szentpétery, Pápay professzor-igazgatók után), majd 1944. szept. 27-től 1945. márc. 26-ig. Nagy szerepe volt a könyvtár II. világháború utáni újjászervezésében. Elhatalmasodó daganatos betegsége miatt saját kérelmére 1947. máj. 1-jével nyugdíjazták.

Korompainé: Szabó 367–378.pp., Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., Rekt. Ikt. 1715/1921–22., 2624/1936–37. és 1985/1946–47.

Szabó István (Ilk, Szatmár vm., 1920. jan. 3. – ?) KÖNYVTÁRI SEGÉDŐR, könyvtári gyakornok, önkéntes gyakornok. – Ref. Szülei: B. Szabó István kisbirtokos, Kovács Viola. – A debreceni Tisza István-Tudományegyetemen 1942-ben ref. lelkészi oklevelet szerzett, majd 1942–44 között bölcsészhallgató, de a háború miatt csak 1948-ban szerzett magyar–német szakos tanári oklevelet (1946. márc. 14-én doktorált volna magyar irodalomtörténetből, amire végülis nem került sor). 1943.

Mudrák József *A Debreceni Egyetemi Könyvtár tisztviselői...*

febr. 15-től a debreceni Egyetemi Könyvtárban önkéntes gyakornok, 1943. jún. 30-tól 1944. okt. 8-ig könyvtári gyakornok. A II. világháború után 1945 szeptemberétől 1946. márc. 13-i lemondásáig könyvtári segédőr. – Disszertációjában a magyar protestáns folyóiratokban 1880-ig szereplő szépíróinkkal foglalkozott.

Rekt. lkt. 3178/1942–43. és 2044/1945–46. etsz., BTK Anyakönyvek.

Szabó Katalin (? – ?) DÍJNOK. – Életrajzi adatai ismeretlenek. 1917. aug. 31-től 1919. márc. 1-ig a debreceni Egyetemi Könyvtárban volt díjnok.

Évkönyv 1916/17. 116.p., Rekt. lkt. 220/1917–18. és 604/1918–19. etsz.

Szabó Pál, vitéz (Nemesvita, Zala vm., 1890. jan. 24. – Budapest, 1977. márc. 6.) KÖNYVTÁRTISZT, könyvtári gyakornok. – R. kat. Szülei: Sz. János veszprémi piarista gimnáziumi tanár, majd nemesvitai kántortanító, Fábián Mária. – Középiskolai tanulmányait Keszthelyen, Esztergomban és Veszprémben végezte. Eredetileg papnak készült, így előbb 1909-ben elvégezte a veszprémi hittudományi főiskolát, majd 1910–1913 között a római Szent Gergely Egyetemen tanult, ahol 1912-ben filozófiából doktorált. Az I. világháborúban 1915-től frontszolgálatot teljesített, majd súlyosan megsebesült, ezért 1924. jún. 15-én vitézzé avatták. 1917–18-ban a Debreceni Tudományegyetem bölcsészkarán, majd 1929-ben a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen tanult. 1919. márc. 1-jétől a debreceni Egyetemi Könyvtárban könyvtári gyakornok, 1922. nov. 30-tól könyvtártiszt. 1929. jan. 4-én saját kérésére áthelyezték a pécsi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárába. Emellett az 1928–29-es tanévben Olaszországban folytatott tanulmányokat áll. ösztöndíjjal, majd 1929-től 1933-ig a pécsi fiú felsőkereskedelmi iskolában olaszt tanított. 1936-ban áthelyezték a budapesti Műegyetem könyvtárába, 1939 decemberétől főkönyvtárnok, 1950-ben nyugdíjazták. – 1929 áprilisában vette feleségül Fehér Máriát, fiaik: Pál és Szilárd. – Keresztényszocialista munkásszerveződéssel, bibliográfia-összeállítással, felsőoktatás-történettel foglalkozott, különösen a pécsi egyetem történetével, nagyszabású munkája: *A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága I–II.*

ÜMÉL. VI. 71–72.pp., Erzsébet Tud. Egy. II. 882–885.pp., Rekt. lkt. 1715/1921–22. etsz., BTK Anyakönyvek.

Szele György (Tépe, Bihar vm., 1890. febr. 4. – ?) ALKÖNYVTÁRNOK, könyvtári segédőr, könyvtártiszt, könyvtári segéd tiszt, könyvtári gyakornok. – Ref. Szülei: Sz. György, Tóth Vilma. – Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen végezte, ahol 1914-ben szerzett történelem–földrajz szakos tanári oklevelet. Az 1913–14-es tanévben a szatmárnémeti ref. főgimnázium helyettes tanára. 1914 szeptemberében Kolozsvárott történelemből doktorált volna, de a közben kitört I. világháborúban katonai szolgálatra hívták be, így a doktorálás elmaradt. 1919. márc. 1-jétől a Debreceni Tudományegyetem kialakuló

könyvtárában könyvtári gyakornok, 1926. febr. 23-tól könyvtári segédtsízt (1927. okt. 28. – 1928. okt. 8. között szolgálattételre a Diákjóléti Irodához volt rendelve), 1935-től könyvtártiszt. 1941. nov. 10-től könyvtári segédőr, 1942. jan. 1-jétől 1944. okt. 8-ig alkönyvtárnok. Mivel 1944 áprilisa-augusztusa között a Hajdúföld c. debreceni újságban több fasiszta cikket publikált, 1945-ben az Igazolóbizottság állásától való megfosztásra ítélte, majd fellebbezés után a Népbíróság az ítéletet nyugdíjazásra enyhítette. Végülis 1945. nov. 30-cal nyugdíjazták. – 1927. jún. 20-án vette feleségül Fenyvessy Margitot, leányuk: Margit (szül. 1928.). – Disszertációjában a székelyudvarhelyi nemesség és polgárság XVIII–XIX. század fordulóján lezajlott kiváltságjogi perével foglalkozott.

Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., DEK Személyi dosszié III. (606.d.), Rekt. Ikt. 1715/1921–22., 2624/1936–37., 2371/1944–45., 1168/1945–46. és 2380/1945–46. etsz.

Szentpétery Imre (Középpalojta, Hont vm., 1878. szept. 23. – Budapest, 1950. júl. 14.), MB. KÖNYVTÁRIGAZGATÓ. – R. kat. Szülei: Sz. Aurél, Ruzsonyi Mária. – A budapesti tudományegyetemen 1902-ben szerzett tanári oklevelet, előzőleg 1901-ben doktorált. Tanult a strassburgi és a berlini egyetemen is. A lugosi, majd a budapesti V. kerületi főgimnázium tanára volt, 1914-ben a budapesti egyetemen “Oklevéltan” tárgykörből magántanárrá habilitáltak. 1918. okt. 2-án a Debreceni Tudományegyetemen a Közép- és újkori egyetemes történelem nyilvános rendes tanárává nevezték ki. 1922. febr. 28-tól 1923. dec. 31-ig az Egyetemi Könyvtár megbízott igazgatója is volt. 1923. aug. 21-én egykori mestere, Fejérfpataky László helyére, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Oklevéltan és címetan (1945-től Történeti segédtudományok) Tanszékre helyezték át (1923. dec. 22-ig még helyettesként vezette debreceni tanszékét). 1917-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1929-ben rendes tagja lett, 1949-ben megfosztották tagságától. Tanítványai 1938-ban emlékkönyvet adtak ki tiszteletére. – Felesége Putnoky Mária volt, gyermekeik: Klára (szül. Lugos, Krassó-Szörény vm., 1910. okt. 26.) és Imre (szül. Lugos, 1912. ápr. 3.) történész, könyvtári asszisztens. – Szűkebb témaköre az oklevéltan volt, *Oklevéltani naptár, Chronologia, Magyar Oklevéltan* c. munkái ma is alapművek. Foglalkozott forráskiadással (legjelentősebb az 1937-es *Scriptores rerum...*-gyűjtemény), megírta a budapesti bölcsészkar történetét.

KMKA. II. 1012.p., ÚMÉL. VI. 370.pp., RÚL. XVII. 417.p., Szinyei XIII. 770–771.pp., Gerő 347.p., Évkönyv 1922/23. 120–121.pp., Rekt. Ikt. 558/1918–19. etsz.

Szentpétery Imre (Lugos, Krassó-Szörény vm., 1912. ápr. 3. – Budapest, 1964. aug. 1.) KÖNYVTÁRI ASSZISZTENS. – R. kat. Szülei: Sz. Imre történész, debreceni, majd budapesti ny. r. tanár, Putnoky Mária. – 1934-ben az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen történelem–latin szakos tanári oklevelet szerzett és magyar történelemből doktorált. Az 1934–35-ös

tanévben áll. ösztöndíjjal a bécsi udvari kamarai levéltárban folytatott kutatásokat. 1935-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban tanügyi fogalmazó, majd osztálytanácsos. 1948. aug. 30-án itteni állásától felmentették és a debreceni Egyetemi Könyvtárba osztották be könyvtári asszisztensnek, majd szept. 6-án mégis az MTA könyvtárába helyezték át. 1949-ben rendelkezési állományba helyezték, 1950-ben elbocsátották, majd kitelepítették. 1953–58 között a budapesti Zeneakadémia könyvtárának munkatársa volt. – Késő középkori magyar történelmi kérdésekkel foglalkozott (pl. *A tárnoki ítéltábla kialakulása; A pozsonyi és szepesi kamara viszonya a XVI. században*).

ÚMÉL. VI. 370–371.pp., Rekt. Ikt. 45/1948–49. és 68/1948–49. etsz.

Tankó Béla, illyefalvi (Borberek, Alsó-Fehér vm., 1876. okt. 1. – Debrecen, 1946. jan. 26.) MB. KÖNYVTÁRIGAZGATÓ. – Ref. Szülei: illyefalvi Tankó József ref. lelkész, Verkóczy Karolina. – Középiskolai tanulmányait a szászvárosi (Hunyad vm.) gimnáziumban végezte, majd teológushallgató 1894-től Nagyenyeden, 1895-től a kolozsvári teológiai akadémián és bölcsészhallgató az egyetemen. 1899-ben vallástanári oklevelet szerzett, 1909-ben pedig bölcsészdoktorátust tett. 1898-ban egy évet ösztöndíjasként az edinburghi egyetemen töltött. 1900-tól a szászvárosi gimnázium helyettes, 1901-től rendes tanára. 1914-ben a kolozsvári tudományegyetemen magántanárrá habilitálták, majd ugyanazon év aug. 26-án a megalakuló debreceni egyetemen a bölcsészet (filozófia) nyilvános rendkívüli tanára lett (nyilvános rendes tanárrá 1916. nov. 28-án nevezték ki). 1916-ban meghívták a kolozsvári egyetemre filozófiaprofesszornak, de nem fogadta el. 1915. jan. 1-jétől 1922. szept. 23-ig angol lektor is volt. A filozófia-pedagógia tanszékének szétválasztásáig pedagógiát is oktatott. 1916 decemberétől 1918. jún. 8-ig (Mitrovics Gyula professzori kinevezéséig), majd 1942. jan. 28-tól jún. 30-ig (Mitrovics nyugalomba vonulása után), illetve a háború alatt és után 1944. dec. 11-től 1945. jún. 8-ig helyettesítette a pedagógia tanszékét. Ezenkívül 1945. szept. 5-től haláláig Hankiss Jánossal és Benigny Gyulával együtt helyettesítette a Fest Sándor halála után üresen maradt angol tanszékét is. Rövid ideig, 1922. febr. 1-jétől 28-ig az Egyetemi Könyvtár megbízott igazgatója is volt. 1927-ben Hankiss Jánossal és Milleker Rezsővel együtt kezdeményezője volt a debreceni Nyári Egyetem elindításának. Az 1920–21-es és az 1940–41-es tanévben a Bölcsészettudományi Kar dékánja, az 1936–37-es tanévben a debreceni Tisza István-Tudományegyetem rektora. 1912-ben a Magyar Tudományos Akadémia Gorove-díját nyerte el. Favágás közben, szívrohamban halt meg. – 1902. okt. 25-én vette feleségül Nagy Ida ovónőt, fia Béla (szül. Szászváros, 1905. nov. 5.) a későbbi kémia-professzor. – A Böhm Károly kolozsvári filozófiaprofesszor köré szerveződött Erdélyi Iskola tagjaként újkantiánus értékelmélettel, a filozófia és a szabadság problematikájával foglalkozott. Elemezte mestere, Böhm munkásságát is (*Böhm és Kant*).

Ped. Arcképcsarnok (2005) 184–187.pp., ÚMÉL. VI. 611–612.pp., Szinnyi XIII. 1286–1287.pp., Évkönyv 1941/42. 203.p., Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942.

Tankó Béláné Pap Katalin (Kolozsvár, Kolozs vm., 1909. júl. 21. –) KÖNYVTÁRI GYAKORNOK, ÁDOB-gyakornok, önkéntes gyakornok. – Ág. ev. Szülei: P. Károly nyilvános rendes tanár, debreceni irodalomprofesszor, szepesszombati Genersich Klotild. Öccse: ifj. P. Károly (szül. Kolozsvár, 1910. szept. 22.) orvos, magántanár. – 1927-től a debreceni Tisza István-Tudományegyetem bölcsészhallgatója volt, ahol 1932-ben szerzett német–francia szakos tanári oklevelet. 1933. márc. 20-tól a debreceni Egyetemi Könyvtárban önkéntes gyakornok, 1934. márc. 15-től ÁDOB-gyakornok, 1935-től 1944. okt. 9-ig, majd 1945. máj. 6-tól 1949-ig könyvtári gyakornok. – 1935. jan. 26-án ment férjhez ifj. Tankó Béla tanársegédhez (a későbbi vegyészprofesszorhoz), gyermekeik: Enikő (szül. 1938. márc. 23.), Béla (szül. 1939. okt. 9.), László (szül. 1941. szept. 3.) és Attila (szül. 1947. máj. 1.). Egy. Alkalmazottak 1943., Nyilvántartási lapok 1942., BTK Anyakönyvek.

Uzonyi Ferenc (Hajdúböszörmény, Hajdú vm., 1884. jún. 22. – Budapest, 1972. nov. 23.) KÖNYVTÁRŐR, könyvtári gyakornok. – Ref. – A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem bölcsészkarán tanult, ahol 1909-ben földrajz–természettan szakos tanári oklevelet szerzett, 1910-ben pedig doktorált. 1909-től a pozsonyi áll. főreáliskolában, 1911–12-ben a bánffyahunyadi áll. polgári iskolában helyettes tanár, majd a kolozsvári egyetemi Földrajzi Intézetben térképész, ill. asszisztens. Harcolt az I. világháborúban. 1921-ben a debrecen-pallagi mezőgazdasági akadémián szerzett oklevelet, azután az 1921–22-es tanév első felében itt helyettes tanár. A debreceni Egyetemi Könyvtárban 1919. márc. 1-jétől könyvtári gyakornok 1922. aug. 9-ig, azután a magyaróvári gazdasági akadémián segédtanár. 1922. nov. 30-tól 1923-ig ismét a debreceni Egyetemi Könyvtárban dolgozott mint könyvtárőr. Ezután mezőgazdasági szakoktató, 1928-tól a szarvasi középfokú gazdasági tanintézetben tanár. 1940-től a debrecen-pallagi, 1943-tól a magyaróvári gazdasági akadémia nyilvános rendes tanára. 1949-től 1959-es nyugdíjazásáig a Magyar Agrártudományi Egyetem növénykórtani tanszékén nyilvános rendes, illetve tanszékvezető egyetemi tanár. – Felesége Várady Gizella könyvtári kezelőnő. – Főként mezőgazdasági növénykórtannal foglalkozott. Több tankönyvet írt (*Növénykórtan; Növényvédelem*).

ÚMÉL. VI. 979.p., Évkönyv 1921/22. 170.p., Rekt. Ikt. 1715/1921-22. etsz.

Várady Gizella (Uzonyi Ferencné) (? – ?) KEZELŐNŐ. – Életrajzi adatai ismeretlenek. 1923. máj. 24-től a debreceni Egyetemi Könyvtárban kezelőnő volt 1931. máj. 31-ig, amikor is nyugdíjazták. Ezután Szarvason (Békés vm.) élt. – Férje Uzonyi Ferenc debreceni egyetemi könyvtári könyvtárőr.

Rekt. Ikt. 2410/1930–31. etsz.

Várady-Szabó László (Debrecen, 1923. febr. 1. – Debrecen, 1995. aug. 21.)
KÖNYVTÁRI ASSZISZTENS, önkéntes gyakornok. – Ref. Szülei: vitéz Várady-Szabó Miklós magántanár, fül-orr-gége szakorvos, tasnádi Kardos Alice. – 1940-ben érettségizett a debreceni egyetemi Gyakorló Gimnáziumban, majd a budapesti Műegyetemen tanult, ahol 1943-ban kereskedelmi főiskolai képesítést szerzett. 1943-tól a debreceni Tisza István-Tudományegyetem jogi karán tanult, ahol 1946-ban szerzett államtudományi doktorátust. A debreceni Egyetemi Könyvtárban 1945. ápr. 10-től önkéntes gyakornok, 1947. ápr. 20-tól könyvtári asszisztens, 1950-től szakozó, majd szakreferens 1983-as nyugdíjazásáig. – 1949-ben vette feleségül Kató Ilona volt debreceni bölcsészhallgató, díjas gyakornokot (később könyvtári szakreferens), gyermekeik: Ilona (szül. 1950. jún. 24.) és László (szül. 1955. dec. 5.) zenész.

Nagybákay: Várady-Szabó 30–31.pp., DEK Személyi dosszié III.d. (606.), Rekt. lkt. 2981/1948–49. etsz., BTK Anyakönyvek, Várady-Szabó Lászlóné Kató Ilona közlése.

Források:

BTK Anyakönyvek	A Bölcsészettudományi Kar anyakönyvei 1914–1949. (144 kötet) (DE BTK Dékáni Hivatal)
Csűry: Pápay	Csűry Bálint: Pápay József emlékezete. (Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Emlékbeszédék I. kötet, 1. szám) Debrecen, 1935.
DEK Személyi dosszié	Könyvtári dolgozók személyi dossziéi I–IV. (DEENK Kézirattár 604–607. doboz)
Egy. Alkalmazottak 1943.	Kimutatás egyetemi alkalmazottakról (1943 május) (Hajdú-Bihar megyei Levéltár, VIII. 1/b. 83. doboz)
Erzsébet Tud. Egy.	Szabó Pál, vitéz: A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága I–II. Pécs, 1940. [a II. rész személyi adattár]
Évkönyv	A Debreczeni Magyar Királyi Tudományegyetem (1920/21-es tanévtől: Debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem) Évkönyvje és Almanchja. 1914/15. – 1941/42. Debrecen, 1915–1942.
Gomba: Csűry	Gomba Szabolcsné: Csűry István pályaképe. Könyv és Könyvtár XIII. 1982. I–XXIX.pp.
Gulyás	Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái (Új sorozat). I–VI. A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete kiadása, Budapest, 1939–1944., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete kiadása, Budapest, 1990–19952.; Gulyás Pál (sajtó alá rendezte Viczián János): Magyar írók élete és munkái (Új sorozat) VII–XIX. (interruptus). A Magyar

- Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – Petőfi Irodalmi Múzeum (a VIII. kötettől az MTA Könyvtára és az Argumentum Kiadó) kiadása, Budapest, 1992–2002.
- Habilitációs életrajzok A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán lefolytatott magántanári habilitációkhoz beadott önéletrajzok 1915–1949. (bekötve a kari jegyzőkönyvekbe)
- Héjja: Békés Héjja Julianna Erika: Békés vármegye archontológiája – (1699) 1715–1950 Főispánok és alispánok. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 8.) Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2002.
- Jogi Anyakönyvek A Jog- és Államtudományi Kar anyakönyvei 1914–1949. (DEENK Kézirattár)
- Ki Kicsoda Hermann Péter (szerk.): Magyar és nemzetközi Ki Kicsoda. Biográf, Budapest, 1990–2009.
- Korompainé: Szabó Korompai Gáborné: Szabó György 1889–1950. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 215.) Debrecen, 1999. 367–384.pp. (klny. Könyv és Könyvtár XXI. kötet)
- Nagybákay: Várady-Szabó Nagybákay Antal Zelmós: A Várady alias Szabó család története és leszármazása. Turul 73 (2000) 22–34.pp.
- Nyilvántartási lapok 1942. A III. zsidótörvény rendelkezései nyomán kiállított származási és nyilvántartási lapok az egyetem alkalmazottairól (hiányos!) (Hajdú-Bihar megyei Levéltár VIII. 1/b. 91–92. doboz)
- Ped. Arcképcsarnok Ungvári János (szerk.): Pedagógusok Arcképcsarnoka. (I–VIII. 2002–2009.) Karácsony Sándor Pedagógiai Egyesület, [Debrecen], 2002–2009.
- RÚL. Kollega Tarsoly István (főszerk.): Révai Új Lexikona I–XVIII Babits Kiadó, Szekszárd, 1999–2006.
- Szinnyei Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái I–XIV. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest, 1891–1914.; Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, Budapest, 1980–19812.
- Rekt. Ikt. Debreceni Egyetem Rektori Hivatal Iktatott Iratok 1914–1950. (HBmL. VIII. 1/a.)
- Szolgálati Táblázatok BTK Szolgálati és Minősítési Táblázatok 1930–1949. (DE BTK Dékáni Hivatal, 1 iratköteg)
- ÚMÉL. Markó László (főszerk.): Új Magyar Életrajzi Lexikon I–VI. Budapest, 2001–2007.

Mudrák József *A Debreceni Egyetemi Könyvtár tisztviselői...*

ÚMIL.

Péter László (főszerk.): Új Magyar Irodalmi lexikon I–III.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

Végezetül ezúton köszönöm meg Bereményi Gézáné Balás Eszter, Fazakas Gergely Tamás, Dr. Korompai Gáborné, Dr. Juha Enikő, Dr. Skutta Franciska, Várady-Szabó Lászlóné Kató Ilona és Várnai Zita segítségét.

JÓZSEF MUDRÁK

Liste et dictionnaire du personnel de la Bibliothèque universitaire de Debrecen avec des données biographiques et bibliographiques de 1906 à 1949.

La Bibliothèque de l'Université de Debrecen fut organisée dans les cadres du Collège Calviniste de Debrecen, dans des circonstances modestes, en 1916. C'est seulement après la construction du bâtiment central que le développement important commençait.

István Nyíreő, le directeur de la Bibliothèque universitaire et György Szabó, son suppléant avaient un rôle immense dans ce progrès. Néanmoins, la structure contemporaine fut créée dans les années 1950s sous la direction de Máté Kovács et István Csúry.

Mon étude se compose de deux parties. La première est l'archéologie: elle contient les dates précises de fonction du personnel de la Bibliothèque, y compris tous les membres de la hiérarchie. La deuxième partie, plus longue, est consacrée à la biographie des bibliothécaires.

J'ai réussi à préciser et à compléter la biographie des personnes renommés. En plus, c'est la première fois que la biographie des membres moins connus du personnel est publiée.

KÖPÖSDI ZSUZSA

A JELEN FELADATAI ÉS A JÖVŐ FEJLŐDÉSI LEHETŐSÉGEI A DIGITÁLIS KÖNYVTÁRAK VILÁGÁBAN

Bevezetés – a digitális könyvtárakról röviden

Ahhoz, hogy a digitális könyvtárak jövőjét, a lehetséges fejlesztési, fejlődési irányokat és a velük szemben felmerülő legfrissebb elvárásokat megvizsgáljuk, meg kell határoznunk – legalább nagy vonalakban – a digitális könyvtár fogalmát, legáltalánosabb jellemzőit, funkcióit és működését.

A digitális könyvtár – az egyik leginkább ismert és elismert definíció szerint – „olyan virtuális rendszer, amely átfogóan gyűjti, rendszerezi, és tartósan megőrzi az értékes digitális tartalmakat; használóinak a törvénybe iktatott irányelvek alapján lehetővé teszi e tartalmak meghatározott kezelését, felhasználását, és mindez által megfelelő, mérhető minőségű szolgáltatást nyújt”.¹ A digitális könyvtárak elméleti és gyakorlati megközelítésű vizsgálata meglehetősen új kutatási területnek számít, így a terület terminológiájában léteznek még bizonytalanságok, esetleges következetlenségek. Ezenfelül a szakterületet gyors fejlődés és állandó változás jellemzi.

A digitális könyvtár definíciójának tisztázása mellett röviden tekintsük át azt is, miért érdemes digitális könyvtárat építeni. Könyvtárak dönthetnek digitális tartalmak építése mellett állományvédelmi szempontok alapján, de lehet szempont olyan állományrészek elérhetővé tétele, amelyekhez a hozzáférés a digitalizálás előtt csak nagyon nehezen volt megoldható. A digitális tartalmak online szolgáltatásával tulajdonképpen megszűnnek a hozzáférés addigi fizikai, térbeli, időbeli és személyi korlátai, hiszen a digitális könyvtárakon keresztül bárki, bármikor és bárhol hozzáférhet a digitális dokumentumokhoz – természetesen csak a törvény szabta keretek között. A digitális könyvtáraknak köszönhetően a világ bármely pontjáról, a nap 24 órájában, azonnal hozzáférhetünk a digitális gyűjtemények állományához.

¹ CANDELA, L. – CASTELLI, D. – PAGANO, P. – HANOS, C. – IOANNIDIS, Y. – KOUTRIKA, G. – ROSS, S. – SCHEK, H. – SCHULDT, H.: Setting the foundations of digital libraries: The DELOS Manifesto. In: *D-Lib Magazine*, 2007. (13.) 3–4. sz. Fordítása: DANCs Szilárd: A digitális könyvtár alapvető modellje és kulcsfogalmai. In: *Tudományos és műszaki tájékoztatás: könyvtár- és információtudományi szakfolyóirat*, 2008. (55. évf.) 8. sz.

Ráadásul napjaink digitális könyvtáraiban új távlatok nyíltak a keresési lehetőségek tekintetében is.

A digitális könyvtárak tartalmát – keletkezésük szerint – alapvetően két csoportra bonthatjuk: digitálisnak született és digitalizált információforrásokra. A digitálisnak született (born-digital) dokumentumok már keletkezésük pillanatától csak és kizárólag digitális formában léteznek. A digitalizált dokumentumok viszont digitalizálás során jönnek létre, azaz a forrásdokumentumok (valamely fizikai objektumok) digitális fájlá alakításával születnek meg. A digitalizálás forrásdokumentumai nagyon sokfélék lehetnek: lehetnek szöveges dokumentumok, képi dokumentumok, hanganyagok, mozgóképi anyagok, de lehetnek akár háromdimenziós tárgyak is. A lehetséges forrásdokumentumok sokfélesége több szempontból is jelentőséggel bír a digitális könyvtárak esetében. Egyrészt a forrásdokumentumok típusai meghatározhatják az adott digitális könyvtár gyűjteményeinek szerkezetét, ugyanakkor a digitális könyvtárakkal szemben támasztott komplex elvárások bizonyos elemeire is rámutatnak. Ráadásul nem csak a forrásdokumentumok, de a – digitalizálással létrehozott vagy már digitálisnak született – digitális fájlok formátuma is rendkívül sokféle lehet. Ezek kezelése alapkövetelmény a digitális könyvtárakat működtető rendszerekkel szemben. A digitális könyvtárak egyik fő jellemzője a heterogenitás, amely azonban nem csak a forrásdokumentumok és a digitális fájlok sokféleségéből adódik, de az őket működtető rendszerek sokféleségére is igaz. Ebből, a digitális könyvtárakra minden szinten jellemző sokféleségből adódik az a napjainkban sokat hangsúlyozott elvárás, amely szerint a modern digitális könyvtáraknak sokféleségük mellett is képesnek kell lenniük az egymással való együttműködésre, azaz alapkövetelmény velük szemben az interoperabilitás.²

A jelen feladatai

A digitális könyvtárak működtetésére, azaz a digitális tartalmak tárolására, menedzselésére, szolgáltatására sokféle módszer létezik. A jelen digitális könyvtáraival szemben azonban már az is alapvető elvárás, hogy ne csak digitális fájlok halmazaként működjenek, hanem biztosítsák a bennük tárolt digitális dokumentumok megbízható és pontos kereshetőségét. Ezt a digitális dokumentumokat leíró adatok, a metaadatok³ használatával érhetjük el, kialakítva így egy olyan adatbázist, amelyben

² A témát bővebben kifejti: KOLTAY Tibor: *Virtuális, elektronikus, digitális: elméleti ismeretek a 21. század könyvtárához*. Typotex Elektronikus Kiadó, 2007. [hozzáférés:] web <http://www.tankonyvtar.hu> (2010.02.23.)

³ A metaadat a legáltalánosabb meghatározás szerint: adat az adatról. A metaadatok létrejöttét és használatát az elektronikus információforrások kereshetőségének biztosítása indokolta. A metaadatok tulajdonképpen a digitális dokumentumok leíró adatai, és használatukkal érhető el, hogy az online szolgáltatott elektronikus tartalmak pontosan kereshetővé és valóban megtalálhatóvá váljanak.

biztosított – a metaadatokon keresztül – a digitális dokumentumok kereshetősége. Ezért váltak napjainkra az egyik leginkább elfogadott és előremutató digitális könyvtárakat működtető rendszerekké az úgynevezett repozitórium-szoftverek. Ezeket a keretprogramokat vagy keretrendszereket kifejezetten arra a célra tervezték, hogy az adott digitális fájloknak ne csak a tárolását és a biztonságos megőrzését, hanem kereshetőségét, szolgáltathatóságát, és elérhetővé tételét is biztosítsák. Napjainkban a legáltalánosabban használt repozitórium-szoftverek a következők: DSpace, FEDORA, EPrints, Greenstone. Mivel a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár (DEENK) a DSpace keretprogramot használja – mind a saját építésű digitális könyvtára működtetéséhez, mind pedig a Debreceni Egyetem (DE) intézményi archívumának fenntartásához –, ezért ezt a keretrendszert vizsgáljuk meg részletesebben. A DSpace már a DE által adott volt a könyvtár számára, az viszont a DEENK stratégiai döntése volt, hogy saját digitális könyvtárát is ebben a keretrendszerben működteti, annak ellenére, hogy ez a keretrendszer fejlesztését, az egyéni igényekhez való átalakítását tette, és teszi szükségessé. A döntés egyik mozgatórugója az a cél volt, amely szerint a könyvtár minden digitális anyagot egy helyen tárol, menedzsel, és kezel. Így tehát létrejött a Debreceni Egyetem elektronikus Archívuma (DEA), amely archívum egyik kategóriájaként működik a DEENK digitális könyvtára. A teljes DEA működését a DEENK biztosítja, a DSpace keretprogram felhasználásával.

A DSpace-t és a hozzá hasonló repozitórium-szoftvereket elsősorban intézményi repozitóriumok⁴ működtetésére tervezték, de jó néhány könyvtár – a DEENK-hez hasonlóan – saját digitális könyvtárának menedzselésére is használja. Mivel a program ilyen jellegű felhasználása felvet néhány problémát és feladatot, így érdemes ezeket röviden áttekintenünk, valamint megnéznünk, hogy milyen megoldások születtek, vagy vannak kialakulóban a világ más könyvtáraiban erre az egyedi helyzetre. A DEENK mellett néhány olyan külföldi könyvtár megoldásaiba is belepillantunk, amelyek szintén a DSpace keretében szolgáltatják digitális könyvtáraik teljes tartalmát vagy azok bizonyos gyűjteményeit.

A DSpace rendszert használva a digitális anyagokat kategóriákba és gyűjteményekbe rendezve tárolhatjuk. Az egyes gyűjteményekhez a rendszer adminisztrátora különböző jogosultsági szinteket definiálhat, ami azt jelenti, hogy minden egyes gyűjteményre vonatkozóan meghatározhatja, hogy a közreműködők mely csoportja, milyen jogosultsággal tölthet fel digitális anyagokat az adott gyűjteménybe – illetve, hogy feltölthet-e oda dokumentumokat. Az is

⁴ Az intézményi repozitóriumok leginkább tudományos intézmények által létrehozott archívumok, amelyek azzal a céllal jönnek létre, hogy az adott intézményben létrejövő tudományos eredményeket, teljesítményeket gyűjtsék, tárolják, és minél rövidebb idő alatt széles körben elérhetővé tegyék. Ezen tartalmak szolgáltatása működhet az Open Access (nyílt hozzáférés) elvén, amely szerint a megfelelő előírások betartásával bárki, ingyen és akadályok nélkül hozzáférhet az adott tartalmakhoz az interneten keresztül. A nyílt hozzáférésről bővebben: <http://www.open-access.hu> (2010.02.28.)

gyűjteményenként határozható meg, hogy mely felhasználói csoportok, milyen feltételekkel férhetnek hozzá az adott gyűjtemény állományához. A DSpace-szel működtetett archívumok nyitólapjain az adminisztrátorok által kialakított kategóriák és esetleg azok gyűjteményei jelennek meg alapbeállításban.

A DEENK digitális könyvtára a DEA egyik kategóriájaként található meg. A könyvtárban frissen elkészülő digitális anyagok túlnyomó többsége már a DEA-ba kerül betöltésre. A 2008. előtt elkészített digitális tartalmak még a DEENK régi elvek szerint működtetett digitális könyvtárán keresztül érhetőek el. Mivel ezek a tartalmak jelentős digitális állományt jelentenek, a DEA-ba való betöltésüket megfelelő tervezésnek kell megelőznie. A betöltésük megtervezésekor két alapvető területre kell összpontosítanunk. Egyrészt a DEA indításakor még sok ismeretlen tényező nehezítette a döntések meghozatalát, így ma már sok olyan tapasztalattal rendelkezünk a DSpace használatában, amelyeknek ismeretében újra át kell gondolnunk bizonyos egykori döntéseket. Ilyen döntés a digitális könyvtár kategóriája alatt létező gyűjtemények struktúrája is. Ma már jól látható, hogy a gyűjtemények jelenlegi szerkezetét érdemes újragondolni. Külföldi példák áttekintése után megállapíthatjuk, hogy nem csak nálunk van átalakulóban a gyűjtemények szerkezete, illetve, hogy a külföldi digitális könyvtárak szerkezetében is vannak még kisebb következtelenségek, amelyek megnehezítik a gyűjtemények áttekinthetőségét. A gyűjtemények kialakításakor alapvetően vagy tematikus gyűjteményekben gondolkozhatunk, vagy a forrásdokumentumok dokumentumtípusai szerint szervezhetjük meg a gyűjteményeket. Esetleg a két elvet kombinálva is kialakítható a gyűjtemények szerkezete. Természetesen mindezt még tovább bonyolítja a megfelelő hozzáférési jogok biztosításának kérdése, amelyet a DSpace rendszerben leginkább gyűjteményenként érdemes beállítani. A Sydney-i Egyetem intézményi repozitóriumának gyűjteményi szerkezetéből látható a következő részlet, amelyen könnyen észrevehetjük a következtelenség és a nehézkesség jeleit:

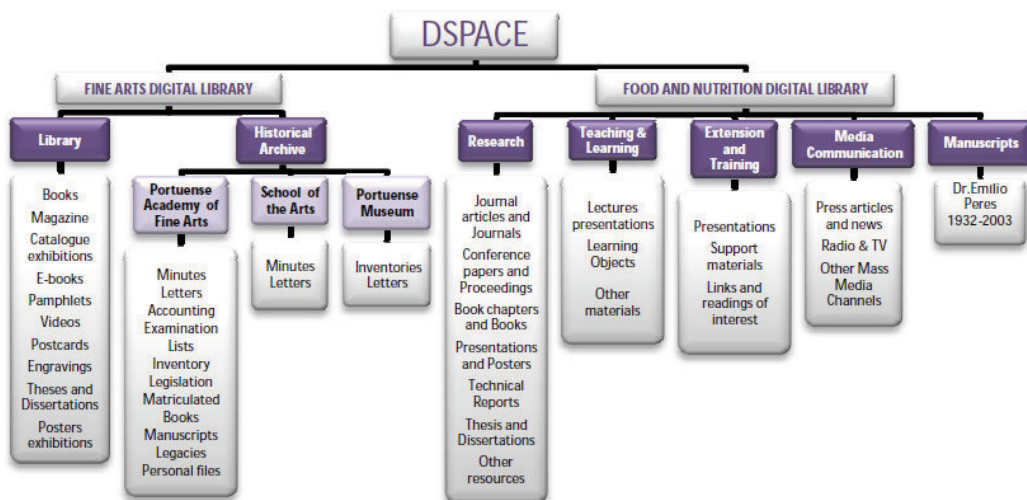
```
Library [412]
  o Staff Papers and Presentations [14]
  Rare Books [398]
    ■ Literary Prizes (closed collection) [23]
    Manuscript Collections [110]
      ■ Bradfield, J.J.C. Collection [36]
      ■ Cosme Colony Collection [56]
      ■ Honiss Collection [0]
      ■ M.A. Zani de Ferranti Collection [17]
      ■ Norman Haire Collection [0]
      ■ Robert Robinson Collection [1]

    Rare Books and Treasures [54]
      ■ Images [52]
      ■ Texts [2]

    Special Collections [209]
      ■ Frontiers of Science [209]

    Treasures [2]
      ■ Liturgy [2]
```

A Portói Egyetemi Könyvtár olyan gyűjteményi szerkezet mellett döntött, amely egyes felhasználók számára akár kissé ijesztőnek is tűnhet bonyolultságával. Ábra a Portói Egyetemi Repozitórium digitális könyvtárainak megtervezéséről megírt tanulmányból:⁵

A DEENK előtt álló másik feladat a régen elkészített digitális tartalmak betöltését illetően abból adódik, hogy a DSpace-t nem kifejezetten digitális könyvtárak működtetésére fejlesztették ki, így ahhoz, hogy a saját elvárásainknak megfelelően működjön, fejlesztésekre van szükség. A betöltésre váró digitális dokumentumokat leíró adatok – mint bibliográfiai rekordok – az elektronikus könyvtári katalógusban készültek el, MARC formátumban. Ezeket az adatokat kell – teljesen pontos megfeleléssel – a DSpace által használt Dublin Core (DC)⁶ szabványnak megfelelő metaadatokká átalakítani, és biztosítani azt, hogy a megfelelő adatok a megfelelő DC mezőbe kerüljenek az automatikus konverzió során. Ezen túl a régi digitális dokumentumok utólagos, tömeges szövegfelismertetését is el kell végeznünk, mivel azok elkészítésekor a szövegfelismertető programok még igen komoly hibaszázalékkal dolgoztak. Természetesen célunk az, hogy a könyvtár által előállított teljes digitális állomány minél előbb egy helyen, a DEA-ban legyen elérhető, ez azonban még sok munkát és átgondolt tervezést igényel.

⁵ BARROSO, I. – AZEVEDO, M. – RIBEIRO, C: Thematic digital libraries at the University of Porto: metadata integration over a repository infrastructure. In: AGOSTI, M. et al. (Eds.): *ECDL 2009*. Berlin; Springer, 2009. p. 392–395.

⁶ A Dublin Core (DC) a könyvtárak által is leginkább használt nemzetközi metaadatszabvány.

Jelenleg a Cambridge University Library digitális könyvtára is – könyvtárunkéhoz hasonlóan – egyfajta átmeneti állapotban van: vannak gyűjteményei, amelyeket csak a régi elvek alapján működtetett Digital Image Collection-ben szolgáltat, más gyűjtemények pedig mind a Digital Image Collection-ben, mind pedig már a DSpace repozitóriumukban is megtalálhatóak, egymással párhuzamosan.

Tulajdonképpen megállapíthatjuk, hogy a hasonló feladatokkal szembenező könyvtárakkal együtt haladva zajlik a DEENK digitális könyvtárának ilyen irányú fejlesztése.

A jövő feladatai – a digitális könyvtárak lehetséges fejlődési irányai

A digitális könyvtárak kínálta lehetőségek messze túlmutatnak azon, amit jelenleg kihasználunk ezekből. Egyes kutatások szerint ebben szerepet játszik a digitális könyvtárakra általánosan jellemző szegényes és rossz kivitelezés, elégtelen tervezés is.⁷ Előrelépést jelent, hogy ma már kifejezetten tudományos környezetben is végeznek kutatásokat a tekintetben, hogy milyen elvárások merülnek fel ebben a speciális környezetben a digitális könyvtárakkal szemben. Ezek a kutatások arra is rámutatnak, hogy az egyetemi oktatók egy jelentős részénél mennyire erősen él még az a koncepció, amely szerint a könyvtárakhoz csak a nyomtatott dokumentumok kötődnek. Az oktatók egy jelentős része nem fedezte még fel a könyvtárak elektronikus információforrásaiban rejlő hihetetlen lehetőségeket, tartalmakat. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben a helyzetben nem kis része van a már előbb említett fogyatékoknak is a digitális könyvtárakat illetően.

Látható tehát, hogy hiába vagyunk tudatában a meglévő lehetőségeknek, illetve annak, hogy ezek nagy része jelenleg még mindig kihasználatlanul marad, ennél a megállapításnál nem szabad megtorpannunk. Keresnünk kell a továbblépési lehetőségeket, a fejlesztési, fejlődési utakat. Ezekről a lehetőségekről szólunk ebben a részben, néhány lehetséges, és már létező irány felvillantásával és áttekintő összegzésével. Természetesen a repozitórium-szoftverek használata is már ezekhez az újító irányzatokhoz tartozik, tehát a DSpace alkalmazásával a DEENK is ezen az újító és fejlesztő szándékú úton halad.

A digitális könyvtárak fejlődési irányjaival kapcsolatban nézzük meg az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) egyik rész és Magyarországon még példa nélküli szolgáltatási tervét. Az új szolgáltatási forma elve a Web 2.0 szemléleten⁸

⁷ ADAMS, A. – BLANDFORD, A.: Digital libraries in academia: challenges and changes. In: GOOS, G. – HARTMANIS, J. – LEEUWEN, J. van, (eds.): *Digital libraries: people, knowledge, and technology*. Berlin; Springer, 2002 p. 392–403.

⁸ A Web 2.0 szemlélet alapja, hogy a tartalmat nem kizárólag a szolgáltató állítja elő, hanem a felhasználók is, vagy esetleg kizárólag csak a felhasználók. A Web 2.0 technológiák ennek megvalósításához adják a megfelelő eszközöket. Web 2.0 szemlélet alkalmazására a legismertebb példák: iwiw, Facebook, Wikipédia, LibraryThing.

alapszik. A könyvtárak és a Web 2.0 technológiák kapcsolatának kérdése ma már nem csak elméleti síkon és a szakirodalomban merül fel. A könyvtárak egyre bátrabban alkalmazzák ezeket a lehetőségeket: közösségi oldalakon jelennek meg, blogokat írnak, vagy wiki oldalakon keresztül tájékoztatják olvasóikat bizonyos körű információkról.⁹ Az OSZK ezt a szemléletet alkalmazza, amikor „úgy teszi elérhetővé gyűjteményének egy szeletét, nevezetesen több százezer digitalizált gyászjelentést, hogy a feltáró munkába bevonja a dokumentum iránt érdeklődő kutatókat, oktatókat”.¹⁰ A kezdeményezés tehát abban egyedülálló hazai viszonylatban, hogy digitális gyűjtemény építésében alkalmazza a Web 2.0 szemléletet – teszi ezt abban a hitben, hogy az érdeklődő felhasználók köre önmaga is érdekelt a gyűjtemény fejlesztésében, javításában, „vagyis saját kutatói munkájuk megkönnyítése érdekében szívesen részt vesznek az adatok javításában, rendszerezésében, feltárásában”.¹¹ A tervek szerint az adott gyűjteményhez három felhasználói csoportot alakítanak ki, amelyek különböző jogosultsági szintekkel rendelkeznek majd. Az „admin” minősítésű felhasználók rendelkeznek az ellenőrzési és a felügyeleti jogokkal – természetesen ők a könyvtár dolgozói közül kerülnének ki. A segítő közreműködők csoportja végezheti el a javításokat a szövegfelismertetés után kialakuló nyers szövegekben, illetve ők tölthetik ki az előre elkészített adatbázis-mezőket, vagy javíthatják azokat – vagyis ebben az esetben a gyászjelentések leíró adatait, tehát a metaadatokat hozzák létre a mezők kitöltésével. A harmadik csoport a felhasználók csoportja lesz, akik szabadon kereshetnek az adatbázis adataiban, illetve a gyászjelentések teljes szövegében, de nem végezhetnek közvetlen javításokat. Közvetve viszont részt vehetnek ebben a munkában: e-mail-ben, vagy a külön erre a célra létrehozott mezőben megtehetik megjegyzéseiket, javításait. A szolgáltatás rengeteg kérdést és problémát vet fel, néhányat érdemes megemlítenünk ezek közül. El kell dönten, hogy a közel hatszázezer gyászjelentést tartalmazó digitális gyűjteményt milyen feldolgozottsági szinten adják át a támogató közösségnek. Kérdés, vajon tényleg szívesen részt vesz-e ebben a munkában a kutatói közösség. Csakis a közvetlen tapasztalat döntheti majd el, hogy mennyire lehet egy ilyen jellegű feladatban következetes és egységes

⁹ A wiki oldalak olyan rendszerek, amelyeket felhasználóik szabadon tölthetnek meg tartalommal, vagy módosíthatják a már létező tartalmakat. A DEENK is használ egy wiki típusú oldalt a belső információk tárolására, amelyet a DEENK dolgozói szerkesztenek saját felhasználásra és egymás tájékoztatására. A dolgozók többsége rendkívül hasznosnak ítéli ezt a fajta megoldást, bár az oldalak szerkesztésétől azért jó néhányan idegenkednek még. Emellett létezik egy ún. külső wiki oldal is, amelyet az olvasók tájékoztatására hozott létre a könyvtár, és amelyet a merészebb tervek szerint akár maguk az olvasók is szerkeszthetnek majd, azaz részt vehetnek majd a tartalmak létrehozásában.

¹⁰ BÁNKESZI K. – TAMÁSI B.: Hatszázezer különleges könyvtári dokumentum és a könyvtár 2.0 – egy újszerű szolgáltatási forma terve a nemzeti könyvtárban. In: *Tudományos és műszaki tájékoztatás: könyvtár-és információtudományi szakfolyóirat*, 2009. (56. évf.) 10. sz. 455–465. old.

¹¹ Uo.

munkára és megoldásokra számítani. Felvetődik az a probléma is, hogy mikor, milyen javítottsági szinteket érdemes elmenteni és tárolni az adatbázisban – hiszen előfordulhat, hogy az új javítás rosszabb minőségű, mint az azt megelőző változat, ami több verzió mentése nélkül esetleg elveszhet. Ezekre a kérdésekre kell még megnyugtató válaszokat találnia az OSZK munkatársainak, akik pontosan még azt sem láthatják, hogy a beinduló szolgáltatás milyen mértékű plusz feladatot jelent majd a számukra. Az OSZK által elindított merész megoldás elsősorban hatalmas mennyiségű anyag feldolgozása esetén indokolt, ezért érthető, hogy ilyen volumenű digitalizálást végző intézmény alkalmazza ezt a módszert.

A Web 2.0 szemlélet más tekintetben is hatással lehet a digitális könyvtárak jövőjére. A módszer, amely szerint a felhasználók – mint aktív közreműködők – töltik meg tartalommal a digitális gyűjteményeket, komoly támogatást nyújthat az oktatás, a tanulás és a kutatás folyamataiban, ráadásul olyan digitális közösségek létrejöttét eredményezheti, amelyek az oktatást és a kutatást támogató egységekként működhetnek.¹² Jelenleg a DEA-ban, mint intézményi repozitóriumban is megvalósul egyfajta Web 2.0 szemlélet, hiszen a felhasználók, azaz az egyetem polgárai töltik fel tartalommal, azaz publikációikkal, szakdolgozataikkal, vagy doktori értekezéseikkel. A digitális könyvtárak és gyűjtemények ilyen szintű használatához szükséges, hogy a felhasználók digitális és információs műveltsége megfelelő szintű legyen. Ennek fontossága egyre inkább ismertté válik, így ma már nem egyediek az olyan európai kormányzati kezdeményezések sem, amelyek a digitális és információs írástudás fejlesztését tűzik ki célul az adott oktatási rendszer minden szintjén. Egyik ilyen kezdeményezés eredményeként jött létre az a projekt, amely keretében az Bergeni Egyetemi Könyvtár munkatársai és az egyetem oktatói olyan – ma már működő – programot dolgoztak ki az egyetem hallgatói számára, amelynek segítségével képessé válnak a digitális információforrások megfelelő felhasználására.¹³

A digitális könyvtárak felhasználóinak megfelelő oktatása sem hanyagolható el tehát, de arra is fokozottan figyelniünk kell, hogy az adott digitális könyvtárban a felhasználói célközönség számára fontos és hasznos információforrások legyenek megtalálhatóak. A DEENK ebben a tekintetben igazán úttörő vállalkozása a – kizárólag belső hálózaton elérhető – ún. Digitális tankönyvek gyűjteménye, amely az DE oktatói által előírt kötelező irodalmak anyagát kívánja digitálisan is elérhetővé tenni az egyetem hallgatói számára. A szolgáltatás célja a kötelező irodalmak minél egyszerűbb hozzáféréseinek biztosítása.

¹² PALMER, J. – WILLIAMS, C. – WALK, P. – KAY, D. – REHBERGER, D. – HART-DAVIDSON, B.: Digital libraries, personalisation, and network effects – unpicking the paradoxes. In: Agosti, M. et al. (Eds.): *i. m.*, p. 377.

¹³ TORRAS, M. – SKAGEN, T.: User education at the digital library: physical and intellectual access to information through digital literacy. In: *Aspects of the digital library*. Bergen; Alvheim & Eide, 2006.

Ez az új szolgáltatás is jól mutatja, hogy a DEENK figyelmet fordít a felmerülő hallgatói igények felé, azaz egyre inkább törekszik arra, hogy az egyetemi hallgatók számára fontos anyagok minél nagyobb mennyiségben megtalálhatóak legyenek a digitális könyvtárában. Ennél a szolgáltatásnál a következő lépés az lehetne, ha már nem csak a DEENK által létrehozott digitális dokumentumokat tartalmazná, hanem eleinte az oktatók, később esetleg a hallgatók is aktívan közreműködhetnének tartalmának gyarapításában az általuk feltöltött digitális anyagokkal. Ez a lépés már ismét a Web 2.0 szemlélet irányába mutat, illetve még hangsúlyosabbá tenné a könyvtár hallgatói és oktatói igények kielégítésre irányuló törekvéseit.

Jelenlegi áttekintésünkkel a digitális könyvtárak állapotának egy pillanatát villantottuk fel. A pillanatfelvétel jól mutatja a terület gyors fejlődését, és sok tekintetben átmeneti állapotát. Ez az átmeneti állapot sok problémát vet fel, azonban ezek a problémák és lehetséges megoldásaik mind a fejlődés irányába mutatnak. Talán ebből a pillanatfelvételtől az is jól látszik, hogy a digitális könyvtárak területe milyen sokrétű és komplex, és milyen sokféle kutatási, fejlesztési lehetőséget rejt még magában.

ZSUZSA KÖPÖSDI

Current Tasks and New Trends in Digital Libraries

Starting out from a short explanation of the concept and the usage of the digital libraries (DLs) the essay deals with the examination of the new trends in the field of DLs. The study contains a detailed analysis of the structure and usage of a repository software, the DSpace, in the digital library of the University and National Library of Debrecen, dealing with the current problems and tasks emerging by using this new system in the DL of the institute. Finally, the essay deals with the influence of a new approach, the Web 2.0, on DLs, and insists on the importance of information literacy in developing the utilization of DLs.

A SZENT JÓB KÖNYVÉNEK MELIUS JUHÁSZ PÉTER- FÉLE TELJES MAGYAR NYELVŰ BIBLIAFORDÍTÁSA

A Biblia Éve 2008-as magyarországi ünnepségének egyik fontos eseménye volt Melius Juhász Péter részleges bibliafordításának, A Szent Jób könyvének hasonmás megjelentetése a Glaube in der 2. Welt Intézet többnyelvű Nemzetközi Theologiai Könyv sorozata 74. köteteként. A nyolc eredeti példányban fennmaradt, magyarországi gyűjteményekben csak három teljes és két csonka példányban kutatható munka fontos forrás a magyar egyház-, irodalom-, nyomdászattörténet, nyelvészet szakterületeit kutatók számára. A Szent Jób könyvének hasonmás megjelentetése éppen ezért igen hasznos és indokolt volt.

Melius Juhász Péter (Horhi, 1532/36 Debrecen, 1572. december 25.) wittenbergi tanulmányait követően, Oláh Miklós esztergomi érsek fogságából szabadulva 1558-tól lett Debrecen református prédikátora, majd 1562-től a tiszántúli református egyházkerület püspöke. Oktatói tevékenységének, hatalmas irodalmi és egyházszerző munkásságának köszönhetően általa vált Debrecen a helvét irányú reformációnak évszázadokon át meghatározó vallási és kulturális

központjává. Egyházszerző működésének fontos része volt bibliafordítói tevékenysége is. A megreformált egyház kiépítésének fontos része volt önálló könyvkiadói programja, amelynek értelmében a bibliai szövegeket a hívek számára magyar anyanyelvükön kívánta elérhetővé tenni. Melius bibliafordításai közül nyomtatásban megjelent a ma már példányból nem ismert Esaiás könyve (RMNy 191), a napjainkig fennmaradt A Sámuel és a Királyok két-két könyve (RMNy 205), valamint A Szent Jób könyvének (RMNy 213) teljes magyar nyelvű fordítása. Egyes feltételezések szerint a Biblia több részletét, Józsué, Bírák, Eszter és Nehémiás könyveit is áttűltette magyar nyelvre és kiadta, bár a fennmaradt források elégtelen volta miatt szakmai körökben máig vitatott egykori valós kiadásuk, de Újszövetségszövege fordítása (RMNy 238) minden valószínűség szerint napvilágot látott.

Melius ismert bibliafordításainak előszavából önálló fordítói koncepció bontakozik ki, cáfolva azon nézeteket, amelyek szerint az egész Szentírás olvashatóvá tétele érdekében ő csupán a

Heltai nyomda befejezetlen bibliakiadási vállalkozását folytatta volna. A Szent Jób könyvének magyarítását, a Biblia legnehezebb textusát héberből Franciscus Vatablus és Sebastian Münster hebraisták Bibliái, valamint az általa genevaiként említett Stephanus Robertus genfi Bibliája ismeretében végezte el. Fordítói hitvallását az előszóban így fogalmazta meg: sem a zsidó textus betűjét, sem az értelmet el nem hagytam. Fekete Csaba és P. Vásárhelyi Judit tanulmányukban Melius Szent Jób-fordítását filológiai szempontból elemezték, összehasonlítva a Károli Gáspár-féle 1590-es Vizsolyi Biblia (RMNy 652) megfelelő szakaszaival. Megállapításuk szerint Meliusnál hiányzik a bibliai költőiség szemléltetése. A verselés esztétikáját csak annyiban alkalmazza, amennyiben az nézeteinek igen határozott kifejtésében segíti. Az általa magyar nyelvre átültetett szöveg nem adja vissza Jób drámai párbeszédeinek keleti költőiségét. Sorain átüt az előszóban hatásos prédikáló technikája, amely az írott szövegnél filológiai vétségeket eredményez, árt fordításának. Értelmezve, átértelmezve fordít. Lefordított szövegeit éppen ezért kortársai ugyan figyelembe vették, de helyreigazították, illetve Újszövetség fordítása helyett a debreceni nyomda 1586-ban a humanista műveltségű tudós, Félegyházi Tamás újra fordított változatát (RMNy 584) jelentette meg.

A helvét irányú református egyházat kiépítő, eközben is a katolikusokkal, majd az unitáriusokkal folyamatos harcban álló Melius Juhász Péter bibliafordítói munkássága fontos előzménye

a Biblia teljes szövegét magyar nyelven közreadó Vizsolyi Bibliának. A Losonczy Farkas Lajos könyvtárából származó, jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában lévő példányról készült hasonmás kiadás lehetővé teszi Melius hatalmas irodalmi (ezen belül bibliafordítói) munkásságának behatóbb vizsgálatát, lehetőséget biztosítva így módon is a református püspök életműve feltárásának eddig el nem végzett irodalomtudományi elemzésére.

A kötetet záró tanulmány szerzői, Fekete Csaba és P. Vásárhelyi Judit összeállították azoknak a megváltozott értelmű, illetve napjainkban már nem használatos szavaknak a jegyzékét, amely a laikusoknak megkönnyíti Melius szövegének értelmezését.

A kötet végén olvasható Ötvös László bibliakutató rövid összefoglaló elemzése a bibliafordító református püspök, Melius Juhász Péter jelentőségéről magyar, német és angol nyelven. Hozzásegítve ezáltal mindazokat a külföldieket, akik érdeklődnek a magyar kultúra, ezen belül a 16. századi magyarországi bibliafordítási törekvések iránt.

Tőkés László váradi püspök, parlamenti képviselő 2008. december 9-én, az Európai Parlament brüsszeli épületében megnyílt Európai Bibliakiállításon a világvallások egyetemes öikuméniájának a szellemében mutatta be uniós képviselőtársainak Melius feladásba merült bibliafordítását. A hasonmás kötet bevezetőjében általa föltesztett kérdéssel – „tehetünk-e többet, szebbet annál, mint hogy ... az egymás iránti ellenségeskedésre és kizárólagosságra

hajlamos vallási egyoldalúság és nacionalizmusok vetélkedése közepette az Írás szavával hirdetjük minden népnek, nyelvnek és kultúrának, minden embernek és valamennyi nemzetnek a krisztusi szereteten alapuló kölcsönös befogadását?” – az elgondolkodtatás céljával ajánlotta a hasonmás kötetet képviselőtársai és mindannyiunk figyelmébe.

MELIUS JUHÁSZ Péter: *A Szent Jób könyvének a Sidó nyelvből és a bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben.*

Hasonmás kiadás Ötvös László szerkesztésében, Tőkés László ajánlásával és Fekete Csaba – P. Vásárhelyi Judit tanulmányával. Debrecen, 2008. 254 p. (Nemzetközi theologiai könyv, 0866-1030; 74.)

Hoffhalter Rafael felmérte, hogy a címlap szövege nem fér el a 170 × 126 mm-es ovális fametszetes keretdíszben, ezért ezt a címlappal szemközt, az előző levél verzójára helyezte, 72 × 54 mm-es köriratos metszetet illesztett középre: Jézus megkeresztelkedik a Jordánban. Szedett körirata a Jézus megdicsőülésekor hangzott szöveget idézi: Ez az én szerelmes Fiam, akiben én gyönyörködöm, őt hallgassátok (Mt 17,5). Melius Juhász Péter szerint Jób jó körösztyén, így ide illik az ábrázolás. Hoffhalter Rafael ezt a metszetet Bécsből hozta Magyarországra. Manlius is alkalmazta 1582-ben Németújváron (RMNy 517). Szintén bécsi a címlapkeret. 1565-ben Debrecenben használta (RMNy 207) Hoffhalter, majd 1574-ben Alsólindván és Drávavásárhelyen. Vö. V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 1473–1600.* Budapest, 2004. (Hungaria typographica 1.)

BORDÉ KATALIN

A JÖVŐ A MÚLT ÉS A JELEN EGYSÉGÉRE ÉPÜL

CENTENÁRIUMI EMLÉKKÖTET KOVÁCS MÁTÉ TISZTELETÉRE

Nem kis feladatot tűz maga elé az, aki Kovács Máténak, ennek a nem mindennapi tehetségű könyvtárpolitikusnak a munkásságát akarja méltatni. Hiszen kevés ilyen nagy formátumú, sokoldalú egyénisége volt a szakmánknak. Pályáját ambiciózus középiskolai tanárként kezdte, országos hírnevű oktatáspolitikusként (politikai államtitkárként) folytatta, könyvtárigazgatóként és egyetemi tanárként, tanszékvezetőként egyaránt maradandót alkotott, rengeteg tudományos munkát publikált, és oroszlánrészt vállalt a magyar könyvtárügy alakításában, fejlesztésében. Ezért nagyon körültekintően kell válogatni a professzor úr rendkívül színes, gazdag életútjából, hogy minél teljesebb, minél érzékletesebb kép bontakozzon ki róla az olvasó előtt.

Ennek a nemes kihívásnak tesz eleget a Kovács Máté születésének századik évfordulójára Hangodi Ágnes szerkesztésében megjelent emlékkötet. Ez nemcsak tisztelgés a nagy könyvtáros előtt, hanem egyúttal krónika is, amely nyomtatott formában örökíti meg annak

a közel egy évig tartó nagyszabású ünnepségsorozatnak az anyagát, amelyet a Kovács Máté Alapítvány több más könyvtári szervezettel együttesen hívott életre a centenárium alkalmából. Már a címe is Kovács Máté szellemiségét, életfilozófiáját idézi, hiszen ő azt vallotta, hogy „*a jelen a múltból merít, a jövő pedig a múlt és jelen egysége. Az eredmények nem azonnal születnek, hanem fokozatosan és kitartó szívós munkával*”. (Juhász Imre: Hajdúszoboszló jeles szülöttjei a magyar tudományért. Kovács Máté. In: *Tanulmányok Hajdúszoboszló múltjából és jelenéből*. Szerk. Gazdag István és Vida Lajos. Hajdúszoboszló, 2006. 430–436. p.)

A kötet négy részre tagolódik. Az első három kronológiai rendben hozza a budapesti, a kecskeméti és a hajdúszoboszlói konferenciákon elhangzott előadások anyagát. Az utolsó pedig a kiegészítő összeállításokat tartalmazza – Kovács Máté szakirodalmi munkásságáról és a róla szóló irodalomról (1983-tól 2007-ig) Fehér Anita révén, a parlamenti fel-

szólalásairól Haraszi Pálné jóvoltából tájékozódhatunk, a professzor kéziratok hagyatékából Patkósné Hanesz Andrea állított össze egy kis ízelítőt az 1927 és 1935 közötti évek terméséből, végül a jubileumi év eseményeit fotók segítségével is nyomon követhetjük.

A rendezvények sorát az ELTE BTK Informatikai és Könyvtártudományi Intézet – Könyvtártudományi Tanszéke kezdte 2006. március 22-én. Ez a helyszín annak apropóján adódott, hogy Kovács Máté 1956-ban meghívást kapott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének vezetésére, ahol másfél évtizedig, 1972 augusztusában tragikus hirtelenséggel bekövetkezett haláláig töltötte be posztját. Professzorsága idején megreformálta a tananyagot, a tantervet és az oktatás módszertanát. A korábbinál nagyobb hangsúlyt fektetett a képzés gyakorlati jellegére, így olyan könyvtárosok léphettek ki az intézmény kapuján, akik már otthonosan mozogtak a korszerű szakirodalmi tájékoztatásban. A kitűnő francia és német nyelvtudással bíró tanszékvezető az idegennyelv-tudás fontosságára is felhívta tanítványai, munkatársai figyelmét. Ösztönözte és segítette kollégáit a tudományos munkában. A hallgatókkal szemben magas igényeket támasztott, és ugyanakkor az ismeretek megszerzéséhez minden támogatást biztosított. Családi hangozó tanszékén a diákok bizalommal fordulhattak hozzá bármilyen problémájukkal. Végzett hallgatóinak a sorsát, pályáját továbbra is egyengette, figyelemmel kísérte.

Kovács Máté szakmai sikereiben bővelkedő életpályájáról a budapesti ös-szejövetelen, hét kiváló előadó: Bényei Miklós, Fodor János, Mecseri Annamária, Patkósné Hanesz Andrea, Poprády Géza, Sebestyén György és Stummer János villantott fel képeket. Az ott elhangzott előadások szerkesztett változából számos adalékot tudhatunk meg az államtitkárról, a könyvtárpolitikusról, Kovács Máté tanszékvezetői, könyvtártudományi tevékenységéről, és napjaink könyvtárosainak szóló „üzenetéről”.

A debreceni egyetemi éveiben Kovács Mátéra rendkívüli hatást gyakorló tanára, Hankiss János 1928 nyarán bevonta őt az előző esztendőben indított Nyári Egyetem munkájába, amelynek 1933-ban ő lett a titkára. Két esztendővel később már főtitkárrá választották, s ezt a tisztséget egészen 1942-ig töltötte be. Számos ismeretterjesztő előadást tartott, publikált, irodalmi társaságok tagjaként tevékenykedett. Az irodalomtörténet iránt is érdeklődő, tudós vénával megáldott Kovács Máté 1939-ben fejezte be doktori értekezését *Fazekas Mihály, a rokokó költő* címmel.

1943. július 1-jétől 1945. május 15-éig az Országos Közoktatási Tanács ügyvezető igazgatója volt. Majd kultusz-minisztériumi osztálytanácsosként a nevelési ügyosztály megszervezője és vezetője lett. Később a miniszterelnök miniszteri tanácsossá léptette elő. 1947. április 10-étől 1949. április 10-éig pedig a politikai államtitkári posztot töltötte be.

Miként már említettük, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban Kovács Máté 1945 májusában megbízást

kapott az oktatásügy reformtervezetének kidolgozására. „*A magyar köznevelés korszerű kifejlesztése*” című programot a minisztérium hivatalos tervként fogadta el. Legnagyobb hatású gondolata az általános iskolák megszervezésének országos irányítása, az általános iskolai tanterv teljessé tétele, az új tankönyvek megírása és közzététele volt. Politikai államtitkárként minden olyan kérdéssel foglalkozott, amely a kultuszminisztérium hatáskörébe tartozott. Kovács Máté minisztériumi tisztviselőként a korabeli magyar nevelés- és művelődéspolitiká egyik meghatározó személyisége lett. Ezt bizonyítják Keresztury Dezső miniszteri búcsúlevelének köszönő szavai is „...*azért a hivatali kötelességteljesítés mértékét meghaladó értékes és hűséges támogatásért, mellyel [...] feladatom ellátásában segítségemre volt.*” A fenti gondolatokat az első életrajzi összegzés szerzője, Bényei Miklós osztja meg az olvasóval, aki Kovács Máté pályáját a kis részletekre is figyelve a legteljesebben tárta fel (Bényei Miklós: Kovács Máté. Budapest, OPKM, 2005).

A hatalmas szakmai rálátással bíró, tudós tanszékvezető messze ható munkásságát híven tükrözik Fodor János szavai: „*Kovács Máté az ötvenes évektől mértékadó műhelyt hozott létre a Bölcsészkaron, az itt egységesített tanterv olyan viszonyítási alappá vált, mely megfelelt a nemzetközi törekvéseknek, alkalmazkodott a hazai helyzet komplex követelményrendszeréhez interdiszciplinaritásában, a gyakorlat és az elmélet arányos oktatásában. Személyében élen járt minden könyvtárügyet érintő kérdés*

tisztázásában, a megoldások definiálásában, a szakmai szervezeti struktúra korszerű kiépítésében, a nemzetközi kapcsolatok élettel teli megerősítésében.”

Hosszan szólhatnánk még az ELTE BTK Könyvtártudományi Tanszékén elhangzott előadásokról már csak a recenzens elfoglultságából adódóan is. Hiszen volt szerencsém a Pesti Barnabás utcai tanszék padjait koptatni egy ugyancsak nagyszerű tanszékvezető, Fülöp Géza idején, aki szerint Kovács Máté a hazai közművelődés- és közoktatásügy, a könyvtárügy, a könyvtár- és művelődéspolitiká egyik legmeghatározóbb, legkiemelkedőbb alakja volt. Sőt, tanáraink között tudhattam Kovács Máté egyik lányát, Kovács Ilonát is. A terjedelem és a műfaj szabta határok miatt azonban a továbbiakban csak jelzésértékkel adhatunk még egy kis ízelítőt az érdeklődőknek a 2006 tavaszán elhangzottak tanulmányozásához.

Olvashatunk Patkósné Hanesz Andrea tollából a professzornak az Országos Könyvtárügyi Tanácsban, illetve 1962-től az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanácsban betöltött szerepéről. Egykori tanítványa, Poprády Géza visszaemlékező soraiban a szeretett tanárról, tanszékvezetőről, ill. az emberről szól, akit a diákok maguk között csak a keresztnévén emlegettek. Ez azonban nem a tiszteletlenségük, hanem sokkal inkább a szeretetük megnyilvánulása volt. Mecséri Annamária informatikus könyvtáros szakos hallgató azzal foglalkozik, hogy napjainkban mit jelent a leendő könyvtárosoknak Kovács Máté. Rávilágít a professzor úrnak arra

a kimagasló szerepére, amit az általános és esti iskolai, valamint a népkönyvtári és felsőfokú könyvtárosképzés rendszerének kialakításában, fejlesztésében töltött be.

Sebestyén György adatokban gazdag, alapos tanulmánya Kovács Máténak a magyar könyvtártudományba beépült könyvészeti tanításairól, hagyatékáról számol be, ráirányítva a figyelmet annak erős franciabarát kötődésére.

Az emlékkötet első részét, amelyben a főszerepet a tanszékvezető Kovács Máté kapta, nem is lehetne hitelesebben zárni, mint napjaink egyik informatikus könyvtáros hallgatójának, Stummer Jánosnak soraival. Ő összehasonlítva a professzor úr által 1961-ben megfogalmazott képzési koncepciókat a 2006/2007-es tanév tavaszi félévében bevezetett strukturális változásokkal, azt a konklúziót vonja le, hogy a professzor örülne a könyvtártudomány és a könyvtárosképzés területén jelenleg tapasztalható reformoknak. Hiszen egész pályafutása alatt a korszerűség eszméjét hirdette, de azonnal tovább is gondolta, „...*hogy miképp lehet továbbhaladni a megkezdett úton, miképp lehet a továbbiakban is korszerű és sokoldalú műveltséggel rendelkező könyvtáros szakembereket adni a jövő magyar társadalmának.*”

A kötet második részében az emlékév eseménysorozata következő állomásának, a Kecskeméten 2006 júliusában megrendezett Magyar Könyvtárosok Egyesülete XXXVIII. Vándorgyűlésének keretében szervezett szekcióülésen

elhangzott előadások kapnak helyet. Itt az előadók – Bényei Miklós, Sebestyén György, Z. Karvalics László, Gereben Ferenc és Nagy Attila – elsősorban Kovács Máté egyes tudományszakok hazai meghonosításában tett kezdeményezéseinek eredményeit összegzik.

Szerteágazó pályájának egyik legjobb ismerője, egykori tanítványa, Bényei Miklós azt vizsgálja írásában, hogy *Ki volt Kovács Máté?* A feltett kérdésre nagy biztonsággal adja meg a választ: „... *rendkívüli egyéniség volt, a huszadik század magyar művelődés- és könyvtárügyének egyik emblematikus alakja, vagy ahogy Arnóth Károly nevezte: szűkebb szakmánk karizmatikus személyisége.*” Bényei felhívja a figyelmet munkásságának egyik fontos, csaknem feledésbe merült adalékára: a Magyar Enciklopédia megbízott főszerkesztőjeként kidolgozott koncepciójára, ami nagy hatással volt a hazai lexikonkiadásra. Továbbá részletekkel szolgál az általa meghonosított egyetemi stúdiumokról, valamint arról, hogy Kovács Máté elsők között figyelt fel a televízió és az olvasási kultúra ellentmondásos viszonyára és a számítógépek alkalmazásának forradalmi változásokat előidéző hatására a könyvtári munkában.

Sebestyén György arra vállalkozik, hogy teljességre törekvő krónikáját adja Kovács Máté oktatás- és kutatásszervező munkásságának, egyetemi tanári és tanszékvezetői pályájának. Ez utóbbiról szólva kiemeli, hogy ezen a posztján mindazt megvalósította, amiről elődei csak álmodni mertek. „*Kovács Máté alatt a Könyvtártudományi*

Tanszék olyan tekintélyt és kisugárzást kapott, amelyből mind mai napig élünk. [...] meggyőződésem, hogy az Ő teljesítményének magasságaiba még senkinek sem sikerült felküzdenie magát” – írja róla napjaink tanszékvezető professzora. Sebestyén György rendkívül alapos tanulmánya minden fontos részletre kiterjedően tájékoztat Kovács Máté tanszékvezetősége idején betöltött közéleti szerepvállalásairól, a magyar könyvtárügyben és könyvtárosképzésben bevezetett újításairól. Méltatását a következő sorokkal zárja: „Nem lehet Kovács Mátéra az ünnepélyes tisztelet érzése nélkül emlékezni. Minden történetben vannak nagyok, de csak egy a legnagyobb!”

Z. Karvalics László áttekintésében a „humán információtudomány” hazai elődei között jelöli ki Kovács Máté helyét, aki „...mindvégig mentes maradt a könyvtár- és dokumentációtudomány formális (shannon-weaver-i) információ-elemző zsákutcákba menekülő diszciplináris arisztokratizmusától, Ellenben nagyon jól ismerte a kortárs diskurzusokat, így válhatott többek között a hazai McLuhan-percepció egyik motorjává is.”

Gereben Ferenc egykori tanára előadásain hallott először a könyvek tudományos leírásáról. Akkor (1962-ben) még nem sejtette, hogy a későbbiekben éppen az olvasásszociológia lesz a kutatási területe. A kötetben található tanulmányában egy 1998 és 2000 közötti felmérés-sorozatának eredményeiről olvashatunk, amelyek a Kárpát-medence magyarságának olvasáskultúrájára vonatkoznak.

Hasonló témakörben készült Nagy Attila írása is, aki egy országos, reprezentatív kutatás keretében a 18 év feletti felnőtt népesség olvasási, könyvtár- és számítógép-használati szokásait vizsgálta 2005 őszén. Az eredmények megfogalmazása előtt elismeréssel adózik Kovács Máté ilyen irányú úttörő tevékenysége előtt.

A Kovács Máté munkásságát méltató előadások szerkesztett változatát közreadó fejezetek közül a legterjedelmesebben a szülőváros, Hajdúszoboszló, jelenen a Kovács Máté Városi Művelődési Központ és Könyvtár által 2006. november 10–11-én rendezett konferencia 11 előadásának sok novumot tartalmazó anyaga kapott helyet. Az emlékezésekből markánsan körvonalazódnak előttünk Kovács Máté pályájának legfontosabb állomásai, életművének legmeghatározóbb eredményei.

Korompai Gáborné Kovács Máténak a Debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatójaként kifejtett értékmentő tevékenységéről szól. Ezt a hivatalt 1949 áprilisától 1956 szeptemberéig töltötte be. Igazgatósága idején, 1952-től törvényerejű rendelet értelmében a Debreceni Egyetemi Könyvtár teljes körű köteles példány gyűjtőhellyé, illetve második nemzeti könyvtárunkká vált. Hét esztendő alatt a könyvtárban dolgozók száma megduplázódott, a könyvállomány háromszorosára nőtt, elérte a milliós nagyságrendet. Kovács Máté ekkor, ezekben az években vált a hazai könyvtárügy vezéregyéniségévé.

Gorilovics Tivadar írásában olvashatunk az első világháborúban apánélkül maradt ötgyermekes parasztcsaládból induló fiatalember életútjáról. Megtudjuk, hogy a gyermek Kovács Máté neveltetéséről könyvszerető nagypapa gondoskodott. Debreceni egyetemi tanulmányait 1925-ben kezdte meg magyar–francia szakon, ahol tudása szívós, kitartó önműveléssel olyan szintre emelkedett már a második év végére, hogy ösztöndíjat nyert a Sorbonne-ra az 1927/1928-as tanévre. Gorilovics Tivadar tájékoztat továbbá a professzorához, Hankiss Jánoshoz fűződő bensőséges barátságáról, és arról, hogyan segítette őt és családját később államtitkárként, illetve egyetemi könyvtári igazgatóként.

Szabó Róbert a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban 1945–1949 között szakpolitikusként eltöltött éveiről számol be. Megtudhatjuk, hogy gróf Teleki Géza 1945. május 28-án Kovács Mátét nevezte ki a VKM nevelési ügyosztálya vezetőjének, és ez idő tájt lett a Nemzeti Parasztpárt budapesti szervezetének is a tagja, majd szervezőtitkára, végül elnöke. A kultuszminisztérium elnöki ügyosztályának élén a művelődéspolitikai irányelvek kidolgozásáért, a jogszabályi háttér előkészítéséért volt felelős. Pártja 1947. november 10-én a legfelsőbb pártvezetésbe emelte, de ő elsősorban szakpolitikus volt. A politikai bizottságba kerülése után nem a nagypolitikai, hanem inkább a szakmai kérdésekről fejtette ki a véleményét. Művelődéspolitikusként azon fáradozott, hogy a város és a falu közötti kulturális különbségek csökkenjenek.

Vida Lajos Kovács Máté gyermekkoráról, családi hátteréről számol be, néhány mozaikot a város történetéről is felvillantva. Az ő tolmácsolásában tudhatjuk meg, hogy államtitkársága idején milyen sokat tett a szülővárosa, Hajdúszoboszló kulturális fejlődéséért. Eredményesen közreműködött a kultúrház, a gimnázium létrehozásában és a város kulturális ügyeinek intézésében. A szülővárosáért végzett munkájának elismeréseképpen 1981-ben Hajdúszoboszló Kovács Mátéről nevezte el a könyvtárát, majd a művelődési házát is.

Tóth Gyula a tudós könyvtáros történeti és elméleti munkásságáról szólt, elsősorban *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* című kétkötetes mű keletkezéséről, ami megjelenésekor hatalmas szakmai elismerést kapott. A Kiadói Főigazgatóság a szemléletében, tartalmában és színvonalában úttörő kiadvány, a könyvtáros hallgatók kötelező irodalmaként ismert munka mindkét kötetét (1964-ben és 1971-ben) nívódíjjal tüntette ki.

Csáky S. Piroska, Kovács Máté újvidéki tanítványa 34 év távlatából emlékezik egykori professzorára. Írásából megtudhatjuk, hogy mekkora szerepe volt a könyvtárosképzésben a határon túl is, és milyen óriási hatást gyakorolt az ottani könyvtárosokra.

Kovács Béla Lóránt az irodalomtörténeti pályakezdéséről, tudományközi szemléletéről, művelődés- és stílustörténeti jártasságáról tudósít. Arra a következtetésre jut, hogy Kovács Máté filológiai jártassága szorosan összefügg könyvtári gyakorlatával, illetve valószí-

núleg azért válhatott jó könyvtárossá, majd könyvtártudóssá, mert irodalmárként már elsajátította azokat az ismereteket, amelyek a munkájához szükségesek voltak.

Patkósné Hanesz Andrea a Kovács Mátéval kapcsolatos legújabb kutatásokról, munkássága eredményeinek napjainkban történő hasznosításáról számol be. Többek között rávilágít a mai könyvtárosok feladatára: „... a Kovács Máté és kortársai által összegyűjtött, valamint az újonnan megjelenő anyagok a mai korszerű technikák által elérhetővé válnak, és biztosítsák e szellemi, anyagi örökség átvételét, ápolását.”

Kovács Ilona édesapja emlékének és munkásságának ápolására, valamint a könyvtár szakos egyetemi hallgatók és fiatal könyvtáros szakemberek tanulmányainak és tudományos pályájának támogatására 1996-ban létrehozott alapítvány tízéves tevékenységéről, eddigi eredményeiről, pályázati lehetőségekről tájékoztat.

Margócsy József egykori diákjaként emlékezik meg Kovács Mátéról, aki 1931 szeptemberétől a Nyíregyházi Ágostai Hitvallású (evangélikus) Kossuth Lajos Reál gimnáziumban kezdte meg tanári pályáját. A francia nyelv tanítása mellett ellátta az iskolai könyvtári feladatokat is. Az idős irodalomtörténész nagy tisztelettel gondol vissza szeretett tanárára.

Dér Mária hálás szavakkal szól professzoráról, akinek szellemi öröksége, emberi nemessége, intellektualitása, erkölcsi nagysága, egész személyisége

komoly útravalóul szolgált számára, és mély lenyomatot hagyott saját szakmai pályáján.

A logikusan szerkesztett, ízléses munka több támogató közreműködésével jött létre. A Nemzeti Kulturális Alap, Hajdúszoboszló Város Önkormányzata, a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára, az Amerikai Magyar Alapítvány (American Hungarian Foundation), a Kovács Máté Alapítvány és a Kovács Máté Városi Művelődési Központ és Könyvtár tette lehetővé az emlékkötet megjelenését 2007-ben.

Ezzel a könyvvel méltóképpen fejezzük ki elismerésünket, nagybecsülésünket Kovács Máté munkássága, ma is példaértékű emberi nagysága előtt. A benne felsorakoztatott újabb kutatási eredmények, adalékok pedig hozzájárulnak ahhoz, hogy mélyrehatóbban megismerhessük ezt a sokrétegű életművet. Tóth Gyula előszavának néhány sorával kívánjuk minden érdeklődő figyelmébe ajánlani a Kovács Mátéra való emlékezésnek e megható „csokrárt”. *„Azt szeretnénk, hogy a halála óta eltelt paradigmaváltás – ha úgy tetszik: forradalmi változások – közepette sem feledkezze meg az utókor tanításáról, hiszen maga is annyi mindennel járult hozzá a most zajló folyamatok előkészítéséhez.”*

(A jövő a múlt és a jelen egységére épül. Emlékkötet a száz esztendeje született Kovács Máté tiszteletére. Szerk. Hango-di Ágnes. Debrecen, 2007. 274 p.)

EGY KLASSZIKA-FILOLÓGUS ÉS ÓKORKUTATÓ TÜKRE

Tükröt tart és tükörképet mutat az a tanulmánygyűjtemény, amely Havas László debreceni tanítványainak tudományos munkáiból került összeállításra, a 70 éves professzor tiszteletére. A tanulmányok szerzői oktatók, kutatók és hallgatók, a tanítványok ifjabb generációjához tartoznak. Írásaik tükrében feltárul az a sokszínű tudományos érdeklődés és tematikai gazdagság, amely Havas László professzor több évtizedes gondoskodó útmutatásával szökött szárba és fejlődött ki. A tanulmányok a kultúratudományok számos ágát felvillantják: filozófiai, irodalmi, történelmi, nyelvészeti, művészettörténeti és vallástörténeti írásokat olvashatunk.

Az ókori filozófiát Simon Attila és Tóth Orsolya tanulmányai képviselik, melyek a *phronésis* ill. *prudentia* (gyakorlati bölcsesség) modifikációit vizsgálják. Az első tanulmány a *phronésis* fogalmának a *philia* (barátság) fogalmával fellelő kapcsolatát mint a közösségi és az egyéni létezés közötti közvetítés elemét értékeli Arisztotelész etikájában, a második tanulmány a *prudentia* fogalmát mint uralkodói erényt elemzi Macrobiusnak a *Somnium Scipionis*hoz írt kommentárjai és a *Saturnalia* egyes szöveghelyei alapján, bemutatva a foga-

lom széleskörű értelmezési lehetőségeit. A filológiai alapossággal megírt két tanulmány dialógusa a *phronésis* ill. *prudentia* fogalmának szélesebb horizontját tárja elénk és árnyalja a fogalomnak görög és római kultúrkörben érvényes jelentéskörét.

Havas László munkásságát végigkíséri a Marcus Tullius Cicero életművével való foglalkozás. Ennek a kutatómunkának a továbbvitelét jelzi Kiss Sebestyén és Lakfalvi Géza tanulmánya. Az első szerző Cicero munkásságának és gondolatainak ismeretét és felhasználását vizsgálja a 3. századi apologéta, Arnobius *Adversus nationes* című művében, a másik szerző Cicero Verres elleni, részben fiktív beszédeit elemzi a személyiség súlyát kifejező fogalmak retorikai használata szempontjából. Ahogyan ezek a tanulmányok is mutatják, Cicero textusai a 21. században sem veszítik aktualitásukat, és a szövegek primér ill. szekundér jelentésszintjei diskurzusban állnak a későbbi századok poétikaival, retorikájával és államtudományával.

Vallástörténeti exkurzusra hív Szalai Krisztina a pannoniai collegiumok vallási életének területén, ahol a vallási egyletek által állított oltárok és fogadalmi feliratok vizsgálata alapján

megismerhetjük a polgári lakosság választási rendjét a hivatalos államvallás és a speciális kultuszok együttélésében. A bemutatás sorra veszi a pannóniai egyleteket és behatóan elemzi a fennmaradt forrásokat. A pogány kultuszok mellett betekintést nyerhetünk egy keresztény bibliai értelmezéstörténetbe Pap Levente tanulmánya révén, amely Tertullianusnak a Káin és Ábel történetét is feldolgozó, *Adversus Judaeos* című művét elemzi. A szerző a bibliai történetet a tertullianusi szöveg tükrében mint a zsidók és a keresztények különbözőségének eredőjét mutatja be. A tanulmány azonban nélkülözi a gondolati egységek közötti zökkenőmentes átmenetet és filológiai pontatlanságokat is tartalmaz.

Az ógörög filológiát Burai Erzsébet Aristainetos erotikus leveleit elemző munkája képviseli, amely a levelekben rajzolt nőtípusok ábrázolási módszereit igyekszik bemutatni az inventio és az elocutio szempontjából.

A klasszikus latinság történeti, etikai és forráselemző tematikájú tanulmányait egyesíti és lezárja Takács Levente tanulmánya, amely a római földmérők társadalmi helyzetét vizsgálja a római feliratok tükrében.

A neolatin filológia területén született Móré Tünde tanulmánya, amely a *fertilitas* és a *sterilitas* fogalmait vizsgálja a wittenbergi peregrinusok propempticon-költészetében. A szerző tudományos és filológiai felkészültséggel elemzi a Pannóniával kapcsolatos toposzok felhasználását a wittenbergi magyar peregrináció hat, 1567 és 1569 között keletkezett, az útnak induló barátot bú-

csúztató verse alapján. A Pannónia-kép vizsgálata során kimutatja a szövegek formai és tematikai heterogenitását és alátámasztja az 1560-as évek második felében íródott, eddig ismert propempticonok egyediségét.

A magyarországi latinság témakörében két tanulmány készült. Smid Mónika Rogerius *Carmen miserabile* című művében vizsgálja a magyar vonatkozású, szórványnyelvemlékként megőrződött földrajzi neveket és személynéveket, a magyar szavak latin szövegben való grammatikai beágyazottságának szempontjából. Boros Katalin a vonatkozó szakirodalom pontos ismeretével, alapos mikrofilológiai vizsgálattal elemzi és hasonlítja a Ráskay Lea leírásában ránk maradt, két prédikációt és egy regulagyűjteményt tartalmazó Horváth-kódex (1522) szerzetesi szabályzatának forrásait. A tanulmány előremutató eredményei újabb kutatások kiindulópontjaiul szolgálhatnak.

A 11 tanulmányt felsorakoztató kötetet Mudrák József kislexikona zárja a debreceni egyetemi klasszika-filológiai és ókortörténeti tanszékek, 1914 és 1949 között aktív oktatóiról és munkatársairól.

A tanulmányok megvilágítják Havas László professzor, a tudós és a tanítva vezető ember szerepét a kultúra, a tudás és a tapasztalat közvetítésében, azon értékek átadásában, amelyek folyamatosan átformálódnak és átvértékelődnek az egymást követő korszakok során. A tanító és az általa képviselt értékek tükröként működnek a tanítvány tanulási és útkeresési folyamatában, és a mester

által járt út megismerésére ösztönöznek. Ezt tükrözi a jelen kötet, amely a tanár és professzor iránti tiszteletből született, és amelynek tanulmányai hidat vernek az antik örökségünk és jelenkorunk között. „Quod fuit, ipsum est, quod futurum est. Quod factum est, ipsum est, quod faci-

endum est: nihil sub sole novum.” (Liber Ecclesiastes 1:9)

Speculum. Studia in honorem Ladislai Havas septuagenarii. Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére. Szerkesztette Takács Levente. Debrecen, 2009, 212.

A KÖTET SZERZŐI

Imre Mihály
Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
egyetemi tanár

Karasszon István
Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
egyetemi tanár

Kurta József
Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár
PhD hallgató, lelkész - könyvtáros

Dienes Dénes

Fekete Csaba
Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
PhD, könyvtáros lelkész

P. Vásárhelyi Judit
Országos Széchényi Könyvtár
tudományos főmunkatárs

Oláh Róbert
Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
tudományos munkatárs

Kustár Zoltán
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
teológiai tanár

Demján Adalbert
Kossuth Lajos Gimnázium, Tiszafüred
PhD, középiskolai tanár

Csorba Dávid
Nyíregyházi Főiskola
irodalomtörténész, főiskolai adjunktus

Baráth Béla Levente
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
docens
Boda István Károly
Debreceni Egyetem Informatikai Kar
Könyvtárinformatika Tanszék

Prokoláb Judit
nyelvész

Bényei Miklós
Debreceni Egyetem Informatikai Kar
Könyvtárinformatika Tanszék
helytörténész, egyetemi docens

Bakó Endre
irodalomtörténész

Mudrák József
Debreceni Egyetem Rektori Hivatal
történész

Köpösdi Zsuzsa
Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
szakreferens

Bánfi Szilvia
Országos Széchényi Könyvtár, XV-XVIII. századi Könyvtörténeti Osztály
tudományos munkatárs

Bordé Katalin
Nyíregyházi Főiskola Központi Könyvtár és Szakirodalmi Információs Központ
könyvtáros, PhD

L. Szögedi Gabriella
Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
szakreferens